

નિવેદન

ઈ સ ૧૯૬૧ના વર્ષની ગુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવહી પ્રગટ કરતા અમને આનંદ થાય છે ત્રો દસિતમાર્ષ હ બૂચે આ સાથેની સમીક્ષા તૈયાર કરી સવેળા આપી છે એ માટે એમને અભિનંદન આપીએ છીએ

આ કાર્યવહીને અમે ગુજરાત સાહિત્ય સભાનું એક અગ ગણીએ છીએ અને એ વિશિષ્ટતા જળવાઈ રહે એ માટે વિદ્વાન સમીક્ષકો અમને ઉત્તર સહકાર ચીનટપૂર્વક આપે એની અમે વિનંતિ કરીએ છીએ પ્રકાશકોએ પોતાના પુસ્તકો મોકની આપી અમેને સહકાર આપ્યો છે એ માટે એમનો આભાર માનીએ છીએ અને પોતાનો સહકાર ચાલુ રાખી અમારા કાર્યને ત્રો સાહન આપશે એની આશા રાખીએ છીએ

ઈ સ ૧૯૫૯ અને ૧૯૬૦ના વર્ષોની સમીક્ષા હજી અમને મળી નથી પણ તદ્દન નજીકના સમયમા મળવાની આશા રાખીએ છીએ મળતા જ એ મેહ છપાની ચાલુ વર્ષમા જ પ્રગટ કરવાની અમારી લાલ્લના છે

આ કાર્યવહીમાં 'રણજિતરામ સુનર્ણચદ્ર-પ્રવાન'ના સમારભ અને જુદે જુદે સમયે થયેલા જયન્તી વ્યાખ્યાનોની કારવાર્ષ પણ સમાની લેવામા આવેલ છે

બેબે ટાઈનની હવેલી
ત્રણ દરવાજા પાસે
અમદાવાદ-૧
તા ૩૦-૪-૬૩

}

સિ
ચૈતન્યપ્રસાદ શ્રી. દીનાન
કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી
ધીરજલાલ ધ. શાહ
મા મત્રીઓ ગુ સા સમા

અનુક્રમણિકા

વિભાગ ૧ લો

(૧) એકસાંકળું અથસ્થ વાહ્યમય પૃ. ૧ થી ૧૭૮

મહાગક - ગ્રો. હસિકાન્ત હ. બૂચ

(૧) કવિતા પૃ ૪, (૨) નાટક પૃ ૨૮, (૩) ભાવકથા પૃ ૩૬
(૪) વાર્તા પૃ ૭૧, (૫) ચરિત્ર-પ્રસંગચિત્ર પૃ ૮૫, (૬) હાસ્ય સાહિત્ય
પૃ ૯૭, (૭) નિવેચન-સંશોધન પૃ ૧૦૨, (૮) સંપાદન-અનુવાદ પૃ ૧૧૩
(૯) નિબંધ-ધર્મ પૃ ૧૨૦, (૧૦) સંસ્કૃતિ-સમાજ પૃ ૧૨૮, (૧૧) પ્રકૃતિ
પૃ ૧૩૨, (૧૨) રાજકારણ-અર્થકારણ પૃ ૧૩૩, (૧૩) ભાષા-પિંગળ
પૃ ૧૩૬, (૧૪) બાળ સાહિત્ય (કવિના-નાટક તથા વાર્તા) પૃ ૧૪૩, (૧૫)
ચરિત્રનાતી પૃ ૧૫૮, (૧૬) શિક્ષણ પૃ ૧૬૫, (૧૭) વિજ્ઞાન પૃ ૧૬૮

(૨) સમીક્ષા માટે મળેલા અધ્યાની યાદી પૃ. ૧૭૬ થી ૨૦૩

વિભાગ ૨ નો : પૃ. ૧ થી ૮૪

રણજિતરામ સુનર્ણ્યદ્રક-પ્રદાન વ્યાખ્યાનો પૃ. ૧ થી ૮

તથા પૃ. ૧ થી ૧૬

(૧) સને ૧૯૫ ના રણજિતરામ સુનર્ણ્યદ્રક સ્વીકાર-

પ્રસંગે શ્રી જયન્તી દત્તાત્રય વકતવ્ય-પૃ ૧ થી ૮

(૩) ઈતિહાસ-સંશોધનની રુચિ અને દષ્ટિ-સને ૧૯૬૦ના

રણજિતરામ સુનર્ણ્યદ્રકના સ્વીકારપ્રસંગે

૧ હરિપ્રસાદ ગ શાસ્ત્રીનું વકતવ્ય પૃ ૧ થી ૧૬

અન્ય વ્યાખ્યાનો

પૃ ૧૭ થી ૮૧

(૧) સતકવિ હોળમ એક પરિચય અધ્યા ૩૦ હરિપ્રસાદ

ગ શાસ્ત્રી

૮ ૧૭ થી ૪૦

(૨) ભક્તમિત્રી અનંતપ્રસાદ તિરુચ્યુર અધ્યા કેશવરામ ગ

શાસ્ત્રી

૪૧ થી ૫૬

(૩) કૃષ્ણજનન કેવિદ્યા ચાત્રામ નિરૂપક શ્રી હવચુલાન છ નેશી

૫ ૫૭ થી ૮૪

ગુજરાત સાહિત્ય સભા—અમદાવાદ

તરફથી

ઝોગાણીસસેં એકસઠનું ગ્રંથસ્થ વાડ્ મય

સમીક્ષક હસિત હ. બૂચ

આ સમીક્ષા અજે વાચ્યુ, વિચાર્યુ અને લખ્યુ એ સમગ્ર સમય દરમિયાન તાલો રહ્યો છે બિડા આભારનો હાર રનાધ્યાયનો આવો દાહ આપવા માટે 'ગુજરાત સાહિત્ય સભા નો હુ આભારી છુ હામરસના આપણા એક જાણીતા લેખકમિત્રે એક મિજલસભા મળતા છડી અડોડેલી 'ને ને, સમીક્ષા સમયસર આપશે તો અગુણ કહેવાશે।' હતો તો એમા એ જ ૧૯૪૮, જે સહુ સળધકતાના મનમા રહ્યો છે ૬૨ના ડિસેમ્બરના છેલા સપ્તાહમા હુ સમીક્ષા સુપરત કરી રહ્યો છુ, તે ધાર્યા કરતા જે મહિના મોકુ ૧૮ છે, આ માટે સાચે જ દિલ્લખીર છુ સજોગોની વાત મ્યા કરુ ? વિલખ એ વિનખ

સમાનુ નિમત્રણ મને જુલાઈ ૧૯૬૧ના ત્રીજા સપ્તાહમા મળ્યુ તે પડી મને મળેલા '૬૧ના કુન ૩૩૬ પ્રકાશનો પૈવી ૧૨૫ થી વધુ '૬૨ના માર્ચ-એપ્રિલમા અને બીજા પાત્રીસે ડિસેમ્બરની અધરાય સુધીમા મળ્યા પ્રગટ થાય તેમ તેમ દૂકે ગાળે પુસ્તકો મોકલવાની પ્રથા મનાક લેખકો-પ્રકાશકોએ અપનાવી તેથી સમીક્ષાના કાર્યમા સુવિધા સચરાઈ છે આ પ્રથા વ્યાપક બને તો ? અગાઉ એક સમીક્ષકે (પ્રા અનતરાય ન રાવજે) નોધુ છે તેમ અન્યત્ર મોકલાય તે સાચે વાર્ષિક સમીક્ષકનેમ પુસ્તકો નિરમિત મોકનાના રહે તો આ પ્રવૃત્તિ વ્યવસ્થિત પણ બને વાર્ષિક સમગ્ર સમીક્ષા અમુક વધુ સમય તો લે જ હા હમણાનો વિનખ રધુ પડતો યશે છે એ સાચુ છે મોકનાતા પુસ્તકોની નિવમિત ત્વરિત સમાનોય ॥ મળતી રે? એવી અપેક્ષા આગે તો વિવેચનમાસિક મજે ત્યારે જ સતોષાય એવી સ્થિતિ છે સલાએ જાહેરાત-પત્રો લખ્યા અને સમાની છુડા પ્રમાણે

મેં પનો વખ્યા, તેનો એકદર ઉત્તર સતીકાગક વખો છે એ પણ સાબાર નોધુ.

કવિતા, નાટક, નવનખ્યા, વાર્તા, ચરિત્ર-પ્રસંગચિત્ર હાસ્ય, વિવેચન-સંશોધન, નિમ્ન, ભાષા-પિગળ, બાળ-પ્રિયો સાહિત્ય તથા વિજ્ઞાન-એવા અગિયાર વિભાગોમાં સમાવાયેલા ૩૩૬ પ્રકારનો પૈની પ્રથમ આકૃતિના સ્વતંત્ર ૨૫૫, ભાષાંતર ૪૮ અને પુનર્મુદ્રણ ૩૩ છે કેટલાક પુસ્તકોને તેના મુખ્ય અસને અનુનતીને અમુક વિભાગમાં મૂક્યા છે મહત્વની ગણાય એવી કૃતિઓની વીગતે વિગતૃત સમાનોચના કરી છે, તેમ સર્વ કૃતિઓના યથાનકાર-અથાશકય વિચાર કર્યો છે પરિણામે ધાર્મિક વિસ્તાર વખો છે મોખલાતા પુસ્તકો એ છૂટની અપેક્ષા રાખે એમ માનુ છું

૧૯૧ના આ સમસ્ત સાહિત્યક્રાન પર એક ઊંડાની નજર કરી લઉં તો એમાં કાવ્ય, નવનકથા અને વિવેચન વિભાગો પ્રમાણમાં વધુ સખ્યામાં સાબારનાયોગ્ય કૃતિઓ આપે છે બાળકિશોર સાહિત્યમાં પણ કેટલીક કૃતિઓ લક્ષ એએ છે કવિતામાં 'પુનરપિ', 'આર્ત', 'તુનસીદન', 'ધગિન', 'મહેન્', 'ખલ્લવી' જેવા સમૂહો, નવનકથામાં 'અતરપ', 'લુગના એધાણ', 'મનખાવતાર', 'રેવા, તાગ વહેના વારિ' 'ગુજરપતિ મૂનરાજદેવ', 'આરણ્ય' અને ધીરે વહે છે દોન જેની સ્વતંત્ર-અનુક્તિ કૃતિઓ, વિવેચનમાં 'નભોવિહાર', 'સંશોધનની કેડી, 'વાર્તાવિમર્શ', 'આચાર્ય હરિહર', 'કાનેનર અખ્યનગ્રથ', ઉપાધન અને 'ગીન્દ્રદર્શન', વાર્તા-વિભાગમાં 'હૃદયકાન' કે 'નીલ ગગનના પખી' અને 'એક સાજનો મુનગત', નાટકમાં સુવર્ણરેખા' 'રાખની હૃદ અને કાળનાં ચક્ર' કે 'કાયાપન' અને 'આતર પટ્ટીય એકાગ્રીઓ, ચરિત્ર-પ્રસંગચિત્ર ગ્રન્થમાં મિહાર પછી દિલ્લી ને 'ગોમતીવાન' બાળકિશોર વિભાગમાં 'માલ મોતી, મોતીનો દાણો', 'ચગડોળ', 'વાતાવિહાર, 'નીરપસની તણખો બાગે ઘર, જ્યનતુ ખમીર', 'ત્રિમુનદાસ ગજગર' 'રસીન્દ્ર જનસૌરમ', નિમ્ન વિભાગમાં 'ગુજરાત એક પરિચય', વિશ્લેષણ કે 'વા મો શાહનુ રાજમરણ ભાસ પિગળ-ગુજ્ઞમાં 'ગુજરાતી-લિદી કોશ', 'સાહિત્યક્રાનના નિશિષ્ટતા દાખવે છે વિજ્ઞાનવિભાગમાં 'પુરા વ તુ વિજ્ઞા 'આપગી ખનિ / સ પત્તિ' કે 'સગુચ્ય' જેવા પ્રકારનો સુરો હેતુ સિદ્ધ કરતા જણામે 'પરિચય દ્રુષ્ટની શ્રેણીની પુસ્તિકાઓ સમગ્ર રૂપે આવકાર માગી ને તેની ઠ હાસ્યવિભાગમાં 'સાથે એસીને વચ્ચે' અને 'મનમાં આવ્યું' વાદ કરવા યોગ્ય છતાં, આ વિભાગ

પ્રમાણમાં ઓછો સતોષ આપે છે. નિમ્નવિભાગ વિશે ય સમગ્રપણે એવું જ કહી શકાય. ટૂંકી વાર્તાનો વિભાગ અણધારી રીતે મુકાબને સમગ્રતયા નબળો પડ્યો છે. વિજ્ઞાનવિભાગમાં આપણે ઘણું સિદ્ધ કરવાનું બાકી જણાશે. '૬૧ના સાહિત્યકાલમાં આમ છતાં ઉપર નોંધી છે એવી કેટલીક રેખાંક-પુસ્તક છે. આ સમસ્ત કાલ દ્વારા જે વૈવિધ્યભર્યા જાવનાત્મક અને ઔદિક પુરુષાર્થનો મને પરિચય થયો છે, તેનો હર્ષ અહીં માત્ર ઉત્તેજનું છે. એ ય જોમેરુ' કે આપણાં પ્રકાશનો ઉત્તરોત્તર વધુ સુધઃ અને કળામય રસે હવે પ્રગટ થાય છે. લોકપ્રિય સાહિત્યપ્રકારોનાં કેટલાંક પુસ્તકો આદિકના પારદર્શી ઉપરણાની શોભા ય લાગ્યા છે; એ દકાઉ જતનાં પુસ્તક થાય તો ઇષ્ટ છે. મુદ્રણશુદ્ધિ અને જોડણીશુદ્ધિની ચીવટ હદથી વધુ ઉપેક્ષિત જણાઈ છે. તેમાં શિષ્ટ લોકપ્રિય લેખકોના પ્રકાશનો ય ધરણીવાર ઝડપાયા જોઈ ગયાં નિ પણ થઈ છે. લેખકો-પ્રકાશકો આપણી આ પરિસ્થિતિ વિશે વધુ ચિંતા ન સેવે ?

કવિતા-વાર્તા-નવલકથા-વિવેચનમાં પાશ્ચાત્ય અને અમેરિકી વિચાર-શૈલીની નીની જાટ, અરૂઢ અને પ્રયોગશીલ દેહપત-ચિંતન-નિરૂપણનું વલણ, આપણી શિષ્ટ પરંપરાના સુભગ પ્રવાહમાં ક્યારેક ક્યારેક યથાર્થ રીતે નાજગી લાવે તેમ લાગ્યાં છે. એની રંગદર્શી વૃત્તિ-જટા ક્યારેક હદ ભાગતી-જીવેખતી ય લાગે, છતાં વિશેષતઃ એનું કલ્પનામળ સમગ્રપણે આવકાર માગી લે તેવું જણાય છે. વિશેષે નવલકથા-વાર્તામાં જતીન આકર્ષણનો પ્રશ્ન, જ્યાં પ્રયોગને નામે વિદેશીની જાયા જ બને છે ત્યાં, માત્ર 'છે તે આવું છે' એવા વાસ્તવને રસીકારીએ તો ય, 'મગજ'ના અતિરેકની ત્રીઝ માથે ચડારીએ તો ય, ટંક કલાસયમ માગે તેવો જણાય છે. એમાની દૃષ્ટિય ક્યારેક ક્યારેક ચિત્ત ગણાય. આ દૃષ્ટિથી કવિતા-વિવેચન બેઠે હીક હીક સ્વસ્થ આ વર્ષે જણાયા છે. નવલકથામાં મનોવિશ્લેષણનું પાસું પ્રગટ કરવા જતાં આપણે વચ્ચે વચ્ચે લાખ્ય-વિચરણ-ચર્ચાના તત્ત્વની પકડ ઢીલી પાડતા હોઈએ એવું ય જરૂર લાગે છે. આમજીવનની વાસ્તવિક પનાલાલ-શૈલીની સૃષ્ટિનું નવલકથા-વાર્તામાં આકર્ષણ હજી ચાલુ લાગે છે, પણ નોંધયોગ્ય તો છે શહેરી જીવનના જાયા અને મધ્યમ વર્ગના આવેખનનું વધતું પ્રમાણ નીચવા મધ્યમ ચરને પૂરતી વાચ્યા અપાઈ ન લાગે એ ય ધ્યાન ખેંચે ખરું. સ્વાતંત્ર્યોત્તર સમકાલીન રાષ્ટ્રીય જીવનનાં બેઠે પાસાં, એની મહેક અને અલખૂ બેઠે, કવિતા-વાર્તા-નવલકથા-પ્રસંગચિત્ર ચરિત્રા-

દિમાં કેટલીક કૃતિઓ કલાત્મક રીતે રચીત કરે છે. સ્વાતંત્ર્યોત્તર સિદ્ધિઓ થોડી રીતે સ્મૃતિમદ્દ થઈ છે, છતાં એની ત્રુટિઓ પણ સર્જકની નજરે ચડી છે એ ઘણી કૃતિઓમાં દેખાતી હકીકત છે. શહેરનાં સુખી થીમંત કુટુંબો પ્રત્યે નવવક્રમાં વધેલું વક્ષણ વિશાળ મધ્યમવર્ગીય વાચક સમુદાયને આકર્ષક થતું હશે, છતાં એવું ધ્યેય યા કલાસ્વરૂપ સરવાળે અદ્દર જ રહેતું લાગે છે. વસ્તુસામગ્રીની દૃષ્ટિએ, આ સમીક્ષા લખાય છે એ '૬૨નો અંતભાગ રાષ્ટ્રીય પ્રમુખવનના ઠીક ઠીક સુપ્ત અને વ્યસ્ત થઈ ગયેલા પ્રવાદની કાન્તિ-જાગૃતિ-દટતાની ઝાંખી કરાવતો હોવાથી, હવે પડીના આપણા સાહિત્યમાં એની સર્જનાત્મક તસવીર બિહારે એવી આશા રાખી શકાય. '૬૧નો સાહિત્યકાલ, એનો લલિત વિભાગ કેટલીક એવી તેજસ્વી કલમ દાખવે છે, કે એ આશા સાર્થ પલ્લુ કહેવાય.

સમીક્ષાને અતે આપેલી સમીક્ષિત ગ્રંથોની યાદી એક હકીકત લક્ષમાં લાવશે. આપણાં કેટલાંક પ્રકાશનો વધતા જતા વાચકવર્ગને ન પરવડે એવાં મોઢાં થયાં છે. મોંઘાસરી, પુરસ્કારાદિ એમાં કારણભૂત હશે એવાં કારણો વાજખી ય છે. તો પણ આ હકીકત સંબંધકર્તાઓ સાહિત્યપ્રચારની દૃષ્ટિથી અવલોકે એ હવે જરૂરી છે.

વિભાગવાર સમીક્ષા આરંભતાં અગાઉ એક સ્થાવર વ્યક્ત કરું છું. કાવ્યવિભાગમાં 'સાન્નિધ્ય' અને સંપાદન 'યાદવાસ્થય'ની સમીક્ષા મુહૂદ થા. ઇન્ધરપ્રસાદ જોશીપુરાએ સભાની સંમતિ અને મારી વિચિત્રિતને સ્વીકારી લખી આપી છે. સમીક્ષાની પૂર્વતૈયારી-લખાવટના આ સવાએક વર્ષના ગાળામાં જે મિત્રો અને આમ્તજનોએ રસ-સહકારની મમતાથી મને કૃતાર્થ કર્યો છે એ વિશે ઝાઝું શું લખું ?

કવિતા

આ વિભાગનાં કુલ ૩૫ પ્રકાશનોમાં ૨૭ અનંતર,
૭ અનુદિત અને ૧ પુનર્મુદિત છે.

પુનરપિ : સ્વ. શ્રી. કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

દૂંકા ગાળામાં પણ સર્જકતાનો આકર્ષક ઉન્મેષ પ્રગટ કરી ગયેલા કવિ શ્રીધરાણીનો '૬૧ માં બહાર આવેલો આ કાવ્યસંગ્રહ વિષય પ્રત્યેના અભિગમ અને અભિવ્યક્તિની વિવક્ષુ સમકૃતિથી આપણું ધ્યાન ખેંચે

તેમ છે. નવો માર્ગ શોધતા કવિની એમાં ઉત્સાહભરી 'મયામણ' છે. એમાંનું બળ અને એની તાજગી ચોટ પકડે છે, તેમ કવિના અસહ્ય રૂપની આડે પણ વચ્ચે વચ્ચે આવ્યા કરે છે, છતાં સમગ્રતયા 'પુનરપિ' ગુજરાતી કવિતાની વર્તમાન સાધનાનું એક વિશિષ્ટ પાત્ર અંતર્ય દાખવે છે. 'દર્શનો વિનોબાનાં', 'વાડને વાચા થાય', 'એક પ્રસ્તાવનાને', 'કાઠિયાવાડ', 'અંગત મંત્રી' કે 'હાથરસનો હાથી'—એ આ સંગ્રહની નોંધપાત્ર રચનાઓ છે. શ્રી. ઉમાશંકર જોશીનો પ્રવેશક પામેલ 'પુનરપિ'માં અંતે આવતું 'કાવ્ય-વસ્તુવિચાર' નામક દિપ્તિપ્રજ્વળ, કંઈક પથરાઈ ગયેલું ય લાગતું હોવા છતાં, વિચારણા અને રજૂઆતના ચમકારા બતાવીને નવીન કવિતાનું કેટલુંક મંથન પણ સ્પષ્ટ કરે છે.

ત્રેવીસ રચનાઓના 'પુનરપિ' સંગ્રહનું મોખરાનું કાવ્ય છે 'દર્શનો વિનોબાનાં.' કવિએ કાવ્યને સ્પષ્ટ કરતાં રેખાચિત્રો પણ સાથે જોડ્યાં છે. ૧૬૫ વ્યક્તિને નિમિત્ત કરી કવિએ કંથ્યું છે મધ્યમ પુરુષ વિશે જ. એની આસપાસના સંદર્ભમાં કવિ એના વ્યક્તિત્વને વિચારે છે. "જાંએ પરાંદને તારો (એકલતાનું માનસ)", "માત્રા પદ્મતનું પાનું", "બ્રહ્મચર્ય અણુ-માધુ એનું", (પાન અણુશુદ્ધ તામરવેલનું જ રે !)" જેવામાં જણાતો પ્રતીક-લયનો ચમકારો, "વચમાં વચમા રેડિયો એનું નામ કરે હરાજી!" કે "કોઈ ઉગાડશે ચીલડાં એમાં, કોઈ ઉગાડશે રૂ" જેવી પંક્તિઓમાં દેખાતો આ સંગ્રહની શ્રી. ઉમાશંકરે બતાવેલી વિશિષ્ટતાસ્પદ કટાક્ષ (જે ક્યારેક નયો વક્ર દર્શન રૂપેય મૂર્ત થાય છે), અથવા "માનવકુળના દુઃખનો ભારો, મુમુક્ષુનું પાથેય; જીમરનું કે ના બચનું જગને, ઉગારવામાં...સાધકનું શ્રેય!" જેવી પંક્તિમાં વસ્તાતી વિચારણાની વિલક્ષણતા આ કાવ્યનું વૈશિષ્ટ્ય સૂચવે તેમ છે. આ ચિંતનાત્મક ચેરિત્રકાવ્ય એમાંની દૃષ્ટિ અને વધુ તો રજૂ-આતથી સંગ્રહનું મહત્ત્વનું કાવ્ય બને છે.

આરંભના લઘુલિલ્લોચ અને ચિત્રાંકનથી આકર્ષક 'વાડને વાચા થાય' કાવ્ય કવિની—સૌંદર્યજંબનાનું પ્રચીત સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે. રાગિંદ્રી અનુભૂતિને અહીં આલ્સાદક વાચા પ્રાપ્ત થઈ છે. "એરડો મારો આંખ વીચીને, સાગરે રાતના ડૂબકી ખાલ" કે "જાખરે જાખરે જીમ છૂટે" જેવી પંક્તિઓ સ્મરણાકિત ચર્ચ રહે તેવી છે. 'એક પ્રસ્તાવનાને' કાવ્ય પણ સામાન્ય વ્યવહારમાં કવિની સંવેદનાએ અનુભવેલી સ્મરણીયતાનો મજબૂત ઉદ્ગાર છે. શ્રીધરાણીની શબ્દકીડાની એક ઝલક એમાં ય છે. 'કાઠિયાવાડ'માં નેમભયો

શબ્દચિત્રો સાથે 'મૃત્યુનોધનો મૃત્યુએક' (સીતાદામીની ગાય તમેની કમર નેધને) જેવું પ્રતીક છે, તો 'આખાવર્ગી' 'બાઈને કાગળે નદકિંગો' જેવી પદ્ધતિમાં શ્રી રાણીને લોકજીવન-નોમ્દાળની જે નામુઝ છે તેનું દેખાવ છે. 'બાઈ દમમાં' કે દામરનું દીવાનખાતું 'અવનવી પથાદ્ભૂમા કવિની ચિતન-લીનતાની ઝનનું દેખાડે છે તો 'કિમાનની ચેતરણીનું ગીત', 'આ-મુ-આ-મું રે ગુજરાત', 'હાથગસનો હાથી', 'ઝોરટ્ટેનિવાઈ મેગાઈ', 'ઉનાવનું શુભ', 'કાશ્મીરા', 'બીજો ચન્દ્ર' આદિ રચનાઓમાં વિના રિપથરેવિધ્ય ઉતરાત પ્રાસંગિકતાને કાન્યમ રૂપે અસોમવાની-આવેખવાની શક્તિ જણાવ છે. પરિભાષા-ભાષાને કિશોરજીવનના સ્મરણમંદનને મૂર્ત કરે છે-અમરચિત્રમાં આ પ્રતીકસામગ્રીમાં તમા તમા એમને સહજ સફળતા મળે છે એ વાત પણ આ સમ્રાટમાં છાની રહેતી નથી. 'અગત મત્રી' કાન્યની કટાક્ષગર્ભ કથાનું કનાપાસુ ય એની પ્રતીતિ આપે એમ છે.

'બીજો ચન્દ્ર' જેવી કઈક વાચ્ય-વિવગણુ ડપ થતી રચના, એક બાજુ ગદ્યાનું રચના જેવી તો બીજી બાજુ "અના હતી કુમારી આજ એ ગગા-અરૂપ, (અર્ગવાસી મિસ્ટર તરંગની) ખૂણે મેં ચૂપા'માં છે તેવી 'પગ ડામે વડા'ની જુલિન આનિધરણુ દાખવતું કાન્ય 'અનનો મોમવાર', કે પછી 'શેષપિયરની કમર કને' સમ્રાટના સામાન્ય ચર્ચાગેહના કાન્યો કહી શકાય.

પ્રવર્તમાન સમયની ત્રીશુ-મોટી અનુભૂતિ પ્રેરેની 'પુનરપિ'ના કવિની જાગૃતિ-સંવેદનશીનતા, વિચારની તરલ તેમ ગંભીર ગતિ, કંપનાની રમણીયતા કે પ્રગટતા, અર્થક્ષમ વિવિધતા સમર્થ રીતે ઝીનતી બાની, કવિને કાવ્ય જતી માત્રામેળની લખના, કે સમ્રાટમાં લગભગ સર્વવ્યાપ્ત કમલ-સામગ્રીની ધારદાર તેજસ્વિતા આ સમ્રાટના ગુણ-પાસા છે. તો, ભાષા-રૂપના-વિચાર-ભાવાદિમાં પ્રવેશતી સમાન અર્થતા કે વાચ્યતા ત્વરિત લક્ષ્યવેધ સાધવા જતા રહી જતી અદ્વરતા-કયાસ-સદ્ગિધતા 'અર્ધમુક્ત માનસના છુદ્ધુદ્ધ', 'અગત માનસમૂર્તિઓ અથવા 'સપાદનની અતિકાંગ' યા સ્વૈરજિતિ, 'પુનરપિ'ના માન્યેને 'નવી કવિતાના માત્ર એક સીમાચિન્ન' રૂપે ય દર્શાવે તેવું બને એની એ વિનમ્યતા સહેતુક છે, સાચા મંથિન પ્રતન છે જમાને જમાને સર્જ માત્રો માટે અનિવાર્ય પણ છે, એનું ય 'પુનરપિ'નો સકલ ભાવક સીમારવાનો જ આવા સુસ્ફુટ સમ્રાટમાં મુશ્કેલ-ક્ષતિઓ ટાળના જેવી હતી.

આદર્શ : શ્રી. 'ઉશનસ'

ચિંતનશીલ પ્રૌઢ કવિતા આપતા શ્રી. 'ઉશનસ'નો આ નવો કાવ્ય-સંગ્રહ છે. એમાંનાં ૮૮ કાવ્યો-ગીતોમાં ભિન્નની સેર વહેતી રહે છે, છતાં એનું વ્યક્તિત્વ વિશેષે તે વિચારશીલતાનું વરતાય છે. કદપનાબળ, શબ્દપ્રભુત્વ અને અર્થગાંભીર્ય એની વિશિષ્ટતા રૂપ સિદ્ધિ છે. કવિ સમગ્ર-પણે સ્વરચતા, ભદ્રતાની છાપ ઉપસાવે છે. ભારતદર્શનની આ ગુરુભાંની કવિતા કે પ્રેમભક્તિની આદર્શતા પ્રસારતી કવિતા 'આદર્શ'નાં 'પ્રસૂત'થી જુદાં પડતાં-તરી આવતાં અંગે કહી શકાય. પ્રણયકાવ્યો ઓછાં છતાં વાસંત્ય-ભાવનાં કુટુંબચિત્રો દર્શાવતાં કાવ્યો ધ્યાન દોરે તેવાં છે. 'અમૃતને પ્રાર્થના', 'જમુના અને તરંગ', 'રથવંર', 'પ્રીતની બારમાસી', 'ફરીથી વતન', 'ભલે ભંધની શ્રાન્તિ', 'ગાડાવાટે', 'એ ગિન્દગી', મુબારક-સૂએઝ સોનેટ યુગ્મ, હેમંત-વસંતમાં વર્ણનાત્મક, કાવ્યો કે ભારતદર્શનમાંની થોડી કૃતિઓ આ સંગ્રહની મહત્ત્વની રચનાઓ છે.

સંગ્રહનાં ચિત્રાત્મક તેવાં જ વિચારમંદિત પ્રકૃતિકાવ્યોમાં, "વસંત-ગર્ભિણી ફિક્કી ઝાતુ આ લોધ્ર ફૂલ શી, સહેલે સર્વ પ્રવૃત્તિ, ગર્ભાવસ્થ પથા વધુ" ('હેમંતશિશિર'), પ્રતિપદાના ચન્દ્રને નિરૂપતી પંક્તિઓ "હો'ક રસિયા હોહની જાણે મરડ... આકાશને ઈંડે પડી ગ્રીણી તરડ" જેવામાં કવિનું કદપનાકૌશલ્ય દેખાશે. 'વર્ષા વિદાય'ના ચિત્રમા "જાણીતી રંગ ગંધાની જૂની નાટકમંડળી, ભિજવી ઉત્સવો હાવાં ભિપડી ગૈ બીજે રથજે" જેની, કે બીજે "હરીને હિમતી વર્ષા જૂહો વલ્લરી ડુખ પે, જામતી એ જ આકારે મૂળમાં દૂધ તોર શી" જેની પંક્તિમાની તરંગરૂર્તિ રપટ છે.

ભારતદર્શનકાવ્યસમુચ્ચયમા કવિની રાષ્ટ્રીય સંવેદના, વિચારગીમના અને આયેખનકલાની અચ્છી તસવીર મળે છે. ત્યાય ભાકરા-નંગલને વાદ કરતાં 'ભાખરા દંગલ'ની કરુણગર્ભ શબ્દકીડા કવિ મૂચક રીતે કરે છે જ. પંત્રસંસ્કૃતિ મિત્ર રૂપે આવે છે કે શત્રુ રૂપે એ શંકા ઉચ્ચારી કવિની શ્રદ્ધા તરત જ આવાહન દે છે : "તું આવ, હું તને જ દૈશ પલ્લરી, પ્રથા આર્થની." નૂતન ભારતને ગાતા આ કવિની પંક્તિ, "થોડોડ મુજને દો કરી પ્રાચીન તો હીક" સંગ્રહમા સૂચક કેન્દ્ર બની રહે છે. અભિવ્યક્તિની અને અવલોકનની વર્તમાન વિશેષતાઓ સત્કાર્યો છતાં કવિનું હાડ તો એ જ બોલે છે. 'ગાંધીજીને' સભારતા આદર્શનો અપભ્રંશ આરસ કરતી પ્રજા પર કે પડી '૧૫ મી ઓગસ્ટ, ૧૯૫૮'ને ગાતાં "એક સમય જે દિલ્લી-

તણું દુર્લભ ઈલાસન, પૂર્વપરિશ્રમ ઉતારવાનું આજે નો નિદાસન” દારા અગ્રપુષ્પો પર પણ કટાક્ષ છે.

‘ફરીથી વતન’માં શહેર-ગામડાં અને બે પેઢીઓ વચ્ચેનો વિચ્છેદ યોગદાર ઉગવ પામ્યો છે. ‘બને બિંધતી-’માં મધ્યાદને વિરમતી શ્રમિત ગૃહિણીનું ચિત્ર લાવાઈ બન્યું છે. ‘રંગતાળી’ કે ‘મઝા પડે છે’ માં ઉપાક અચ્છો તો નિર્વહણુ સાધારણ નીવડે છે. ‘અમીણુ-કવિ-ફિલમ્ફ રે’તાં સંસ્કૃતિ રચાગેની બીડી લાવના મેવતા કવિ, તેથી જ કદાચ ‘આ સપ્તગી રુચ્ચતા’ અને ‘સડુ ક્ષેણદાહ’ મે તે અર્થે જીવનમાં અને ‘વર્ણો શબ્દે’ અમૃત ઝમે એવી પ્રાર્થના સંપ્રદના આરંભે થ કરે છે.

ક્યારેક ક્યારેક અર્થદાન છતાં કહિન અને સમાસપ્રચુર થતી લાપાના (વચ્ચે વચ્ચે રમતિયાળ અને પ્રાસાદિક પણ એ થઈ શકે છે) પણ તબે શ્રી. ‘ઉદયનસ્તું જે લાવનામયું’ સૌંદર્યરાગી અને વિચારસક્તી કવિમાનસ ‘આદા’માં અનુભવાય છે, તે આ સંપ્રદને આવકારપાત્ર ઠેરવે તેમ છે.

તુલસીદલ : શ્રી. મુંદરજી ગા. બેરાઈ

મધુર સૌમ્ય જીવનદષ્ટિ અને રવાલાવિક નિસર્ગપ્રેમને સૌંદર્યયુક્ત, પ્રોદ ને પ્રાસાદિક બાની-લયમાં નિરૂપતા કવિ શ્રી. બેરાઈનો આ સંપ્રદ-આત વિભાગોમાં, મમત્વોદ્ધરી ‘ધમ્મપદ’ના અનુવાદની છૂટક વાનગી તથા અગાઉ અધિકા રૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલી ‘સદ્ગત ચન્દ્રશીવાને’ રચના સદિન, પંચાવન રચનાઓ આપે છે. સંપ્રદની શ્રેષ્ઠ કૃતિ થતી ‘સદ્ગત ચન્દ્રશીવાને’-અંબવિ-રચના, ‘ભવ તો-’, ‘પૂર્ણ પચ્ચાસની પૂંઠે’, ‘આવજે, બંધુ આવજે!’, ‘પાને વનનજી ગાદ્યુ’, ‘શાવળી વિદાય’ અને ‘ધમ્મપદ’ની કેટલીક સમ્પ્રદોદ્ધરી વાનગી આ સંપ્રદની મુંદર રચનાઓ છે. પ્રા. ઉપેન્દ્ર પંડ્યાએ સંપ્રદનો કરેલો ‘આસ્વાદ’ પણ સંપ્રદનું મદસ્તવું અંગ ગણાય.

પ્રથમ વિભાગનું ‘જવ તો-’ ગીત સંપ્રદનું પ્રતિનિધિસ્થ બન્યું છે. કવિને મન ભર કાચો પારો થા મારગ ઉનામે નરિ, પણ આત્માના ધીના દીવાળી મૈન-ન્યપૂર્ણ તુલ્યીકારો છે. કલ્પના, ભાવ અને નિરૂપણમાં શ્રી. બેરાઈની વિશિષ્ટતા આ નાનું ગીત ઠીક સ્પષ્ટ છે. વેદનામયો પુનર્દર્શનને વાચા આપતા ‘નીદરા હોળાણી’- પદમાં પણ કવિની લોકગીતકવાની કાવટ વરનાય છે. ‘ધીરે ધીરે’માં અલગી ધાપવ શી એમ પૂછીને કવિ વિખાયા પીપૂ પીરે ધીરે પીવાની વાત કરે છે, તે આ કવિની પ્રતિનું

પ્રતિબિંબ પાડે છે. ‘રજનીને રૂંવે રૂંવે રૂંપેરી ઉમ્મત’ (અમોલી મિરાત) જેની સદબલસિત પંક્તિ પણ આ ગુચ્છમાં ગુચ્છાયેલી છે.

‘આજ કેવુ કષ્ટ છે!’ એ ખીમ ગુચ્છના કાવ્યમાય યુગસંવેદન સાથે “વરવુ શું? શું નરવુ? વિવેકહત હા અમે!” જેનું મથન છે. ‘આરજે, બધું-’મા કવિની ભાવનાશીલ જીવનનિષ્ઠાના સંદર્ભમાં મૃત્યુને ગરવું ભાવમયું સમોદયન છે, પરંતુ ‘પૂરાં પચ્યાસતી પૂઠે’ રચના, તેમાંના સુભગ કંપનાતસ્વ અને અદ્વાભાવ સાથે “જગને અધુ” તે શું મે? અર્પવાનું થ શું જ છે? સત્કાર્યું જગ, સત્કારું અપ હુ તુલસીદેવે” ઉદગારોમાં નીતરતી નિખાવસતાને લીધે સહેજે વધુ લક્ષ્ય ખેંચે છે ‘સદમત ચદ્રશીલાને’ કાવ્ય સંગ્રહની ઉત્તમ રચના થઈ છે એમાં કવિનો કલ્પોલ્લસો ઉજ્જવલ દામપત્યભાવ, સૌમ્ય-સ્વરથ જીવનદર્શન, સુદુચિયુક્ત આયોજન પામેલું પ્રકૃતિ-ચિત્રણ, બાની-લક્ષ્મી પ્રસન્ન ગબીરતા શ્રી બેટાઈની કવિત્વશક્તિનું સુભગ દૃષ્ટાંત છે તે પછીના વિભાગોમાં જ્યોત્સ્નાના પોતાના સૈશવતા સ્મરણોને સ્વાભાવિક જીવત શબ્દચિત્રોમાં મઠી લેવું અને અતે મગલકડુણ ચિંતનને ધ હળવી કલમે સૂચરી દેવું ગીત ‘પાજે વતનજી ગા’યુ’, કવિની સૌંદર્ય-પરમ દર્શાવતું ‘વંકુ ન શે’, દરિયાઈ વાતાવરણ જમાવતું નાવિક નાયક નાનિકાનું સંવાદગીત ‘શ્રાવણી વિદાય’, ઉપાડથી આકર્ષક ‘દરિયાપીર’, કે કિશોરસંજ રમૂતિદીખળતુ ચિત્ર આવેખતુ ‘દિવાસ્વપ્ન’ સારી રચનાઓ છે. ‘ધમ્મપદ’ના કેટલાક ખંડોનો સમન્વેષી અનુવાદ પણ પ્રાસાદિક અને ભાવવાદી થયો છે. પરંતુ અસુતોષ એક જ વાતે રહે કદાચ, કે ‘ધમ્મ’ના ‘નિરોષાજ્ઞન’ની સમૃદ્ધિ આ સમ્રહમાં ઓછી જણાય છે પ્રકૃતિરચનાને વર્ણવતાં યોગ્ય નિભાગના કેટલાક કાવ્યો શ્રી બેટાઈની આવા કાવ્યોમાં સામાન્યપણે વગતાર્થ છે એની સિદ્ધિના હકદાર ખરા? ‘નિરોષાજ્ઞન’નું ‘અદ્યામેરી’ ગીત યાદ કરનારને અહીંના ‘અદ્યામેરી જામ સે’થી સતોષ ભાગ્યે જ થાય ‘નિવૃત્ત થતો પવકાર’માંનો કટાક્ષ ધાર ખોઈ ખેસે એટલી હદે કથનાત્મક બન્યો છે, અને ‘છે ને અજળ્ય’માંય વાચ્યાર્થપ્રાધાન્ય ખૂબે જ છે પ્રાસંગિક કટાક્ષતત્ત્વ શ્રી મેગઈના ઘણીવાર પાખું પડતું જણાશે

‘તુલસીદેવ’માં સમગ્રપણે વિચારતા શ્રી. બેટાઈ જાણે યાક-ઉતારતા લાગે છે, છતાં માગલ્યમય ચિંતન, તગપદી પોઝીતની સમૃદ્ધિજ્ઞતા, પ્રકૃતિના ગુંથાતા આવતા સુરેખ આહુના કે ચિત્રો, પ્રણય અને વાત્મલ્યના

ભારતો ગુંબરવ, કે પ્રાસાદિક તેમજ ગરુ પ્રૌઢ નિરૂપણ 'તુલસી દલ'ને આ વર્ષનો એક નોંધપાત્ર સંગ્રહ કરે તેમ છે જ

જાહનવી : શ્રી. નાથાલાલ દવે

'કાવિન્દી'ના કવિતા લાગે ગાળે મળતો આ સંગ્રહ સાત વિભાગોમાં ૧૧૮ રચનાઓ આપે છે રાષ્ટ્રીયતા, ભક્તિ, પ્રણય, પ્રકૃતિ અને વિનોદ-કટાક્ષનાં કાવ્યો વૈવિધ્ય રચ્ય કરે છે રીંગો મધુર સૌંદર્યનુરાગ, રાષ્ટ્રના નવનિર્માણનો ઉત્સાહ, સાપ્રતના ક્રાંતચિત્રોનું માર્મિક નિરૂપણ, કવચિત્ પ્રણયમસ્તીનો રંગ 'જાહનવી' માં વીક આકર્ષણ પ્રેરે છે ગીતરચનાઓ પ્રમાણમાં વધુ સંકેપ થઈ છે અને લૅન્ગગેજ-આમગેજ કાવ્યસ્વરૂપ પરની કવિની હથોટી તો સંગ્રહનું વૈશિષ્ટ્ય પણ બને તેમ છે માર્દવ-સૌંદર્યયુક્ત વર્ણનોમાં કે પનાની અપૂર્વતા-નવીનતાનો અભાવ, વિચાર ભાવ કે પ્રસંગમાં રૂઢ યા અણિ ધિનાનો દેખાઈ આવતો અમકાર, ક્યારેક તો કથન કાવ્યરૂપ ન પકડે તેનું ય નિરૂપણ, વચ્ચે વચ્ચે નડતો અસ્તાર, અનુસ્વાર ક્ષતિ-પ્રાસાર્થ, કવચિત્ મઘાગ્ર થતી લખાવટ, અથવા રથૂળ યા રૂઢ થતું હાસ્ય, 'જાહનવી'ની મર્યાદાઓ હોવા છતાં, શિષ્ટ કવિતા અને આમ-બોમ્બ કવિતાનો સમગ્ર સુમેગ તેને વિશિષ્ટતા આપે તેમ છે શ્રી ડાનરરામ માકડનો પ્રવેશક અને ઉપરણાના પાખિના પરની શ્રી લીરામેન પાઠકની નોંધ આ ગુણવિશેષ નોંધે છે જ.

આરંભનું 'પ્રભાત ગીતસંગ્રહ'ની એક સપૂર્ણ સુલભ રચના છે ભાવનરીત કવિની વાળીની પ્રસન્ન હૃદય ગતિ તેમાં દેખાય છે "ગહન મગનની નિખિડ નીચિમાં દે તુજને આહવાન, હિર્વ પ્રતિ દે પાખ પ્રસારી નોના હાડ નિશાન, માથે જા, શિલ્લર શદ્દના માન અખૂટ નિ સહી; " જાગે દે મનપખી!" ગહન અનુભૂતિની પ્રાસાદિક રમણીય અભિવ્યક્તિ રજૂ કરતું આ કાવ્ય સમ્રઢમાં મથાર્થ અગ્ર રથાને છે 'ધરતી હિંદુસ્તાનની'ની સરહતા, વેગીની ચાલ ભાવની વગની આકર્ષક છે, માત્ર એનું લખાણ નિવારવારોમ્બ ખરું 'પનટાય ધરતી ભારતની', 'ધરતીના સાં' કે "કામ કરે એ જીતે દે આપખ, કામ કરે એ જીતે આરડે મોટા મનક અપરો, નહે બીજા કઈ રીતે?" જેવા ચોટદાર ઉદાહરણો રચના, આ પ્રકારની સારી કૃતિઓ થઈ છે ઉદ્યોધનગીત કવિની કલમને ઠીક ફાવે છે "મનકે પારિખત ધીરે ટપટપ જાનાં દૂધ ખરી" કે "મેષતણી ન્યા મોર રી બોને, ફેણ ઉઝાગી વીજળી ડાસે, મેઢુસિયાને માડવે જામે નાચ એ ન્યારા ઝ" જેવી સુમમ સદૃશી

કુદરતની તસવીર દોરી દેતી પંક્તિઓમાં કવિની રસિકતા વ્યક્ત થાય છે. સ્વરાજ્યંગા અગ્રેજીની જટામાં અટવાયાનું વેદનાગર્ભ કટાક્ષનિરપજ્ઞ, પારસી ગૃહસ્થ મુખે ૧૫ મી ઓગષ્ટનું આલેખન કે “નવો જમાનો, નવા જ કાનૂન, નવા ટેક્સ, ફોર ગૂઝ ઓર વર્ગ્ટ; પ્લાન નહી પબ્લિશ થઈ ચાલી, અને રિકરી! પે ધૂ મટ”, અથવા આઝાદીના પ્રથમ અભાતે સૂજતી ટોકાર, “જરા થોડા સમારંભો, જરા વધુ કાર્પ... જરા ઓર્ગ નિવેદનો, જરા વધુ મૌન”, ‘જહનવી’ની કવિતાની વ્યંગવિનોદકક્ષા સૂચવે છે. ‘સત્યમેવ જયતે’નો મીઠો પથગતો કટાક્ષ આ શક્તિનું તરત યાદ આવતું નિર્બળ ઠાસું કહેવાય. ‘મિયન’, ‘યાદ’, ‘સ્વજન’, ‘શું ગયું?’ ‘મારું’ ગીત ‘પેવાયું’ સારી રચનાઓ નીવડી છે. કવિની કામળ-મધુર સંવેદના એમાં ૧૬ ચોટ લઈ પ્રગટ થાય છે. ‘જહનવી’ની કેટલીક રચનાઓ કામળસિખા રંગને તો સામાન્યતઃ સારી સંખ્યાની રચનાઓ વિશાળ વાયકસમાજને જે તો નવાઈ નહિ.

ગીત : શ્રી. હેમંત દેસાઈ

કવિના તારણની મસ્તી અને મહેક, એની મધનરીક્ષતા અને ખુમારી, ઝગૃતા અને તીખાશની ય સૌંદર્યયુક્ત છટાળા અભિવ્યક્તિ પ્રગટ કરતો આ એકસો જે કાવ્યોનો મુઘ્ઘ અને નમસ્તો દાવ્યસંગ્રહ આ વર્ષનો એક આવ-કારપ્રાપ્ત અને આશાર્પદ સંગ્રહ છે. ‘મિલનહોરી’, ‘શીખ’, ‘હજી ય’, ‘ઝલુચક’, ‘આવણુ’, ‘મધરાતે’, ‘પાછરી રાતથી પ્રભાત’, ‘કાળ-કોશ’ ‘સમાધાન’, ‘હાર’, ‘કદર કીધી’, ‘જિંદગાની’, ‘નવું જાગન’, કે ‘આવળો! આવો!’ જેવી રચનાઓ આ યુવાન કવિના મિલન અને કવિત્વના વૈવિધ્ય-સૂચક સારાં દૃષ્ટાન્તો ગણાય સંગ્રહમાં એ તરી આવે છે.

પ્રણયસંવેદનનું નિખાલસ-મોકળું ગાન- ‘હું આમ તો ચાહત ના તને કહી, પૂરી પિછાની દત્ત રે રાક્યો યદિ’ માનું સચિત મૌખ્ય કવિના પ્રણયકાવ્યોનું આકર્ષક પ્રેરક અંગ બન્યું જણાય છે. મીઠાગ અને દર્દ પીત પયોધરોની રમૂલિ કે ‘રૂપ તો બહાનું બન્યું’ છે ફક્ત મહોબ્બતનું ‘જેવી સફળતા, યા ક્યારેક પાસમાંનું સલૂણું અગણ્ય ય અનુભવી ‘છવના!’ ‘છવના!’ નો પુકાર, કે ક્યારેક વળી ‘હોરી ગઈ પીતી ગુલાલ મેવ, મન! માની વ્યાકુળતા-એ બધું જ જિમિં અને ચિંતનની સ્વાભાવિકતા દાખવી સુરેખ રૂપે પ્રગટ થયું છે. પ્રણયકાવ્યો સમગ્રપણે ગુલાલ છવાયાં અને વાર્તાવાહી સરળતા-નિખાલસતાથી આકર્ષક

પડે છે તેવો તરંગાતિરેક, ધળી વાર અદ્દર ગેરેથી અનુભૂતિ તસરી, કહે તે દદની સમાનના 'નંદિતા'ની વિવશજ્ઞના છે. સાદસિક કલ્પના, અર્થગંભીર સમિલિત તેમજ લોકવાણીની રગ પકડી શકતી બાનીહટા, દિટિની વેધકતા અને જાગ્રત અવનવી સંવેદના 'નંદિતા'ના અનુભામી સંપ્રદની પ્રતીક્ષા સાર્થ કરાવે એમ છે.

પંચામૃત : શ્રી. બટકરાય પંડ્યા

એંશી ગ્યનાઓનો કવિનો આ પ્રથમ સંગ્રહ કાવ્યવ્યવસ્થા અને વિષયના સારા એવા વૈવિધ્ય સાથે કવિની શક્તિ અને મર્યાદાનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. કવિની વિશેષતા રોગિંદા વ્યવહારમાંથી લાધેલી વિનોદ-કટાક્ષની સામગ્રીની દળી રજૂઆતમાં અને સાદગ્રિષ્ઠ અભિન્યક્તિમાં રહી જણાય છે. "એ વાત કહીને જાવું" છે, એક ગીત સફળું ગાવું" છે; આ અલકમયકના મેળામાં દેવાને દળવું થાવું" છે" એમ જાહેર કરતા કવિ મુગ્ધ મનની દશાને શિખરિણીના રકુરણ થી કહી શક્યા છે, કે 'ફરતાં ફરતાં'માં વાતોલાપી હટા ભેગી ગૂઢ વેદનાનેય સૂચવી શક્યા છે, અને કલાપીનગરના પાત્રાસ્મરણને નિરૂપતાં "શાયરી રજી હોતી? ના, ભાંગવા કાટકની એથે ગાય ભાંજરતી હતી" જેવી વેધકતા લાવી શક્યા છે, એ આ સંગ્રહના રસસ ભાવકની નજરમાં તરત ચડે તેની સિદ્ધિ છે. 'જલ્થો નથી', 'પ્રકાશના પગથારે', 'અભિસાર' 'મિથનવધાર્ષ' જેવી રચનાઓ સારી નીવડી છે કવિની ભાષાછંદની સદ્ગદ દઘોટી (ક્યારેક દૂષિત) અને બાપક અનુભવ-અવયોકન સાથે ચક્રાર દષ્ટિ જોનાં હાસ્યને કવિ વધુ મર્મીજી" ને ધારદાર રાખવાની ચીવટ રાખે, સંક્ષેપની કલા તરફ વધુ લક્ષ આપે, કાવ્યભોગે પ્રાસ-શબ્દની ચિંતા ન કરે, સમા-રંજની ચમકારાને કંઈ નહિ તો આવા સંગ્રહમાં તો મર્યાદિત રૂપે જ પ્રવેશ આપે, તો 'પંચામૃત'ના કવિ પામે કલમ-હૃદયની એાછી સંપત્તિ નથી જ.

ખંડિત સમજા : સ્વ. શ્રી. સાલિક પોપટિયા

પાકિસ્તાનનિવાસી પ્રજાકવિ શ્રી. પોપટિયા 'નવનધારા' પદ્ધતી 'ખંડિત સમજા'ની દર્દીથી મીઠાશ કાવ્યરૂપે વહેતી કરી વિદાય પથ લઈ ચૂક્યા છે. 'સ્નેહના સાતલપૂર્ણ કાવ્યોલું' સર્જન હવે મારો સ્વભાવ થઈ ગયો છે' એવી નિખાલસ વાત કરતા શ્રી. સાલિક કહે છે "અમે દિવમાં લાગી વિરહની જલનથી, દીથી આગ ચાપી સિનારે સિનારે" અને ઉમેરે છે, "અને કોઈ વાતે ન ફાવું" જગતમાં, જીવનની સમીક્ષા કરીને હું ચાક્યો;

અને એક ટકરાઈ તૂટી ગયેલા જિગરની પરીક્ષા કરીને હું ચાક્યો." 'ખંડિત સમજ્યાં'નો આ કવિલાવ જેટલો વ્યાપક એટલો જ ચોટદાર થયો છે. કદપનારસિક, નિખાલસ આવેગભર્યું નિરૂપણ કવિની લેખિનીને સ્વલાવગત જ લાગે છે. આંધી વીખરાશે, માળામાં પંખીઓ મીઠું ચલકશે, કે પ્રેયસીના આગમને જીવન મહેકી જાણી એવી ઉત્કાસભરી આશા કવિએ ક્યારેક જાન્યેલી હોવા છતાં કવિની પ્રિય અને સહજ જોઈને ધવાયેલા દેખાની જ છે. કવિનું એ જ જીવનખળ અને છે— "નયન રુદન ખોઈ દે તે" તે જીવનનો ગુનરો કેમ થતે? —આ વિષાદ ગમગીની ભખતામાં કવિનું ગુલાબી હૈયું સ્વત્વ તો ખોતું નથી જ. પ્રિયતમાની દૃષ્ટિ ન મળે તોયે એનાં ગીત લખવાની તો કવિ પરવાનગી માગે છે જ, એમાં સંસ્કારી નાજુકાઈ જાપમે છે: "કહું છું ક્યાં તમારી કેશલટની જાંવડી આપો? તમારાં ગીત લખવાની ફક્ત પરવાનગી આપો!" લાગણીનાં તીવ્ર વમળોના વેધક આલેખનમાં ય કલાત્મક નકશી જોડ્યા કરતી હોય છે તે તો "ગુલાબી ગાલ પર પડતા શરમના શેરડા નીરખી, ઘડીભર વીજળી આકાશમાં વળ ખાઈ જાય છે", કે "સ્વચ્છ ગગન જાણે કે મુજ સ્વપ્નરથ નયનનું દર્શક", યા "રડે છે મૂંગી મૂંગી યાદમાં કોની અરે કાકળ?" મા પ્રતીત થાય છે જ.

વચ્ચે વચ્ચે દેખાતી કથાનાત્મક રજૂઆત, રસઆવેગ આડેતો પ્રસ્તાર, કદપના-શબ્દ-વિચાર સુદર્ભનું પુનરાવર્તન, ગીતરચનામાંય યતિભંગની અસંદરતા, "લાવણ્યતા" જેવી ભાષાક્ષતિ અને અનુસ્વારદોષની વ્યાપકતા જેવી ક્ષતિઓ આ જોઈને કવિની સરલ સુરેખ રસિક અને સમ્યક્ભરી મરત રચનાઓના મનહર વાતાવરણમાં કંઈક કંઈ અવશ્ય. 'ભગવદ્દિલ' 'સાલિકનો ચહેરો' હવે હ્રુમ્મ થતાં, પ્રા. નગીનદાસ પારેખના પ્રારતાવિક લખાણમાં ય જેની કવિતા માટે આશા વ્યક્ત થઈ છે તે 'ખંડિત સમજ્યાં'ના કવિની રચનાઓ હવે વધુ આપણને નહિ મળે એ દર્દ છે જ; તો પણ, મીઠાસભરી આ દર્દીલી વાણી ગુજરાતી કાવ્યરસિક વર્ગને ફરી ફરી યાદ કરવી ગમશે.

દીપજ્યોતિ : શ્રી. અમીદાસ દાણકિયા

'સવિશેષ ચમત્કૃતિ'નો દાવો ન કરતી, ૧૯૩૮ થી ૧૯૫૦ વચ્ચેની ૧૦૭ શિષ્ટ રીતિની રચનાઓનો આ સંગ્રહ સુવક સ્વસ્થ આલેખન, ગીત કરતાં છાંદસ્ રચના પરતું વડુ પ્રમુલ્લ, ઉદ્બોધન-અજ્ઞાની-રાહૂલકિત અને ક્યારેક ભક્તિની રચનાઓમાં વધુ સારું લાવાલેખન અને પ્રૌઢ ભાષાની

યમાં છે. સંપ્રદર્શનાં પ્રકૃતિકાવ્યો યોગાં છતાં કલ્પનાની તાજી ચિત્રાવલિથી અને ભાવગૂંથણીથી મહત્વનાં છે. ‘આ આચલિયાનાં જલ વન્ને, ઝરમર ઝરમરતાં ફોરાં રે; ફાઈ વીંઝોળે નખભોરડી, દડદડ દડદડતાં બોરાં રે’ મા શરદની ‘દિનની બૂખરી હાથ, રાત્રિ ઉડાડી મૂકની, કા’નના મુખથી જાગે યશોદા મારી લૂછી’માંનું સજીવ ચતુ’ સૌંદર્ય અથવા ‘આઠ ખાલી સાવ મુગ પિરસા સમું’ જેવું વેધક સાંપ્રતગૂંથણ લક્ષ્ય જેવે છે. જીવનસંઘર્ષની વરતી બાગુ કવિ વિવિધ કાવ્યોમાં નવી પ્રતીક યોગ્યતાથી નિરપે છે. એમાં બહુધા પકકારની રતિ છે તે મોંઘપાત્ર ગણાય. અભિમન્યુ જેવી અપવાની રણધેસણ આ ફક્ક કવિની ઝિંદાદિલી સરસ મૂલ્યવે છે. ‘કાળ-કોરા’ના અંતનો યા ‘નવું ભજન’નો વ્યંજ પચુ કવિની સકિતવું એક વિશિષ્ટ પાત્રું મૂલ્યવે છે.

પ્રણયકાવ્યોમાં કવિત્ત ભાવ-કથન-પ્રતીકનું પુનરાવર્તન, વચ્ચે વચ્ચે ઇંતર કવિઓનાં કાવ્યોની સારી છતાં નિવાર્પ અસર, કલાવિધાનની દૃષ્ટિથી લાંબી રચનાઓનું કંઈક સંકલનરૈચિદ્ય જેવી અપૂરપ ‘દીગિત’માં મળતી હોવા છતાં, સિષ્ટ પ્રણાલી તથા નરી છાનો મુમેળ દાખવતી અભિવ્યક્તિકલા, કવિની સૌંદર્યપરખ, કવિતાના અંતસ્તત્ત્વ પ્રત્યેની સાચદિલી, ‘ના ગાનમાં મર ખસર છેડેલો, કર્તવ્ય એ આપણું, એ જ સંસૃતિ’માં છે તેવી વેદના વચ્ચે ય લક્ષકારવાની શક્તિ, કવિના આ પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહને ઉમંગબર્ષા આવકારનો અધિકારી અવસ્થ દરાવે છે. પાખિયાં પરનો શ્રી. ‘ઉશનસ’નો આસ્વાદ-આવકાર તેથી જ સાર્થ ગણાય.

મહેક : શ્રી. ગની દહીંવાલા

મસ્ત મુલાયમ હૃદય, ઝમકતી કલ્પના અને સ્વાભાવિક સુમધુર બાનીના આ કવિનો ‘ગાતાં ઝરણું, ખંડીનો સંગ્રહ-‘મહેક’ કવિની ગમતરસરની કાવટ અને વ્યાપક સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરે છે. ‘મને ચતુ’, ‘મને આપો’, ‘તમન્ના’, ‘ચંદી ગયા’તાં વાતે’, ‘સમયનો બિસ્તી’, ‘ખોવાણું રે સપનું’, ‘કવિધર્મ’, ‘ભોરી ગુજરાત’, ‘કાણે દીધો શાપ!’, ‘મેગો’, ‘હે વૃક્ષ વિશાળ!’ જેવી રચનાઓ ‘મહેક’ની માતનર મૂડી જણાશે. પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીનો આયુષ્ય અને પ્રા. ‘ઉશનસ’નો પરિચય આ સંગ્રહને પ્રાપ્ત થયો છે.

“સંઘર્ષના કામળ હાથોએ દેવાને બહુ ખસવાયું છે”-જાતા કવિની દિલાવરી, કવિના કર્તવ્યમાં ફોલોને પાનખરની વાત ન કહેવામાં કે નાલિમાની કસૂરીનું ભાન જગાડવામાં પ્રગટ થાય છે. પૃષ્ઠીને અત્યુચિત્તું કહીને કવિ આસુનિકંદનની

વાત તેથી જ મિથ્યા કહી શકે છે. “નથી ક્યારેય માથું, આલનું” કિસ્મત મને આપો... ધરાની લાજ ખાતર શીશ તો ઉન્નત મને આપો”માં વાચા પામતી કવિની ખુમારી સરસ નીવડી છે. કવિની આશા એમાંથી જ ફળે છે, “પુનઃ વહાણે પ્રગટશું, સાંજના જો આયમી જાશું” કે “પડીશું તો ગગનના ધૂમ્રેથી મેઢલા રૂપે, ઉરે ફળની તમન્ના લઈને માટીમાં મળી જાશું.” ‘મહેક’ ની આ મસ્ત વીરતા આમ વિવિધ કાવ્યોને પ્રાણમય બનાવે છે.

“નાની શી અલબેલી મોગરાની ડાળ જેમ, મહેકંતી પાછળી રાત ! એની જેમ મહેકો હો, મોરી ગુજરાત”, અથવા “ગુંછ રહો કલ્યાણ કોકિલા એસી રત રત ડાળ... હે (ભારત) વૃક્ષ વિરાળ !” અને “આપાઢી બીણડીઓએ પહેર્યો વિદ્યુત હાર” કે ‘સમયના કિસ્તી’ની નરીન રૂપકયોજના કવિ ગનીની ભાષા, કદપનારસિકતા અને ભાવનાપ્રિપતાની ઝડક બતાવે તેમ છે. “તમે તરણું ઉપાડી લો અને પર્વત મને આપો” ની દિલાવર-દિની પણ એ જ રીતે માદ આવે તેમ છે.

પ્રોત્સાહક વિચારતકેનું ક્યારેક કાવ્યક્ષમ ન થઈ શકવું, ‘કવિ નર્મદને’-માં છે તેવું શૈથિલ્ય, ‘તા’થી રેલ હોનારત’માં આવી ગયું છે તેવું નિવેદન-તરત, અને લખાવટમાં કવચિત્ દેખાતી મઘવદ્ધ અને અશુદ્ધિ સંગ્રહની ક્યાશ બતાવે છે, છતાં પ્રણય, પ્રકૃતિ, રાષ્ટ્રપ્રેમ ચિંતનનાં કાવ્યોની સમગ્ર સૌરભ ગમી જાય તેમ છે. ગ્રીષ્મ દઈ છતાં કોકિલની માફક ફૂજતો આશા-શ્રદ્ધા ધ્વનિ ‘મહેક’ ની ગરવી સંપત્તિ છે.

નંદિતા : શ્રી. વિનોદ અધ્વર્યુ

પચીસ કાવ્યોની, કવિત્વ પ્રથમ પ્રકાશન બનતી ‘નંદિતા’ કાવ્યત્રયિકા કદમા નાની પણ શક્તિસભ્ય છે. અનુભૂતિ અને અભિવ્યક્તિની વિશિષ્ટ ને વિવક્ષણ મુદાની છાપ ઉપસાવતા આ સંગ્રહમાં ‘વૃદ્ધ’, ‘મુસાફરો’, ‘તૃણો’, ‘સ્મૃતિ’, ‘રાજમરો’, ‘સવસર’, ‘દિનાતે’, ‘માણેકડું’ કે ‘અરમાન’ જેવી કૃતિઓ કવિની શક્તિનાં વિવિધ પાસાને સારી રીતે છતાં કરે છે. અંધારી રાતને ય રોમાચિત કરતું બીજનું સ્મિત, પોષરાતે મૂગતી નગરને લંબાવી તારવાંથી તાપડા મથનાની વાત, રોજિંદો રસતો ય રાતરાપૂડીની ફોરમ વળગી પડતા ન કહે એ અનુભૂતિ, જેમ કવિની રસિકતા-સદ્ગતતા દાખવે છે, તેમ “ભટકના આન રો મૂર્ચ” ચૂંચી રહ્યો ચગકતી અંપણ” યા “જૂઞ્યા જનનણા ઉપર હિંતા જતા રંગ સમું, પાતળી પારદર્શી દવામા દહે જગત તરણું હતું” જેવાં ચિત્રાંકનોમાં કવિનાની પ્રગતતા પણ વરતાય છે. ‘પ્ર. ધા’.

રિશ્મના દાખવે છે. આ સંગ્રહની ગળુનાપાત્ર કૃતિઓ છે: “પનાધાતે તારા”, ‘આત્મપ્રનાદણા’, ‘કા ઝંખના જાગે’, ‘આપીશ માં જોવાપીશ માં’, ‘કુંગરમાં દવ’, ‘ધન્ય વીર ગદ્યાલી’, ‘તોયે’, ‘કાલોડરિમ’, ‘નર્તતો નિર્જાંધ’, ‘દીપન્ગોતિ’.

“પોતાનું જે શોખવે પ્રાપ્ત સ્થાન, એ સર્વે હો અદ્ય તો યે મદાન” જેવી અર્થાંતરન્યાસી રજૂઆત, “માગતા પડ્યા ગૂઢ કાવની કરનાસના” જેવું ચિત્રાંકન, અથવા સંગ્રહમાં સર્ગગ અનુસૂત ભાવનાદીક્ષનાનો જિજ્ઞોસા તાર ‘દીપન્ગોતિ’ નું વાચન રુચિકર બનાવે છે. વર્ણુસગાર્ધ-નામધાતુનો વધુ પડતો શોખ, અનુસ્વારપ્રયોગની કેટલીક કચાશ, લુગમદાના બંધની તસવીરમાં જણાય છે તેવું વારંવાર ડોકાયા કરતું કાવ્યરસધી અલિપ્ત થઈ રહેતું પ્રગટ ચિંતન, મોળાં મુક્તમે, જેવી ‘દીપન્ગોતિ’ની જીલુપ અને ‘૪૫ પછીની આપગી કવિતાની લક્ષણો સામાન્ય અભાવ છતાં, અસદ્કાર સમયના આ કવિનો બીજો-આ વર્ષનો આ સંગ્રહ કવિની શિષ્ટ રજૂઆત અને ભાવનામયતાનો પ્રકાશ એવો તો વેરે છે જ. કે એમની જ પંક્તિઓ સાંભરી આવે છે, “ઝાંખી ઝાંખી તોય છે એ પનોતી, ચિન્ય ફેરી, કણિકા અનેરી.”

મંદાર : શ્રી. કુમુભખડેન ઠાકોર

કેટલીક હિંદીની મળીને ૧૧૫ રચનાઓ આપતા આ સંગ્રહમાં પ્રેમ-ભક્તિની ઉદ્દેશાસ, રીસ, પ્રાર્થના, આરત અને તન્મયતાની જિમ્મી તરમેળ ગીતકવિતાની મધુર ભેટ મળે તેમ છે. ‘હેલ જરી સંસારની’, ‘સખ હાર ગઈ’, ‘એવું ના માગીએ’, ‘શિવમાં સમાણી જેમ કાઠી’, ‘હીંચો’, ‘પંચતરવોની પીઝા’, કે ‘ઓઠણી’ જેવી રચનાઓ એમાંના ભાવાલેખન યા એમાંની છટાથી ધ્યાનપાત્ર રચનાઓ છે. “હર હર જામ દિયો નંદલાયે, ચૌદ ભુવન વિસરાયો”, “ઓઠી અગમ-નિગમની ઓઠણી રે, વચમાં સતનું એક ગુલાબ... ચારે છેડે બાંધ્યા બંધ દિગંતના રે, કોરે કોરે કોરા કમળની વેણ” જેવી પંક્તિઓ કવયિત્રીની ભાવમસ્તી અને રેલીનું દીક પ્રતિનિધિત્વ રજૂ કરે છે. ભાવ કે નિરૂપણની એકવિધતા અને પરંપરાની વધુ પડતી સાક્ષાત્કૃતિ, ‘જવાં હતા’ માં વરતાય છે તેવી પ્રાસની કેટલીક અમુખમતા, કપારેક દેખાતી લાગણીની ઓછી ઘનતા, કે ‘પ્રેમ રસ’ માં છે તેવી સારા આરંભ પછીની શિથિલતા જેવી ક્ષતિઓ હોવા છતાં પ્રેમભક્તિની મધુર સરવાણી જેવી આ

કવિતા 'વિદ્યુત્ કળીના આછેરા ઊગત' વધુ સ્થિર અને સઘન ફેલાવે તેવી આશા પ્રેરે છે.

અર્થના : શ્રી. સુરેશાબહેન મજમુદાર

પ્રા. મંજુલાલ મજમુદારના ગુણદર્શી પરિચય સહ બહાર પડેલો ૬૬ રચનાઓનો આ સંગ્રહ પ્રકૃતિ, ઉત્સવો, અંગત જીવનના પ્રસંગો, રાષ્ટ્રીયતા અને ખ્યાત વસ્તુને હાંદસ કાવ્યો, ખંડકાવ્યો, સંગીતિકા અને ગીતો રૂપે રજૂ કરે છે. "જીવનજલ્લ આ કેવું ઝરે! સમયપ્રવાહે સરે સર્પ શું, કાણ નય ક્યાંયે ફરે" જેવું સારું આલેખન છે. કેટલુંક સારું અર્થોત્તરન્યાસી ચિંતન પણ મળે છે અને સ્ત્રીજીવન-સ્ત્રીહૃદયનું નિખાલસ કામળ ઓજસવંતું નિરૂપણ તો સતત રુચિકર સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે; છતાં કેટલીક હાંદસ ચૂક, ખંડકાવ્ય જેવા સ્વરૂપની કાવ્યી રજૂઆત, ઓધચિંતનની સીધી કથનાત્મકતા, ક્યારેક લપટા પડતા શબ્દપ્રયોગો કે કવચિત્ 'ઊરનો ધાધરો ઘૂમે, એને સંયમની કિનાર' જેવું સંદિગ્ધ રહેતું કલ્પન નિવારવાભોગ છે જ. સંસ્કારિતા, રસિકતા, ભાવનાશીલતા અને સાદી શોભા ધરાવતી આ કવિતા કવચિત્રીના ભાવિ અર્પણને વધુ વિકસિત કરે તેવી આશા અવશ્ય સેવીએ.

પ્રદાન : શ્રી. છાત્રાલાલ ધ. થેકડી

૧૯૩૦ થી '૪૩ લગીની પ્રધાનતા: કિશોર વયની ૩૯ રચનાઓના આ વર્ષે પ્રગટ થતા આ સંગ્રહમાં પ્રશ્નગ્ય વર્ણનશકિત, સારી એવી હાંદલથી, પ્રૌઢ-શિષ્ટ ભાષા અને મુગદ્ધર્શનની પ્રબલતા લક્ષ્ય ખેંચે તેવી આશાસ્પદ છે. 'વાગસિનોરનો વાણિયો', 'હેયાની આરસી', 'વસંતના વડાણાં' જેવી રચનાઓ કરતાં પ્રાધાન્ય છે 'સુદને આવકાર' જેવી તત્કાલીન દેશકાળની તસવીર દોરતી રચનાઓનું. "વધો અનલ ભ(અ?)ળ, ઓ! સતત હિમ્મ શુંગે બટો, બળી ભસમ છો થતી જગતપાપની શખલા, પછી જ જગ જાણશે રસપદો અહિંસાતણાં; તું આવ, નવસર્જને કપટકંટકો કાપતાં" જેવી પંક્તિઓ ('સુદને આવકાર') કવિની ભાવના અને રચનાની બેહ બાજુ પ્રગટ કરે છે. સંગ્રહની તૂટ, છંદ કે પ્રાસ અર્થે 'જગતપંથકે', 'સુદાં', (પાંખના અર્થમાં) 'પાંખડી' જેવી કલાવિધાનની કચાસ અથવા 'સચેત લિપ્તુ'માં છે તેવું ફિસ્સુ વસ્તુપ્રમંથન, વિચાર કે ભાવને કલ્પનામય સ્વરૂપ ન મળતાં છતી થતી કથનાત્મકતા 'પ્રદાન'ની ઊણપરૂપ છે. આવા આશાસ્પદ કવિની રચનાઓ વધુ કલાત્મક રૂપે સાતત્ય ધારે એવું જરૂર ઇચ્છીશું.

આકાંક્ષા : શ્રી. સુધીર દેસાઈ

ગજન, ગીન, જાન્સ રચનાઓ મળી ૬૦ કૃતિઓનો મૌખ્યમયો આ સંગ્રહ 'નદી' જવા દેડે, 'આકાંક્ષા', 'કાગળમાં ફૂલ પેડું', 'દુ' ચાઓ મજાદાર, 'વાચના' કે 'શુ' છોડ્યું' રચનાઓમાં ક્રીક જમકારા દાખલ છે. પ્રિયાના રૂપના કુવારાથી મૂંઝાતી પાંપણાનું માન માના કવિ "ભવે આ ભવ મળે, દશુ પર ભવ તો બાકી છે"ની ખુમારી માથે પ્રજ્વલે ભાવ સ્ત્રી રીતે લવકારી શક્યા છે. જીર્મિની તીવ્રતા, નિષ્વાસતા અને સંસ્કારિતા કવિની વિશેષતા જણાય છે. કથાવિધાનની સફાઈ કે મુદ્દતા તેને પૂરતા પ્રમાણમાં મળી શકી હોત તો 'અનુચારઅમારનો અનિરેક, 'ભવે થરપડ તમે મારો!' જેવી કવિતાની સુદમતાને ભગવાની ઉદ્ધિ, યતિ, ભાષા-છંદની વચ્ચે વચ્ચે ખટકતી કૃતિઓ, કલાત્મક એકાગ્ર અભિવ્યક્તિને સામાન્ય અભાવ, 'આકાંક્ષા'માંથી આગવા જેવી અપૂરપ ગણાય. "ભેરેરી પુષ્પની મુગધ, ગમનથી ચાલી લાડુ" જેવું સરસ ગાઈ શકતા કવિ પામે વધુ સારા સંગ્રહની આશા કેમ ન રખાય ?

ખંડકાવ્ય ચતુષ્ટય : સદાનંદી મુનિશ્રી છાંયસાલજી

વર્ધમાન આમીની અતિમ દેશના રૂપ લેખાતા 'ઉત્તરાધ્યાયન સુત' પર આધારિત ચાર કથાનકકાવ્યોનો આ સંગ્રહ, વૈરાગ્ય-સદાચાર ઉપદેશોને કેટલીક સારી છંદકથોટી અને વર્ણનશક્તિ બતાવે છે ભાષા શિષ્ટ મુગમ છે. દરિગીનની કમાસ રખાઈ થાય છે. ભાવુક કાવ્યસિકોને બોધ અને રસ આપતા આ કાવ્યો મુનિશ્રીનો સાહિત્યપ્રેમ પણ પ્રગટ કરે છે

'શ્રી સત્યનારાયણની કથા-કાવ્યમાં' : શ્રી. નર્મદાશંકર જે. દેસાઈ

મદાસનિવાસી આ ધાર્મિક ગૃહસ્થની આ રચના ૧૨૦ કડીઓમાં સરળ શિષ્ટ સ્વરૂપે સત્યનારાયણકથાનું પઘરૂપ આપે છે. કૌદુર્ભિન ઉપયોગમાં આવે એવી રચના છે.

સાન્નિધ્ય : શ્રી. હસિત બૂચ

૧૯૧૧ ના ગણતરીય કાવ્યસંગ્રહોમાં મોખરાનું સ્થાન મેળવનાર આ સંગ્રહનાં કુલ ૧૧૬ કાવ્યો સ્વરૂપ-નિરૂપ-વસ્તુ-ભાવનું મુચિર વૈરિખ ધરાવે છે 'સુમેયતા, પ્રાસાદિકતા અને હર્મિપ્રધાનતા'ના આગમ પડતાં લક્ષણો ઉપરાંત ચિતનનો રંગ પણ 'સાન્નિધ્ય'માં લાગેલો છે કવિએ પોતાની ઉપાસ્ય દેવતાનાં સન્નિધ અને આત્મીયપૂર્વક, અનન્ય ભાવથી અને ત-મયતાથી આરાધી છે એની પ્રતીતિ આ સંગ્રહની ધણીખરી કૃતિઓ દર્શાવે છે.

આત્મવક્ત્રી એક વધુ દેખાડતી આ રચનાઓમાં 'અવરનો અણસારો' સાર્થક કરતી સાંપ્રત પરિણામોએ ગ્રેરેલ વિષાદ-પડકાર-શ્રદ્ધાની વિચાર-ભાવગૂંથણી પણ જણાશે. 'હાથ ગુંથાયા', 'હું-તું', 'ચાંદની ગમે કે ગમું હું?' 'અંપાતું ફૂલ' કે 'ઘડી તડકો ને ઘડી ફેરાં' જેવાં પ્રણય-કાવ્યો કવિની મુગ્ધતા, મઝતી, શુદ્ધ-ઉચ્ચ પ્રણયભાવના નિરૂપે છે. સંપ્રદતું આકર્ષક પાતું પ્રગટ કરતાં આ કાવ્યોમાં તેમજ 'આ શ્રાવણ છે', 'અવસાન' આદિ રચનાઓમાં પણ નવીનતર કવિતાની રૂપ-રંગની કેટલીક ચમત્કૃતિ તથા ભાવાવેશનની વિવિધ છટા સ્પર્શ છે. પ્રકૃતિગીતો, અંજલિ-કાવ્યો અને રાષ્ટ્રપ્રેમનાં કાવ્યોમાં પણ મંથન અને ચિત્રશક્તિનો સારો ખ્યાલ મળે છે.

કવિની ગુજરાતજાતિ ભારતભક્તિની અખિલાઈમાં પરિણત થઈ છે. એ જ કારણે 'હું ભારતનો ગુજરાતી' કે 'જ્ય તારો ગુજરાત' જેવાં કાવ્યો, એની સમર્થ અભિવ્યક્તિને કારણે કીકડીક લોકપ્રિય પણ બન્યાં છે. ભારતદર્શન દ્વારા કવિને રાષ્ટ્રનાં જાગૃત નવશક્તિનો—એની અનેક-દેશીય સિદ્ધિનો જે પરિચય થયેલ છે, તેનું સોલસાસ આવેશન 'ભાકરા નંગલ', 'ખિલારવંદના', કે 'ખડકવાસલા'માં તેમજ સાંપ્રત ગ્રેરેલ વિષાદમંથન ક્યારેક ચિંતનાત્મક તો ક્યારેક પ્રતીકાત્મક રૂપે 'આ શ્રાવણ છે', 'સતિયો કહેવાય છ', 'તજવો ના સંગાય', 'ગાધીપ્રતિમા જોઈને' 'દિલ્લી ડાપરી' જેવી રચનાઓમાં વ્યંગકટાક્ષ લઈને રજૂ થયેલ છે. 'પડકારને પડકારવો ના મર્દને મુઠકેલ છે' યા 'હાથે હાથે પણ પણ વાદળ છે, કે' રાખ નથી' યા 'આ અંધારે વિકટ સુરવી જ્યોત છે પૂર્ણ ધીર, મારે તો કેવળ કદમ આ માર્ગે નેક વીર'નો ભાવ આવાં કાવ્યોમાં લક્ષ્ય બેઝે તેમ છે જ. ઝગમગતુના લાક્ષણિક સાજ લઈ આવેલા 'પરોડ તારું, માગશર', 'વાદળની આડમાં', 'ફાગણ રંગ ગુલાલ' કે 'પોણની રાત આ'માં કવિહૃદયની અવનવી ભાવસ્થિતિ અને નિરૂપણની રસિક છટા વ્યક્ત થાય છે. 'પિતા' કે 'નિથાય' જેવાં સોનેટ, 'આવડ્યું' કે 'ના સડું' જેવી ગઝલરચનાઓ, વિતોદની મર્મરથી સજ્જ 'ઉત્પ્રેક્ષા ને અનન્વય' યા 'ખાનગી' જેવાં મુખ્યકાં, કેટલીક મોટા લખવાની પરંપરિત માત્રામેળ રચનાઓ, આગળની કવિતામાં તરી આવે તેવી રાસરચનાઓ 'સાન્નિધ્ય'નાં આકર્ષક ગીતો સાથે કીકડીક શાયક વિવિધતા પૂરી પાડે છે.

તેસર્થિક સંગીતરૂપના પરાવતી વાણી અને કાવ્યોચિત પરિ-

રિચિત્રિઓ ઝડપી લેવાની કુચગતા કમિની શક્તિ સચવે છે તે સાથે, 'ગદન'ના જ્ઞેવાની અને 'ગદનનો રંગ' ગમ્યાની કવિની ભાવના વધુ વ્યાપક-સમૃદ્ધ અને, વપનાની ઉત્તતતા અને છટા રિશે સંધાય, અને રચનાસૌંદર્યની સમાનતા ક્યારેક ઓગી ય માય એની અપેક્ષા 'સાન્નિધ્ય'ના કાવ્યો વાચનારને જાગે ખરી પ્રા જ્યત પામના મયાર્થદર્શી દિપ્તિ અને મિતાગરી આસ્વાદનો લાલ પામેનો આ સમગ્ર વ્યાપક એક ગણ્ય ભૂમિ-કવિની 'ભૂત-ભાવિની વચ્ચે રશો, જેહને દલે સાધુ'ની જ્ઞાવના ગાઈને વિરમે છે આપણે અભિનાયા રાખીએ કે 'સાન્નિધ્ય'ના અનુગામી કાવ્યસમગ્રમાં કમિની શક્તિ એ ભાવના ખીન્પીને 'સાન્નિધ્ય'ના કનાચુલનીય અધિભર ૫૪૦ની સમૃદ્ધિ પ્રગ કરે *

આલાપ : શ્રી. પિનાકિન્ ઠાકેર

પ્રૌઢ પ્રાસાદિ લય-બાની, સૌમ્ય ભાવુકના, પ્રકૃતિ-પ્રણય-રાષ્ટ્રજન-પરમ તત્ત્વની સામગ્રી દ્વારા મૂર્ત થતી ગુણ અને શોધક દષ્ટિ કે સૌંદર્યપ્રિય કલાગુચિને કારણે કાવ્યરસિકોમાં આદર પામેનો 'આનાપ' આ વર્ષે ખીજી સર્વર્થિત આવૃત્તિ પામ્યો છે સોગ ખીજી રચનાઓ, શ્રી બાનમુકુન્દ દવેની આવવાદ નોધ અને શ્રી 'સુન્દરભંતુ' વિચારમેરક પુરોવચન આ ની આવૃત્તિની પૂર્તિ અને છે પુરોવચનમાં ગાંધીયુગ પગીની કવિતાનું અવનોકન સમગ્રનક્ષી ન થયુ હોનાથી અને કવચિત્ તે કાવ્યની અસરી આસ્થતાના વિચારથી થોડુંક છેદ્ય ગયુ હોનાથી મિત્ય અને તેવુ ય થયુ છે 'આનાપ'ની આ ખીજી આવૃત્તિ કવિના નવા સમગ્રની અપેક્ષા મવ્યરસિકોમાં પ્રેરશે ઉભર ખચ્યામની રુખાયત : અનુ૦ શ્રી. શશીકાન્ત નીલકંઠ

દિગ્દર્શકના અગ્રેજ અનુવાદની ભૂમિકા પર આધાર રાખી શ્રી નીલકંઠે ગુજરાતીમાં આપેલી આ કૃતિ તેના પ્રાસાદિકતા રમણીય ભાવસૃષ્ટિ અને કાવ્યમય ચિતનના સરળ અવતરણને કારણે, પ્રા અનતરાય મ રાવળે મયાર્થ સચવ્યું છે તેમ ખચ્યામને ગુજરાતીમાં ઉતારતી રચનાઓમાં અગ્ર રચાતની અધિકારી છે રુખાયત ૧-૩ મા મળે છે તેવુ વેગીનુ ઉદ્દેશન, ૫૬-૪૦-૬૭-૬૮ મા છે તે મળી ૧૪-૧૫ ૪૬-૪૭ માનો વેગમ કે ૧૧ મા કડીમાંની પ્રસાદિતા, 'ખાનો લો ને જીવનમદિરા માણુને મોજથી ને, જૂના વસ્ત્રો મમગીનીતણા બાળને આ વસતે ચેતો ! દૂ કો સમય બહુ છે કાગને જીવવાને રે આ જીવો ! કડક કરી પાખ પ્લેખી ખરીને' મા છે તે

* સમીક્ષક : શ્રી ઈશ્વરપ્રસાદ જોરીપુરા

ભાવાર્થ તાદૃશ કરતી ગતિશીલતા અનુવાદક અનાયાસ કલાથી મુગ્ધરાતીમાં આણે છે. 'નિરજન', 'સ્વરગ', 'મજ્જકરી' જેવી છૂટ યા અનુસ્વારની ક્ષતિ, કે હંદાનુસાર બોધણીની વિકૃતિ, ક્યારેક પ્રાસની અસુભગતા જેવી કલાનિરૂપણની ખામીઓ દૂર થઈ તેવી છે. અનુવાદકની ખ્યામદ્વિલસૂકીની પ્રારંભની રજૂઆત તેમજ ચિત્રસમગૃહી કૃતિનાં મહત્ત્વનાં પાસાં નીવડે છે. ખ્યામમયા મસ્તી-વૈરાગ્યના બન્ને સર સંભળાય છે, છતાં "કાનું" થાશે રસભવન જ્યાં આપણે ચાલી જશું" જેવા ઉદ્દગાર એના સાચા ખ્યાલ આપે ખરો. "શબ્દની ઉપા છે" ત્યાં "ઝટપટ" આવવા ખ્યામ પાત્રીઓને તેડે છે, એ કેવું સૂચક છે? સમગ્રપણે આ અનુદિત રુખાપત-સંચય એની રસિકતા, તાત્વિકતા અને શિષ્ટતાથી આકર્ષક બન્યો છે.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદ : અનુ૦ શ્રી. વાસુદેવ મ. જોષી

સામવેદના છાંદોગ્ય બ્રાહ્મણના છેલ્લા આઠ અધ્યાયોનો આ ગદ્યાનુવાદ વિરતુલ વિવરણ, શાબ્દિક સમગૃહી, આખ્યાયિકા સાથે સુબોધક શૈલીમાં લખાયો છે. તત્ત્વજ્ઞાન, કર્મ અને ઉપાસનાનું અહીં વ્યવસ્થિત અને કુશળ નિરૂપણ મળે છે. ભાષા સમગ્ર રીતે સુવાચ્ય થઈ છે. વિવરણમાં સંક્ષિપ્તતા અને એકાગ્રતા સાધી શકાઈ હોત તો રજૂઆત વધુ પ્રભાવશાળી થઈ શકત. ગિર્યામુ-અભ્યાસી વર્ગને આ ભાષા-તર બોધક તથા ઉપયોગી થશે.

સુભાષિત રત્નમાળા : અનુ૦ (નામ નથી) [સમુત્ત સા વ. કાર્યાયય]

વિદ્યાર્થીસમૂહને અનુલક્ષીને તૈયાર કરાયેલા ૩૦૮ સુભાષિતોનો આ ગદ્યાનુવાદ સદાચાર, પુરુષાર્થ, સ્વસંજ, જ્ઞાન આદિ વિશે બોધક સામગ્રી પીરસે છે. ભાષાવિચાર, અવતારવંદના, કાન્તા કે મૃદસ્થધર્મમાં દામ્પત્યધર્મ વિશેના શ્લોકો જોનાં ચૂંટણીની મનોદા જળવાઈ હોત તો સંગ્રહનું લક્ષ્ય વધુ સારી રીતે સિદ્ધ થાત. અનુવાદ મુખ્ય થયો છે.

ચારુ થર્પા : અનુ૦ શ્રી. સુરેશ ત્રિવેદી

આચાર્ય હેમેન્દ્રે રચેલા ઉપદેશ-ત્રીનિના ૧૦૦ શ્લોકોનો પ્રા. ત્રિવેદીએ કરેલો આ ગદ્યાનુવાદ વ્યક્તિ અને સમાજની ઉન્નતિને ચીધે છે. દષ્ટાંત મૂંઝણી ને અનુવાદની વિશદતાથી સંગ્રહ વિદ્યાર્થી-યુવાન વર્ગને ઉપયોગી થશે.

સૂક્તાવલિ : અનુ૦ સ્વામી આત્માનંદ ગિરિ.

૧૯૦૮માં સિંધી શ્રીમુખપ્રસાદ સંપાદિત મૂળ કૃતિનો આ ગદ્યાનુવાદ ધર્મ, ગુરુ, વિદ્યા, વાળી, સદ્ગુણાદિના શ્લોકો આપે છે. મૂળ શ્લોકોનું રસરૂપ વિચારલક્ષી હોવાથી સમગ્ર રૂપ વ્યાપક થયું છે. અનુવાદ સરળ છે.

નવમંત્ર પ્રયોગાવલિ : શ્રી. રમણલાલ ક. શાસ્ત્રી

ધ્રીમદ્ ભાગવતમાથી છેતિર પ્રયોગો સાથેના મંત્રો સમજાવતી આ કૃતિ એમાના મંત્રોના અનુવાદ ઉપરાંત વિશિષ્ટ વિચારશીલ માહિતી પણ આપે છે. સમગ્ર ગ્રંથ લેખકની ભાગવતના જિડા સન્નિષ્ટ અભ્યાસી તરફકે છાપ પાડે છે. તત્ત્રપિઠા માત્ર શક્તિપૂર્ણ સાથે જ સલખ ન હતી અને તત્ત્રના અંશો ભાગવતમા હોવા જોઈએ એ આધારે લેખકે સરોધકની રીતે સ્પષ્ટતા કરી આપી છે. આ ગ્રંથનો આશય ભાગવતનો તત્ત્રઅર્થ સ્ફુટ કરવાનો છે. ભાગવતકારનું પ્રપિત્વ લક્ષમા લેતા કામ્ય કર્મોની સિદ્ધિ માટેના મંત્રો એમાના ગ્રંથમાં હોય એ વાત સમગ્ર શકાય એમ છે. પ્રયોગોની શુદ્ધિ અને અને સંપૂર્ણતાનું મહત્ત્વ લક્ષમા રાખીને શ્રી શાસ્ત્રીએ માત્ર મંત્રો નહિ, પણ તેનું વિધાન, મંત્ર પણ આપેનું છે. મંત્રોના વિધાન સાથે લેખકે મંત્રમદાર્ણવ મંત્રમહોદધિ વગેરે ગ્રંથોમાથી પણ સમગ્ર અહીં કર્યું છે, પરંતુ સૌથી મહત્ત્વનો ભાગ તો છે ઉપાસના યોગના અંગો વિષયક ગ્રંથમાના પ્રયોગોના સત્યાસત્યની તારવણી એના અલ્પિશુદ્ધ આચરણ પર જ અવનબે છે. તત્ત્રશાસ્ત્ર વિશેની કેટલીક સામાન્ય લોક ગેરસમજૂતી દૂર કરવામા આ ગ્રંથ મહદ્દપ થાય તેમ છે. શુદ્ધિ શુદ્ધ અને મન નિષ્કામ હોય તો જ સકામ કર્મ વધુ યોગ્યથી સિદ્ધિ થઈ શકે એ તત્ત્રશાસ્ત્રની વાતનું સ્પષ્ટતા તો નિષ્કામપણું પ્રેરવામા જ છે. મંત્રની સહાયથી સગમ પ્રયોગો સિદ્ધ કરવાથી મનુષ્ય કર્મના બંધનમા પણ પડે છે એ મુદ્દો ગ્રંથમા વધુ સ્પષ્ટ કરવો આવશ્યક હતો. તત્ત્રશાસ્ત્રનો મૂળ ઉપદેશ ઉપાસના અને બ્રહ્મસાક્ષાત્કારનો છે. તે લેખકના ખ્યાનમા છે જ એ તો આશુખ દ્વારા જણાય છે. મંત્રોમાથી મંત્રોદ્ધાર દર્શાવી શકાયા હોત તો પણ ગ્રંથનું એ પાસું વધુ સમર્થ નીવડત, કારણ મંત્રનું મહત્ત્વ તેમાના ખીજબૂત વર્ણુમા રહેતું છે. તત્ત્રશાસ્ત્રના અભ્યાસમા સહાયક આ ગ્રંથ શ્રી શાસ્ત્રીને 'ભાગવત'ના એક પ્રખર અતુરાગી-અભ્યાસી રૂપે રજૂ કરે છે. 'ભાગવત'ના વધુ અભ્યાસનંબે લેખકે દ્વારા ગુજરાતી વાચકવર્ગને મુલમ થાય એવું હમ્મીશું.

નારદ ભક્તિસૂત્ર : અનુ૦ ડૉ. શિવાનંદ અર્ધવર્ણ

'નારદ ભક્તિસૂત્રના' વિવરણસકે મૂળ અંગ્રેજી અનુવાદ (હરિદિયાના સ્વામી શ્રી શિવાનંદ સરસ્વતી વિખિન) નો આ ગુજરાતી મંત્રાનુવાદ છે. મૂળ વિવરણકારે આકૃતિને 'ભક્તિયોગની એક અસાધારણ વૈજ્ઞાનિક' ગણા

કહી છે. પ્રેમરૂપ ભક્તિનું સ્વરૂપ, ભક્તિની પરિભાષા, ભક્તિનાં ફળ, જ્ઞાન અને ભક્તિ, ભક્તિ તથા લોકવ્યવહાર વગેરે વિષે આ અંથ પ્રકાશ ફેંકે છે. અનુવાદમાં મૂળ, શબ્દાર્થ, વાક્યાર્થ પત્રી વિવરણ એવી યોજના છે. વિવરણની વચ્ચે વચ્ચે આલંકારિક રજૂઆત રસિક વાચન બને છે. તે સાથે લોકવ્યવહારમાં ભક્તિ સિદ્ધ ન થાય ત્યાં લગી ફળનો ત્યાગ કરવો-એવા ફેટલાકે મુદ્દા વધુ રજૂ કરવાની આવશ્યકતા રહે છે. આવા અનુવાદમાં પૂનઃ, વિવરિત, દ્વં, વિષિષ્ઠ, બાલિસત્તા યા પ્રકાશકિય જેવી જોગણીઓ દૂર કરવાનો થમ હટ દતો. અનુવાદ સમગ્રતા મુગમ થયો છે.

ચંદ્રહાસાખ્યાન (પ્રેમાનંદ): સં૦ શ્રી. અનંતરાય રાવળ-ધીરુભાઈ ઠાકર

પ્રેમાનંદના આરંભકાળના એક આખ્યાનકાવ્યનું આ સંપાદન જાણીતા અભ્યાસીઓ દ્વારા પ્રાપ્ત થતા પ્રેમાનંદના અભ્યાસીઓને એક વધુ મુવિધા પ્રાપ્ત થઈ છે. પ્રવેશક સધન શૈલીમાં કવિ અને કૃતિનાં મહત્વનાં પાસાઓનું દિશર્જન કરાવી શક્યો છે અને દિપ્પણ પણ અભ્યાસની સારી એવી શૂનિકા પૂરી પાડે છે. કઠ્ઠા પરત્વે છે તેવી પાઠીપ, કવિનું નાકરની કૃતિ અંગેનું મધ્યુ જેવા મુદ્દા અભ્યાસનિષ્ઠાની પ્રતીતિરૂપ છે. કવિનો મૂળ સંમૃત કથા સાથેનો સંપર્ક સપાદકોને નહિવત્ લાગ્યો હોવાથી મૂળ કથા વિષે વિસ્તૃત રજૂઆત નથી. એવી રજૂઆત થઈ હોત, કે દૃષ્ટાન્તો પરત્વે પ્રેમાનંદના બહુ ગવાયેલા ગુજરાતીપણાની વધુ જાંડી ચિકિત્સા કરી શકાઈ હોત, તો આ સંપાદનનું રસરૂપ વધુ પૂર્ણ થઈ શકત એમ લાગે છે. કાવ્યસ્વરૂપ અને કવિ વિષેના પ્રવેશકખંડે અગાઉ 'નળાખ્યાન'ના સંપાદનના પ્રા. અ. મ. રા.ના લાગોનું પુનર્ચુકલ છે, તેમાં યોગ્યતા છે જ; છતાં એવો ઉદ્દેશ હોત તો ઠીક થાત. સંપાદનનો મોટો ગુણ દેવકાં મહત્વનું બધું રજૂ થયું છે તેમા છે

ચંદ્રહાસાખ્યાન (પ્રેમાનંદ): સં૦ શ્રી. ઈશ્વરલાલ ર. દવે-રમેશ મ. શુક્લ

પ્રેમાનંદરચિત 'ચંદ્રહાસ આખ્યાન' નું આ સંપાદન કવિ અને કૃતિ વિષે વિસ્તૃત પ્રવેશક અને દિપ્પણ સાથે પ્રમદ કરાયું છે. સંપાદકોની મહેનત ને ચીવટ લઈ એવે છે. પ્રા. રાવળ- ઠાકરે આરંભની કૃતિ 'જતાં એમાંનું' ગુજરાતનું મુખ્ય રાખ્યું છે, ત્યારે આ સંપાદનમાં 'ચંદ્ર૦'માં આરંભની જતારી છે. અગાઉના સંપાદનો (જૂ. કા. દોહન- ૨ અને પ્રા. કાવ્ય- માળાની) માં ૨૦મું કંપુ ૧૬મું ગણાયું તે જવ ચાતુ રતી એવે પ્રા. રાવળ-ઠાકરનો ખુલાસો આ સંપાદનમાંના એ બાજતના નિર્દેશ કરતાં વધુ

પ્રતીતિકર લાગે છે. પ્રેમાનંદ-નાકર તુલનાની વીગતમાં, પ્રે. ની કેટલીક ક્ષતિ નાકરની ય ખરી એ જનાવવું જરૂરી હતું. 'લાવજો કંયાય જી' એ મેધાવિનીની અભિલાષા, સંપાદક સૂચવે છે તેમ, અપ્રસ્તુત ખરી? વિદ્યાર્થીઓના ઉપયોગને લક્ષમાં લેતાં સંપાદન કંઈક વિસ્તૃત કે મોંઘું ખરું, પરંતુ પ્રેમાનંદ કવિ અને પ્રસ્તુત કૃતિના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ સંપાદકનો શ્રમ અને તેમની વિવેચના કિંમતી જ ગણાય.

રસિકવલ્લભ (દયારામ) : સં. ઓ. શ્રી. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

શુદ્ધાદૈત વેદાન્તસિદ્ધાન્ત અને પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાન્તો પઘરૂપે નિરૂપતી આ કૃતિની કવિની લખેલી પ્રતને જ આધારે આ સંપાદન થયું છે એ આ સંપાદનની મોટી વિશિષ્ટતા છે અર્થાંહાનિ થાય ત્યાં જ શબ્દદેર કરવાની સંપાદકની ચીવટ યોગ્ય છે. સંપાદકનું લક્ષ ભાષાવિચાર પર ઠીક ઠીક કેન્દ્રિત છે. એવ એક રીતે નો અભ્યાસી માટે કિંમતી બેટ જ છે. 'રસિકવલ્લભ'ને કાવ્યશ્રવ્ય તરીકે નહિ, પરંતુ સિદ્ધાન્તના પઘમથ તરીકે ઓળખાવવામા રહેલું સંપાદકનું નિમાયસ દૃષ્ટિબિંદુ જણાયો. શુદ્ધ પ્રગટ થનારું 'અધ્યયન' સાથે બહાર આવી શક્યું હોત, તો કૃતિના સાહિત્યિક અભ્યાસમાં વધુ ઉપયોગી નીવડત અગાઉનાં ચાર સંપાદનો વિદ્યાર્થીઓને દુષપ્રાપ્ય થયાં હોવાથી આ સંપાદનમાં એવું અંગ આશીર્વાદરૂપ થાત. કવિના દેવનાગરી હસ્તાક્ષર તેમજ કવિના પદ્ધતિના પ્રપૌત્ર શ્રી જીવજીવાય જ. જોડીની લખેલી પ્રમાણભૂત કવિજીવનવારીખ આ સંપાદનના મૂલ્યમા વૃદ્ધિ કરે છે. એક સહૃદય આધકારી વિદ્વાન દ્વારા સાપડતુ આ સંપાદન દયારામની આ કૃતિને ખાત્ર સુવલ નહિ, યોગ્યવરૂપે ય સુવલ જનાવે છે.

જંબૂસ્વામી રાસ (યશોવિજયજી) : સં. ઓ. શ્રી. રમણલાલ ચી. શાહ

'દ્વિતીય હેમચન્દ્ર' અને 'વેદિક શકરાચાર્ય જેવું સ્થાન' એ શબ્દોમા અંજલિ પામેલા મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી (ઈ. ૧૫૮૯-૧૬૮૮ વચ્ચેના) એ રચેલા 'જંબૂસ્વામી રાસ'ની, મૂળ કવિની હસ્તપ્રતને આધારે સંપાદિત થયેલી આ કૃતિ, અગાઉના આ સંપાદકના સંપાદન 'નવદવદંતી રાસ' જેવી જ મહેનત, વ્યવસ્થા અને કાળજી દાખવે છે પ્રસ્તાવનામા સંપાદકે આનંદધનના સમકાલીન આ કવિના જીવન, લેખન અને સરૂત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને ગુજરાતી 'જંબૂસ્વામી' વિષેની રચનાઓ ઉપરાંત પ્રખુત કાવ્યની સમીક્ષા ગિતાક્ષરી છતાં સુરેખ શૈલીમાં કરી છે. દિપ્તિપુ પલુ ઉપયોગી છે. પ્રસ્તુત કૃતિની સાવ વિષે પૃ. ૩૮ અને પૃ. ૫૭ પર ફેર કેમ હશે ?

આ લાવવાની અર્થચારુ કાવ્યનું સંપાદન મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીનો આશીર્વાદ અને યજ્ઞોવિજયજીનું પુરોવચન પામ્યું છે. વિવેકયુક્ત અને સમગ્રજ્ઞી સંપાદન શ્રી. શાહને યશ અપાવે તેવું છે.

શામળ : સંઠ શ્રી. ‘અનામી’ (રણજિત પટેલ)

આ લોકપ્રિય મધ્યકાલીન પદ્યવાર્તાકારની ગુજરાતી તેમજ વજ્જ-હિંદીની રચનાઓમાંથી ચૂંટી વાનગીઓનું સંપાદન શામળની શક્તિનાં લગભગ બધાં પાસાં પ્રગટ કરે છે. શામળના છપ્પા કરતા ય રસ જળનાથ, કવિશક્તિ વરતાય એમ તેની પદ્યવાર્તામાંની ઝલક છતી કરતી, તેમ આટલાં પૃષ્ઠોમાં, એ જહેમત ને વિવેક માગે જ. શ્રી. ‘અનામી’એ વાર્તાના પ્રસ્તુત સદર્શને દૂંડી પથ્થુ ઘોતક રીતે બતાવીને શીર્ષક પથ્થુ આકર્ષક બાધી આપ્યાં છે. કવિનું સમસ્ત તત્ત્વ ‘પદ્માવતી’માંથી દર્શાવાયું છે. સંપાદનનો પ્રવેશક અભ્યાસનેષ નીવડ્યો છે; એમાંય આરભનું તુલનાત્મક દર્શન કવિત્વની છટા પથ્થુ દર્શાવે છે. આ વાર્તાકારકવિની ઇતર સ્વરૂપની સમીક્ષા, ‘જિહ્વા પરિચય’માં પથ્થુ તુલનાત્મક વિવેચન, ‘અખંડ લહરી રસની દૃષ્ટિએ’ આ કવિને ન મૂવવાની સ્વરથ સમજ આદિ મહત્ત્વના અંશો છે. સંપાદકે ‘અખંડ લહરી રસ’ની જમિકા, એના કવિત્વની આયોજનામાં ત્યજ નથી એ નોધવું ઘટે. શામળ-પ્રેમાનંદની કક્ષા ચર્ચામાં પ્રા. બ. ક. દક્રારનો અભિપ્રાય સંભારવા યોગ્ય નહિ? સંપાદકે શામળની રચનાઓનું નાનું દર્પણ દૃષ્ટિપૂર્વક રજૂ કરી અભ્યાસીઓને એક મહત્ત્વનું સંપાદન આપ્યું છે.

દયારામ : સં. શ્રી. ભોગીલાલ સાંડેસરા

પ્રાચીન-મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાનને હાથે આપણા લોકપ્રિય જીર્મિકવિ દયારામની રચનાઓનું આ સંપાદન તૈયાર થયું છે, તે સંપાદકના આ ક્ષેત્રમાં કાર્યમાં યશપૂર્તિરૂપ છે. ‘સન્સેવા’ (વજ્જ) અને વિગેષત કવિની જીર્મિકવિતામાંથી અઢી ચૂંટણી કરાઈ છે; કવિની સૈદ્ધાન્તિક રચનાઓનું પ્રતિનિધિત્વ મર્યાદિત છે તે યોગ્ય જ થયું છે. પદો-ગરબીઓમાંથી થયેલો સંચય રસ અને શક્તિ બનેને યથાર્થ પ્રગટ કરે છે. અભ્યાસપૂર્ણ પ્રવેશકમાં સૂચક અસ્તરરોગો તેમજ મહત્ત્વની ટીપ્પ. સમગ્ર વિચારણા અને વિશિષ્ટ વીગતો પથ્થુ સમાઈ છે ‘જલુ ભાષામય રચનાઓને કુતૂહલમૂલક પ્રયોગો’થી વધુ ન ગણવાની યથેચ્છી સ્પષ્ટતા સંપાદકની સ્પષ્ટ અને ઝીણી નજર બતાવે છે. કૃતિ અંગ પર યોગ્ય ભાર દર્શને પથ્થુ વ્યક્તિ દયારામ રિંગે નિખાવસ નિરૂપણ થયું છે. કવિના કવિત્વ-કલાવિધાન પર

કર્ષક વધુ વીગત હોત અને રિસિટ સમ્પ્રદાની સમજૂતી બેરેરી હોત તો આ સપાદન વધુ દીર્ઘ હોત એમ લાગે છે. દૃષ્ટાન્ત તથા સમાચાર લેતું આ સપાદન મિત્ર દ્વારામતી રચનાઓના આશ્વાસ તથા અભ્યાસમાં ફરી ફરી વાદ કરવા જેવું તત્ત્વપરી અને સુરેખ બન્યું છે.

પદ્ય અને પાંચણાં (કવિ નાનાલાલ) : સં. શ્રી. શિવરાંકર પ્રા. મુદ્રણ

‘મોહપતી મોહિની’ અને ‘જોગીઆની જ્યોતિ’નો સમન્વય સાધના મિત્ર નાનાનાનનો હેતુ મહત્વાકાંક્ષી અને સામર્થ્યઘોનક બુદ્ધિ કૃતિ ‘દરિસદિતા’માંનાં પીચેના ગીતો અને કાવ્યોનો આ મુદ્દા સપાદક બાનભર્યા હૃદયે તૈયાર કર્યો છે. ભાવ-કાવના-વાણી-વચની કવિની વિવિધ છંદો અને સમર શક્તિ અહીં પશુ રીતીક પ્રતિબિમ્બિત કરાઈ છે. રસિતા અને શુચિતાની એમાં સુભગ મેળવણી છે. “ત્યા તો પચવટીના પચર ના હે દરિ! દરિ! થયા પચામૃત ભરિયેષ ધનુષા, રે દરિ! દરિ!” જેવી ચિત્રકલા ચદનિયા આકાશ-પૂરકાંગી સાદ્ગુણીઓ-યોગ્યતા ઉપા જેવા નિશાણ, કે ‘જગના જોગી-જોગણો’, ‘દિવિજય વિચરતા’, ‘શ્રીમાળના મંગલ’ આદિની ભવ્યતા જેતા જ જગતે થાય છે, ‘જલમ્બા મહત ઝાંઝોના જલમ્બા’ સપાદકે રસમ દૃષ્ટિથી સચ્ચ કર્યો છે. એમાં સપાદનપદ્ધતિ સમજવાઈ હોત, પ્રત્યેક રચનાનો મિત્ર સદર્શ બતાનાયો હોત, આવશ્યક ખૂમી ખામી-અર્થ દર્શનનું અગ્ર ઉમેરાયું હોત, તો? સપાદનમાં વાળી ગેય રચનાઓ ઓછી મૂલ્યાંકની મ જરૂર જણાય છે. પ્રવેશ કર્ષક વધુ વિવેચનાત્મક થાય એવી આશા પશુ લાગે જ અસ્થાને હોય. દરિસદિતાની મથત્રીમાંથી થયેના ‘આ ચનનનું સૌદર્ય મૃગના સદર્શમાં જ છે’ એ સપાદકની વાત વાગળી જ છે, છતાં એની એની પ્રતિતિ આવા સારા સચ્ચમાં ઉપગમી શકાય ખરી. ‘દરિસદિતા ની કેન્દ્રીક ઉજ્જનન મધુર વાનગી આ સપાદન દ્વારા વિશાળ વાચકવર્ગને સુખ બને છે, એનો મથ સપાદકની ભાવના અને મહેતાને જાય છે એવ મોઢીયું.

વાદળ (સ્વ. પુ. બે. ભટ્ટ) : સં. શ્રી. કૃષ્ણકાન્ત કંઠકિયા

નરસિંહરામ-ગોટાકર સમયના એ શ્રી પુરોહિતભાઈ જે ભદ્રે અગ્રેજ કવિ શેનીની જગતીની રચનાનો કરેનો પદ્યનુવાદ ‘વાર્તા પરિવટ’ વતી શ્રી કંઠકિયાએ અહીં સપાદિત કર્યો છે. છત્નો પ્રવાહ સરસ પરતુ લાખા પૂરતી મધુર નહિ એવી આ અનુવાદરચનામાં ચિત્ર બિપરતુ નથી.

સપાત્કે મુનુસ્કૃતિઓ બૂનીએ તો પણ, કૃતિનુ દ્રુક પણ રિવેચન કરવુ જરૂરી હતુ ઉત્સાહી સપાત્કે પામે એની આશા જરૂર સેરીએ

લગ્નગીતો અને લોકગીતોની ગૂથણી : સંશ્રી. રસાખહેન ગાંધી

નાટ્યક્ષેત્રે જાણીતા લેખિકા બહેન આપણા લગ્નગીતો લોકગીતો, રાદનના અને ગરખાના ગીતો, સંગ વધા જતા રસાળ અને વચ્ચે વચ્ચે માર્મિક રિવરણુ પર તરતા રાખીને અડી સપાદિત કરી આપ્યા છે લોક રિતાને તાણ કરી આપરાનો આ પ્રવાસ સહય છે આરી રચનાઓમા વ્યક્ત થતુ આપણુ ગૃહજીવન સમાજચિત્ર, નિર્સર્ગદર્શન મનાતુ સર્વભોગ્યપણુ આદિ પ્રત્યે રિવરણુમા અગુનિનિર્દેશ કરાયો છે સામ્રતની વિચારણા પણ એમા ગૂથાઈ છે ચૂટણીમા કંઈક વધુ નાવીન્ય રિવરણુને કંઈક વધુ સમન, ખાસ હેતુ ન સરે ત્યા હમવી લખાવટ પ્રતે કંઈક વિવેક, પુનરુક્તિ યા મિનજરૂરી અગ્રેજ પ્રોગેઝ અગે તંકતરી આનસ્થક હતી આધુનિકતા પર વ્યગ જ કરવાની રસમ પણ હવે તો જૂની-લપરી થયેની નથી ? જૂના લોકગીતોમાનુ એકાગ્રિયુ નિરૂપણુ 'માણેકે પસ બરવા' જેવી સૃષ્ટિ ન્યા લોક'ને હવે શમણેન આવરી કઠિન ત્યા એ જમાના ધી મરિતાની રસવાહિતા ય કદાચ ચિત્ય, જેવા શ્રદ્ધા સ્પર્ગ પામવા ધનતા હતા સમગ્ર રીતે રસાળ માર્મિક રિવરણુવાળી આ ગૂથણી લોકભોગ્ય થાય તેવી છે

જાદનાસ્થળી : સંશ્રી. હસિત હ. ખૂચ

'જાદનાસ્થળી વર્ણુન અને 'કેક રિષ એ બે કરીશ્વર દનપતરામના જાગીતા કો પોતુ આ નાનકડુ સપાદન મઘનિરેધ સપ્તાક નિમિત્તે પ્રગટ થયુ હોઈ સરખરની દાક્ષીણીની નીતિના પ્રચારસાહિત્ય તરીકે ય એનો સમુચિત ઉપયોગ થઈ શકે તેમ છે પશ્ચિમના સુધારાના બેદામ આક્રમણના જમાનામા કવીશ્વરે ભાગ્યવતપ્રોક્ત પ્રસંગ વર્ણુધીને પોતાની મર્મીળી રીતે મઘાનના અનિષ્ટો બતાવ્યા છે અને 'કેક વિષે મા બોધ સાથે ચાતુર્યની રમઝટ પણ જોના મગે છે સપાદકની રસનાના સક્ષેપમા કરીશ્વરની કાચરીતિનાં આગવા લક્ષણો તારી સહ્યને વાચના પ્રેરે એ રીતે કાચના રસનરો પણ તારવી આપે છે દિપ્પણુ પણ આ અધિકાના વાચનને સુવાચ્ય બનાવે તેમ છે *

નાટક

આ વિભાગનાં કુલ ૧૬ પ્રકાશનોમાં ૯ સ્વતંત્ર અને ૭ રૂપાંતરિત-અનુદિત છે.

સુવર્ણરેખા : શ્રી. શિવકુમાર જોષી

પ્રણવનિકોણ ! નવી કલમનું ય એ જ વળગણ ! ના, અહીં છે તે પ્રણવ-નિકોણનું વસ્તુ તો માત્ર નિમિત્ત જનિકા જ લાગે છે. એ વચ્ચે આધુનિક મુશિક્ષિત સમજ અને સ્વમાની નારીને કેન્દ્રમાં રાખીને લેખકે, માત્ર બંગાળી પાત્ર-વાતાવરણની નવીનતા જ નહિ, નાટકના પ્રાચુર્ય ચિંતનની ય-લાવનાની ય નવીનતા ઉપસાવી છે.

અહીં એવી સુવર્ણરેખા, દેશભક્ત રાયચૌધરીની તેજસ્વી પુત્રી, એનો બાળપણથી પ્રિય સાથી તે ક્રાંતિકારી સામ્યવાદી મુવાન શેષાદિ. '૪૨ની લડતમાંના સામ્યવાદી ઢંગથી હાથેહાથે મુવર્ણરેખા વકીય મુવાન અભિજિત સાથેનું લગ્ન વધાવી લે છે. જોલભાથી સરકાર મુક્ત કરેલો શેષાદિ હવે એને મળવા આવે તેય એને ડુચ્છતું નથી. ખીજી બાજુ જોળા મુનીમ મનોજબાણની સરળતાથી અને પિતરાઈ ભાઈએની ખટપટથી મુવર્ણરેખાની નિષ્ઠા અગે અભિજિત વહેમી થાય છે અહીં જ નાટકનું ખડું કેન્દ્ર સર્જાય છે, કારણ મુવર્ણરેખા અભિજિતને વચ્ચે પાડવા ના કહી પોતાની રીતે શેષાદિને દૂર રહેવા સમજાવવા માગે છે. એના શબ્દો, "આ મુગની નારીને સ્વમાન (સતીત જૂનો શબ્દ) જાળવતાં આવડે છે." અને એનો પ્રશ્ન, "એક બાજુ તમારા જોલો (અભિજિત) આધુનિક કેળવણી પામેલો પશ્ચિમના રંગે રંગાયેલો ઉદાર સમાજના વસતો પુરુષ, ખીજી બાજુ દેશને સ્વતંત્ર કરવા માટે જાતને મુઠીમાં રાખીને ફરનાર પુરુષ, એવા બે પુરુષોને હાથે પછુ આજની સ્ત્રીને પોતાની રીતે પોતાના જીવનનો નિર્ણય લેવાનો અધિકાર મ્વીકારાય નહિ, એ આ મુગનું આચર્ય નથી ?"—નાટકની કટુણ્ણતાની આધીનું એક પાસું જનું કરે છે, તેમ આપણી એક નવી સામાજિક સમસ્યા પણ સૂચવે છે. મુવર્ણરેખા આ નાટકનું સહુથી જીવંત તેજસ્વી પાત્ર છે.

નાયક શેષાદિ કાણ જાણે કેમ, જિંદી ને કાયર પણ બતાવાયો છે ! જે કે મુવર્ણરેખાના ચનાર સંતાનનો જનક પોતે છે—અભિજિત નહિ એ એની જમણા કુશળતાપૂર્વક લંબાવીને લેખકે નાટ્યસૂઝ દાખવી છે. સારુના મૃત

દેહનીય અદમ નરાખી સશયઅસ્ત અલિખિત સ્થળ છોડી જાય એ વ કંઈક કંઠુ લાગે છે એના સમગ્ર પાત્રદર્શનમા એ વિસગત પણ લાગે દારના નાદે, સમગ્ર દાવડો દાકતર પ્રમોધ, સગભાં સુવણુરિખાની તબિયતની દરકાર છોડી ચાલે જાય છે એ વ વિચિત્ર લાગે છે રોષાદિની શ્રમણા પણ દારને વીધે જ-એમ દારની લત જ્યા ત્યા આણી લેખકે કંઈક કૃત્રિમતા વ સજી જણાય છે ખલપાત્રો પ્રખ્યાત દોરાયા નથી એ ઓચિત્ય છે, કારણ, નાટકની ગૂઢ આધુનિક મનોમયન દ્વારા ઘેરી બતાવરી છે ગૌરમોહનની પત્નીનું પાન તેથીજ ખાસ અગત્યનું નથી લાગતું. સવાલો ક્યારેક લખાઈ જતા (ભિંલ પાત્રો ખરાં ને ?) લાગે છે અને જોડણી-મુદ્રણની ક્ષતિઓ કંઈક હલ બદલ જતી વ દેખાય છે આરી છે કેટલીક નમની બાજુ, છતાં આ નાટક તેના વિશિષ્ટ વાતાવરણ, આધુનિક સમગ્રાની સમર્થ રજૂઆત, સુવણુરિખા સમુ ગૌરવમયું તથા મધુર તેજસ્વી પાત્ર અને આકર્ષક પ્રસંગ-યોજનાથી નાટ્યરસિક વાચક તેમજ પ્રેક્ષકને લેખકની એક સારી ભેટ રૂપ નીવડ્યું છે આ વર્ષની નાટ્યરચનાઓમા એનું ધ્યાન અત્ર પદે ઠરે એની એની સપત્તિ છે

વિનાશને પથ : શ્રી. ધીરુભાઈન ખરેલ

પશ્ચિમના વ્યક્તિત્વાત્મના પિયારની એક નવી આધીન ચિત્ર ઉઠાવતુ આ ત્રિઅક્ષી નાટક, શીર્ષક ઘેરુ છતાં આસાસાદી દૃષ્ટિથી અને જીજ્ઞાસુ થયું છે આપણા ભાગતા કુટુંબજનનો એક પ્રસ જ્ઞોતુ શું કરવું એ થયો છે! આ નાટકની કારુણ્યમૂર્તિ વિધવા લલિતાને એના સતાનો જ્ઞોતના નિરાસમા મૂકીને આ કૂટ કોપડો ઊઠતી મયાનું માને છે, પણ માતવમન! એ કોઈ જડ સ્થૂવ યોજનાનું રમકડું જોણું છે! એમા જ એની અસાધ્યારણ મહત્તા અને કરુણતા વ છે તો! પાને કેન્દ્રધાને મૂકી માણસની ઉપયોગિતા પિયારવાની હા આપણા કુટુંબનેય હયમયાની રહી છે એનું દર્દ લખિકાએ લલિતાનું પાત્ર સચોટ રૂપે વર્ણવીને વ્યક્ત કર્યું છે

જ્ઞાત્રમમા મોકલાયેલી કુટુંબપ્રત્યક્ષની જૂની લલિતાને એની એ શ્રમણા સામે નક્કર વાસ્તવ બનાવ્યા કરતી અપરિણીતા જ્ઞા માલતી શુદ્ધિપ્રધાન પાત્ર તરીકે નાટકના પિયાર સર્ધને તીવ્ર રાખે છે સહૃદય નોકરડી રાધાનું પાત્ર નાનું છતાં જીવંત બનીને મુખ્ય પાત્રની સમજમા ટેકારપ બને છે પચાદ્ દર્શનની રીતે વચ્ચે યોગ્યેના લલિતાના પૂર્ણ-જીવનનું દશ્ય આપતા અકમા વ સ્વોપાનો જ મુખ્ય છે

નાટક વિચાર-પ્રકૃતી જ યેરાયેયું હોવાથી વસ્તુતત્વ મંદ છે અને સંવાદો પણ સંભાષણરૂપના કૌંઠક લાંબા છે. ભાષાકક્ષા સ્વાભાવિકતાથી વેગળી ધણીવાર રહે તે અવગત ખૂંચે જ છે. 'માનવ પ્રયોગો પડી ય નાશ નદિ પામે' એ શ્રદ્ધા, માલતીનું ભાવનાશીલ પરિવર્તન નાટકની મુખ્ય રંગ ને લેખિકાની દૃષ્ટિ. બનાવે છે; પરંતુ વિચારપરિવર્તન, સંભાષણ-વિસ્તાર છતાં તે પૂરતું પ્રતીતિકર ચતુ' જણાતું નથી.

સ્ત્રીપાત્રોને જ તપ્તા પર રાખીને, આપત્રો ઉપ થઈ રહેલો સામાજિક કાયડો આવા વિચારગંભીર સ્વરૂપે નાટકમાં આણુવા માટે, સારી લખાવટ માટે લેખિકાને યશ ધટે છે જ. આવાં નાટકો બજવી ન જ શકાય તો તે આપણી તપ્તાની ય મનોદા કેમ ન માનવી ? યોગ્ય માન્યતાથી આના પ્રયોગો થતા ધટે. શ્રી. અક્ષયકુમાર ર. દેસાઈ નો પ્રવેશક લેખિકાની સાહિત્ય-સેવા અને નાટકના પ્રશ્નને વિશદ રીતે રજૂ કરે છે.

પ્રેક્ષક માફ કરે : શ્રી. રંભાબહેન ગાંધી

પ્રસંગની નાટ્યાતુકૂલ પસંદગી અને કેટલીક નવી આયોજના, ચાતુર્ય-ભર્યો સંવાદ, તેમ જ હાસ્યપોષક સંલોગ-અભાવની સાદૃશ્યિક પરખ આ નવ એકાંકીઓના સંગ્રહની વિશેષતા છે. 'અવવંબન' કે 'તિમિર અને જ્યોતિ' જેવી ગંભીર રચનાઓ, 'શોકુનાં સગાંવડાલા', 'સિનેમાનું સર્જન' કે 'પ્રેક્ષક માફ કરે' જેવી હાસ્યના તરંગ ઉઠાગતી, પણ કૌંઠક ને કૌંઠક જીવન-સત્યની અવગણનાનું દારુણ્ય સૂચવતી રચનાઓ જેવી જ સફળ નીવડી છે. 'અવવંબન' તેમાંની વીતેલી ધટનાને ચાતુ નાટકમાં પ્રવક્તા કરાવની કલાત્મક યોજના અને તેમાંના કુરુણ ભાવનાશીલ વસ્તુસંર્શનથી અને 'શોકુનાં સગાંવડાલા' તેમાંની ઉઠાવદાર પાત્રસૃષ્ટિ, ખાસ તો આધેડવધી કેસર-ગ્રુલાખના વિનાશના 'દાડિયા રાસ'માંથી વેરાતા રૂઢપ્રયોગો-કહેવતો વગેરેના તણુખાઓથી ચમકદાર થતા સંવાદથી રચનાઓ વધુ સફળ થઈ છે. 'સસારના વાપરા'માં છે તેવું કિસ્સું, 'આધળે બહેનું'માં છે તેવો પ્રહસનનો સીધો આપાસ, અતિથિ દેવો ભવ' તેમ બીજે ય કૌંઠક વધુ પાતો ખૂંચે તેવો અંતનો પ્રસ્તાર કે તેની શિથિલતા, 'સિનેમાનું સર્જન'માં છે તેવું એકધારાપણું, 'આધળે બહેનું' કે 'મૃગજળ' કે 'પ્રેક્ષક માફ કરે'માં છે તેવું અગાઉથી કળી શકાય તેવું આયોજન કે પ્રચલિતપણું, ઉપરાંત 'ફરી પાછો અદમ સમવલ્લુ' 'આરાગમન' 'અક'પતીય' જેવી યા બીજી અનુસ્વાર-વિરામ ચિહ્ન-નોંધણીની અશુદ્ધિઓ આ સંગ્રહમાંથી ટાળવા જેવાં હતાં. તપ્તાની સરસ સ્વ ધરાવનાં,

આભાસના પતનની કરુણતા ચીતરતા આ નાટકમાં હૃદયની ભદ્રતા વિના વૈજ્ઞાનિક પ્રતીક્ષાની દૃષ્ટા કેવી નીચડે તેનું દર્શન છે. રોમાયક વાર્તાતત્ત્વ પણ કૃત્રિમ લાગે એ હૃદયી સાહિત્યક સવાદભાષા-છગ, છેલ્લે ડો આભાસની પત્ની પતિના લોહીથી ત્યાગે રૂમાન નિયોવતી બતાવાય છે તેની નાટકીય દૃશ્યયોજના, અભાષી યુવતી દર્શનાને જે રીતે ધરમા રખાય છે તેમાન અપ્રતીતિકરતા, બધા જ પાત્રો સામાન્યતઃ વિશ્વદ્રશ્ય તે ઠીક પણ દર્શન જેવા પાત્રની અતમા જ દેખાતી સ્વત્વઝગક, પરાકાષ્ઠાની મદતા જેવી ગણા છે, છતાં આ નાટક એના નવીન વાતાવરણવાળા વસ્તુથી, કેટલીક સ્થાન પ્રતીકયોજનાથી, પાત્રોના માનસચિત્રો અને દૃશ્યશ્રુતીથી વિશિષ્ટ બન્યું છે.

ખીજા એકાકીઓ શ્રી જ્યોતિ વૈદ્યના છે. તેમાં 'શાહ-બાદશાહ' ઘેરી ભાવજમાવટ, સુરેખ પાત્રાલેખન અને (ખેડૂત કાનાના અપવાદે) સમર્થ સવાદકનાથી સહેલે સફળ થતું એકાકી છે. કનાતમક સમાપનવાળું ભારતીય એકાકી ચિરતન માતૃત્વ' મુખ્યપાત્ર વસુમહેનના આલેખન અને ઘેરા કરુણથી વિશિષ્ટ બન્યું છે.

'ઓ-સતા' જેવા કે અનુસ્વાર અભાસથી માડીને 'યુવતિ' સાનિધ્ય' સિમિત' જેવા ભાષા-ભેદથી દોરો, અત તે સામાન્યતઃ મુખ્ય પાત્રના મૃત્યુથી જ એવી લગણ, પ્રસંગ-યોજના સામાન્યતઃ પેરી જ, સમ્રહની નબળી બાજુ અને છે. તે જગ્યાતમા દેખાતી તખ્તાની સમજ, મર્યાદિત પાત્ર યોજના, સવાદમાં ધગકટુ રસિક કે પનાસોશ્ચિ મિત્ત, રચનામાં સ્ફુર્તિ અને ઝળકવા કરતું છત્વનચિતન તેની જમાગાજુ થયું છે, એ કેમ બુલાન' એક ત્રિઅકી અને ચાર એકાકીનો આ ગુચ્છ નાટ્યરસિકને ગમશે.

નાટ્ય કુસુમો : શ્રી. મધુસૂદન પારેખ

વિશેષતઃ મધ્યમિક યાજાના વિદ્યાર્થીવર્ગને લક્ષ્ય રા રુએ તેના સોગ એકાકીઓના આ સમૂહમાં રાઈ/દા સમાજ-વનનું પ્રતિનિધિ. અને અનહો કટાક્ષ-વિનોદ મળી રહે છે. રચનાની ખાસિતને ઉકાવ આપતું પાત્ર નિરૂપણ, સ્વાભાવિક સવાદકના, અને આર્થિક પ્રસંગ પગદી સમજને રામક કરે છે. 'જોરી બાના અને 'ચિશુસ્તા' જેવી રચનાઓ સારી નીવડી છે. ક્યારેક પ્રસંગનું નાટકીય સ્વરૂપ (સસ્થા સોદામાં છે તેવું), કેટલાક પ્રસંગોનું તાકાલીનત્વ, અતને આકર્ષિત બનાવવાની સામાન્ય દૃષ્ટિ, ઉપાકમાં જ ચર્ચાનું સમાપનસ્થાન, વરગો. આ છે તેવી અતની બિનઅસરકારકતા જેવી દૃષ્ટિઓ તરત નજરે ચડે છે. તે પણ પાત્રરૂપિય, સરગ સવાદ,

મગનું કટાક્ષતત્ત્વ અને તખ્તા-લાયકીનો સારો ગુણ જોતાં સંગ્રહ વ્યાપક લોકપ્રિયતા પામે તેવો નીવડ્યો છે.

નેતા-અભિનેતા : શ્રી. જયંતી પટેલ

ભવાઈ અને પ્રદક્ષાનું અવનવું સંયોજન અને તીખા કે ચટાકેદાર વ્યંગની આતશબાજી દિરાઈને આ નાટક તખ્તાને અને નાટ્યરસિકોનેય મમી જાય તેવું છે. એના આયોજન વિષે અંતમાં રંગસૌ કહે છે કે નાટક '૫૨' થાય છે, તે તો સગવડ ખાતર જ! અરે, નાટકનું વિલક્ષણ મંગલાચરણ જ ક્યાં એમ કહે છે: "હે ગાયત્રીદેવને સમરું ને લાગું ટિકિટખારી પાપ" અને પછી તો ધીમ દરિયે ફાવવાનું, કલાનું પાણી મેલવાનું અને જોળમાં ઝડવી ધાળી કઢી દેવાનુંય વચન અપાય જ છે તો! નાટ્યની આ મર્યાદા

મનનું કટાક્ષતત્ત્વ અને તખ્તા-લાઘ્યની સારો ગુણ જોતાં સંગ્રહ વ્યાપક લોકપ્રિયતા પામે તેવો નીવડ્યો છે.

નેતા-અભિનેતા : શ્રી. જયંતી પટેલ

ભવાઈ અને પ્રહસનનું અવનવું સંયોજન અને તીખા કે ચટાકેદાર વ્યંગની આતશબાજી ઊરાડતું આ નાટક તખ્તાને અને નાટ્યરસિકોનેય ગમી જાય તેવું છે. એના આયોજન વિશે અંતમાં રંગવો કહે છે કે નાટક પૂરું થાય છે, તે તો સગવડ ખાતર જ! અરે, નાટકનું વિલક્ષણ મંગલાચરણ જ ક્યાં જોઈએ કહે છે. “હે ડાયરેક્ટર દેવને સમરું ને લાગું ટિકિટબારી પાપ” અને પછી તો થીમ દરિયે ફગાવવાનું, કલાનું ગાણી મેવવાનું અને ગોળમાં ડડી વાણી કાઢી દેવાનું વચન અપાયું જ છે તો! નાટકની આ મર્યાદા નથી પણ વિલક્ષણતા છે. સંગમસૂત્રતા છે જ, પણ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપની. આજનાં રાજકારણ, શિક્ષણ, સિનેગંગાની દાલિકતા, પોષણતા અને અનીતિને લેખકે સૂક્ષ્મદર્શક વ્યંગ-જેવા કટાક્ષથી ઉપમાવી આપીને કલાત્મક એકસૂત્રતા સાધી આપી છે. ખડખડાટ હસાવે ને મૂંઝાંધ મચકાવે તેના પ્રસંગો સંગ્રેષો અને ઉદ્દગારોમાં એ જ ધારવાળો દાર પરાવાઈ ગયો છે. રંગલો, રંગી, લલ્લુ ચમચો, નેતા, સાધુ, ખટપટચંકર, જોસ, ખાસાહેબ-એ બધા પાત્રોનું વ્યક્તિત્વ જ કટાક્ષનત્વને પ્રત્યક્ષ કરી આપવા માટે છે. મગજ બાજુએ મૂકે તે જ નેતા મા અભિનેતા બની તકે, નવા જમાનાનું સુખ એ કે ‘સમજે સૌ, પણ ફાઈ બોયે નહિ’ (પેલી અંગ્રેજી કહાની King And His New clothes જેવું જ કંઈક), અભણ રગલાને ભણેલો લલ્લુ કહે. “મારું પણ કંઈક એવું જ છે! હું તો બહુ જ ભણેલો છું!”-જેવી કટાક્ષ ચિત્ત-ગારી ધારી અસર ઉપજાવે છે. ભવાઈની અતિ છૂટ પર કાજૂ બતાવતું, કુટાચિત્રાની મંજૂપા રચતું, દૂકા માર્મિક ઉક્તિઓથી વેગીલું વ ચતું, પાર્લાવરૂપની અદરનામાય આકર્ષણ ગ્રેસ્તું આ નાટક, ગંભીર વાત હસતાં-હસાવતાં કાનમાં કહી મા મનમાં ગ્રેરી ટકી જાય તેવું બન્યું છે.

મુખ્યની શોધ : શ્રી. કવિ ગોવિન્દરાય મો. વ્યાસ

સીપારો વિતાની-એવી જાહેરાત સાથેની, કવિશ્રી બાલકૃષ્ણ વ્યાસનાં ગીતો સાથેની, જાતબાતના પાત્રોથી લચક, તખ્તા પર ગોળીબાર-અપ-હરણ-આપ-માતથી માંડીને પ્રભુ-ભજન મુધીના દસ્યો પૂરા પાડી, સંધરા-ખોરીથી શ્રમધન અને અસ્પૃશ્યતાથી સમ્બંધ મુધીની નાતો રજૂ કરી દેતા આ નાટિકા જૂની ટમે લખાઈ છે. પ્રસંગ-પાત્રના પવટ ધરી વાર નાટકી,

સંવાદનું એકદાખિયાપણું, વધુ પડતી કહેવતની છટા, નિર્બંધિયું શીર્ષક, ગંભીર જોડણી-ભાષા ક્ષતિઓ, આદર્શવાદી સત્યકામના મોંમાં બેત, આપ-ધાતની અંતિમ પથોમાંય સંધનરાયનાં ડહાંડમરાં ભાષણ, નાટિકાને નિર્બંધ બનાવ્યા કરતી એવી ક્ષતિઓ છે જ. લેખકની ભાવનાશીલતા, અવલોકન-શક્તિ અને ક્યારેક પાત્રને હિસાબ આપવાની શક્તિ જેતાં આપણે એમની પાસે વધુ સંતોષકારક રચનાની આશા રાખી શકીએ.

જીવન એ કર્તવ્ય છે : શ્રી. મગનલાલ પરીખ

એક એકાંકીસરૂઢ આપી ચૂકેલા લેખકનું આ ત્રિઅંકી નાટક સારા નાટકની આશા પ્રેરે તેવું વસ્તુ યોગ્ય છે. મિથિલાના રાજ્ય શિવસિંહ, તેની રાણી, ત્યાં આવતા કવિ વિદ્યાર્પતિ અને કવિપત્ની અનુરાધાની આસપાસ વાર્તા ગૂંથાઈ છે. રાણી અને કવિપત્નીનાં પાત્રો મુકાબલે સારા થયાં છે. વિદ્યાર્પતિએ મિથિલાને પ્રેમભક્તિથી ઘેરી કરી તેમ રાણીને ય, જેમાં મિથિલાને માથે આવ્યું યુદ્ધ, એ વસ્તુ નાટકના સંઘર્ષ માટે સુંદર જ ગણાય. સિથિલ પ્રસ્તારલથી વસ્તુચલાટ, અસ્વાભાવિક રહેતા સંવાદ, ગીતોની-ખાસ તો અંકને અંતે કહંગી ગૂંથણી, સારી વસ્તુપસંદગીને અન્યાયકર્તા થયેલી હ્રદિઓ છે. લેખકની શક્તિ, આવી રચનાને સક્ષમ કલા-લક્ષણોથી શોભતી કરે એવી આશા વધુ પડતી દરાવે એવી તો નથી જ.

રાખની હૂંફ અને કાળનાં ચક્ર : શ્રી. પરમસુખ પંડ્યા

વિદેશી આધારનો હળવેક ટેકો લઈ નિજના સત્વથી શોભી ઊડેલું આ નાટ્યદ્વિલ, લેખકના પ્રકાશનસંબંધનું ય ગરવું પામું સૂચવે છે. બન્ને નાટક સજીવ પાત્રાલેખન અને સ્વાભાવિક સંવાદકલા ધરાવે છે, બન્નારે 'પહેલું' તો એના વાનાવરણ, પ્રસંગતત્વવિકાસ અને વિચારઅંશથી મ . માતબર રચના નીવડ્યું છે.

✓ 'રાખની હૂંફ' ૧૯ વર્ષો પહેલાં લખાઈ ચૂકેલું, ૧૯૬૬નો સમય પથાદશૂ તરીકે સ્વીકારતું ત્રિઅંકી નાટક છે. ઉદાર ગૃહસ્થ અને મુંબઈના સફળ એડવોકેટ માધવલાલનાં શાણાં ચતુર સમસ્યાની રસિક પત્ની નૌતમ્યા નાટકનું મહત્વનું પાત્ર છે. એમની પરબેલી નાની બહેન વિમળાના દંતર પુરુષ પ્રત્યેના સ્નેહાકર્ષણને-વિસંવાદી થયેલા દામ્પત્યને, પોતાના રાખ કરાયેલા જૂના પ્રણયના દૃષ્ટાંતથી એ જ- નૌતમ્યા જ યોગ્ય રીતે વાળે છે. વચલી પેઢીની વિમળા જ સંક્રાન્તિનું મંથન અનુભવે છે; આયમની પેઢીનાં નૌતમ્યા અને ભગતી પેઢીની તેમની સિદ્ધિ પુત્રી નૌતમ નિર્ણ-

વાત્મક ભૂમિકા પર છે. નીલમ-જ્યંતુ જોડું તો લેખકની નવી પેઢી-પરની આશાભરી મીઠા પલ્લુ સૂચવે છે. માધવલાલ, જ્યંતુ અને વિમળાનો પ્રેમી દ્વિ રસિકલાલ, -ત્રણે સમજુ, સ્વસ્થ અને ભદ્ર પાત્રો છે. આકર્ષણ સ્વાભાવિક છતાં લગ્નજીવનનું સુખ તે પરના સ્વસ્થ સયમથી સર્જાય એ નૌતમજાના વિચારનો ઉઠાવ માધવલાલના પાત્રથી દીપે છે. લગ્નમાં ઠરતી નીલમની શ્રદ્ધા પલ્લુ લેખકની વિચારણાનું એક વાસ્તવિક પાસું છે. વિમળા પલ્લુ અદરથી સાચી સ્ત્રી જ બતાવે છે; તેમ ખવપાત્ર થવાની હદે સસ્તું અરુણનું પાત્ર અદરથી સફળ નથી જ. પાત્ર કરતા આતરસધર્મ દ્વારા જ, મનોવિશ્લેષણ દ્વારા જ પરાકાષ્ઠા સર્જી હોવા છતાં વસ્તુત્રવાહ સરળ વલ્લો છે એ નોંધવું રહ્યું. અભિનયની સૂક્ષ્મ અદાને અવગણ ગળે એ રીતની જોશી-મોટી દશયોગના પલ્લુ ધ્યાનપાત્ર છે. નૌતમજા, નીલમ, માધવલાલ કે રસિકલાલ જેનાં પાત્રોના સર્જન દ્વારા સમગ્ર નાટક પ્રાણુભર્યું બન્યું છે, તેમ ગરતું રહ્યું છે.

ખીજું દ્વિઅંકી નાટક 'કાળના ચક્ર' સ્વરૂપે પ્રસંગભૂલક છતાં આધુનિક દામ્પત્યની એક વિશિષ્ટ મનોવિશ્લેષણાત્મક તસવીર પલ્લુ આપે છે. પાત્રો-લેખન, વસ્તુઆયોજન કે વિચારસામર્થ્યમાં 'રાખની દંડ' જેવું મનભર આ નાટક નથી નીવડ્યું. પોતાના એક સમયના પ્રિયતમ ડૉ. બંસીધરના દામ્પત્યજીવનમાં કૂચકચારી જ મહેકતી રાખવામાં સફળ થતી માધવી અહીં મંગલપાત્ર છે. ડૉ. બંસીધર પ્રત્યે રતેલ છતાં એની પ્રજ્ઞિતિ યા સંવેદના તરફ બેરકાર પત્ની બંસરી, પૂનામાં અકસ્માતથી ઓચિંતો બંસીસર મૃત્યુ પામ્યાની બૂલભરી ખબરને પરિણામે પવટાઈ સાચી સહચરી બની રહે છે. અકસ્માતઘટના નાટકની ક્રિયાત્મકતાને કંઈક વેગ આપે છે; છતાં ડાપ પડે છે વસ્તુની મદતાની જ. પાત્રો થોડા છતાં ઉઠાવ પામ્યાં નથી.

બન્ને નાટકો સુખી ગુજરાતી કુટુંબજીવનના ચિત્રો બને છે એ તેમાંના પ્રશ્નોની દૃષ્ટિથી ય સૂચક મર્યાદા માનવી ઘટે વચ્ચે ક્યારેક સંવાદ વધુ હાવકા થવા જાય છે એ ય કળાય છે આવી એક અનિવાર્ય અને ખીજી નાની મર્યાદા છતાં આ નાટ્યક્રમ આપણા રૂપાન્તર નામે આવતાં નાટકો માટે એક સારું દૃષ્ટાંત બને તેવો ગુણસમૃદ્ધ છે.

ઉછીનો વર અને ખીજાં નાટકો : ૩૦ શ્રી. ભાઈલાલ પ્ર. કોઠારી

સફળ રૂપાન્તરોના ગુચ્છ જેવો ત્રણ નાટકોનો આ સંગ્રહ તપ્તાયોગ્યતા અને સાહિત્યિક ગુણવત્તાથી નોંધપાત્ર બને છે. ઉછીનો વર, શ્રી.-એલ. ઈ.

જહોનસનના 'Her Step Husband'નું ગુજરાતી વાતાવરણની સ્વાભા-
વિકતા પામી શકતું રૂપાન્તર છે. જાતે ઊર્ધ્વા કરેલાં મિથ્યા મૂલ્યોની ધેનજ-
માંથી ઊભા થતા વિચિત્ર સંજોગોનું હાસ્ય, ચમત્કારક સંવાદોજ્જ્વળતા અને
કેટલુંક સારું પાત્રદર્શન ધરાવતા 'ઉગ્રીનો વર' માં કેટલીક અસ્વાભાવિક
ઘટના રજૂઆત આવી જાય છે ખરી. જાધા ગોટાળાનો સુખરૂપ ઉદ્ભવ
પણ પૂરતી પ્રતીતિ દાખવતો ન ગણાય. 'હાસ્ય, હસવાન, નિરાંત ચર્ષી'
જર્મન લેખક શ્રી. રોડરિક જેનેકિમના નાટક 'Eigen Sibn'નું આ
સંપ્રદાનું આકર્ષક નીવડતું રૂપાન્તર છે. ધાર્યું જોવાવવાની જ, માત્ર નાટકનાં
પુરુષપાત્રોની ધૂન-દહમાંથી જગતાં સ્ત્રીપાત્રોનાં મોઢાં રમણાનું મસ્તી
મચાવતું વાતાવરણ રીક જમ્યું છે. અદ્ય વસ્તુ છતાં ત્વરિત રમતિયાળ
અંત અને ખાસ તો સંવાદની ચતુરાઈથી આ રૂપાન્તર સફળ છે. એમાં
માત્ર મોતી-મનસુખની લાખા ગ્વાભાવિક ચર્ષી હોત તો ? 'શ્રીમંતાઈની
ભીતરમાં'—શ્રી જે. બી. ઇન્ડ્રહીના 'Inspector Calls' નાટકનું આ
રૂપાન્તર રહસ્યમય ઘટનાનું વાતાવરણ લાવે છે અને એના ગંભીર કટાક્ષથી
જુદું તરી આવે છે. એમાં રજૂઆતનું એકધારાપણું રચનાતે પ્રતાપવાળી
કરે છે. ગિરીશ જેવા પાત્રની પ્રતીતિ કરતા પણ અસર કરનારી ન ગણાય.
હદ ઊજળા વર્ગની અમદતા યા પોકળતા પર કટાક્ષ ફેંકતા આ નાટકમાં
વૈકુંઠલાલ અને તેથીય વધુ તો શીયા પરની દોષારોપણુરજૂઆત પણ કંઈક
વધુ પડતી થતી લાગે. ગુજરાતી વાતાવરણ આ રૂપાન્તરમાં પૂરણું જામતું
લાગે જ કહેવાય; પણ એ તો કદાચ એમાંના મર્યાદિત પાત્રચરિત્રરૂપને
લીધે હશે. સમગ્રતયા નાટ્યસૂત્ર, વિનોદસૂત્ર અને અભ્યાસવક્ષિના ધરાવતો
આ રૂપાન્તરગુચ્છ એના રચનાર લેખક દ્વારા આવા વધુ રૂપાન્તરો મળે
એવી યોગ્ય અપેક્ષા ટ્રેરે છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય એકાંકીઓ : સં. ચુનીલાલ મડિયા

જગતની આડેક લાખાઓનાં કુવ તેર એકાકી રૂપાન્તરોનો આ સંગ્રહ
સમગ્રતયા સંપાદક તેમજ રૂપાન્તરકર્તાઓને યશ આપે એવો છે આપણા
નાટ્યરસિક વર્ગ માટે એમાં કેટલુંક દિશાસૂચન પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે.
'અવાજને તાંતમે' 'નિમિત્ત' યા 'ઉદ્દગ્ધિ' પ્રયોગશીલ રજૂઆત આના
સ્પષ્ટ દૃષ્ટાંતો ગણાય. પાત્ર-ઘટનાની સર્વસામાન્ય રુચિનેય તૃપ્તિ કર નીવડે
એવી રચનાઓ 'વઝીરની વડુઓ', 'એવદો', 'સાગરના ડેયાં',
'દેવદાર' સહી સહેજે આ સંગ્રહમાં લક્ષ્ય ખેન્ને છે. સંગ્રહમાં વ્યાપક

વસ્તુ સામાજિક, તે ય લગ્નસમર્યાવિષયક છે. રૂપાન્તરકલાની દૃષ્ટિથી પાત્ર-વાતાવરણ-સંવાદ પરત્વે આ રચનાઓ સફળ છે. ‘મોટા કાકાની મૈયત’ (મધુકર રાંદેરિયા) નો અંત દીક ન હોય તોય કટાક્ષ ધારદાર છે. ‘ગૃહસાંતિ’ (ઉમાશંકર જોષી) રૂપાન્તરની બરાબર હવા ફેલાવતું નથી, પણ માત્ર એ જ પાત્રો વચ્ચેનો ચતુર સંવાદ કુશલ નિર્વહણ પામ્યો છે. ‘દેવ દ્વારે’ (મહિયા)નો દૃશ્યતાગુણ તેમજ ચોટદાર અંત, ‘સાગરનાં ઢેયાં’ (અશોક હર્ષ) નું સજ્જ પાત્રનિરૂપણ ને ગતિશીલ પ્રસંગતત્વ, ‘ત્રિમૂર્તિ’ (સંતપ્રસાદ ભટ્ટ) નું સંકુલ કલ્પન અને અમૂર્ત વાતાવરણ વચ્ચેય વિકસતું કથાનક, ‘ઉંદરિયુ’ (હસમુખ બારાડી)માં માત્ર શ્રીમતી જ ની જ હિત, સંબોધન હિત પર મગ્નથી રસગતું વસ્તુ, ‘વજીરની વહુઓ’ (ચન્દ્રવદન મહેતા) માં છતી ચતી સ્વભાવની વિકસણતા અને પ્રસંગની રમૂજ, ‘અવાજને તાંતણે’ (સુરેશ જોષી) માંની સળંગ સ્વગતોક્તિનું માનસદર્શન અથવા ‘ખેલ’દો’ (મહિયા) માંનું માણસર જેવું બળવાન પાત્રચિત્રણ યા સાદાંત નાટ્યતત્ત્વપણું, આ સંગ્રહનાં વિશિષ્ટ પાસાં દર્શાવે તેમ છે. વિશેષે મનોચિત્રણની નવાં એકાંકીઓને વિશ્વ-સાહિત્યમાંથી એકત્ર કરી અહીં શક્તિમત રૂપાન્તરો તરીકે રજૂ કરવામાં સંપાદકે અદ્યતન અભિરુચિ યોગ્ય રીતે સાકાર કરી છે; વિશાળ નાટ્યરસિક વર્ગનેય સંપાદક વીસયો નથી તે એવું પૂરક શુભ પાસું છે. આપણા તખ્તા અને નાટ્યસાહિત્યના વિકાસમાં ઉપયોગી-પ્રેરક નીવડે તેવા આ સંગ્રહ સંપાદક દ્વારા આવા વધુ સંગ્રહોનો પુરામાખી નીવડે એવું ઇચ્છીશું.

કાયાપલટ : અનુ૦ શ્રી. ‘સુન્દરમ્’

જર્મન કવિ-નાટ્યકાર અર્ન્સ્ટ ટોલ્સ્ટોય નાટક Transfigurationનો આ અનુવાદ આપણી એક સમર્થ ભાષાન્તરકૃતિ છે. પદ્યની નિકટ જતી વાણીમાં કવિત્વભર્યા સંવાદો અને વિવિધ દૃશ્યયોજના વચ્ચેનું મનોચિત્રણ આ કૃતિનું મોટું આકર્ષણ છે. ‘દેશ વિનાના મનુષ્ય’ તરીકે તેજોવંધ અને અવહેલના અનુભવતા જુવાન શિલ્પી યહૂદી ફીડરીશ જર્મનીના સૈન્યમાં યુદ્ધમેદાને પહોંચી પૂકે છે. ત્યાં એ તો અનુભવે છે માત્ર જડતા ને કૂટતા. હતાશ ફીડરીશને એની બહેન આશાને માર્ગે વાળે છે અને ફીડરીશની થકા નવી પેઢીમાં વળે છે. નાયક ફીડરીશ અને તેની મા વચ્ચેના આરંભના સંવાદથી નાટકનું વિચારભણું વાતાવરણ સાકાર બની રહે છે. સંવેદનશીલતાની તીવ્ર માત્રા તો સતત પ્રસરે છે જ. તખ્તા પર

આવળી ને બોલતી હાપિજરની આકૃતિઓ, પ્રોફેસર, પાટ્ટી, મુદ્દસૈનિય, નાયકને દોઝા દેતી પ્રેસી ગાલિંગેન, દસખાનાનો કર્મચારીવર્ગ—આખી પાત્રચરિત્ર નાયકના મનોમંથનને ઘેરુ બનાવુ વાતાવરણ પૂરુ પાડે છે સામ્રાજ રાષ્ટ્રનાદે સર્જેની માનવની અવદ્યને સવેદનથી નાયક દ્વારા સ્ફુટ કરવું, રંગભૂમિની કેન્દ્રીક નરી આયોજનાને તક આપવું, પત્રના/કની હાલ જમારી શકવું, આસ્વાદની ગકિતનેય સૂક્ષ્મ કરવું આ નાટ્ય, ટોનરની આ અનુવાદો ગુજરાતીમાં ઉતારેની કૃતિઓ વહેની પ્રગ્ન થાય એની અપેક્ષા જગાડે છે આરંભનો કનિષ્ઠરિચય અભ્યાસથી છે

ગાકુન્તલા : અનુ૦ શ્રી. જયંત ઠાકર

કવિશ્રુ કાવિદાસની સુપ્રસિદ્ધ નાટ્યગચ્ચનાનો આ મુક્ત અનુવાદ અભિનેયતાને પ્રાધાન્ય આપીને કરાયો છે, છતાં સાહિત્યિક છટા પશુ રીક પ્રગટ કરી શક્યો છે મોક્ષાને રથાને વચ્ચે વચ્ચે ગીતો, દરશોમાથી કયા દુઃકાની કે કાઠી શકાય તેની વીગતે દોગવણી, જેવી વીગતો અનુભવી કલાકાર અનુવાદની તખ્તાસૂઝ દાખવે તેમ છે આરંભના લેખમા શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષીએ સાત અઠ પશુ ઓછા થઈ શકે તે સૂચન કર્યું છે, અને અનુવાદની ભાષાચૂંની ૫ માર્મિક નોંધ કરી છે જ 'ન મારતા'નો નેપથ્યસાદ પદ્યરૂપ પામ્યો હોત, મૃગવણુનના મોઝક દુઃકાવાઈને ગદ્યરૂપ પામ્યા હોત 'તોયે તેનું સત્ય તો પામીશ જ'મા વરતાશે તેનું લખવું બોડગાલુ વહન થોગ્ય કાળજીથી પનદાનું હોત તો ૨ દુષ્યતનો 'નયનથી નયનો ન મેળવ્યા' મોઝક સારા નીનઓ છે, તેમ તેની ૫ ૧૦૦ પરની ઉકિત પશુ અસરકારક થઈ છે, એ જોતાં અનુવાદક માટે આવી ચીવટ સુકર જ મનાય 'શાકુન્તલ'નો રંગભૂમિની આવશ્યકતા વિચારીને થયેનો આ અનુવાદ સમગ્રતયા સુક્ષ્મ અને રસવાહી થયો છે

ઓથેલો : અનુ૦ શ્રી. જયંત પટેલ

જ્વળ વિદ્યાર્થીઓ અને સામાન્ય વાચકો પૂરતો મર્યાદિત હોવાના એકરાર છતાં ઠીક ઠીક સ્ફળ ને સુવાચ્ય હોવાથી વ્યાપક ઉપયોગ પામી શકે તેવો આ ગદ્યાનુવાદ ભાક્ષમ અને બળવાન સવાદ, વાતાવરણને જીવંત બનાવે તેના ભાષાના કેટલાક રૂઢપ્રયોગો, સુરેખ વસ્તુઆનેખન અને સરળ વહેતી લખાવથી સારો નીવડ્યો છે 'મારું વ્યક્તિત્વ બે ભાગમા બે વ્યક્તિઓ વચ્ચે વહેચાઈ ગયું છે' અથવા 'ભયાનક પરિસ્થિતિઓમાં ભરેની મારી જિંદગીથી પ્રભાવિત થઈ મારા પ્રેમમા પડી' જેવી પકિતઓનો

અનુવાદ વધુ હટા લાવી શકત; તેમ, 'ખરાબ કુટેવો' જેવી બૂલ પણ સહેજ કાળજીથી નિવારી શકાત. અનુવાદક શૈક્ષણિકરની ખીજ રચનાઓનેય, કંઈક વિશેષ સાહિત્યિક હેતુ સહ ગુજરાતીમાં આપે એવું ધ્યાનથી.

નાટક બેસી ગયું : અતુલ શ્રી. પ્રજા મો. ઓઝા

ફટાકાના પટારા જેવું કાયેજિયનોનું પ્રેક્ષકટાણું રાહ બેઈ અકાગતું હોય ત્યારે છેલ્લી ધડીએ પણ પડા પાછળ ભજવનારાંઓ જે 'નાટક' ભજવવામાં ગયાં છે તેનું માર્મિક ને વ્યંગાત્મક આલેખન, ચોટદાર પાત્ર-નિરૂપણ અને આકર્ષક સંવાદ દ્વારા રજૂ કરતું, મૂળ મરાઠીમાં પ્રા. આશિટકરે લખેલું આ એકાંકી ગુજરાતીમાં આપીને અનુવાદકે કોલેજોને એક અચ્છું સૂચક પ્રહસન પૂરું પાડ્યું છે. અતિશય પણ ન્યારે વાસ્તવમાં ડોકિયું કરાવે ત્યારે જે કરુણું સૂચન થાય તે આમાં હોવાથી કૃતિ મળની નીવડી છે.

નવલકથા

આ વિભાગનાં કુલ ૪૯ પ્રકાશનોમાં ૨૯ સ્વતંત્ર, ૭ અનૂદિત અને ૧૩ પુનર્મુદિત છે.

અંતરપટ : શ્રી. 'સ્નેહરશ્મિ'

પ્રાસાદિક ઊર્મિકવિ શ્રી. 'સ્નેહરશ્મિ'ની આ પ્રથમ નવલકથા એના આયોગનરૂપ, એમાંનો વસ્તુપટ, એની કલમઠટા અને એમાંની ભાવવિચારની સમરતાથી આ વર્ષની એક મહત્વની નવલકથા બની છે. આમપુનર્મુદિત અસ્પૃશ્યતા અને કુવાન-મુવતીના પ્રેમસબંધના વિશ્લેષણથી હેતુલક્ષી તેમજ આત્મવાદકર બનેલી આ નવલકથાનું સ્ત્રીપાત્ર પત્ની તો મુજરાતી વાર્તા-ક્ષેત્રનું એક યાદગર પાત્ર ખરું જ, પણ સાથે નરહરિ કેશુ કે ગૌણ પાત્રો રૂપે આવતાં નર્મદા-જડી-આર્થસમાજ દ્વારામ-લટ્ટુ-ગોમતી જેવા પાત્રો પણ સુરેખ-શ્વંત બન્યા છે. લેખકનું કવિત્વ, ચિંતન, અધ્યયન અને પ્રાચીણ શૃવનનું અવલોકન નવલકથાને મનભર રૂપ આપે છે.

નર્મદા, પત્ની, મનહર અને કેશુના મુખે આપકથનીના પાંચ વહેણો 'અંતરપટ'નું સ્વરૂપ વિશેષત્વ સર્જે છે. સંયમશીલ્પો આદર્શવાદી સેવક નરહરિ ઉચિત રીતે આમાં બને છે, છતાં સમગ્ર પ્રવાદમાં સતત ધ્યાન રાખી લે છે એ લેખકની કલામુદ્ર મણાવ. વાર્તાઆયોગનનો દૃષ્ટિથી આ સ્વરૂપ જેનું ભવિષ્યન સૂચવે તેનું પુનરાવર્તન અને છેલ્લા બે ખંડોમાં

વરતાય છે તેવો પ્રતાર જા વૈવિધ્યભર્યા પ્રસંગોની દારમાગા અને જીવત પાનાનેખનની મુશ્કેલી અનુભવના એ જિજ્ઞાસુ ખૂબે તેની ઓઠી જ દક્ષિણ મુજરાતના નાનકડા ગામ એનવે-મા લેખક વાર્તા લઈ જ્ઞાન છે ત્યારે ત્યારે તો વાનોરાહુઓને ય “અતરપટ” ખૂમી ભર્યો લાગે છે એવા વાચકોને ફરિયાદ કરવાનું મન થાય. જ્યારે બીદિ-ચમકારાથી આત્મી લાંબી ચર્ચાઓ આવે છે, જ્યારે પાત્રો શિષ્ટ ભાષામાં જોનરાની ધૂનમાં મગ્ન થઈ જાય છે સ્વરૂપ જ આત્મજ્ઞતાનું છતાં આનેખનમાં કનિષ્ઠતા તેમજ ચર્ચાભાર-તત્વનિચાર ધેરા બની રહે છે, નવનકથાનો સમય લક્ષમાં લેના અપવાદરૂપ ગણી લેવાનું કે તારીખ-સાતારણ લક્ષમાં લેવાય, તોયે દરિજનયુગન પની કેશુ મિની સફલતાનો ભાર વધારે ઉપાન્તા જણાય છે ત્યારે ત્યારે પરંતુ આ નવનકથાનું કેનાસ્વરૂપ નિચારતા, એમાંના ભાવનાશીન આશય તેમજ ચિંતનશીન કાવ્યમય અભિવ્યક્તિ મર્યાદા બને છે ત્યાં નવનકથાની જિજ્ઞાસુ જ સ્થાપે છે સગળ એકાગ્ર વેગીની વાર્તા માત્ર હોય એવી નવનકથાની, આવા સ્વરૂપ પામે અપેક્ષા રાખી ન શકાય વાર્તા મળી રહે પણ ખાસ તો મોઝે પાત્રો દ્વારા જીવનદર્શન અને તેમના ઉદ્ગારો દ્વારા ચિંતન ને કનિષ્ઠતા, એવું નવનકથાનું રૂપ આપણે ત્યાં રહ નથી “અતરપટ” એ રીતે નવે માર્ગે વળનાનો એક સન્નિષ્ટ પ્રયત્ન છે.

દરિજન પની સુખી કુટુંબની છતાં જિજ્ઞાસુવાત વસ્તીના જે તેને ભગ-અપમાન પ્રતા નિષમ અનુભવો વચ્ચે વનોવાન છે-અરે, જાતના સમાજમાં માલિન્યનો આઘાત લઈને જેવા દારા પામે છે નરહરિ પાણીના વમળમાંથી પનીને ઉગારે છે યા પ્યેગમાં તેની સાથે સેવાકામ ઉપાડે છે કે પોતાનોય સ્નેહ પ્રગટ કરે છે કેશની ઊલટી ક્રિકેટમેચ જે દરવા દેનાવે છે જોમતીનું માતાસ્વરૂપ જે મનોહર ચિત્ર સર્જે છે નરહરિના વિદ્યાર્થી કાળની જે ઘટનાઓ આરભને ઝનકતો કરે છે કે નરહરિ-પની કેશુ વચ્ચે જે આભિજનત્યભર્યું નિખાલસ અને અનિવાર્ય પ્રેમમયન કેનાત્મક આને ખન પામીને છે-૨ સ્વાભાવિક સવમનુ માગત્ય સર્જે છે નવનકથાનો અત જે મિત્ર સૂત્રમ રૂપ દાખવે છે અને સમાજનો પનીના વિશિષ્ટ માનસ પર તરનો કેશુ પની વચ્ચેની મૂઠ જુદાઈનો-એવા વિવિધ પ્રશ્નો પૂઠીય અજબ રીતે પવન્યાત્મક રહેતું આ નવનકથાનું સીર્ષક -“અતરપટ”ની આ પં- તેમજ સગીન એવી કેનીક સામગ્રી છે પ્રથમ નવન થા પણ અનુભવી લેખકદયોદીની સરજન છે, એ જોના એવું જ માન મનમાં રહે છે, ૨

તેથી જ વાર્તામાં વલણ ગયું છે. પાત્રસ્વભાવદર્શનની કલામક સક્ષમતા, વાર્તાની સંક્ષિપ્ત ગૂંથણી કે વર્ણનનું કવિત્વસોદરતું પૂરણ 'યુગનાં એંધાણ' માં નથી, છતાં વિશ્વ લખાવટ પામેલું એમાંનું સાપ્રત સંકુલ સમાજદર્શન અને પહોળી રેખાઓમાં ઊપસતું કેટલુંક પાત્રલેખન તેના સંતર્પક અંશો છે. ગ્રામીણ જીવનના વસ્તુને વ્યાપક સંદર્ભમાં વિચારવાની-આવેખવાની લેખકની વિશિષ્ટતા આપણી મર્યાદિત દ્રષ્ટકની ગ્રામવાર્તાઓમાં ભાત પાડે તેરી ખરી જ. 'યુગનાં એંધાણ' એ રીતેય નોંધપાત્ર કૃતિ છે. સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગ્રામીણ ગુજરાતનો વાર્તાત્મક દસ્તાવેજ ચવા ઉપરાંત આ કૃતિ સુવાચ્ય અને રસપ્રદ પણ હોવાથી આવકારણ્ય નીવડે છે.

મનખાવતાર : શ્રી. પન્નાલાલ પટેલ

"આ મનોખ... જન્મ્યું છે... હવે ને એક-ખીજનું લેણી પીવા"

એની ગામડાના ખેડૂત સસારમાં સાક્ષાત્કૃતિ કરાવતી અને છતાં માણસાર્થ તો છે સહનશીયતામાં ને ક્ષમામાં જ એની સૂચક પ્રતીતિ કરાવતી, સવિરોધ સ્ત્રીપાત્રો દ્વારા ઉપસાવાતી આ નવલકથામાં સ્ત્રીજીવન દ્વારા મૂર્ત થતો દુષ્ટિ ને પ્રેમથી પૂર્ણ મનખાવતાર લેખકની જાણીતી અદ્યતી વર્ણવાયો છે. આણે વળાવેલી સાવકી દીકરી કખી સાથે તેની લડી સામુ ગંગા માટે મોકલાયેલો સાડયો બહાર આવતા જ 'મનખાવતાર' ની બીજી પ્રપચ્ચીકા પણ લાહાકાર મચાવી મૂકે છે. એનું સૂત્રસચાચન યાદગાર પુરવાર થતી ખવપાત્ર-રૂપીની આરમાન મા ચચળ દેહ લગી એની ગજળની આવડતથી જળાવે છે, કે નિખાનસ માવો (રૂપીનો વર) ને ગંગા પણ એમાં લવાતિયા મારતા થઈ જાય છે. કારુણ્યમૂર્તિ અને વાર્તાનું કેન્દ્ર રૂપી પોતાના મૌનથી એ ઘેરી હવામાં વધારો કરે છે અને અતની પરાકાષ્ઠા સર્જે છે. અક્ષમત, આ સમસ્ત આંધીનું મૂળ તો ચચળની અતુલ નિષ્કળ પ્રીતિ જ જેને એ આહતી હતી તે રજુકોડ ગંગાને પળ્યો ને મર્યો ત્યાં લગી તેનો ન જ થયો-એ વાર્તાની પૂર્વધટના જ. આની આયોજના લેખકની ઝીણી કલામક પ્રગટ કરે છે.

ચચળ, ગંગા, રૂપી અને ગૌણ પાત્ર હીરા સુદ્ધ આ નવલકથાની સ્ત્રીપાત્રસૃષ્ટિ કેવી જીવંત-સુરેખ થઈ છે તેના અષ્ટ ઉદાહરણો છે. પુરુષ પાત્રોમાં તો માવો જ કઈકે વધુ લડા પામ્યો જણાયો. આ સર્વમાં ગંગાનું વયોવાઈ વયોવાઈ અંતે મધુર સાર આપતું પાત્ર લેખકની કલાશક્તિનું ઊજાળું દર્શાવ્યું છે; તો રૂપી અને ચચળનું મયત આકર્ષક તો છે જ.

હવા પણ લેવા મધે છે; છતાં એ પુરુષાર્થ પણ અધૂરો રહે છે. સરપંચની ચૂંટણી લગી, પંચ સમાસદોનાં અપકરણ-દાર-ખૂન-ધમકી-જવા આદિના પ્રપંચયુક્તમાં જાતેય સીધી કે પરોક્ષ રીતે ખેંચાઈ જતા, નીચા કુળના છતાં નવી વ્યવસ્થામાં અગ્રણી થયેલા નસિંદભાઈ આ નવલક્ષ્યાનું એક મહત્ત્વનું પાત્ર છતાં નવાં જગોમાં નિયમન થા ગુદ્ધિ કે સ્થાયી સમજ લાવી શકતા નથી. એમની નિષ્કળતા જ વાર્તામાં ગંભીર છે; મનોરમા કે વધીલ નાનાભાઈની અસક્ષળતા છેડા આગ્યાની દતાયા પ્રેરતી નથી-અધકે, દાણના વખણને નવી દિશા પ્રત્યે કંઈક પણ સક્રિય કરવામાં તેમનો હિંમ્મો વરનાય છે.

ક્યારેક લંબાઈ મયેલી ચર્ચાઓ, ક્યારેક પાત્રોક્તિની ભાષાનું અસ્વાભાવિકપણું, 'વિસાદ' 'લાંછન' જેવા અદ્યુક્ત પ્રયોગો, કૌટુંબિક દિન-રક્ષાની મર્યાદામાં અસ્ત દાણ પિતરાઈ રણજિતભાઈના પુત્રવધૂ પુષ્પા સાથેના દુરાચાર પ્રત્યેય તટસ્થ હોય એવી સારા પાત્રચિત્રણની વક્ષતિ, અનેક પાત્રો અને પ્રસંગોના વીગત મધ્યા સંસાર વચ્ચેય મંદ રહેતો વસ્તુપ્રવાહ, જેવી આ બે ભાગની નવલકથાની ખામીઓ એની સમગ્ર સુવાચ્યતાની આડે ઓછી આવે છે. ગ્રામજનતાના ધર અને ચોરા-ચોટાના અનેક નાના-મોટા પ્રસંગો અને એથીય વધુ સંખ્યામાં વિવિધ પ્રકૃતિનાં સ્ત્રી-પુરુષ પાત્રો છતાં, લેખક એમાંથી 'યુગનાં એંધાણ' પ્રગટ કરતી ભારી વાનંદ આપી શક્યા છે. કોઈ પાત્ર નિશ્ચય રીતે આદર્શલક્ષી નથી એ તો આ વાર્તાની પાત્રાયેખનકથાનું તથા તેના આગમનું સક્ષળ પાત્રું મનાય વૃક્ષનાત્મક વિચાર કરતાં દાણનાં 'લેક્ષિકા સાહેબ' (લાખીમા) -પત્ની, દાતાગૌરી, પુષ્પા, મનોરમા આદિ સ્ત્રી પાત્રો કરતાં પુરુષપાત્રો-દાણ, નાનાભાઈ, નસિંદભાઈ, રણજિતભાઈ, દિયરિયો અકકુ વાળંદ મોહન જેવાં પત્રો વડુ પ્રભુત્વ નીવડ્યા છે 'યુગનાં એંધાણ'ની ભૂમિકા કુટુંબ કરતા સમાજ વધુ રખાઈ દોવાથી તેમ હમે? પ્રમંગ રજૂઆતમાં વિચાર ગત્તી ચૂટનીનીવાની તમસીર એમની ક્રોડની અવલોકનશક્તિ મથાર્યવદિના અને સુએખનાથી નવલકથાનું મહત્ત્વનું અંગ નીવડે છે. આરંભનું પ્રકરણ, તેમણે ઉપાડ ઝમિરેઓ થઈ આકર્ષક થાય છે. શુદ્ધદાનના પાટીતર સમાજની ક્રોડની-મોટી વીગનો તો ભારે સાદગીક ઉદાવ ધારે છે. ગામડા અને શહેરનો નાનાભાઈ દ્વારા ઉમેદાયેયો સવાય ગ્રામીણ જીવનના સંક્રાન્તિકાળના સંધર્ષમાં વિવીન થનો જગ્યાય છે એવ સૂચક અને યોગ્ય છે. દાણની દષ્ટિ ગામડું અજૂપડ શહેર ન બને એની ચિંતા મેલે છે જ. ગામડું હોડવાથી તેના પ્રશ્નો ટળના નથી એ નક્કર સચ

રક્ષિત રહી શક્યા છે !), હિંદી જ્ઞાનમાં જોડતા પાત્રની વાણીનું પિત્ર-જરૂરી ગુજરાતીકરણ, પ્રો. પ્રફુલ્લાનુ દ્વારા નિહારેન્દુની દશાના હેવાલનું લંબાણ, ઉપસંહારમાં સં-માસી બનેલ ત્રિલોકેશ્વરનું નામકરે આત્મહસાને માર્ગેથી પાછા વાળવા માટેનું અદ્ધર લાગતું આગમન, અંતમાં વિશાખાના વધુ એક પત્રને લાપીને તે પહેલાં સિદ્ધ થયેલી વ્યંગનાત્મકતાને થયેલી હાનિ, કે ચન્દ્રશેખરનો પાત્રવિકાસ વા નિહારેન્દુની પાત્રરજૂઆતમાં રહી ગયેલી કચાશ, 'રેવા, તારાં વહેતાં વારિ' ની મર્યાદાઓ વરતાય છે જ. પરંતુ ઉમા-વાયસ્પતિની દ્વિધાર્ષત્તની આકર્ષક ચિત્રણા, નીલોત્પલા-ઉમા કે નીલોત્પલા-અરુણાના મિશ્રનમાં ઉપસતું સ્વાભાવિક રમ્યત્વ, પરાશરનું ઉદાત્ત સમર્પણ કે ત્રિલોકેશ્વરનું લખ્યત્વ, ઉમાને ફોલા ધરતા વાયસ્પતિનું ફોટામાં અણધાર્યું ઝડપાવું-એ ઘટનાની વાર્તાનુકૂલ યોજના, 'રંગમંજિલ' માં વાયસ્પતિના પ્રથમ આગમને સર્જેલી હવાનું ચિત્રાંકન, તે સમયે તેની તો અન્યત્ર ત્રિલોકેશ્વર-પરાશર-પ્રો. પ્રફુલ્લાનુની વિચારશીલ ઉક્તિઓ, વિશાખા જેવા સર્ગંગ આકર્ષક પાત્રનું નિર્વહણ, પ્રકરણના અંતને નાટ્યક્ષમ વળોટ આપતી વાર્તાસૂત્ર, પરાશર-પ્રો. પ્રફુલ્લાનુનું સંઘર્ષદાણુંનું મિશ્રન, સંતત્ત ઉમા પર વત્સલ પિતા પરાશરનો મૂક અશ્રુઅભિષેક, વિશાખાની પાળેલી પારુ ગિલાડીની વાયસ્પતિ-વિશાખાને સ્ખલનથી ઉગારતી પ્રતીકયોજના, અનુરાધા-નીલોત્પલા-અરુણા જેવાં મૌણ્ય પાત્રોનું ય સુરેખ વિશિષ્ટ આલેખન, આરંભ જ "મુકાન ઠીક સંભાળ ઉમા !" જેવા સૂચક ઉદ્ગારથી મંડાય એ કલામૂલ, રેવા પ્રવાહ-તટની કાવ્યમય ચિત્રાત્મકતા, આજના સંક્રાન્તિકાલે ઉમા-પ્રો. પ્રફુલ્લાનુ કે નીલોત્પલા-અનુરાધા અથવા વાયસ્પતિ-ચન્દ્રશેખર-વિશાખા જેવા અને સંધિસ્થાને જોમેલા પરાશર અને તદ્વચ ત્રિલોકેશ્વર જેવા પાત્રોની વાર્તાનુકૂલ આયોજના અને તે દ્વારા લક્ષ્યસમયા પત્રવેની સમજદાર ઉદાર મગલ દર્શિત સૂચન આદિ અંશે આ નવલકથાની મોટી એવી ગુણસંપત્તિ સ્પષ્ટ કરે તેમ છે જ. લેખકની વિચારણાને સાકાર કરવા પરાશર અને વાયસ્પતિનું પાત્રયુગ્મ ઠીક કામિયાબ થયું છે. ઉમાનું 'બેળી'પણું, નીલોત્પલાનું સ્વત્વપ્રાકટ્ય, અનુરાધાનું સ્વાસ્થ્ય, વિશાખાનું પાવિત્ર્ય, ઓ પાત્રોની વિવિધતાનું સાતું પ્રતિનિધિત્વ સર્ગંગ રીતે સાધે છે. વર્ણનની તાજગી અને ચારુતા, મનેમંથનની આકર્ષક રજૂઆત, પ્રસંગની વાર્તાનુકૂલ લખાવટ, પાત્રોની વ્યક્તિત્વચિત્રણા, અને આશયની ઉદાત્ત સ્વાભાવિકતા, 'રેવા, તારાં વહેતાં

પાનોના તર્કની ખીજ બાજુ એ પોને વેખક રજૂ કરે ને પાત્રચિત્રારતુ વિચરણ કરે એ ગીતિ એક પ્રમાણસર રહી હોત તો? 'છી-છી કરી દામડી' કે 'દાતણુ કેરા ગોદા' નો પ્રત્યયપ્રયોગ અને 'ટોણ પર ગીત મારવી' જેવો ગ્રામ્ય વગ્તાતો પ્રયોગ પણ ટાળી સંકષિ હોવ મેળો આણા દાણે જામતી ગીતોની રમઝટ જેવી અચ્છુ આનેખન પામતી રિશેષતા પણ લેખકની ગંદકી થઈ ટોવાથી આર્પણ જમાવતી નથી બાપી સાસુવડસબધ-વેવાઈસ નધની નાની અમથી ચિત્રગારી પર વાર્તાનો જે જવાના-પ્રસાર પ્રત્યક્ષ કરાયો છે તેમા સાદ્યન્ત વેગરાગી વાર્તા ગૃથનાની લેખકની હથોટી સવાદ-વર્ણનાદિમા ગ્રામજીવનની ઝીગી પેરી વીગતો ચિત્રાત્મક રી રેતી લખાવટ, પ્રસંગ-બધાનમા કવિત્વની સંગત, મગગ વ્યજનાત્મક અત, જેવી આ નવનકથાની સિદ્ધિ 'મગલા જીવ' ની જગ મુલગતા યા 'માનનીની ભાર્ગ' ની ભાગના આગળ ઓડી જ, તો યે 'મનપારતાર'ને મુવાચ્ય ઉપરાત નાત્મક રચના તો કરે છે જ

રેના, તારાં વહેતા વારિ : શ્રી. ચન્દ્રવદન મુલ્ક

✓ આણાદ-પાવાગઢ-વડોદરા-મુબઈ-અનાહાબાદ-એમ વિસ્તૃત ૫૦ પર વેગથી વહેતી, આરભ-અતને રેવાની સંગીતમય-મુનિતકર સનાધમા આટલાંક રસપે આરોજાતી, અનેક સુગ્રેખ હૃદયસ્પર્શી પ્રૌઢ-મુવાન પાત્રોતુ કલાત્મક-માર્મિક દર્શન કરાવતી, મબીર તેમ અમરાક સવાદના તથા સંયમિત કંપનાસુભગ વર્ણનરીતિની જટા દાખવતી, પ્રસંગોની આગી-માવજ-ગૂથણીની નાટ્યક્ષમતા સાથે મનોવિશ્લેષની પણ કેન્દ્રીક મનોરમ ચિત્રણ સાધી શકતી, આજના 'અતિ દીર્ઘ સંધિમાળ' દ્વારા સચિત 'અધાધૂધીના એધાણુ' ને ચીતરીને ય મગલ ઉપસહાર દ્વારા સાગ્રનમા આશા ગાપતી કાન્નમય શીર્ષક (એમા સંબોધનનુ અત્પવિરામ કેમ જણુ કરાયુ હશે?) સાથે સા । સહુ યા ઉપરલાની રમણીયનાથી આર્પણુ પેરીને પ્રમરશે પ્રકરણે વાર્તા-ચિતન-કવિતાના વાર્તા-રણુમા મગ મરી મુમ્તી આ નવનકથા આ વર્ષની એમ મહત્ત્વની કૃતિ ગણાય લેખકની પ્રથમ લખાવટી પરતુ પ્રથરપે પ્રસિદ્ધ થવામા ત્રીજા ક્રમે આવતી આ કૃતિ આપણા નવનકથાક્ષેત્રે એમ સન્નિવન્ત કનમની પ્રતીતિ કરાવે તેમ છે

એમ તો, જે ગી-ભાષાની કેટલી અશુદ્ધિઓ સવાતમા વચ્ચે રચે અનાવશ્યક પ્રસ્તાવ અને આડખર, પ્રો પ્રુથનાનુને ખાતપાત્ર તરીકે નજર કરતા આવી મથેતી કેન્દ્રી અસ્વાભાવિકતા-અપ્રતીતિકરતા (મેનેજમા એ રી

દેરાનીનું વહાવપમયું મળવું, વક્રેના ધાથી જેમાન નાચિયાની ડોળી વધતે રણુખાત્રા કરતા ભગત ને વિશેષે રૂપીને ચના અનુભવે, એ ડોળીમાય જરૂપ ને ગીધાનેા તાસ, કલ્પના વૈદરાજનો ઔપધઆશ્રમ, એવા વિવિધ ગદ્યચિત્રો આમા નિરૂપણ પામ્યા છે 'ખીનીના પાદ જેવી પહોળી આખો', 'વળી ડાગ જેવા લોહકા સાયળ', 'ખાલી ચયેવા લોટની ગ્રથળા જેવું વીડું મો', 'ઠાકરા દીખણિયું તારોડિયું', 'ધરડી ખાઈડીના ફારી ગયેલા સેથા જેની જખરી ચિરાડ', જેવા દષ્ટાન્તોમા છે તેની પ્રગલ્ભ ચિત્રાત્મકતા કે ખીજ પ્રકૃતિવર્ણનોમાય છતી યાય છે તેની પ્રકૃતિવર્ણનની સમૃદ્ધિ લેખકના આત્મીય દર્શન અને નિરૂપણની છટા બનાવે છે.

આ લેખકની શક્તિ એમની મર્યાદા ય બની રહેતી લાગે છે સતત ઘેરા - ગતી પાત્રચિત્રણા, રોમાચક આનેખન પર નગર રાખતા પ્રસંગોની પ્રતીત થતી એકધારી અતિરંગીનતા, વાસ્તવાયેખનની પદ્ધતી વિસંગત અપાર્થિવ તરવોની રજૂઆત, સંવાદ તેમજ વર્ણનમા કહે તેની કેટલીક ગ્રામ્યતા, સમ્યનામા શિથિલતા લાવતો પ્રસ્તાર, કેટલુંક પુનરાવર્તન અને વચ્ચે વચ્ચે રજૂઆતમાની વિસંગતિ, કેટલાક ઉદ્ગારો અને પ્રસંગો સુદાની જુગુપ્સા ઝગક વાચના, એવી એવી મર્યાદા 'ખીરી વીરડી'ના વાચકને તરત નજરે ચડે તેમ છે પરંતુ લેખકની આમજીવન અને આત્મીય પ્રદેશની ભરપૂર અનુભૂતિ, એવો મર્મ પકડતી ક પના, જીવત નીરકળી ચિત્રણા, અનન્ય પ્રતીકપરપરા, પાત્રાનેખનશક્તિ, ભાષાની તળપદી સમૃદ્ધિ, ખીજ ભાગમા અતિશય થતા છતા રસપ્રદ તો થતા જ એવા ઉપજ્ઞાનમને ગૂથતી યુક્તિ, તત્કાલ તો વહેણમા ખેચી જ જન તેની પ્રસંગપ્રાપ્તિની રીતિ આ નવલકથાને લોખંડિય ઉપરાત લખાત્ર પણ કરાવે તેમ છે આ કુશળ વાર્તાકાર વધુ કલાસયમયુક્ત નવલકથાએ આપે એવી આશા મેરીશુ કરશુ, અનુભવ, ક ના અને કનમ ઉપરાત ભાવસભરતાની એમની સિદ્ધિ એની આકાશાને રાગની બનાવે તેમ છે

એકલતાના કિનારા : શ્રી. ચન્દ્રકાન્તા બક્ષી

નાયકના આ મહત્તાન્ત રૂપે, ફરરાઓમા ગૃહેની, ભુદ્ધિચલ અને ચતુરાર્થથી જોતી જાણુતા પાત્રોની વિવક્ષણતા મુદ્દ હગતી આ નાતી નવલકથા લેખના શહેરી જીવન-માનસના માર્મિક અનુભવ અને વેધક ઉપરાત પ્રગલ્ભ આયેખનની શક્તિ મુસવે છે વધુ પડતા સ્વલ્પી-ગ્વત્ર પાત્રોની વિવક્ષણ સૂત્ર અને કરણતા સાથે લેખકે છેડટ સમાધાનની દિશા સૂચવી

વારિ'ને એક રમ્ય નવલકથા બનાવે છે. કેટલોક કલમસંયમ અને ઘોડી વધુ સારથ વાર્તામૂલક વિકસીને લેખક પામે આથી પણ વધુ સત્વપુષ્ટ નવલ-કથાઓ અપાવે એવી આશા તમા નવલકથાના વાચકને જાગે છે ન.

કાણુભારને કાંઠે : શ્રી. મનમુખલાલ ઝવેરી

મૃત યુવાનની વાસનાનો ક્ષય કરવા કરાતા 'લીલ'ના રિવાજની આમીલુ પશ્ચાદ્ભૂરાગી આ નાની પણ કલાલાટ પામેલી નવલકથા લેખકની શક્તિ માટે આગા પ્રેરે છે. કાળી દરબાર સુન્દર, લખડી, ટળુની મા અને અંબાના પાત્રો મુયોચ રજૂઆત પામ્યાં છે. લાક્ષણિક મરોડ સાથેની સૌરાષ્ટ્રની બોલી અને નિરૂપણની કલ્પનાસમૃદ્ધિ અભિવ્યક્તિને વ્યક્તિત્વયુક્ત કરે છે. અંધારી અમાસનું 'કાણુભારનું' દર્યાંકન, અંતનું 'ભિંવેરું' વેગીકું ચિત્રણ, પ્રતીકાની વચ્ચે વચ્ચે પાત્રોચિતતા અને સચોટતા, કે પાને પાને પ્રગટતું અમીલુ ધરતીનું વાગ્તવઅર્થુ સ્વરૂપ આ નવલકથાની જમાખાતુ છે. પાત્રાલેખનમાં નાના પ્રવાહમાં વધી પડેલી સખ્યાને કારણે જોના મળતી અસ્પષ્ટતા, વાર્તાના સળંગ વડનમાં વિશેષ રતી ગૌણ-જાત ઘટનાઓની ઉનાવણી રજૂઆત, અદ્ભુત તરવોની પ્રત્યક્ષ સહાયથી આધુનિક રુચિને રહેતી અતૂટિ, વાર્તાના પ્રચુપવસ્તુમાં નિમિત્ત મરેયો પૌત્ર બને એમાની અમુલ્યતા, 'કાણુભારના કાંઠે'ની એવી અપોદ્યઓ હોવા છતાં લેખક બીજી વધુ સારી, સમૃદ્ધ નવલ-કથાઓ આપે એ આશા યોગ્ય જ છે.

મીઠી વીરડી (ભાગ, ૧-૨) : શ્રી. કેવશંકર મહેતા

મૌર્યાષ્ટ્રના આમજીવનની ખુશખૂ અને બદખૂ તીવર રૂપે દેલાવતી અને સાસુના સર્વલક્ષી દેખામિ છતાં સમર્પણનું અમૃત બદાકુરીથી અર્પતી નાવિકા પુત્રવધૂ રૂખીની ભિજળી કથની ચીતરતી આ નવલકથા 'આજુઆજુના જીવન' ને 'જોરંતા શબ્દોની સમર જાગ' મા પ્રગટ કરે છે. જૂડપ અને શ્રષ્ટતાના વિદરાગ અવતાર સમી પટલાણી સાસુ, એની આગળ લાચાર પરભુ પટેલ, નિઃસંતાન હોવાથી સતત દાગાતી અને ગર્ભ રચા પડી જૂઠા-ગંદા આરોપથી અકળાવાતી છતાં સ્વત્વનો શ્રદ્ધાથી મૂઝી સાવિત્રી માકક મૃત્યુના મોખાથી પતિને ઉચારી લાવતી સગી સગી નાવિકા રૂખી, 'ભાવકાને દગલે દગલે દેગલવા'ના ખલાયથી રૂખીએ અધીગા કરેલ તેનો ભોગિયો વર નાવિકો, સિદ્ધાન્તનિર સગલ ભગનજી, તેમની દીકરી રાધા, વિવશજી માતાજી, બધા જટાગોર, કચ્છના પેદરાજ-એ મર્વ નાનાં-મોટા પાત્રો વાર્તાપટને ધનકરો રાખે તેવાં સચોટ છે. પટલાણી-રૂખીનો વિવાહ, જોગણી-

એકવિધપણું અને પ્રસ્તારપ્રેરિત શિષ્યવ્રતા તેમાં આવી જાય છે. લેખકનો આશય કલાકાર પાત્ર-નાયકના પિતા ત્રિલોચન દ્વારા વિવરણ પામ્યો હોવા છતાં, નાયિકાની યૌવનઆંધી યા નાયકના ધીરોદાત્ત વ્યક્તિત્વ દ્વારા ભાગ્યે જ મૂર્ત થયો લાગે.

વડીલ વસંતરાય, એમનો નાનો ભાઈ રંગીલરાય, સુશીલા, અનિતા અને રાહુલનાં પાત્રો ઠીક ઊપસ્થાં છે. રંગીલરાયનું પાત્ર સફળ રીતે વિકસ્યું છે. રાહુલ-અનિતા એકરંગી છતાં આકર્ષક આલેખન પામ્યાં જણાય છે. આરંભમાં પ્રભાવ પાડતું ત્રિલોચનનું પાત્ર પછીથી વાર્તાવણાટમાં એતપ્રેત નીવડતું નથી. અનિતાનો સ્વચ્છંદ, તેમાંય તેની બેદરશી વાતચીત ક્યારેક સહનયના ગુમાવે તે હદે ખેંચવામાં પાત્રને હાનિ થઈ લાગે કેઈને. એની યૌવનવિકૃતિ પ્રત્યેનું વસંતરાય, સુશીલા ને રાહુલનું વલણ ધૈર્ય-અધૈર્ય-આભિગમ્યનું બતાવાયું છે તે લેખકની કલાસૂઝ અને જીવનદષ્ટિ સુભગ રીતે પ્રગટ કરે છે. ગંભીર સ્મૃત્તિયા પછી પણ પીડા છતાંદાર સંવાદ કરે, માર્મિક કટાક્ષ અને જીવિચર્યક દાખવતી ચર્ચાઓ ઉપરાંત વિચારશીલ હૃદયોધનો વાર્તાતત્ત્વ પર સરસાઈ મેળવી લે, બિન-ગુજરાતી કામેશ્વર 'અચ્ચિત' કરનાં વધુ શુદ્ધ ગુજરાતીમાં બોલે, કે 'નવાં નિશાન'નો ખપાલ માંડવા માટે ઠીક ઠીક મર્યાદિત વસ્તુ-વાતાવરણની ભૂમિકા રખાય-એ આ નવલકથાની કાચી કડીઓ હોવા છતાં ભાષા-જોડણીની કેટલીક અશુદ્ધિઓ વીસરીએ તો, નવલકથા કેટલાક ચમકદાર કટાક્ષ-ચિંતન અને મનોસંઘર્ષ-નિરૂપણથી તેમજ અપ વસ્તુની પણ આકર્ષક ગૂંથણથી વાંચકી ગમે તેવી છે.

શ્રાવણી : શ્રી. શિવકુમાર જોષી

ચિનોડ, શ્રીનાથજી, ઉજ્જૈન, મથુરાં, વૃંદાવન, પ્રયાગ, બનારસ કે જગન્નાથપુરી, એમ સામુની બાધા પૂરી કરવા ઠીક ઠીક કુટુંબકબીલા સાથે પ્રવાસયાત્રા ખેડતી અને તાજું લગ્ન છતાં બાધા પૂરી ન થાય ત્યાં લગી પતિની રીસ-ઝેરસમજનેષ વેદી લેતી, પછી તો દામ્પત્યની કુંજમાં સ્ત્રી સ્વરૂપે પોતે રસ સીંચી શકે યા કેમ તેની ય મથામણ અનુભવતી અને છેવટ અદ્વાપૂર્વક પતિમાં સમાની, માઆપની યાત્રા અપૂર્ણ રહેતી તેથી અતૃપ્ત રહેલા પ્રાચીન શ્રવણની માનસ-કન્યા રૂપે ઝોળખાવાયેલી નાયિકા વિનોદિનીને કેન્દ્રમાં યોજતી આ નવલકથા શેરદલાલ આમા ગોપાળભાઈ, પ્રગલ્ભ હેમપ્રલા, શેરમળ-રિયા ત્રિભોવત, શાસ્ત્રી દેશપાંડે, ઉપરાંત વિનોદિની-પરીક્ષિતને સુરેખ રીતે આવેબે છે. વિનોદિનીઆગમને નિર્મોહાનંદનું કે પછી વિનોદિનીના પ્રભાવે

જણાવ છે. કલ્યાણની સમપ્રદાર અણી દેખાડના શબ્દચિત્રો, અર્થગર્ભ ચિન્તનાત્મક વાક્યો, વર્ણનમાં ભેગવાની પ્રગમના ને વેધમ્ના લેખકની નિરૂપણની અત્યંત બતાવે છે જાણે નિનાનો યથાર્થવાદનો બહુ મોટો 'ડોઝ' લઈ ચૂકેનો, ગાળામાં માનસિક સફારો જેનો, જિઆઈને રોગ કહેતો, એક પુરુષ માટે એમ સ્ત્રી-એક લાલ માટે એમ કમર એવું સમીકરણ ગોઠવતો, રિસારોની પનીથી વિખૂટો નાયક નીન રાહ પોતાના પ્રિયાર જીવન અને જીવાનીના જાળીય બબધ વિના વિચાર-અનુભવનું બપાન કરે છે, તેમાં ખીજા ધૂતી ને શિથિન પાત્રોય યાદ થઈ વણાઈ ગ્હે છે પોતાની ડાયરીમાં મિત્ર અમરદત્ત માના સાથગુણ વર્ણન કરે, પ્રિયાર નાયકને પ્તાઉઝ જિયુ કરી એક પરિશીતા ઈશ્વરના ધનમરણ સહાગાવે કે એવા ખીજા સહેતુક ઉ નેમોની કુલિસતતા નવનમ્યાના મનોવિશ્લેષણાત્મક રૂપને દાનિ મ્યાં વિનાય, સમમિત થઈ શકી હોત એમ લાગે છે નાના ગામોમાં વહેનો આવતો છુદાપો, 'ઈનેફિક્ટેક આજના પહેનાની રાતોની જેમ વધુ લખાતો' જેવા ચિત્રો લેખકની ક પનાની તાકાત બતાવે છે તે જેવા તેના સમય કહિન તો ન જ ગણાય 'એમલતા એ જ માણસની ખરી સ્થિતિ જેવું દર્શન કરાવે, છતાં પાને પાને વેરાય તો જાળીય જૂખની જવાતો-સ્મૃતિ-ક ખના-અનુભૂતિ એના વિનક્ષણ મિત્રજીવાગી આ નવનમ્યા એના ગૂઢ માગ્યભાવને વીસરાવે તે હદે કુલિસતાનું નારતવ રજૂ કરે છે લેખકની શક્તિ તેમની ક પના-શક્તિમાં કનમની સાહસિક જગમાં અને પાત્રમાનસ પૃથક્કણમાં છે એ શક્તિ અને વસ્તુસહારની સમરસ સધનતા પ્રેરે તેવું ધ્વજીશુ

નવા નિશાન (ભાગ, ૧-૨) * શ્રી. સારંગ ખારે

લેખકનો આશય સ્પષ્ટ રસુ આ નવનમ્યાનું પાત્ર ત્રિભાષીત મ્હે છે તેમ નવી પેઢીએ ખાસ તો જૂના સામાજિક પર પરિત પ્રવાહથી અલગ થઈને યુવાન-યુવતીઓએ ઠાકર ખાઈનેય અવતર શુદ્ધિથી અને રનાતુભવ પડી પોતાના માગ પર નવા નિશાન આકારના છે-એ વાત પ્રગટ કરના મથની આ બે ભાગની નવનકથા, એની પથાદબ્ધ તરીકે રીકારે છે સુખર્ષનું એક વૈભવશાળી અને આધુનિક કુટુંબ નિધિ । અનિતા મુખ અને સ્વાતત્વમાં જીજરીને ચીનન પ્રગમતા જૂના મિત્ર-પ્રેમી રાહુની સ્વસ્થ તાથી અકનાઈ ખીજા મિત્રથી સગર્ભ થઈ ઘર છોડી નૃત્યશિલા કામેશ્વરના આશરે પડી છેનટ નિષ્ઠાનું સમ્ય અનુભવી છૂટ માર્ગે પાડી કરે છે-એવા રસુના અ પ આધારે લેખકે વાના બહાની છે પગિણામે વાતાવરણનું

પ્રતિબંધિ ! ભાષા-જોડણીની કચાસ પણ છે જ. આવી મર્યાદાઓ હોવા છતાં સંઘનું ભાવિનીની ગેરહાજરીમાંનું મંથન, ટેમલનું ચોથું ખાનું-તેમાંની છબી અને તે દ્વારા ભાષીનણુંદના સખ્યનું ચિત્રણ, રૂપાની મસ્તી, ગોપાની ચૂંચની વિશ્વનાથ-રૂપા પરની અસરની જમી, કેટલીક અતિશયતા છતાં સ્વમાની ગોપાનું ધીના દીવા જેવું વ્યક્તિત્વનિરૂપણ, કેટલીક સારી પ્રતીકરચના અને એકંદર રસપ્રદ કથાપ્રવાહ, 'હસતા આંસ' ને સુવાચ્ય નવલકથા બનાવે છે.

વિવિધ ભારતી : શ્રી. જયા ઠાકોર

નાટક-સંગીતના હળવા કથાપ્રયોગો પાછળની લગની-ધેલછાના અન્ય કર્તવ્યો સાથેના આધુનિક સંઘર્ષને નાયિકા દુહારીના ચરિત્ર દ્વારા રજૂ કરતી આ નવલકથા ઠીકઠીકે એકવિધ અને પાખી નીડી છે. 'અપસાહક' વ્યક્તિના જીવનને ચૂંધી કેવી કરુણતા સર્જે છે તે બતાવવાનું છે. દુહારીની કથની રૂપે રજૂઆત છતાં પાત્રાનુચાર ઉદ્ગારોની કેટલીક અત્યવસ્થા, અંતની ઉપદેશાત્મકતા, પાત્રનિરૂપણ સમગ્ર રીતે સિધ્ધિ, આજે ભદ્ર સમાજમાં શહેરોમાં અનુભવાની સમસ્યા મહત્વની છતાં એનું સમર્થ વકન કરવા પૂરતી વસ્તુવિધાનની અસમર્થતા, 'વિવિધ ભારતી'ના એવા દોષો જોનાં, રસપ્રદ નવલકથાએ આપી શકતાં લેખિકા આ કૃતિ પરત્વે આપણને નિરાશ કરે છે. પ્રશ્નની પસંદગી અને નાયિકાના પિતાનું પાત્ર, અવગત, આ નવલકથાના સુભગ અંશો જણાય છે.

મનોરમા : શ્રી. મોહનમદ માંકડ

પુરુષપરિચય સહારતી છતાં સ્પર્શથી વ્યાકુલ થતી નાયિકા કુમારી મનોરમા અને નિષ્ઠાની ફિકર કરતા કરતા તેના તરફ સ્થૂલ આકર્ષણ પણ અનુભવતો-લપસતો પ્રેમીસર નાયક લલિત, જેવા બે મુખ્ય વિચિત્ર પાત્રોની આ કથા મહેન્દ્ર-સરોજનું મધુર સરળ દામ્પત્યચિત્ર પણ રચી આપે છે. મનોરમાને ધોખી વ સ્પર્શ લે, લલિત કાનેજીના ધ ભાન ભુલે, જૂનો પરિચય તેથી દાઝાર સુમંત પણ છૂટ લે, દિવાળીને જોડી લલિત રગ મગાવે તે મળે, લલિત ધૂની ઉપરાંત વગ્ને અણગમ થાય છતાં સમભાવ-યોગ્ય હોય તેવું આતેખાય, એવી કેટલીક અમેરજ્યતા-અનિચરજ્યતા સાથે સાથે વધુ પડતો વાતોવાપ, જાળીય સ્ખવન જ સમ્ય એવી હવીની દવા, કૌંસમાં-લેખકની ચિંતનપૂર્તિ, જોડણી-અનુસ્તારની ક્ષતિઓ પણ અહીં છે. ઉપસંહાર પંગીની ઘટનાઓ પણ વાચકને તૃપ્ત કરવા લેખક યોગ્ય છે !

નિમ્નવનનુ પગિર્નન, પ્રમત્ત દેમનતાની અતિછૂ, કેન જોવાતા વિનો
 દિનીનુ વતણ વસ્તુપ્રસાદની મદના જોનાં તો તરત જ કંઈ પાનસખ્યા,
 આરોગ્યનની એવિધના, અતનો વ્યવસ્થા દં કરનાં આગળ સરે એ
 દર્શકન, જન્મથી લઈ લગી બાપા સુકાર્ત્ત જાવ તે સમ્ય જતા રજાઆતની
 અપૂરવ, એવી ક્ષતિઓ 'શ્રાવગી'ને નડે છે ખરી એનુ આખર્ષણ છે
 વિવિધનાભર્યા ભારતવર્તનમા અને તેમાય કુલમેળાના વર્ણનમા, એમા
 અનુરૂપ કમલ-ચિતન-રક્તમય વાતાવરણના ચિત્રણમા, યુવાન પાનોના
 ચળારા સવાદમા, રમતિયાગ ઉગવમા, કીર્ત્તકની પનામા આખર્ષક (જો ગી-
 બુનો ઠી ઠીક, તે સિવાય) લખાવટમા અને દાખવસજનધની ગૂચને સમ્મ
 નાજુદાઈથી ઉકેલનામા, લેખક પ્રસંગો જે રસમ રૂપે તાદ્દશ કરી શકે છે,
 ક પના-ચિતન-લખાવટનો જે મેળ સુચવે છે તે, એવા સંકલનાની અને
 વસ્તુરૂપની અધિક સમૃદ્ધિ દાખવતી પ્રજા નવલકથાઓ તેઓ બાપે-એનુ
 સ્વચ્છ મનપ્રતાપ રહે છે ૨૨૨૨

હસતાં આમુ : શ્રી. જયા ઠાકોર

આમીજી ગૃહજીવનની સાદી નિષ્પાપ મધુરતા અને રહેરના ધનિક
 ધરની મનરથી વિનાસી જિંદગીનુ વિરાધચિત્ર નિરૂપીને લેખિકા, સ્ત્રીના
 સમર્પણ-રનેહ દ્વારા જ એના તથા સસારના માગત્વમ શ્રદ્ધા અર્ધા
 વર્ણવે નિઘાનાય રલાનહેન સજ્ય ગોપા ભાવિની રૂપા-એ સર્વ
 પાત્રો ઠીક આરેખન પામ્યા છે, છતાં સમગ્ર રીતે પાત્રનિરૂપણની મળા તો
 ગ્રામના નિઘાનાયના કુટુંબચિત્રણમા જ વધુ સફળ છે દીનાનાયની કેટલીક
 ગૃહ વિનાસક્રિતિની રજૂઆત, ઠીક નુખી જુદો એકમાર્ગી અને જડ જેવો નાયક
 સજ્ય ગોપાના પાત્રની કેટલીક આદર્શવેળા ભાવિનીના પાત્રપરનુ વિશે
 મળેાનુ રગરંગાન સાથી પસંદગીમાં રૂપાનુ તાત્ત્વેનિષાપણુ, લેખિકાના પાત્ર-
 નિરૂપણને શિયિન કરે તેની કેટલીક મર્યાદા ગણાય સ્ત્રી-પુરુષનુ અયોન્ય
 પૂરકત્વ આ નવલકથામા મૂર્ત કરવા લેખિકાની તેમ પણુ ભાગ્યે જ સાર્થ
 મર્ષ કહેવાય ગોપા-ભાવિની સાથેના સબધમા ધનનાનસાને જ પાયામા
 રાખતી નાય ની વૃત્તિ સધર્મ પરાકાલી યોગ્ય બુદ્ધિકા પણ રચતી નથી
 પ્રસંગવૈનિષ્ઠ્ય એણુ તેથી વાતોનો પ્રસ્તાર પણ દખાઈ આવે તેમ છે અત
 પણુ ભાવિનીના ઉપકારની બેટ જેવો યર્ષ મરો છે વિરજનાને બીજવર
 સાથે જોડી એક સરસ પાત્રને દ્યાપ્રેર સા માટે બનાવાયુ દર્શ એવ
 અકલ રહે છે ગોપા-રૂપા તો ગો મા ત્રિ ના કુમુ-કુમુમની જ પાખી

નાયિકા તૃણ, અનુભવધડ્યા પાવધા મામીયા, વેષ્ટર પગેરામ, શિકાર-
વાળો મહમ-એ પાત્રો છવન્ત બન્યા છે ખનપાત્ર મધુર પશુ ભાત
પાડે છે. સ્વમાની લવિગિકા પશુ ઝમકારો તો બતાવે છે જ

શ્રીધરની માના મૃયુનો પ્રસંગ, નૈનિતાનુ લા સમાગતુ મુક્ત-
વિવાગી વાતાવરણ કાસ્મીરની પ્રકૃતિ, દ્રેષ્ટનમા શ્રીર-તૃપ્તિનુ મિનન,
ભિર્મિલ મથનને વાયા આપતા મે અવાજ આદિમા લેખકની કનમ
ક પનાના મુખમ અગો છતા થાય છે જો કે પ્રસંગોની વચ્ચે ઘેરી રંગીનતા,
અનાદની એરી જ અમ્વાલાવિમ્તા, લમ્બિની શ્રદ્ધાનુ કેન્દ્રુક અપ્રતીતિકર
નિરૂપણ, વાતવાતમા વિનાસચેખાએ ચગી જતા શ્રીપુરુષોનુ અતિપ્રમાણ,
અથવા ‘જિ હગીના છવનનો નયો તાર’, ‘કુતુહલતા’, ‘વાત્સવીડ’, ‘ખડુધા
અશે’, ‘શાલ્વન’, ‘મા. લયો’, ‘સમાનપૂર્વકતા’, ‘ભિર્મિ’, ‘શિતગતા’ જેવી
યા અનુવારના વ્યાપક ઉચ્છે. સમીક્ષિતઓ આવા વાર્તાનેખ મા અવસ્ય ગભીર
ગણાય ‘પ્રેમની તૃણ હોય, પ્રેમની તૃપ્તિ હોય એવુ સામાન્ય’ અ તે
લાવવા તૃપ્તિ અને તૃણ બન્ને શ્રીધરની સહચરીઓ રહેવાનુ નક્કી કરે એવો
ઉપસહાર મધુર ખરો પશુ અસામાન્ય પશુ ખરો જ ને? આત્મમ્થનની
ગીતિયોજના, મનોમથન સાથેનુ વૈવિધ્યભરુ સફળ પાનાનેખન, પ્રમગચિત્રા
નની આકર્ષક દયોદી ક પનામડિન અભિવ્યક્તિમા વચ્ચે વચ્ચે મનોરમ
થતી સિમ્તા ‘તૃણ અને તૃપ્તિ’મા લેખકની શક્તિની સુચ્છ હોનાથી જ
લેખક પામે વધુ સંચોદિત નવનમ્યાએની અપેક્ષા રહે છે

અગ્નિ અને આરતી : શ્રી. પ્રાણુ પરદેશી

અગ્નિ ગણાતી પશુ સમકારી સ્ત્રી ગરુકા કામિની-નિદી તથા શ્રીમત
કુસીનુ યુવતી આરતી સાથે પોતાને પ્રાણુ પરદેશી કાનતા નારક અશોકને
ગૂચીને, અ તે નિદીના સમર્પણરુનેહે આરતી-અશો ના સુખાન્ત દામ્પત્યની
વાર્તા લાવતી આ નવનક્યામા, પ્રકાકે ‘અનુચિત પ્રસંગોની ગૂચશી
વિવિધ પૂરુ દસ્યો નો કરેનો ઉત્તેષ ન લેઈએ તો પશુ પ્રવેશક અને કૃતિ
સમપ્રમા વ્યાપ્ત લાખા ને લે છીની ધ II અશુદ્ધિ અને અરુચિકરતાથી લખા
વટના નમના અશો તો પ્રવેશી ગયા છે જ મૂચન કરતા કથનનુ વધુ
પ્રમાણ એક જ પાન માટે જ્યા-કામિની નિદી એના ત્રણ નામો યા નાયખને
પ્રાણુ પરદેશી પશુ મહેવાય એરી નામરોજના અતમાન નાયખનુ’ વિનક્ષણ
વર્ણન, સવાદનુ કારે જોખમાઈ જતુ ગૌરન અને રીક રીક વ્યાપક કૃત્રિમ
પશુ, પિતા પ્રયે આરતીની ઉદ્ધતાઈનુ આનેખન, પરદેશગમન સામાન્ય

હેતુનું ચોક્કું સર્જકની કથાને ધારી દિશામાં ન ધકેલે તો લેખકની વર્ણનશક્તિ, પ્રસંગચિત્રણા અને સંકલના ઉપરાંત ફેટકું પાતદર્શન એક આચારપદ નવલકથાકારના પ્રતીતિ અવસ્ય કરાવે તેમ છે.

આશા અને રેલુકા : શ્રી. રતિલાલ ગિ. શાહ

ગુજરાત અને ગુજરાત-ભારત બંધાર આદિકા સુધી વિસ્તરતી, આશા-રેલુકા-રેવા કે વિશ્વનાથ-પ્રનાપરાય-સૂર્યકાન્ત જેવી ફેટકીક સારું આલેખન પામેલી પાત્રસૃષ્ટિ દર્શાવતી, બે વાર સમાર્પવિચ્છેદથી વિનાકારણ તિરસ્કૃત આશા છેવટ ભાગ્યજયે તેમજ નિષ્કાથી ગરીમ સુધીરને પરગીને ૫ સુખનો દિવસ જુએ છે અને રેલુકા જાહેર જીવનમાં પડીનેય સ્ત્રીત્વ જાળવી રાખી સૂર્યકાન્તને ચોખ્ખા માર્ગે વાળી એને પરજે છે એવું બતાવતી આ નવલકથા મુશ્કેલ થઈ છે. રેવાનો હૃદયપ્રકટે, લગભગ બધાં જ પ્રોત્ત પાત્રોનું મંગલસ્વરૂપ, આશા સુધીર પામે પત્ર લખાવે જો તે પ્રસંગ, સમકાલીન રંગોની પૂરણી જેવાં સારાં પાસાં વચ્ચે, ક્યારેક ક્યારેક વસ્ત્રાય છે તે અતિરખજતા અને અસ્વાભાવિકતા. આલેખનમાં કથનાંશનું પ્રાબલ્ય, વર્ણનકલાની રૂઢ સાદાઈ, 'ધુમ્મત વણી ઉમ્મરવાળાં' 'કૌમાર્ય જીવન' 'જોશ જોવામાં' 'ન કરજો' 'ભાતી' 'સાંજના નવ વાગ્યાનો' 'હંબક' જેવા ભાષા-જોડણી દોષો, 'આશા અને રેલુકા'માં છે. સુધીરનું પાત્ર પણ વિકાસ દાખવતું નથી. તો પણ, આશા-રેલુકા જેવાં લિન્નગુણી અને તોયે એક સિક્કાની બે બાજુ જેવાં પાત્રોની જોડી, વિશ્વનાથ-રેવાનો સંસાર, સૂર્યકાન્તનું માનસદર્શન જેવી વાર્તાકારની શક્તિ પ્રગટ કરતી વીગતો જોતાં અને વાર્તાની સુવાચ્યતા જોતાં વાચકમાં વધુ સમૃદ્ધ નવલકથાઓની આશા જાગે તેમ છે જ.

તૃપ્તા અને તૃપ્તિ : શ્રી. પ્રહલાદ બ્રહ્મભટ્ટ

'સત્ય કથાના દોરમાં કલ્પનાના પ્રસંગો પડેલા' નું અને આ કથા (મતીય પ્રત્ર સાકળતાં વાચકની જુગુપ્સાસૃષ્ટિ ઉત્તેજી શકતાં) બયસ્થાનોથી સંપૂર્ણતઃ મુક્ત હોવાનો...દાવો નથી, પણ...જાગ્રત રહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો' હોવાનું જાહેર કરતી આ નવલકથા અમદાવાદ, નૈનિતાલ અને કાશ્મીરની પશ્ચાદ્દ ભૂમિકા રાખીને પાત્રોની આત્મકથાનીને સ્વરૂપે આકર્ષક વાર્તા ચોળે છે. પત્રકાર શ્રીધર, તેને આહતી અને પછી નૈનિતાલના માદક-મુક્ત વાતાવરણમાં શ્રીમંત શ્રમરવૃત્તિના મધુકરને જાત સોંપી પરતાર્ષ, પાછી ફરીને કાશ્મીરમાં ખીમાર શ્રીધરને આહતી ચચેલી તૃપ્તિ જોયી પોતેજ શ્રીધરની થતી

બીજવરને પરણેલી, એનાં ઓરમાન સંતાનોને વાત્સલ્યથી પોતાનાં કરતી છતાં એના પૂર્વજીવન વિશેના જૂઠા આરોપથી સંતાપાતી અને છેવટ સુધી પોતાનું સ્ત્રીત્વ નિર્મળ અને પુનિનકર પ્રત્યક્ષ કરાવતી પૂર્ણા આસપાસ ગ્રામજીવનમાં તિમિર અને તેજનાં ચિત્રો રચી આપે છે. નંદા, વેણુ, ચન્દ્ર, રંગનાથ, જદુરાય, લંપટ ભીમજી, એનો શિકાર થતી સોમી-એ પાવસણિ દીક દીક આકર્ષક નીવડી છે. સારી જામળી આ સમાજિક નવલકથામાં નાગ કરડ્યા પછી ટેડિયો મહુરવરની મદદથી સફળ કરી બતાવે છે એ પ્રયોગનો અદ્ભુત કંઠે તે હદે વર્ણવાતો જણાશે. એ મુખ્ય પ્રસંગ પર વિસ્તારાતી વાનો કંઈક એકધારું વાતાવરણ પણ સર્જે છે. લખાવટમાં દૈવીક પુન્યુક્તિ તેમજ અશુદ્ધિ પણ ખૂબ જ. વિવિધ પાત્રો અને પ્રસંગોની આકર્ષક રજૂઆત કરી શકતા લેખક પામે ગ્રામસમાજની વધુ કલાત્મક એકાગ્ર નવલકથાઓની અપેક્ષા રહે જ.

બીજ પર ત્રીજ : શ્રી. 'કોલક'

'વાયકનું અંતર ધમકતું રાખતું' એજ લક્ષ રાખતી લેખકની કલમ આ નવલકથામાં આદ્ય સમાજનું એમની ધારીએ રોમાંચક બિંદુ આપે છે. કન્યાવિકલ્પનું અનિષ્ટ, બીજવરની લાલસા, ગ્રામીણ વસતિના કાવાદાવા, એ પંકમાં પંકજ જેમ ફેરગતાં તરવોની અહીં સૃષ્ટિ છે. ગોદાવરીનું યૌવન માનવ અને સાંસિકપાત્રું, કાકા અગ્નિકલાલની દક્ષતા, ભદ્રાનું વ્યક્તિ, જેવાં આ નવલકથાના સારાં પાસાં છે. ભારતર-ગોદાવરીના મેળાપચિત્રોમાં સુરુચિ વધુ જળવાઈ હોત, વર્ણનમાં ક્યારેક ઝમકતું કવિત્વ વાર્તામાં કંઈક વધુ સ્થિર થયું હોત, અંતનું બિલાકપત્રું ટળાયું હોત, કે સંકલના વધુ લક્ષ પામી હોત તો? વાર્તા અંદરે મુલાવ્ય ગયાય.

પ્રીત પરોવાયાં : શ્રી. હરિલાલ ઉપાધ્યાય

આ કરુણ પ્રણયકથા વ્યાપક જીવન, અવલોકન અને ચિંતનની સામગ્રીએ હોરા છતાં સંકલનાની યોગ્ય કલાના અગાવે પૂરતી તૃપ્તિકર થઈ શકતી નથી. મુખ્ય વસ્તુ તો છે આર્થિક પ્રતિબંધના ખવાયે ત્રિપ્તકંકશનાં 'પ્રીત પરોવાયા' સાવિત્રી-વામુદેવની આગરણ જુદાઈનું, એની વેદનાનું. શીઝ રક્તે જતા દાદર પરથી પડીને અતે મૃત્યુ પામતી સાવિત્રીની રાખ માથે ચગવાન છે એ પ્રસંગ, સૌરાષ્ટ્રનાં જૂના રમવાડાંની તસવીર, કે પત્તિ જગ-દીરાના અસંતોષ વેળાની નાચિડાની વેદના, જેવા અંશોમાં નવલકથા દીક દીક સફળતા હામવે છે; પરંતુ નબળો ઉપાગ, અત્રપકારક પ્રસંગદુઃકાઓ, નાયક-

બની જાય તેની રજૂઆત વગેરે ક્ષતિઓ વિચારતાં કૃતિ સમપ્રપણે એના આકર્ષક શીર્ષક, ઉદાત્ત આશય અને કવન-કૌશલ્યની કેટલીક શક્તિને ય અન્યાયકર્તા યર્ષ જણાય છે. વધુ સ્વભાવિક વસ્તુઓના અને પાત્ર-દર્શનની આશા આપણને લેખક શ્રી. પ્રાણુ પરદેસી પામે રહે છે જ.

રેતીમાં વહાણ : શ્રી. દામુ સાંગાણી

‘જ્યા જ્યાંથી વાયકને દારયનો ઊભરો જાગ્યા કરે ત્યાં ત્યાંથી તે જાગવાનો’ ‘પ્રયાસ’ હોનાના એકરાર સાથે પ્રગટ થયેલી આ નવવકથા શ્રીમંતોની જ્યોતિષધેવજા, યુવાન પાત્રોની ચમત્કાર મળતી અને દારયપોષક પ્રસંગો સફળ રીતે આવેળે છે. દીમેટનો સ્વર્ગવાસ-જન્મધાનધ અપમાન-સતવાદી કુંવારા આણુસનો શાપ નેવઝ ફેદલ-રૌપ્ય લહેકા-કોટપાટલનમાં કંગાળ કરતી કેળવણી જેવું સહેલુક ચતુર લેખન, પરદેશ વિષે જ્ઞાન ને દેશ વિષે અજ્ઞાન એની દીકરી માટે ગર્વ લેતી શ્રીમંત માતા કે પ્રથમ પંચવર્ણીય યોજના શરૂ થઈ ત્યારથી બહારો યર્ષ ગયાની નાયકની જાહેરાતાદિમા છે તેવો વ્યંગ; પ્રસંગોની નાટ્યાત્મકતા સરખૂ અને નાયક પકજકુમારનું પાત્રાવેશન, એની અહીંની સારી વિરોધતાઓ સાથે, સુરુચિ અને વાસ્તવિકતાનું કેટલુંક ઉદનંધન તેમજ જોડણી-લખાવટની કેટલીક અશુદ્ધિ અને અધીરાઈ ‘રેતીમાં વહાણ’ની મધ્યોદ્યો પણ છે. દારયસંકેત નવલકથાના કવાસરૂપની શક્તિ લેખકમા ઠીક પ્રમાણમા છે અને તેઓની કવન આપણને વધુ અંતરપર્ક દારયનવવકથાઓ આપે એવું ધ્વજીશું, ‘રેતીમાં વહાણ’ વ્યાપક લોકપ્રિયતા મેળવે એવી કૃતિ યર્ષ છે.

સોના : શ્રી. ‘કોલક’

શ્રીમીશુ બ્રાહ્મણસમાજની આ કડુણ વાર્તા ધંધાની-પ્રતિજ્ઞા-પૈસાની ધેવજા વ્યક્તિજીવનને કૃષી જિજ્ઞાસુ કરી નાખે છે એવું હૃદયસ્પર્શી નિરૂપણ કરે છે. કિશોર આનંદ, ધીટ નરબેરામ, જાવા માસ્તર, સમજુ સોના અને લાચાર ગોપાલ આ નવવકથાના પાત્રો એવંતા પાત્રો છે. ‘ન લીધાદશે’, ‘એનાં ભૂરા વાજ’ જેવા પ્રયોગો અને ભાષાની કેટલીક આશ્ચર્યતા ‘સોના’ની લખાવટમાં નડે તેની ક્ષતિઓ છે. વાર્તા વચ્ચે સિચિવ છના આરભનું જીવંત ચિત્રાકન, સોનાનું ગૂઢ મંચન, અંતની ઘેરી વેધકતા લક્ષપાત્ર નીરડે છે. નાની પણ આમસસારને તાદૃશ કરતી આ નવવકથા રસપ્રદ નીરડી છે.

અનુપૂર્ણ : શ્રી. ‘કોલક’

લેખકની ‘પૂર્ણ’ નવવકથાના અનુસંધાનમા આવતી આ નવવકથા

લક્ષ્મીનંદન : શ્રી. સ્વ૦ 'શયદા'

'જંડવંદન' નવલકથાની આ નવી આવૃત્તિ શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખોટા માર્ગે જૂલો, કર્પા પછીથી લક્ષ્મીનંદન કઈ રીતે બન્યા એની કથા કહે છે. અદ્ભુત કન્યા માયા અને શેઠની પુત્રી સરોજ આસપાસ જ કથા ચૂંચાઈ ગણાય. પ્રસંગ-પાત્રાદિની લેખકની ચોજનાને જ વળગી વર્તવાની ચાલથી, વાતાવરણ-વાર્તામાં સ્વાભાવિકતાની છાપ જોશી થાય એવો અંશ જૂજ છે. વાચકને થતાં સંબોધન, ઉતાવળિયો અંત, અસ્વાભાવિક સંવાદ પણ આ નવલકથાને સુવાચ્ય થતી રોકે તેમ છે. લાપા-જોડણીની શુદ્ધિ-ઉચિતતા પણ લક્ષપાત્ર હતી.

ઊર્મિ અને આશા : શ્રી. સારંગ ખારેડ

બીજી આવૃત્તિનું પુનર્મુદ્રણ પામેલી આ નવલકથા ઊર્મિલ પ્રણયત્રિકાણ્ય છતાં નાવિકા આશાનું પાત્ર સારું વિકસાવે છે. બેઉને ચાહવાનું સમજતો નિરંજન ઊર્મિ અને આશા તરફ સન્નિધ નથી વરતાતો એવું પાત્રનિરૂપણ, કે ઊર્મિની સ્વૈચ્છિક નવલકથાનું ભાવનાસ્તર નિર્બળ કરે છે. મૃત ઊર્મિની પુત્રી જ્યોત્સ્ના જીવનમાં ય એવી જ પ્રેમઘટનાની ઉપસંહારમાંની વાત કંઈક કૃત્રિમતા સર્જે છે; અપખત, એ અપરિણીતા જ રહેવાનું વિચારે છે તે લેખકનો મંગલ હેતુ પ્રગટ કરે છે. લખાવટ અને સંવાદક્ષા રસાળ કહી શકાય.

કંચુકી બંધ : શ્રી. શિવકુમાર જોષી

બીજી આવૃત્તિ પામતી આ નવલકથા પ્રેમના પ્રમલ ઓધને માતૃત્વની ઊર્મિ સમક્ષ યુગાપીને પ્રેમત્રિકાણ્યનો ઊકેલ સર્જે છે. ધાર્મિક, રાજદારી અને સામાજિક સંદર્ભમાં અનેક પ્રસંગો-પાત્રો વણતી આ નવલકથા ભાધાની છે; મીર્ષાકની નાયાથી મુક્ત। પાત્રનિરૂપણ અને આલેખનક્ષણના ભાણમાં સંકલના પ્રભાવશીલ નીવડી નથી એમ લાગે છે.

મીઠા પ્યારણ : શ્રી. પન્નાલાલ પટેલ

ત્રીજું પુનર્મુદ્રણ પામતી આ સુસ્વિષ્ટ અને કલામંડિત નવલકથા લેખકની વાર્તાહથોદી દર્શાવે છે. વાર્તાનો ઠરણ માતૃત્વની પુનિતકર ઊર્મિની મધ્યમમાં સાઘન્ત સરસ આરિષ્કાર પામ્યો છે. કુંવરમાઈ-હમીરજીનું સરસ પ્રસન્ન દામ્પત્ય, ગણબાજીની નિષ્ઠાનું કાનુણ્ય, ઠકરાણીનું જાગરમાન રમવાડી માનસ, કુંવરમાઈની વિખૂટા પાડેલા પુત્ર માટેની-એ 'મા' કહે તેની જંખના આકર્ષક રીતે સજીવ બને છે. સમગ્ર નવલકથા લેખકના કલાસંયમ અને

નાયિકાની પ્રીતનો નિર્દેશ છે ૧૪૧ માં ૫૪ પર આણુતો પ્રતારગોખ, વાસુદેવના શબ્દો મિતો, અધવચ્ચી નવનમ્યાના ટપકુ, 'માગ્ય તત્વ' પ્રયેષ દરયો 'થી માટી અનુચ્ચા અન તતા અને નેની-આરાની વધુ પ્રમાણુમાં અશુદ્ધિ, મુશ્કેલીદનીય ડોકાગ, આ નવનમ્યાની ગભીર દાંતિઓ કહેલી જોઈએ અનુભવ-અનુભવની અને કેનીક નેખનનીય શક્તિ સેખમા છે તે જોના 'પ્રીતમ પરાધામા આવી નિરાશા પ્રેરે ને મદદ વાચ્યને મેં જ આણુતો દીપક : શ્રી. 'પરિમન'

'શુદ્ધાન્ત અને સુલોધ'નો દાવો જાતે જ નિરર્થક થતી, નાયિકાના નયુ નયુ સ્ત્રીઓ સાથેના અમર્ષાત્ ગીને વર્ણવારેવા પ્રેમપ્રસંગોની ગાથા થતી આ નવનકથા મિત્રાચરમક પ્રસંગરૂપ, શિયિય સમ્બલના, કૃત્રિમ શૈલી, જોડખી-ભાષાની અનેક અશુદ્ધિઓથી નવની નીચી છે પ્રથમ નાયિકાના ત્યાગથી બચ્ચો બનારાતો નાયક અકારણુ વિઘ્નિ ચિતરાયો છે શ્રી 'પરિમન' પામે વર્ણુનગીતિ છે, તો ઉચિત વસ્તુ થોડા ન દર્શાવે?

કુર્પાત્ સદા મગધમ્ : શ્રી. સારંગ ખારોડ

પ્રથમ આવૃત્તિના પુનર્મુદ્રણ તરીકે પ્રગટ થતી આ નવનકથા સિનેરગી પાત્ર-પ્રમગ સહિ રચે છે આધુનિક સ્વનત્ર મિત્રાન્તી આ પ્રગટ્ત નાયિકા શુદાસને જોના પ્રિયતમ મિતો સાથે પરજાવવાની યોજનાઓ હારચરસ પણ પૂરે પાડે છે અં પ વસ્તુ સાધારણ પાત્રાનેખન અને એકવિધનાવાળી આ નવનકથાની કેનીક ભાષાઅશુદ્ધિ નિરાગની થતી હતી

જિ દગીના ફેરા : શ્રી. સારંગ ખારોડ

બીજી આવૃત્તિ પુનર્મુદ્રણ પામતી આ નવનમ્યા શહેર ગામડાના દૂરે સર્જેલી સામાજિક નિષમતા વચ્ચે હસાના નારીત્વને આનેખે છે નિર્મલ નાયક મટેશ રિધુર બને છે અને હસાનો પતિ નરહરિ પણ મૃત્યુ પામે છે એ યોજના કૃત્રિમ જણાઈ આવે છે

મગધ સૂત્ર : શ્રી. ગુણવતરાય આચાર્ય

'પડ પડી આ વા' બીજી આવૃત્તિ જોતી આ નવનકથા સારા વર્ણુનતત્ત્વ અને દિવ્યાળી આ, અદલત અદા અન મન્દુર જેવા સારા પાત્રાનેખનથી રોચક થઈ છે મગધમૂર્તિ શિવકોર અણુનિકર્યુ અને નીહારિકા અસ્થિર અને કષ્ટકે વેતુ પાત્ર છે પ્રસંગો અને તેની ગૂંથણી બિમડક અદ્ધર અત જોરા મર્પાતરાળી આ વાર્તા વેરની વસ્તુનાતનો અને સ્ત્રી દ્વારા માગ્યસર્જનનો પ્રશ્ન યોગ્ય રીતે સંયોજી શકતી નથી

લક્ષ્મીનંદન : શ્રી. સ્વ૦ 'શયદા'

'અંકવંદન' નવલકથાની આ નવી આવૃત્તિ શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખેડે માર્ગે ભૂલો, ક્યાં પછીથી લક્ષ્મીનંદન કઈ રીતે બન્યા એની કથા કહે છે. અદ્ભુત કન્યા માયા અને શેઠની પુત્રી સરોજ આસપાસ જ કથા ગૂંથાઈ ગણાય. પ્રસંગ-પાત્રાદિની લેખકની ચોજનાને જ વળગી વર્તવાની આલેખી, વાર્તાવસ્થુ-વાર્તામાં સ્વાભાવિકતાની છાપ ઊભી થાય એવો અંશ જૂજ છે. વાચકને થતાં સંબોધન, ઉતાવળિયો અંત, અસ્વાભાવિક સંવાદ પણ આ નવલ-કથાને સુવાચ્ય થતી રોકે તેમ છે. ભાષા-ભેદભૂતીની શુદ્ધિ-ઉચિતતા પણ લક્ષપાત્ર હતી.

ઊર્મિ અને આશા : શ્રી. સારંગ ખારેડ

બીજી આવૃત્તિનું પુનર્મુદ્રણ પામેલી આ નવલકથા ઊર્મિસ પ્રણયત્રિકાણુ છનાં નાધિકા આશાનું પાત્ર સારું વિકસાવે છે. જેઠને ચાહવાનું સમજતો નિરંજન ઊર્મિ અને આશા તરફ સન્નિધ નથી વરતાતો એવું પાત્રનિરૂપણ, કે ઊર્મિનીરસૈયદત્તિ નવલકથાનું ભાવનાસ્તર નિર્ભળ કરે છે. મૃત ઊર્મિની પુત્રી જ્યોત્સ્નાના જીવનમા ય એવી જ પ્રેમઘટનાની ઉપસંહારમાંની વાત કંઈક કૃત્રિમતા સર્જે છે; અન્યથા, એ અપરિણીતા જ રહેવાનું વિચારે છે તે લેખકનો મંગલ હેતુ પ્રગટ કરે છે. લખાવટ અને સંવાદકલા રસાળ કહી શકાય.

કંચુકી બંધ : શ્રી. શિવકુમાર જોષી

૪૫૫૭ આવૃત્તિ પામેલી આ નવલકથા પ્રેમતા પ્રજ્વલ એકલે માતૃત્વની ઊર્મિ સમક્ષ યુગારીને પ્રેમત્રિકાણુનો ઊકેલ સર્જે છે. ધાર્મિક, રાજદારી અને સામાજિક સંદર્ભમાં અનેક પ્રસંગો-પાત્રો વણતી આ નવલકથા સમાધાની છે; શીર્ષકની માવાથી મુક્ત! પાત્રનિરૂપણ અને આત્મેષ્વરકથાના પ્રભાણમાં સંકેલના પ્રભાવશીલ નીવડી નથી એમ લાગે છે.

પાછલે ખારણે : શ્રી. પન્નાલાલ પટેલ

ત્રીજું પુનર્મુદ્રણ પામેલી આ સુસ્વિષ્ટ અને કલામંડિત નવલકથા લેખકની વાર્તાહથોડી દર્શાવે છે. વાર્તાનો કરુણ માતૃત્વની પુનિતકર ઊર્મિની પથાદ્ભૂમાં સાઘન્ત સરસ આરિષ્કાર પામ્યો છે. કુંવરમાઈ-દમીરજીનું સરસ પ્રસન્ન દામ્પત્ય, ગજબાજીની નિષ્ઠાનું કારુણ્ય, ઠકરાણીનું જ્વજ્વમાન રગ્ગવાડી માનસ, કુંવરમાઈની વિખૂટા પાડેલા પુત્ર માટેની-એ 'મા' કહે તેની અંખતા આકર્ષક રીતે સજીવ બને છે. સમગ્ર નવલકથા લેખકના કલાસંયમ અને

કલાવેશવની છાપ ઉપસાવે છે. કવચિત્ મળતી જોડણી-આપાની ઠાતિ આવી નવલકથાના પુનર્મુદ્રણમાં તો નિવારણી ૮ થયે.

આમલક્ષ્મી : શ્રી. સ્વ૦ રમણલાલ વ. દેસાઈ

મૂળ ચાર ભાગોમાં ગૂંથાયેલી આમોદારની ગાંધીયુગી ભાવના અને પ્રવૃત્તિને કલાત્મક સ્વરૂપે વ્યક્ત કરી વિશિષ્ટ પુરવાર થયેલી 'આમલક્ષ્મી' નવલકથાનો સંક્ષેપ, સૌમ્ય સ્વરથ વિવેચક શ્રી. અનંતરાય મ. રાવળ જોવા અધિકારી રસજ્ઞ મર્મવિદ પામેથી મળે છે તે આ સંક્ષેપનું પેશિષ્ટ છે. સુવિસ્તૃત લોકપ્રિય નવલકથાનાં વિવિધ સુભગ પાસંઓ સંક્ષેપકાર સફળતાપૂર્વક પ્રગટ કરી શક્યા છે. સંક્ષેપના આમુખ તરીકે આવતી સમર્થ વિશદ વિવેચના પણ આ પ્રકાશનનું મૂલ્ય વધારે છે. સંક્ષેપની યોગ્યતાની દૃઢી માહિતી આપવાની અહીં અપનાવાયેલી પ્રથા હવે આપણે ત્યાં વિસ્તૃત થઈ રહેલી આ પ્રવૃત્તિમાં આવકારવા યોગ્ય ગણાય.

કોકિલા : શ્રી. સ્વ૦ રમણલાલ વ. દેસાઈ

ગાંધીયુગના લોકપ્રિય શિષ્ટ નવલકથાકાર તરીકે સ્વ. લેખકની શક્તિના વિકાસની સુભગ પ્રતિષ્ઠા નીવડેલી આ નવલકથા અહીં એના સંક્ષેપ સ્વરૂપે પુનર્મુદ્રણ પામી છે. ગૃહિણી કોકિલાનું પ્રેમમોહનું સ્ત્રીપાત્ર આપણા સાહિત્યનું એક ચિરંજીવી પાત્ર થયું છે એની સાક્ષી સંક્ષેપના પુનર્મુદ્રણ દ્વારા ય મળી રહે છે. મુદ્રણ અને શબ્દ વા વાકચરચનાની કૃત્રીક ક્ષતિઓ આવી નવલકથાના સંક્ષેપમાં શોભે નહિ જ.

ઐતિહાસિક નવલકથા

ગુર્જરપતિ મૂલરાજદેવ (પૂર્વાર્ધ-ઉત્તરાર્ધ) : શ્રી. 'ધૂમકેતુ'

ઇતિહાસનિષ્ઠ, ભાવનાશીલ ગુજરાતપ્રેમ, વેગીવી જીવંત ધટના-પરંપરા, પ્રાચુર્ય પાત્રનિરૂપણ, કુશળ રહસ્યપ્રાગટ્ય અને પ્રસાદી ચિત્રાત્મક શૈલીમાં ગુજરાતના સુવર્ણકાળ સમા સોલંકી યુગના પ્રણેતા-સ્થાપક મૂલરાજદેવને ગુજરાતની સંસ્કૃતિના અર્વાચીન આઘ સર્જક રૂપે પણ રજૂ કરતી આ નવલકથા આ વર્ષની ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં ગુણસમૃદ્ધિથી અગ્ર સ્થાનની અધિકારી નીવડે છે.

રસપ્રેરક કલાત્મક આરંભનું નિમિત્ત થતો ખેરાપુનો રાણો જોહુલ, પછી તરત જ દેખાતા અપરિચિત કંચડીનાથ, મોટી રાતે તેની પાસે આવતી

રૂપવતી સુવતી, એમ વિસ્તૃત નનકયાનું મહાણુ જિજ્ઞાસાનું વાતાવરણ જમાવી દે છે નિર્બલ સામંતરાજ, ખટપતી રાણી ભાદી, રાજપુરોહિત ઉપા બદ, તેમનો તરવરતો પુત્ર અને પત્રીથી પ્રભાવશીલ ચક્રાર મત્રીશ્વર માધવ, સૌરાષ્ટ્રના ગ્રાહરિપુત્રી વાત લાવતી માધવી કે અધીર વીર મૂનરાજ જેવા પાત્રો, પાટણના નુમાતા તત્રની વિવિધ બાજુ પ્રત્યક્ષ કરી આપે છે સોમ નાથસનાિધમા મૂનગજને આવતું પાટણઉત્કર્ણનું સ્વપ્ન, મર્ડ લાખા કુનાણી સાથેનું દુહ અને કવિ માટેયનું તે ટાણે બંધિતવચિત્રણ, જેવા પ્રસંગો લેખની ક્રનામક આલેખનની જીજ્ઞાસિદ્ધિ છે વાર્તાનો વેગ સતત સોહતો રહ્યો છે સુરોગ સવિધાનથી અને જીવંત પાત્રનિરૂપણથી પૂર્વાર્ધમા બાહ્યાન્તર રાજ્યક્રાન્તિનો સંક્ષેપ અને ઉત્તરાર્ધમા રાજ્ય જમાવણી હવા લેખકે સર્જેલ છે ત્યા માનવાના અમાત્ય રુદ્રાદિત્ય બ્યગકુશળ બારપ, સુવરાજ ચામુડ જોગી વનજલનદેવ સાદશી પરખડી, રાણી થરેલી માધવી, ૮ પનાશીન ચિતક થતો મૂનરાજ, અદિ સુરેખ પાત્રો ઉપરાત વિત્તકરાજની શિખિરમા પ્રવેશવાનું મૂનરાજનું સાદસ, આપોલકટ દ્વારા માનવપતિ મુજના ભય મૃત્યુના? બનાવપ્રસંગનો સવાદ વાર્તામા રસ પૂરતો ચામુકનો દોષ મૂલરાજની અગ્રિસમાધિ દ્વારા ઉપસદારની ભવ્યતા, જેવા પાસાઓ ઉત્તરાર્ધનેય આમ્બક બનાવે છે

વિષ્ટિ પ્રપચ બૃહદ્ યુદ્ધ દ્વાદશી રોમાચક અને ગતિશીન થતો ધનના પ્રવાહ માધવી-મૂલરાજ જેવા પાત્રોનો આકર્ષક સભર પિકાસ લગભગ નાના-મોટા મોટા ભાગના પત્રોનો વ્યક્તિત્વઉકાન, વાતાવરણને પ્રત્યક્ષ કરતી સવાદરોજના, મધ્યકાલીન રહસ્યમય વાતાવરણ સર્જતી જોગી મક સિદ્ધ-સ્વખાદિની ગૂંથણી, ઉપરાત વાર્તાના વૈશિષ્ટ્ય સમી જિજ્ઞાસા લાવનાશીનતા જેવી રિશેતાઓની સાથે કેવી મર્યાદાઓ પણ ખરી જ અમત્કારિક અશોને અપાયનું મહત્ત્વ, પાત્રસર્જનની કુશળતાથી નકચારેક વચ્ચે વચ્ચે મદયનું વસ્તુ લાવત અને રસનિષ્પત્તિની અનન્યતા પ્રત્યે કેવીક સિધિલતા, પ્રસ્નારને લીધે અને પ્રસંગો નાને મારણે, ટેટુક પુનરાવર્તન અને એક-રિધપણ-સુર્જનપતિ મૂનરાજદેવની રમણીય ભવતાની ઉદ્ઘટતાને બાંધક નીવડતી આવી દતિઓ અવગણના સમી નથી તો પણ પ્રસંગ ચિત્રણની જીવંતતા પાત્રદર્શનની વૈવિધ્યમોહકી કુશળતા, વાતાવરણમા સતત જવાનેની ભાવનામયતા, આરભ-અંતની કાતગોક વ્યત્તા અને પ્રસંગી ચેતનોના ચુલુપ્રભાવ, આ ઐતિહાસિક નવનિષ્ઠાને ફરી ફરી વાચના ઝેરે તેના મધી ચકાન.

ભૂત રડે બેંકાર : શ્રી. ગુણવંતગય આચાર્ય

રાજદારી સાંચિયાગીરીએ અનાથ કરેલાં બૂખ્યાં નાગાં રખડના મેંકડા બાગડોના બેંકાર નારકીય અવાન્ધી-અલગલાનાં કાળજનં વીધી નાખના આકંદથી દ્રવિત થઈ, મૌરપ્રભાં માનવનાલ્લી રાજકીય વ્યવસ્થા સર્જવા કટિબદ્ધ થયેલા ગુજરાતના નરસન વીર મુસદ્દી અમરજીની અચરિતકથા તેની કારકિર્દીનો પૂર્વરંગ સુમચિત વસ્તુ. દૃષ્ટવંત પાત્રાલેખન અને પ્રાણુભયો વર્ણનો દ્વારા પ્રગટ કરે છે. જશીકુટુંબને રપર્ચની પ્રકરણ ત્રણી અને તેમાય પિતા કુંવરજી અને પુત્ર અમરજી વચ્ચે સૂક્ષ્મ સાધન નિચારમેદ, આરંભમાં આવતું ગીરના જંગવખાંતું બીજાણુ આકંદચિત્ર, મોહનગરની તાતી વાણી અમરજીની અધોગતા નાગરાણી ખુશાવની ટેક-છુદ્ધિમતા-વીરતા, કાચા કાનનો નિર્મળ નવાળ, ફપીર કમાય, મદસ્વાકાક્ષી નાની બેગમ, હાધૂત બાગડોનો મા યવા બડું હોડમા મૂકની સની હાનીમાઈ, 'પાકેલા ફળમાં કોઈએ માત્ર એક કાપ મૂક્યો હોય એવા એના હોડ' યા 'જાણે હજાર હજાર પાતકની આગમાં બળના છુલોને પોતાના ભંડકમાં સધરતા રૈસ્વ નરકનું કમાડ જાણે બિધડી જતું હોય એવો અવાજ' અથવા 'સૌરાષ્ટ્રનો નકશો જાણે વનવગડામાં દે યાકેયો મુસાફર ઠંડીના દિવસોમાં પઠેડી ઓડીને સૂતો હોય તેવો' આદિમા વ્યક્ત થતું કંપન, રાજકીય ખટપટ-અમુદરચનાની વીગતોની રસવાદી ચેજના, આ નવય કથાની ચારુતાના કારણો નીવડે છે. અગાઉ લેવાયેલ વસ્તુની કેટલીક વીગતો આ નવલકથામા ય દુહરાવાતાં લેખકના વાચકને રસ ઓછો રહે એ મર્યાદા બૂધી જઈએ, તો પણ શયનગૃહમાની વર્મંત પૂરબિયાની લાખી ઉક્તિ શીર્ષકનું નવલકથા માટે ઉચિત ખડું યા નહિ તેવો સશય પ્રેરતુ ભડકાવતું સ્વરૂપ કે લંબાઈ જતો ઉપસંહાર જેવી મર્યાદાઓ જરૂર આ નવલકથામાં ખૂંએ છે. વર્ણનઘેનીની ભલક અને પ્રમંચાયેખનની કુશલતા સાથે પાત્રચિત્રણનું આકર્ષણ 'ભૂત રડે બેંકાર'ને સારી નવલકથા બનાવે છે.

અમુર્તન દેવ : શ્રી. ગુણવંતગય આચાર્ય

રૂંવાં ખડા કરતી ઘટનાઓની ઝમકભરી ચિત્રણા, અનેક નાનાં પાત્રાનું આકર્ષક નિરૂપણ, તત્કાલીન રાજ્યનંત્ર અને લોકજીવનની રિવાજ-ભાષીની વીગતોની મૂંઝણી તેમજ ધાર પળીના પ્રવેશ પછીથી વેગીલી થતી વાર્તા લાવતી, આ નવલકથા ન્યાયી મહારાજ વિશલદેવ પાસેથી ગાદી પડાવી લેવા મથતી વીરમદેવની જાજરમાન વિધવા કમવાના પ્રપચની

પશ્ચાદ્ધ્રુ રાખી વિશવદેવના પુત્ર અશુનદેવનાં ગૃહત્યાગ પત્નીનાં પરાક્રમે વર્ણવે છે. રાજવટને સોનાનો કુકાડો માનતો વીરમગામનો કાળી કોકાર સામળ કે મશહર લાખો વણુગરો વાર્તાના પ્રસંગમાં મહત્વનાં બનતાં આકર્ષક પાત્રો છે. લાખાની પુત્રી લાલન નાવિકા છે. દક્ષિણની વણુગરની પ્રાપ્ત થતી વર્ણનસામગ્રીને આધારે લાખાની વણુગર-જાવણીનું વીગત-મધ્ય આલેખન, લાલન-લાલીના અપકરણપ્રસંગની ખરગથ તથા કાળિયા અશ્વની જીવસેણ દોડ, ધારપગીની ઘોડેસ્વારી, પગીનો કાળી કોકાર દ્વારા થતો વધ, રાણી નાગવતું માતૃહંસ્ય, મહાઅમાય નાગડ અને અર્ધાંગના શણુગારનું શીર્ષું મધુર ગૃહજીવન, વિધવા કમવાની હિંમત તેમજ ખખર, એ સર્વમાં લેખકની વાર્તાકાર તરીકેની શક્તિનું સારું પ્રતિબિંબ પડે છે; તો હલપારી વેળાનો નાનકનો ટાલ્યો થતો સંવાદ, શીર્ષક પૂરું પાડતું મુખ્ય પાત્ર અશુનનું જ પાત્રનિરૂપણ જાણું અને કાચું, ક્વચિત્ શબ્દપ્રયોગ કે જોડણીમુદ્રણની કંઈક વધારે અશુદ્ધિ, આ નવલકથાની મર્યાદાઓ પણ બને છે. વર્ણન, વીગત સંકલના, પાત્ર-પ્રસંગ ઉદાવધી આકર્ષક નવલકથા 'અશુનદેવ' સુવાચ્ય તો થાય છે જ.

અનંત આવડો : શ્રી. ગુણવંતરાય આચાર્ય

પોતપોતાની પ્રજાથી-માન્યતામાં મરત ચર્ધ મૂલતા અને ખપતા પાત્રો-વાળી આ નવલકથા, વિ. સં. ના ઉપકાલના સોમનાથી આવડા શાસનની પશ્ચાદ્ધ્રુમાં ગુજરાતના સાગર-સફરના અગ્રણી સુવાન અનંત આવડાની પરાક્રમગાથા છે. મહારાજ કનકસેન, હેરોસ સધાર, શકરાજ નહપાન, રાની-પરજ દેવબા, અનંત આવડાની અર્ધાંગના મવન પવવી, જેવી આકર્ષક અને પ્રતાપી પાત્રસૃષ્ટિ પ્રગટ કરતી આ નવલકથાનો આશય, આવડા-સધારની દિવાવર દુરમતાવટ ટાળી, એકથ રચવાની અનંત આવડાની દૃષ્ટિ સાકાર કરવાનો છે. દરિયાર્ધ ભિજ્જજ અને પ્રજાજીવનનો જીવંત ચિતાર, રાનીપરજ વસ્તીના મુક્ત ટેકીલા છતાં જડ જીવનની ચિત્રણ, વર્ણનોમા ભાત ઉપસાવતી કદપના ચમત્કૃતિ, વિવિધ પ્રદેશોને વાર્તામાં સફળ રીતે ગૂંથતી અને વાતાવરણ જમાવતી વિવિધતાભરી યોજના, ટેક-સૌર્ય-અનૂત-પ્રેમ-દિવાવરી-વહેમ બકા કરતી તત્કાલીન વીગતોની રચનાત, 'અનંત આવડો' ના વાર્તાપટને આકર્ષક બનાવે છે. નાથક પાત્રનું જ સાધારણ નિરૂપણ, પ્રસંગોની વધુ પડતી અને તેથી કૃત્રિમ લાગતી વચ્ચે વચ્ચે ભમક, અતુલિત સમાપન, કેટલીક મુદ્રણ-ક્ષતિ આદિ આ નવલકથાની નમણી બાજુઓ ગણાય. લેખકની લાવનાશીલતા,

અભ્યાસ નિષિદ્ધ, વર્ણનકથા અને વાર્તારચનાની સામગ્રી અહીં એવી તો છે જ, કે એનું વાચન પ્રેરક તેમજ આદ્યાદક અને રોમાંચક પણ નીવડે.

રજુમત્ત લાખા: શ્રી. ગુણવંતરાય આચાર્ય

કાળનાં અધોરગદ્વગેમાં ગૂઢ નરરત્નોને અને સમાજજીવનનાં વિધવિધ પાસાંઓને અભ્યાસનિષ્ઠ ભાવનાપૂર્વક સમકાલીન વાચકો સમક્ષ રસવાદક કક્ષમે વર્ણવી બનાવતા અને એ દ્વારા ગુજરાતને પ્રેરણાની સામગ્રી પૂરી પાડતા, વિશેષન દરિયાર્ધ અને જવાંમર્દી વાતાવરણની પદ્માદ્ભૂ પર માનવતાની તસરીરો રચતા આ બોદકપ્રિય નવલકથાકારની આ એક વધુ ઐતિહાસિક નવલકથા હીક હીક આકર્ષક યર્ષ છે. ત્વરાપ્રેરિત સંકલ્પનાશીલુપ કે ઘેરી વર્ણનાત્મકતાની લક્ષ્મી અહીં પણ છે, છતાં એની મર્યાદા પણ જળવાઈ છે. મદત્વ છે લેખકની દૃષ્ટિનું, વર્ણનકોશવ્યનું અને સામાન્ય જનના પ્રયંજ પુરુષાર્થોની કુટક ઝાંખી સામગ્રીઓ દ્વારા જીવંત વાતાવરણ ઊભું કરતી વાર્તાનું. 'રજુમત્ત લાખા'માં અનાથ કચ્છી કિંગોર રજુમત્ત, દિંમત કુનેહ નિશા અને પરાક્રમથી મુખ્યત્વે મશહૂર મોદાગર બને છે તેની અને અંતે તેના ગુલામોના તારણદાર તરીકેના પ્રાણસમર્પણની પ્રેરક કથા વણાયેલી છે. અનંગમેન મનબારી, નાબુદો આસા પટેન, નંદા, ભાગો ભારાડી, મોરપગી, ગોવાઓનો મુક્તિદાતા ભપંકર સક્કરખાર, કે જીવરામના પાત્રો પોતપોતાનું વ્યક્તિત્વ સારું પ્રગટ કરી શક્યાં છે. રજુમત્તનું વિકામશીલ પાત્રાભેષન જોતાં નંદા જેવા સ્ત્રીપાત્રનું વાર્તામાં મદત્વ છતાં અંતે નિર્વહણ સંતોષ આપતું નથી દરિયાર્ધ ખેડ અને ઝપાઝપીની વીગતો, મોરપગીનો અખાડો, સક્કરખારનું ઉચ્ચ દેહુથી યોગ્યથેનું કાવતરું અને રજુમત્તનું અપકરણ, માનખેટમાં ભાંગા ભારાડી પ્રત્યે નંદાના વાતસલ્યનું, ધનકુંવર સાથે અંતે જળસમાધિ લેતા રજુમત્તની લવ્યતાનું કે મુખ્યત્વે તત્કાલીન રાજ્યસત્તા-વેપારીઆશમના વિવક્ષણ સબંધનું આલેખન વાર્તામાં આકર્ષણ રચી દે છે. કહેવતોની ગૂંથણી, વિચારમદી જીવંત સંવાદકથા, વર્ણનમાંની કેટલીક તાજગી અને જીવંતતા લખાવટની ગુણસંપત્તિ બને છે. પાત્રપ્રસંગની રસવાહિતા સિદ્ધ કરતી કાવ્યસૂત્ર હોના છતાં એકાગ્ર આકારસૌષ્ઠ્ય સર્જવાની કૈર્ષભરી નિર્મોણ શક્તિની જે ઊણુપ તેમજ એક લક્ષણની એક દાળિયા જમાવટનો ઉત્સાહ 'રજુમત્ત લાખા'માં પણ છે જ. તેમ છતાં સમગ્રપણે વિચારતાં 'રજુમત્ત લાખા' આ વર્ષની એક સારી ઐતિહાસિક નવલકથા જરૂર નીવડે છે.

રાત્રુ કે અગ્નિરાત્રુ (ભાગ, ૧-૨) : શ્રી. 'જયભિષ્મ'

વૈશાખી ગણતંત્ર અને મગધ રાજતંત્રની રાજકીય સંઘર્ષકથની બે ભાગમાં રજૂ કરતી આ ઐતિહાસિક નવલકથા પત્નીસમો વર્ગો અગાઉનું વસ્તુ-વાતાવરણ પ્રત્યક્ષ કરી આપીને, કૌશલ્યપૂર્વક અર્વાચીન સંદર્ભને પણ હિપસારી આપે છે. ભુદ-મહાવીરના જ જીવનકાળમાં એમના બધુવ-અદિ સાના આદર્શની તથા સંકુનો સરખો આદર કરી સંકુના અવાજને માન આપતા ગણતંત્ર વૈશાખીની કસોટીની અને સામ્રાજ્યવધ્વી મગધની ફેટ રાજનીતિ અને પ્રયત્ન સૈન્યશક્તિ દ્વારા વૈશાખીના વિનાશની અહીં વાર્તા છે મગધરાજ અગ્નિરાત્રુ અતે પોતાની સામ્રાજ્યલાલસાનો જ ભોગ થાય છે. વૈશાખી પડ્યુ, હિમલિત્ર અને ભમ્બીભૂત થયુ એનું કારણ એની અસાવધ આદર્શ-ધેનલ તથા બંધુત્વ-શાંતિના ઓડે અપનાવેલી સુવાળપ-વિલાસિના જ. લેખકે પ્રશસ્ય સંઘર્ષપૂર્વક બેઉ બાજુએને થોડા વાતાવરણમાં રજૂ કરી છે; અવ્યક્ત, ગણતંત્રની વ્યવસ્થા જ મૂળમાં તો છંદ એવુ સૂચન મળી રહે છે ખરું. માણસને પણ માનીને એકચક્રી રાજતંત્રના અંકુશ વડે અહિંસા ફેલાવવાની મગધનીતિ યા માણસને દેવ ગણી એને ધાર્યું કરવાની મુક્તિ આપવા ચાહતી ગણતંત્રની વૈશાખીદષ્ટિ, ઉભયના અતિરેકે વિનાશ આપ્યાનું ઇતિહાસ-દર્શન સૂચક રીતે નવલકથાકારે નિરૂપ્યું છે. આરંભે આપતું રાજદેહી પરિતાપપૂત રાજ્ય શ્રેણિક બિનિસાર અને રાણી ચેલાનું દામ્પત્યચિત્ર, મગધની ગણિકા મગધપ્રિયા-કાશ્યપી અને વૈશાખીના મુનિ વેશાકુલનો પાત્ર-વિકાસ, બિનિસારના પુત્ર અને કથાનાયક મગધરાજ અગ્નિરાત્રુનું સળંગ કારુણ્ય, ગૌણપાત્રો-ગણનાયક ચેટક, મદામત્રી વર્ષકાર, કચરાજ, સુમંત્રજી, આદિનું સફળ આવેખન, મદસીઆ કેશકાપમાં શક્તિદાયક મધુગોવક-વૈશાખીની હંદગલાકાઓ-તેજોવેદ્યા સામે શીતલેસ્થાનો પ્રભાવ-ભવિષ્યગ્રંથન, નેત્ર કે મંત્રની શક્તિ-મહાશિવાકંઠક અને સ્થમ્બશય જેવાં યુદ્ધયત્રો,-ધર્મા-ચાર્યે અને ગણિકાઓનો વ્યાપક હિપચોગ આદિ દ્વારા તત્કાલીન વાતાવરણની જમાવટ, રાજ મેચનકનું મૃત્યુ, કાશ્યપી-વર્ષકારનું વૈશાખીને હિન્નચિન્ન કરી ભાગી જવું, મુનિ વેશાકુલનું સમર્પણ, કાશ્યપીનું સેનામૂર્તિ સ્વરૂપે વિકસનું, આદિ આ નવલકથાના આકર્ષક સફળ પાસા ગણાય વિચારનિરૂપણ યા વર્ણનથી વચ્ચે મદ પડેના વાર્તાપ્રવાહ, પ્રયત્ન યા સાર દ્વારા ફેટવીક પુન-રુક્તિની પદ્ધતિ, કચિત્ સંવાદની અસ્વાભાસિક લઢાણ, સુરશર્મા-વર્ષકાગની દર્શાતકથાઓ માટે બે રાતંત્ર પ્રકરણોની યોજના, આરંભમાં અગ્નિરાત્રુના

પાનાનેખનની અરપટના, સાગર્હી વનજુને કારણે લંબાવાઈ ગયેનો લાગતો અંત, પ્રથમ ભાગનું કઈક શિથિલ આયોજન અને કેટલીક મુદ્દાસ્તિઓ શરૂ કે અગતશરૂ' માં નળગી કરીઓ બનવા છતાં, સમગ્રપણે બે ભાગની આ દનિનામનિષ્ઠ અને ભાનનાશીલ નવલકથા તે સમયના વાતાવરણને સજ્જન કરતી પ્રાત્ર-પ્રસંગચિત્રણા રમપ્રદ સ્વરૂપે સિદ્ધ કરી રાખી છે. વૈશાખીના ગણતંત્રની આતરિક અશક્તિ ખૂબ સફળ રીતે નિરૂપી ગણાય ભાગી પડેયું' વૈશાની વાચકના ચિત્તને ઠેક લગી ઘેર્યા કરે છે, તેથી જ કથા-નાયકવક્ત્રી ઉપમદાર ચોટ પકડતો નથી. દત્તિદાસના પ્રાચીન અરપટ આધારને લેખકે કંપના-વર્ણન-ભાનનાની વેધક દૃષ્ટિથી પ્રત્યક્ષવત્ કરી આપી આજના લોકશાકી-સામાન્યવાદી જગતે ય સમજ્યા જેવી માર્ગદર્શક કથા રસિક સ્વરૂપે આપી છે. નવલકથાનો ખીન્ને ભાગ લેખકની શક્તિનું સારું પ્રતિનિધિત્વ રજૂ કરતો જણાશે લેખક પામે આપી પશુ વધુ આદ્યાદપ્રદ નવલકથાઓ આપત્રે છંદીશું.

ગારી ધીરે ચલો! પદ્મસેના : શ્રી. મોહનલાલ ચુ. ધામી -

અશોકપીત્ર મહારાજ સપ્રેતિના સમયની જૈન દત્તિદાસની સામગ્રીથી ખચિત આ નવલકથામાં બે કથાનકપ્રવાદ જણાશે નદવશના ગુપ્ત ખજાના અંગેના બે અલગ તાત્રપત્રોનો બેદ અને ગણિકાપુત્રી પ્રેમાતુર છતાં સંરક્ષારી પદ્મસેનાનું કલાકાર આનંદ સાથેનું વશાદાર મુનીમ દેવદાસે પાર પાડેયું લગ્ન સરળ આર્યગાયક, એની તેજસ્વી પુત્રી દત્તા, મદાચોર મેનમિત્ર, મુશ્કા પદ્મસેના, દેવદાસના પાત્રો અત્યવગિયન વહેતા વસ્તુ વચ્ચેય રીક આનેખાયાં છે પાટનીપુત્રનો માધૂર્ણ્યભાનો મેગો, નરવેશે પદ્મસેનાની પ્રણય-ઝંખનાને વિમાર્ગે જતા અટકાવતી દત્તા મહત્તરનું આતુર્ષ, આર્યગાયકને પોતાની જગમા સેનમિત્ર ફસાવે છે તે પ્રસંગ પશુ આકર્ષક છે, એકવિધના, વધુ પડતી બોધક ચિત્તનની બેગવણી, પ્રતાર અને ભાતાન્નેશ્વરિયો નવલકથાને શિથિલ કરે છે

ગારી ધીરે ચલો! દત્તા મહત્તર : શ્રી. મોહનલાલ ચુ. ધામી

સ્ત્રીને પ્રેમમાર્ગે સાવધાનીથી ચાલવા કહેતી ઉપર્યુક્ત નવલકથાનો જ આ ઉત્તરાર્ધ દત્તા મહત્તરના પરાક્રમેને સ્ફુટ કરવા ચાહે છે પદ્મસેનાને ઉગવી લાવવાની કાપાનિક તાત્રચૂકી યોજના બિધી વાળી કાપાનિકને વીધવાનું અને સેનમિત્રને ય નિષ્ફળ કરવાનું પરાક્રમ દત્તા કરે છે દુર્ભાગ્યે દત્તાની પરાક્રમકથા આડે બિંદુ રોખરની મુસાફરી અંગેની કથાનો મેટો

પણયો વાર્તામાં પચસાઈ રહે છે. નર્તિકા રૂપેષા, ખટપટી સાધુ બિન્દુ-
શેખર, વમળે ચડતી પક્ષસેના, રાગગુપ્ત, જેવાં પાત્રો અહીં ઠીક લક્ષ
ખેંચનારાં કહેવાય. અર્થાન્તર-ન્યાસી ઉપદેશક વાક્યોની અતિશયતા, બિનજરૂરી
વિશેષણો, રૂપેષાના નૃત્ય યા 'પ્રકૃતિની રમત'માં ઉઠાવલ્યાં ચિત્રણવર્ણનની
સાધારણતા, 'ગોરી ધીરે ચલો।' જેનું લખદું શીર્ષક, વધુ પડતી જોડણી-
બૂલો અને શિથિલ ફિરસી કાચી અશુદ્ધ રાજ-વાક્ય-ની રચના-લખાવટ,
કાઠબિનીની બિન્દુશેખરને મેળવવાની ઝંખનાની વાત અદ્દર જ રહી જાય
છે તે, મુખ્ય ખસનાયક તાત્પર્યનું વચ્ચે અદશ્ય રહેવું, ચમત્કારોની વધુ
પડતી યોગ્યતા, કે સમગ્રતયા ચોટ ખોઈ બેસતી પાત્રચિત્રણા, નવલકથાને
સામાન્ય બનાવી મૂકે છે. વાર્તાનું કલ્પ વસ્તુ, સારી જહેમત અને કલમની
કેટલીક ઝબક જોતાં લેખક પામે આપણને નિરાશ કરે એની નવલકથાની
તો શેની જ અપેક્ષા હોય ?

મહાઅમભાત્ય ચાણક્ય (સંક્ષેપ) : શ્રી. 'ધૂમકેતુ'

સિકંદરના ભારત આગમન કાળની, ચન્દ્રગુપ્તને ગુરુ ચાણક્ય વિષ્ણુ-
ગુપ્ત રાજકારણ ક્ષેત્રે તાલીમની દોરવણી આપે છે એ કથાને લેખકે અહીં
સંક્ષેપ રૂપે યોજી છે. વૃદ્ધ આલિરાજનું દેશાભિમાન, ચાણક્યની દીર્ઘદષ્ટિભરી
દોરવણી, ચન્દ્રગુપ્તની સૂતિ, તત્કાલીન છિન્નભિન્નતા અને તેજોદેષ વગેરે
સારી રીતે પ્રગટ થાય છે. ક્યાંક વિરામચિહ્નોની ચૂક નિવારવા ગોચ્ય હતી.

પહાડનાં પુષ્પો (સંક્ષેપ) : શ્રી. નવ. રમણલાલ વ. દેસાઈ

'પ. પુ.'ના પ્રથમ ભાગનો સંક્ષેપ હોવાનું પ્રસ્તાવના પરથી જ જણાય
તથા મૂલ્ય કંઈક વિશેષ જણાય છે, એ વિશે કાળજી લેવાની જરૂર બતાવતો
આ સંક્ષેપ શ્રી. અક્ષયકુમાર ર. દેસાઈએ કયો લાગે છે ચિંતોડના રાજવીર
આરંભેથી હત્યાઆધીમાથી પોતાના પુત્રનો ભોગ આપીને ચ લાવિ રાજ
ઉદયસિદ્ધને બચાવી લેતી દાસી પત્રાના વીર સમર્પણ અને નિશાલાવને
વર્ણવતી આકૃતિ સંક્ષેપમાય રસપ્રદ રહી છે.

પાતાળનાં પાણી : શ્રી. ગુણવંતરાય આચાર્ય

આ વર્ષે બીજી આકૃતિ પામતી આ દ્રુતી નવલકથાએ તવારીખના
ગુણ્યોરોએ સૌરાષ્ટ્રની તવારીખ પર પાડેલા પાપના કેડાઓ નાબૂદ કરવાનો
હેતુ દાખરીને, કલા મક નિરૂપણ પણ સાધ્યું છે. અંગ્રેજો અને દેશી
રમ્યાણની નજરે યુનેશ્વર છતાં દેખીતી અને બહાદુર બિચાણા કોમનું એમાં
ચિત્ર છે. મિરાણો જુમાખાન, એની પ્રેમિકા સયવારી જુનીનાઈ, લખાડ

પાત્રાનેખનની અસ્પષ્ટતા સાગૃહી વનચુને કારણે લખાનાઈ ગયેના લાગતો અત પ્રથમ લાગતુ કઈકે શિયિન આયોજન અને કુની મુશ્કેલિયો રાત્રુ કે અમતરાત્રુ મા નખગી કડીઓ બનવા છતા સમગ્રપણે બે લાગની આ દતિનાસનિઠ અને લાવનાલીન નવલકથા તે સમના વાતાવરણને સજ્જન કરતી પ્રાત્ર-પ્રસંગચિનણા રસપ્રે સ્વરૂપે સિદ્ધ થી રાકી છે વૈશાનીના ગણતરની આતરિક અશક્તિ ખૂબ સફળ રીતે નિરૂપી ગણાય લાગી પડેતુ વૈશાની વાચકના ચિત્તને ડેડ લગી ઘેર્યા મે છે તેથી જ કથા-નાયકની ઉપસદાર ચો પકડતો નથી દતિદાસના પ્રાચીન અસ્પષ્ટ આધારને લેખકે કપના-વર્ણન-લાવનાની વેધક દૃષ્ટિથી પ્રતક્ષવત્ કરી આપી આજના લોભાશી-સાત્રા ત્વવાદી જગોને ય સમજવા જેવી માર્ગદર્શક કથા રસિક સ્વરૂપે આરી છે નવનકથાનો ખીન્ને લાગ રેખાની શક્તિનુ સારુ પ્રતિનિધિ-વ રજૂ કરતો જણાશે લેખક પાસે આથી પણ વધુ આદનાદ્ય નવનકથાઓ આપણે ઇચ્છીશુ

ગોરી ધીરે ચયો! પદ્મસેના . શ્રી. મોહનલાલ સુ. ધામી

અશોકપૂત્ર મહારાજ સપ્રતિના સમયની જૈન દતિહાસની સામગ્રીથી ખચિત આ નવનકથામાં બે મ્યાનકપવાક જણાશે નદવશના ગુપ્ત ખમના અગેના બે અકગ તાત્રપત્રોનો ભે અને ગણિતપુત્રી પ્રેમાતુર છતા સરકારી પદ્મસેનાનુ મ્લાકાર આનદ સાથેતુ વહાવાર મુતીમ દેવદામે પાર પાડેતુ લગ્ન સરળ આર્થગોનક, એની તેજસ્વી પુત્રી દત્તા, મહાયોર સેનમિત્ર મુખ્યા પત્રમેના દેવદાસના પાત્રો અવ્યવચિત વહેતા વસ્તુ વચ્ચે ઠીક આનેખાયા છે પાટનીપુત્રનો માનપૂર્ણિમાનો મેગો નરવેશ પદ્મસેનાની પ્રથુપ-જખનાને વિમાર્ગ જતા અટખાતી દત્તા મહત્તરાનુ ચાતુર્થ આર્થગોનકને પોતાની જગમા મનમિત્ર ફસાવે છે તે પ્રસંગ પણ આર્થક છે એવિધતા વધુ પડતી બેધક ચિતનની ભેગવણી પ્રસ્તાર અને લાભાભેડાદિયો નવનકથાને શિયિન કરે છે

ગોરી ધીરે ચયો! દત્તા મહત્તરા : શ્રી. મોહનલાલ સુ. ધામી

સ્ત્રીને પ્રેમમાર્ગ સાધનાનીથી ચાનવા મેલી ઉપરુકત નવનકથાનો જ આ ઉત્તરાર્ધ દત્તા મહત્તરાના પરાક્રમેને સ્ફુટ મરના ચાહે છે પદ્મસેનાને ઉગરી લાવનાની મપાનિક તાત્રચૂની યોજના બધી વાળી કામનિકને વીધવાનુ અને સેનમિત્રને ય નિષ્ફળ કરવાનુ પરાક્રમ દત્તા મે છે કુભાંગે જ્તાની પરાક્રમકથા આડે બિદુ મેખરની મુસાફરી અગેની કથાનો મેટો

પણયો વાર્તામાં પથરાઈ રહે છે. નર્તિકા રૂપેષા, ખટપટી સાધુ બિન્દુ-
શેખર, વમળે ચડી પથ્થરના, રાગગુપ્ત, જેવાં પાત્રો અહીં ઠીક લક્ષ
ખેંચનારાં કહેવાય. અર્થાન્તરન્યાસી ઉપદેશક વાક્યોની અતિશયતા, બિનજરૂરી
વિશેષણો, રૂપેષાના નૃત્ય યા 'પ્રકૃતિની રમત'માં ઉઠાવલ્યાં ચિત્રણવર્ણનની
સાધારણતા, 'ગેરી ધીરે ચેનો।' જેવું લપટું શીર્ષક, વધુ પડતી જોડણી-
બૂલો અને શિથિલ ફિસ્સી કાચી અશુદ્ધ સપ્ત-વાક્ય-ની રચના-લખાવટ,
કાદબિનીની બિન્દુશેખરને મેળવવાની ઝંખનાની વાત અદ્દર જ રહી જાય
છે તે, મુખ્ય ખસનાયક તાત્પર્યવંતું વચ્ચે અદસ્ય રહેવું, ચમત્કારોની વધુ
પડતી યોજના, કે સમગ્રતથા ચોટ જોઈ બેસતી પાત્રચિત્રણ, નવલકથાને
સામાન્ય બનાવી મૂકે છે. વાર્તાતુકૃદ વસ્તુ, સારી જહેમત અને કલમની
કેટલીક ક્યક જોતાં લેખક પામે આપણને નિરાશ કરે એવી નવલકથાની
તો શેની જ અપેક્ષા હોય ?

મહાઅમાત્ય ચાણક્ય (સંક્ષેપ) : શ્રી. 'ધૂમકેતુ'

સિકંદરના ભારત આગમન કાળની, ચન્દ્રગુપ્તને ગુરુ ચાણક્ય વિષ્ણુ-
ગુપ્ત રાજકારણ ક્ષેત્રે તાલીમની દોરવણી આપે છે એ કથાને લેખકે અહીં
સંક્ષેપ રૂપે ચોજી છે. વૃદ્ધ આભિરાજનું દેશાભિમાન, ચાણક્યની દીર્ઘદષ્ટિભરી
દોરવણી, ચન્દ્રગુપ્તની સૂતિ, તત્કાલીન હિતભિન્નતા અને તેજેદ્રેષ વગેરે
સારી રીતે પ્રગટ થાય છે. ક્યાંક વિરામચિહ્નોની ચૂક નિવારવા યોગ્ય હતી.

પહાડનાં પુષ્પો (સંક્ષેપ) : શ્રી. સ્વ. રમણલાલ વ. દેસાઈ

'પ. પુ.'ના પ્રથમ ભાગનો સંક્ષેપ હોનાતું પ્રસ્તાવના પરથી જ જણાય
તથા મૂલ્ય કંઈક વિશેષ જણાય છે, એ વિષે કાળજી લેવાની જરૂર બતાવતો
આ સંક્ષેપ શ્રી. અક્ષયકુમાર ર. દેસાઈએ કર્યો હાગે છે ચિતોડના રાજવીર
આરંભેની હત્યાઆધીનાયી પોતાના પુત્રનો ભોગ આપીને ૫ ભાવિ રાજ
ઉદનસિંહને બચાવી લેતી દાસી પનાના વીર સમર્પણ અને નિષ્ઠાભાવને
વર્ણવતી આકૃતિ સંક્ષેપમાય રસપ્રદ રહી છે.

પાતાળનાં પાણી : શ્રી. ગુણવંતરાય આચાર્ય

આ વર્ષે બીજી આવૃત્તિ પામતી આ દૂકી નવલકથાએ તવારીખના
ગુણયોરોએ સૌરાષ્ટ્રની તવારીખ પર પાડેલા પાપના કેડાઓ નાથૂદ કરવાનો
હેતુ દાખવીને, કલામક નિરૂપણ પણ સાધ્યું છે. અંગ્રેજો અને દેશી
રમતગાની નજરે ગુનેગાર છતાં ટકીવી અને બહાદુર મિયાણા કેમળું એમાં
ચિત્ર છે મિનાણો જુમાખાન, એની પ્રેમિકા સથવારી છત્રીમાઈ, લખાડ

દંબી સામદખાન, ન્યાયી અમલદાર મહેના, બલિયારીના આવજી શેઠ, જેવી જીવંત પાત્રસૃષ્ટિ અહીં છે. આકર્ષક વર્ણન અને વેગીલો વચ્ચુપ્રવાહ બોના, આ નાની સુધિષ્ટ નવવક્યા વહેવા પુનર્મુદ્રણની અધિકારી હતી.

દીવાન અમરજી : શ્રી. સ્વ. ચંદુલાલ જે. વ્યાસ

આ વર્ષે નવી આરંભિત પામેલી આ ઐતિહાસિક નવવક્યા જૂનાગઢી ગજકારણની આગેવાની હાથમા લેનાં અગાઉની તરવરતા યુવાન દીવાન અમરજીની વ્યવહારુ જનાં ભાવનાશીલ રાજકીય કો'મ્યુનને કલામય સ્વરૂપે વાર્તાદેહ આપે છે. આરંભથી આકર્ષક અને સંગ્રામ રસપ્રદ થતો વાર્તાનો વેગ, પ્રસંગોની સજીવ રજૂઆત, દોષતરાય બક્ષી-બેગમ-અમરજીથી માંડી રૂપા કોળી સુધીની જોમદાર સુરેખ પાત્રસૃષ્ટિ, ઉપરાંત ચિત્રાત્મક ને સવેગ લખાવટથી આકર્ષક અને ગ્રેરક બનતી આ નવવક્યાની પ્રસ્તાવના થી શુભવંતગત આચાર્યે લખી છે.

આરંભક : અનુજ શ્રી. ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત મહેતાએ થી. બિભૂતિચન્દ્ર બદોપાધ્યાયની કાવ્યમય નવવક્યાનો કહેલો આ અનુવાદ, નાયકના છ વર્ષોના અરણ્યનિવાસની કારુણ્યગર્ભ રમણીય આત્મકથનીને સ્વરૂપે, આપણને ‘અરણ્યની ગદ્ય કવિતા’ની ભેટ આપે છે. “હે અરણ્યના આદિમ દેવતાઓ, મને માફ કરજો!”—એ આર્તનાદ નાયકનો જ નહિ, સાક્ષત દુઃખનોય બની રહે, એવી સહૃદયતા નવવક્યાના વાચકને જાગે તેવું સવેદનશીલ નિરૂપણ આ નવવક્યાની સિદ્ધિ છે. ઝેન્યુએટ બેકાગ દવાનને મિત્રના પિના તરફથી કામ લે મને છે, પણ તે ઉત્તર બિદાગ જૂમિના તેમના અરણ્યોને સાફ કરાવી તેને માનવવસવાટ માટે ગોચ્ય કરવાનું’ સ્વભાવે સવેદનશીલ અને સૌદર્યરાગી-પ્રતિભેથી નાયકને હાથે જ વનોનો નાશ! આધુનિક સંસ્કૃતિની આર્થિક બીજનું એ કારુણ્ય! અરણ્યનિવાસ દુઃખિયાન નાયકને મળના ત્યાંના ભોગનાં બી-પુરુષો-વિધવા કુન્તા, કિંગોર નર્તક ધતુરિયો, વનસ્પતિરસિયો સુમનપ્રસાદ, બાગ્મ ખાઉ મુનાવગસિદ્ધ, રાગ દોઝડુ પાના, તેની પ્રખેત્રી ભાનુમતી, સંસ્કૃત શિક્ષક મુક્તનાથ, રાત્રી પાડે, મંત્રી, વગેરે સુરેખ આનેખન પાખ્યાં છે. નાયકની સવેદનાશીલ ચિંતનકલ્પિકાઓ, વચ્ચે વચ્ચે ગૂંચાતા વિનોદ-કટાક્ષ, અરણ્યના વૈભવ-સૌંદર્યના સજીવ શબ્દચિત્રો ‘આરણ્યક’ના આજી અને એક-ધારા ભાસતા વાર્તાપટને સુરોહિત કરે છે. અધિકાપુત્રી કુન્તા વનમાં પણ તિરસ્કૃત થાય, વન્ય પ્રજામા પણ દેતાદ સ્ત્રીઓ અદ્ભુત રહે, એટલે ભાન

ખાવા મોડી રાતેય સ્ત્રીઓ જંગલ વીધી આવે, પિયરનું માણસ મળે કે રડવું જ પડે એમાં શોભા ગણાય, મધરાતે જીન યુવતીઓ ફરતરા રૂપે જીવ-લેણ બને, ગંદો સાબૂ કે કાસકો હોંસથી મગી ખરીદ કે પૈસા વિના જ સુરતિયા પંખી દઈ દે, લાનુમતી જેવીનેય આરસી ન હોય, આવી અનેક વીગતો અરણ્યના માનવસામાજ્યુ હૃદયપર્થી આલેખન રજૂ કરે છે. પૂર્ણિમાન ગિરલાનાં લવટૂલિયા-મોહનપુરા-મોમાઈ ભુર અરણ્યો નાયકને શાંતિ-સ્વાધી-નતા-અતલ મુખનાં ધામ જેવાં લાગે છે, તોયે ‘હું જેને આટલું બધું આર્હું છું તે જંગલનો વિનાશ મારે હાથે જ થવાનો!’-એવી આત્મનિર્ભાત્સના વચ્ચે એને કરવું પડે છે તો એમજ;-એ કારણનો સૂત્ર તાર નવલ-કથાને પાને પાને દર્દલયો ઝીણો ખનિ તો પ્રસારે છે જ. નાયકની આ ભાવના, એની સંવેદના, એની કલ્પનાશીલ અનુભૂતિ જ ‘આરણ્યક’નો પ્રાણ બને છે. અરણ્યનિવાસી અનેક પાત્રોના વ્યક્તિત્વ યા તેમના સમાજના માર્મિક સુરેખ નિરૂપણ કે અરણ્યના રમ્યરૂપ સ્વરૂપની વિધવિધ તસવીરોની ચિત્રાત્મક સમૃદ્ધિ કરતાં પણ આજની એકલગ્રી ભૌતિક સંસ્કૃતિનો હાથે બનવા છતાં એમાંની કરુણતાની કાણે કાણે મર્મવેધક અનુભૂતિ કરતો નાયક-સાચો માનવ, એનું સંવેદનચિંતન જ આ નવલકથાનું પ્રાણ પ્રેરક તત્ત્વ છે. એ સંવેદનશીલ માનવ આપણી પરંપરાનો જ પ્રતિનિધિ બને છે એમ ડૉ. સુનીતિકુમારે આમુખમાં યથાર્થ સીંધ્યું છે. ઉપસંહારમાં “હવે હું પાછો નહિ આવવાનો” કહેતા નાયકને “છદ્, ખોટી વાત!” કહેતી સુર-તિયા આજની સંસ્કૃતિને વધુ નાદાર દર્શાવીને નવલકથાના કરુણને વધુ ધેરા બનાવી દે છે. અરણ્ય અને તેમાંની માનવતાના નિબંધો સૌ દર્શની આહ્વાદક અનુભૂતિની કથની એ કરુણને પુષ્ટ કર્યા જ કરે છે. અધિકારી અનુવાદક આવી કાવ્યમય નવલકથાને સફળ રીતે ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારી આપે છે. પ્રત્યેક રસદા વાર્તાવાચક માટે ‘આરણ્યક’ આ વર્ષનું એક મનભર વાચન નીવડે તેમ છે.

ધીરે વહે છે દોન (ભાગ, ૧-૨-૩/૪) : અનુ૦ સર્વશ્રી સુરેશ
જોષી-રમણલાલ પાઠક-જયન્ત પાઠક

રશિયાના વાર્તાલેખક માર્કેલ શોલોખોવની Quiet Flows The Don જેવી ‘જીવનદ્રષ્ટી અને અહ્વાદક’ નવલકથા ત્રણ અંશોમાં શિષ્ટ પ્રાસાદિક અનુવાદ પામીને આ વર્ષે ગુજરાતી વાચક વર્ગને સુખમ થાય છે. ધીમે ધીમે નવી જાગૃતિ અપનાવતા દોન નદીના વિચારની આમીણુ દૃષ્ટિક

પ્રજાનું અને પ્રવેશવા મથતી નવી સમાજવાદી ક્રાંતિના ૩૬ દ૯ રાજકીય સામાજિક આર્થિક બળો સાથેના સંઘર્ષનું બહોળા પટ પર અહીં વેધક નિરૂપણ છે. તત્કાલીન ગ્રામીણ મૃદુજીવનનાં કે મુદ્દયોરચનાનાં અનેક સૂચક-મર્મરૂપણ વર્ણન અહીં છે; તે સાથે વ્યક્તિત્વલક્ષી સ્ત્રી-પુરુષ પાત્રોની યાદ રહી જાય તેવી સૃષ્ટિ પણ છે, એમનાં મંથન-શાંતિ, જય-પરાજય, સુખ-હિપ્તવ, સદ્ગુણ-દુર્ગુણ વાર્તાનુકૂલ અભિવ્યક્તિ પાત્રમાં છે. ઐગોર આ કૃતિનો નાયક છતાં ફલક જ એવો વ્યાપક અને વાર્તાશ્રવણિ એવો પ્રબલ, કે કેન્દ્રસ્થાને રહ્યો વરતાય છે દોન વિસ્તારના કેઝકોજ. ‘પીળા જરદાસુ જેવો સૂરજ’ (૩/૪) “કુમળાં પાંદડાં જેવી લીલી આંખો” (૩/૪), (મડીવાદીઓ) ‘ફળાઉ ઝાડમાં બેઠેલાં પખી’ (૨), “વન આછા પ્રકાશતા શુક્રતારકની જેમ ઊંડા વિચારમાં પડેલું” (૧), સમી કંપના ચમત્કૃતિવાળાં કે ખીખ ભાગના આરંભમાં છે તેવાં સાદાં સુરેખ વર્ણનો આ નવલકથાત્રિપુટીનું આકર્ષણ વધારે તેવાં સામર્થ્યલક્ષી છે. મુદ્દકાળે સર્જેલી જાતીય લાલસાનાં ચિત્રોમાં પણ લેખકની સંયમી કલમની ફોહ જણાશે. દ્વાલેન્દ્રિયક્ષમ અને રૂપદર્શક પ્રતીકોની સંદર્ભોરૂપ પસંદગી-યોજના લેખકની વર્ણનકલાની વિશિષ્ટતા જણાય છે.

વિચારશીલ સાચો કર્તવ્યનિષ્ઠ અને નિષ્પાપ નાયક ઐગોર, એની તપસ્વિની અર્ધાંગના નાતાલિયા, એની માદક આકર્ષક અને અતે બ્રહ્-કરુણ પ્રેમિકા ઓકરસીનિયા, ઐગોરનો વત્સલ ભાણો પિતા ખેડૂ રેન્તેલિયોન, ‘નોકરી ક્યાં કર! થોડા વધારે કોસ મેળવજો, જડસુ!’ એમ ઐગોરને ઉત્તરોને વર્ગ વિમ્હની ઉમ્મ દલીલ કરતો મારાન્ઝા સૈનિક, ‘(બોસ્શેવિકોનો) મુખ્ય આધાર તો કામદારો છે. તેઓ કામદારોને ખુકિત અપાવશે. પણ ખેડૂતોને કદાચ વધારે શુભામ બનાવશે... આપણે તો બેમાંથી (બોસ્શેવિકમ કે રામ્મશાહી) એક પણ જોઈતું નથી’ એમ સમજવતો ઈજ્ઞારીન, ક્રાંતિની ઉજ્જવળ સિખા જેવી અન્ના અને તેના પ્રિયતમ સાથી બુન્યુકનું શહીદ્યુગ્મ, નક્ષટ વિરદિશ્વી દરિયા, જેવાં અનેક પાત્રો આ નવલકથાના પ્રવાહને માનવતાની વિવિધરંગી છટા-તાકાન આપનારાં નીવડયાં છે. વાર્તાનો પ્રધાન ખનિ ‘વાવાઝોઝ પદી જ ખુશનુમા ઉધાડ નીકળશે’-એ વાક્યમાં અને વધુ સૂક્ષ્મ કલાત્મક રીતે તો ઉપસંદારમાં આવતી ઉજ્જ દમતા પર શૂખરા રંગનાં ઈંડાં સેવતી પખિણીની પ્રતીક યોજનામાં વ્યક્ત થાય છે. ગ્રામીણ કૃષિક પ્રજાજીવન અને મુદ્દનાં પરિબળોની ઝીંગી ઝીંગી વીગતો ચિત્રાત્મક જનીને આકારસૌજ્ય દાખવે છે. સમાજવાદી ક્રાંતિના

નિજ પૂર્વની મયનવેદનાની માન્યતાભરી વાર્તા લાવતી ધીરે વહે છે દોન', ક્યારેક નિરૂપણની સારી છતાં એકવિધ જાણતી રીતિ અને પ્રસંગોની એક-વિધતા સાથે પ્રસ્તારયુક્ત ને સિધિલ થતી સકનના, છતાં વાર્તાકલાની સારી બાજુઓ પણ એની સંજ્ઞતાથી દાખતી રહે છે, કે આ વર્ષની એ એક વિશિષ્ટ અનુદિત કૃતિ નીચે છે ત્રણ અનુવાદકો દ્વારા 'ધીરે વહે છે દોન' નો પ્રવાહ સ્વયં રસવાહી અભિવ્યક્તિ પામ્યો છે એ ઝોળી યશસ્વી હકીકત નથી પ્રકાશકને આ સંજ્ઞ આયોજન માટે ધન્યવાદ ધો છે

ગરીબનો મરો : અનુ૦ શ્રી. પ્રબોધ ચોકસી

એમની એકાનમી પુણ્યતિથિ નિમિત્તે નિયો તોલ્લોપની નાની છતાં સતર્પક નવનકથા 'પોતિકુસ્કો' નો આ અનુવાદ યુદ્ધસન્નેગની પશ્ચાદ્ભૂત રશિયાના તાલ્કાનીન સર્ (ગુનામ) - જમીનદારના સબધને કાકારના સમભાવે અને તાલ્કાએ આવેલો છે ઘેરા ચિત્રોની જૂથણી વચ્ચે જીવનચલનની જોત રિથર જલતી જણાય છે ઘોઝઘાઝર ધરગુનામ ભોળો પોલિકો, એની અતે ગાડી થતી ધરખખુ ઓ અકુનિના ધીર કારભારી ઇતેર, ક્યાણુ જમીનદાર માનિકણુ પાઈ સાહેબ, અટથોખાનુ દેવુ ભરીને તેને યુદ્ધના રગરુટ તરીકે મોઝલતો ખેડૂત દુતનોવ જેવા પાત્રો તેમજ પોલિકોનુ પથ તેનો કગાન લતો, પોનિકો અકુનિનાનુ ધર, હાસો ખાતા પોલિકોનુ છેતલુ દસ્ય જેવા વર્ણનો અસરકારક છે લેખકની કટાક્ષલા અને કરુણા વાર્તાની રેનક વધારે છે સુનાચ્ય અને સત્વશીન થરેના આ અનુવાદ સાથે જોડેની પ્રસ્તાવના પણ ઘોતક છે સાતિ કે યુદ્ધ પરતુ માણુમે જીભી કરેની આર્થિક બ્યવથા માણુસાઈનો અને તેથી જ ગરીબનો તો ક્યારેક લાચાર થઈને અને ખ્યાગેક જડ થઈને પણ ભોગ લેતી જ રહે છે એ દર્શનને આ નાની કથા સુવાચ્ય રૂપ બક્ષે છે

ધરતીના છોડુ : અનુ૦ શ્રી. હરીન્દ્ર દવે

અમેરિકન નવનિધાકાર ઓલ ઇ રેલ્વાગની આ કૃતિ 'Giants in the Earth' ચૂરપના લોકો અમેરિકાને વતન કરી વમે છે તે પૂર્વે એમણે અનુભવેલ બાહ્યાન્તર જીવનસંધર્મની તસવીર દોરે છે આ પાનનક્ષી મનોવિશ્લેષણાત્મક નવલકથામા પેર હાસ, એની મયનમૂર્તિ પત્ની બેરેટ, મિત્ર દમ્પતી હાંસ ઓ સાન્ઓરિના, પડોશી ટેન્સેટન અને સોલમ બધુઓના પાત્રો સારા રજૂ કરે છે આ વસવાટ જ ઈશ્વરખજા વિરુદ્ધ પ્રમાણતી બેરેટ વાર્તાના સંધર્મનુ ખરુ કેન્દ્ર છે કુદરત કોપ તે સામેની સવિશેષ પેર હાસની

સખત અને ઉત્સાહિન જલ્દેમન, બેરેટની મનોમથા, તકાલીન વહેમ-ધર્મશ્રદ્ધાના સમ્પત્તિ વર્ણના મક દેવીથી ઉચાર પામ્યો છે 'વાચ્યો સાથે પરિચય કરાવના'યા 'અનોખા કામલુ' કે 'અભિરુચિ' જેવા પ્રતાવના કે અનુવાદ માના ભાષા-નેત્રી દોષો એકદર સુવાચ્ય અનુવાદની ઠાતિપ થાય છે.

કૂલ અને કળી : અનુ૦ શ્રી. ઇંદિર પંચાણી

આ ચરિત્રાત્મક નવલકથા, મેક્સિકો કાન્દોરની કવમે, અમેરિકાના હિકારી ગામની પચાદશમા નાયક લેમ સીડ-સની બાગમની મહત્તા-સ ર્જનામા શ્રદ્ધા અને તેની ૪૦ વર્ષોની ખતમગી બાવચમ્ (બોલ રકાઉસ) ની પ્રવૃત્તિ બખાન કરે છે નાયકની સકચગી વીડા, કર્તવ્યનિષ્ઠ વચ્ચન પુત્ર ગઉની, કુવ પરપરા જાગવતો પૌત્ર જલ્દેમ, એ કૌટુંબિક પાત્રસૃષ્ટિ આકર્ષક થાય છે સારા નામરિત અને ગમ્પીય મેવકો મગે ને હેતુથી પ્રેમપૂર્વક થની બાગ-સગરનની પ્રવૃત્તિ પરિણામે હમેશા શુભ ફળ જ આપે એવું ન થે બને, તે પશુ બતાવાયુ છે આપણા નવરચનાના કાર્યમા સદાચક નીવડે એવી આ પ્રવૃત્તિનોંધેને વાર્તાસ્વરૂપ આપતી નવલકથાની અનુવાદની ભાષા, ગ્રીક નેત્રી ઠાતિઓ છતા, એકદર સગ્ગ રદી છે વાનો હેતુપ્રવાન તો છે જ.

વીજ્ઞાના તાર તુટતા રહી ગયા ! : ૩૦ શ્રી મોહનસાલ ચુ. ધામી

મૂળ બંગાળી વાર્તા 'જે શામે ફેટે ના ફૂન'નું વસ્તુ શુદ્ધાતી રંગ-વેગે વિસ્તૃત કરીને લાલતી આ નવનકથામા નિ સતાનપણાને લીધે શુદ્ધજનમા જામતો કૌટુંબિક વિસવાદ અતિ સુખી વર્ણવાયો છે અત્થશ કથનદૌનીની વધુ પડતી દાવકાર્ષ, 'લલિતભાવે દામી' અથવા 'પ્રતિવાદ કરવા ગઈ' જેવી આડબરી લખાવ, અસ્વાભાવિક સવાદધારી, વિક્રમી શકે ત્યા જ વાર્તાની શુચિવાની ગતિ કે 'દિનમ-લક્ષ્ય(કા)' જેવી અશુદ્ધિઓ આ નવનકથાને સાધારણ બનાવે છે વિસ્તારનું પ્રયોજન સમગ્રનું નથી. મુરેખા-અગવિહ્નુ યુગન વાર્તાને સુવાચ્ય રાખવા પ્રસિદ્ધ કરે છે એમ કહી શકાય દિવ્યા : અનુ૦ શ્રી સુલદા ગાંધી

કિદી ઉપન્યાસકાર શ્રી યશપાનની નવલકથાનો આ અનુવાદ વેખમની અમ્મશક્તિનિષ્ઠ અને કલ્પશક્તિનો મુમેશ સાધી, જોદ્ધમયજ્ઞ વાર્તાપરજુમા આકાલુ-અમલુ સધર્મની પચાદશમિકા યોજને રૂપના સામાજિક મત્સનો પ્રશ્ન પ્રગટ કરે છે રાગપ્રસાદ નહિ, નિર્નાજનુ ચિરતન મુખ નદિ, પરતુ પરપર આકલની આપ-નેરી જ, જીવન જ સત્ય છે-અત, પરોઝ આદિ તો શબ્દો જ છે-અને મનુષ્યની પરપરા એ જ અમરતા છે એ દષ્ટિની

બેટ લઈ ઉભેલા મારિશને, અનેક સંઘર્ષવમળો વચ્ચેથી બહાર આવેલી દિવ્યા કહે છે: “મને આશ્ચર્ય આપે, આર્થ!” એવા સમાપન દ્વારા આશ્ચર્યની યથાર્થ ઇતિહાસ થઈ છે કે કેમ એ સવાલ રહેતો હોવા છતાં, અનેક પ્રસંગોથી ભરતક વસ્તુપટ, અનેકવિધ પ્રશ્નોની ચિંતનપ્રેરક રજૂ-આત, સજ્જ થતી પાત્રચરિત્ર અને સમૃદ્ધ શૈલી આ નવલકથાનું વાચન મનભર કરે છે. તત્કાલીન કુળસત્તા સમક્ષની દાદા ધર્મસ્થ દેવશર્માની કરુણ અસહાયતા, એવી પ્રેરણાની ગણતરીઆજ યાત્ર, ‘મારે વર્ણનો નહિ, ધર્મનો ન્યાય ખરે છે’ એમ કહી મૂકતો પૃથુસેન, એની પ્રેમિકા અને ઉપેક્ષિતા દિવ્યાની નિરાંવાર રક્તપાટ, મધુરાની ગણિકા રત્નમાલા અને સામ્રાજની રાજનર્તકી મલિકાની ભુદિમતા, આચાર્ય પ્રવર્ધનનો તેજસ્વી વીર બ્રાહ્મણ-શ્રેષ્ઠ પુત્ર રુદ્રવીર, ચાર્વાકમતનો તેજસ્વી ભુદિમંત યુવાન મારિશ, કેન્દ્રસ યવનરાજના મદ્ર પરના આક્રમણ સમયની યુદ્ધકાલીન અરાજકતા, દિવ્યાનું મુગ્ધ પ્રેમાર્પણ, મધુર્ધવની જીવવશીલતા પ્રસંગ, ગુલામ સ્ત્રીને બૌદ્ધવિકારનો ય આશ્ચર્ય ન મળે એ તત્કાલીન કરુણતા, દિવ્યાનો અનુભવજન્ય સ્વમાનોદય, આદિ અંશો આ નવલકથાની આકર્ષક સામગ્રીઓ બની રહે છે. પૃથુસેનની નિર્ભયતા પણ સમભાવપ્રેરક નીવડે છે. વેરની એની આગ એના ભિક્ષુ રૂપે થયેલા પરિવર્તનમાં શમતી બનાવાઈ છે. સમગ્ર રીતે વિચારતાં લાગે છે, કે તે સમયના વાતાવરણને સજ્જન કરવામા સફળ થયેથી આ નવલકથા ઉપસંહારમાં મુખ્ય પાત્રો, દિવ્યા-પૃથુસેનને યોગ્ય ભૂમિકાએ આણવામાં યોગ્ય સાંધી દે છે. દિવ્યાની વીનકથા સારી વર્ણવાઈ હોવા છતાં વાર્તામાં યોગ્ય રીતે સંકલિત કે વિવિધતા ભરી થતી જણાતી નથી. વાર્તાની પરાકાષ્ઠા અંતમા દષ્ટિનિરૂપણના વર્ચસ્વ તળે આવી જતી ય કદાચ લાગે. અનુવાદની કેટલીક જોડણી ભૂલો ય સહેલાઈથી ટાળવાળેગ ગણાય. ઐતિહાસિક વાતાવરણમા ખીંચતી આ સામાજિક નવલકથા આપણી અનુદિત નવલકથાઓમાં માનસર્પો સ્થાનની અધિકારી નીવડે તેવી ગુણવત્તા પણ ધરાવે છે.

વાર્તા

આ વિભાગનાં કુલ ૨૪ પ્રકાશનોમાં ૧૮ સ્વતંત્ર, ૪ અનુદિત-રૂપાન્તરિત અને ૨ પુનર્મુદ્રિત છે.

સાન્ધ્યરંગ : શ્રી. ‘ધૂમકેતુ’

સાન્ધ્યરંગની ગંભીર સુખમા પ્રગટ કરતા આ સંગ્રહમાં લેખકે કાઈને

કોઈ મંગલહિતાત આદર્શને વ્યક્ત કરતી ૧૮ વાર્તાઓ ગૂંથી આપી છે. 'તેજસ્વિતાનું મૃત્યુ', 'બાવો ગ્રેમગર' કે 'વૈરલાલસા' સમી વાર્તાઓ આપતા આ સંગ્રહમાં સળંગ પ્રાસાદિક લખાવટ, ચિંતનનો ભાવનારંગ્યો દોર, વચ્ચે વચ્ચે કવિત્વભરી વર્ણનછટા કે સાંપ્રત પરની કટાક્ષસામગ્રી મળી રહે છે. 'કોણ નાનો-કોણ મોટો' યા 'હું અને હું'માં મળે છે તેવો આકર્ષક ઉપાડ, રમવાની-મા-જમના મા-ઝમકડી જેવામાં છે તે સફળ હૃદયરપક્ષી માતૃત્વચિત્ર, જુગારી બાવો ગ્રેમગર કે રમેશળ ગીમગર દ્વારા આવેખ્યાય છે તેવી સુરેખ પાત્રચિત્રણા, સહુને રોચક નીવડે તેમ છે. વ્યક્તિચિત્ર કે પ્રસંગખ્યાન બનતો વાર્તાવાટ, જીવનમગ્ધ મૂસરતા ચિંતનની તરી આપતી સ્પષ્ટતા, કથનની કેટલીક પ્રત્યક્ષ લઢલુ અને કટાક્ષમાંની કેટલીક કટુતા, 'તણખામડળ'ના ચિરંજીવ સર્જકની વિચારમાં નાખી દે તેવી મર્ધાદાઓ માનવી? વસ્તુતઃ 'સાન્ધ્યરંગ'ની એ અસાવધતા નહિ પણ સહેલુકતા છે. જીવનમૂલ્યોને સ્પષ્ટ કરવા માગતી, વાર્તારસને તો ચિંતનદર્શનને ઉપસાવવા અર્થે જ સત્કારતી, કલાપ્રધાનને હેતુપૂર્વક ગૌણ રાખવા ધૃઢજતી આ વાર્તાઓ, પરિપક્વ હથોટીની સરજત છે તેથી આ પ્રકારની વાર્તામાં રોચકતા તો આપ્યા કરે છે જ, પણ એના હેતુને લક્ષમાં લઈએ તો, સહૃદય આવકાર પણ પામે તેમ છે.

હૃદયદાન : શ્રી. લગવતીકુમાર શર્મા

વીસ વાર્તાઓનો લેખકનો આ ખીજે વાર્તાસંગ્રહ વાર્તાવસ્તુ-માણીની વિવિધ અદા, ચારુતાભર્મી વર્ણનો અને સારુ પાત્રચિત્રણ પ્રગટ કરે છે. વાર્તાવસ્તુ ઉઘાડવાની, જમાવવાની, સમેટવાની લેખકની આકર્ષક શક્તિ, પ્રસંગનું નાટ્યત્વ અને પાત્રનું મનોવિશ્લેષણ જેણે પાસાનું અચ્છું પ્રાગટ્ય, સવાદ-નિરૂપણ કે રસનિષ્પત્તિનું કોશઘ્ય આ સંગ્રહમાં જણાશે. 'હૃદયદાન' વાર્તા અમેરિકન વાનાવરણ-પાત્રો મૃત્યુને વિજાનની સિદ્ધિ પર કુદરતની સરસાર્થ સૂચવે છે. શસ્ત્રક્રિયાથી પુનર્જીવન પામેયો અનેક દોષોથી લરલો મેક આયર્સ નવું હૃદય ધરાવતો થયો છે સુશીલ તિરસ્કૃત પત્ની જુનીનું, પરિણામે એ માનવરૂપે ૫ બદવાઈ બન્ય છે. નવું વૈજ્ઞાનિક વસ્તુ, વાતાવરણચિત્રણ, જુલીનો નામેાવેખ વાર્તાના અતે જ-જેવી વિસિદ્ધતા ધરાવતી આ વાર્તા સંગ્રહની યથાર્થ મુખ્ય વાર્તા નીવડે છે 'અલ અને દન્સાન'માં વિધિવદ્ધતાએ સર્જેલી કટુણ્તાનું ચિત્ર પ્રિદારના દુકાળમાં જુગ્મતા અમરવીઓ દ્વારા આત્માદ નિરૂપે છે. પત્નીના યાન ચૂસી ચૂકેયો સુમરન તેમા 'માનવીની

લવાઈ 'ની સ્મૃતિ પ્રેરે ખરો? પ્રણયવૈકલ્ય રજૂ કરતી 'ક્રિકેટ, કેતકી અને કૌસ્તુભ'માં રમતનું વાતાવરણ, સંવાદમઢી વાર્તા 'પંડનાં અને પારકા'ની આકર્ષક રજૂઆત, 'નથી લખતી વાર્તા'માં કલ્પનાને નામે અન્યાય કરતા લેખકો પરનો કટાક્ષ, 'અંતકડી' વાર્તાની આયોજના, આ સંગ્રહની ખીણ કેટલીક વિશિષ્ટતા ધારણે છે. 'સનાતન સ્ત્રી-પુરુષ'નું જૂનું કથયિત્વ, 'અહમ્મની આજપ'ાજના આશયની અપ્રતીતિકરતા, 'વિદ્યેશવેશ'માં મિલાપ-ચિત્રની અસ્વાસ્થ્યવિકતા, 'ગુલ મહોર'માં અંતુભાઈના યેવડા વ્યક્તિત્વને છતું કરવા સાધેલી અપ્રતીતિકર પ્રતીકજોડણી, જેવી મર્યાદાઓ 'હૃદયદાન'માં વચ્ચે વચ્ચે નડતી જણાયો. શહેરના મધ્યમ વર્ગના લગ્નપ્રશ્નને લેખક વિવિધ રીતે ઠીક નિરૂપી શકે છે. છતાં એવ વસ્તુસ્વરૂપની ક્યારેક મર્યાદા સૂચવે ખરું. 'વિસ્મયતા' જેવી ભાષા-અશુદ્ધિ પણ ટાળી શકાત. વર્ણનછટામાં આવતી પ્રતીક-નવીનતા, વાતાવરણાનુરૂપ છતાં આકર્ષક નામયોજના, કલાત્મક કટાક્ષનિરૂપણ, આધુનિક પદ્યાદ્ભૂ દ્વારા સરળતું નાવીન્ય, અને પાત્રસંવાદ-પ્રસંગાદિ અંગોની વાર્તાનુકૂલ આવજત, શ્રી. ભગવતીકુમાર શર્માની કલમને યશ અપાવે તેમ છે જ, એ લક્ષમાં લેતા, જિંડા જીવનદર્શનથી સમુજ્જ્વલ અને વધુ એકાગ્ર કલાધાટવાળી વાર્તાઓની આપણે અપેક્ષા અવશ્ય રાખી શકીએ.

નીલ ગગનનાં પંખી : શ્રી. પીતાંબર પટેલ

'આગ્રહને પરિગ્રામે' ભલે લખાઈ હોય, 'વિમય રજૂઆત, રીધીનું' વૈવિધ્ય જળવાય તેની ખાસ કાળજી' પણ ભલે લેવાઈ હોય, તોયે સમગ્ર-પણે આ વીસ વાર્તાઓનો સંગ્રહ સ્વાસ્થ્યવિક રમ્યત્વ પ્રગટ કરે છે. માન-જીવનની તસરીર કે પ્રણયમસ્ત યુગ્યની રંગીનતા આ લેખક આલ્લાદક સ્વરૂપે વાર્તામાં મઢી આપે છે, તેમ આધુનિક શહેરી જીવનના વિશિષ્ટ પાસાં અને રાષ્ટ્રીય નવરચનાના પ્રેરક કિરસા પણ તેઓ ઠીક ઠીક કૌશલ્ય-પૂર્વક વાર્તાવેશે રજૂ કરી શકે છે. લેખકનું સારઆહી, ઉદાર અને સમ-ભાવભર્યું વલણ અને સગ્ન છતાં રસમય વર્ણનછટા દાદ માગે તેવાં છે. 'માનતાનો ગરબો' મધ્યનપ્રસ્ત અંખા અને ધીટ જણાતી વાલી ડોસીનાં યાદગાર પાત્રો સાથેની સંગ્રહની ઉત્તમ રચના નીવડે છે. સાદાંત કલા-સ્પર્શથી એ વાર્તા સહૃદયને ગમી જાય તેવી છે. 'સની'નાં મંત્રુજાની પણ ભાગ્યે જ બુવાય. 'અંતરના ઝોરતા'માંની ચિત્રાત્મકતા અને ભાગલા સમયની રા-ટકીય દવામાં યેવાયવા સહમાના અસિદ્ધાનની ઉજ્જ્વલ્ય કરણતા,

ચિત્રમંજુના જેવી વાર્તા 'નીચ ગગનના પંખી' નું પ્રસન્ન આમીષ્ય યુગલ અને પ્રતીકાત્મક ઉપસંહારથી વાર્તાના વાતાવરણને ચણવાયેલો. રંગ, 'બા અને બાપુશ' મનુ જ્યાનું પાત્રચિત્રણ, 'દુલ્હા શેઠ' માની વાતાવરણ જમાવટ, અથવા 'વાર્તાની અંત'ની આહજિક પ્રવાહિતા, આ સમઢનાં મનોહર પાસા જણાય છે. 'ત્રણવાર' માનું યોગ્યતાનું પ્રયત્નતત્ત્વ, 'ત્રણ તસવીર' માનું આકારગૈથિલ, 'આખરી સ્પર્ધા' મા છે તેવી સૂઝી જતી ઉપસંહારની સ્પષ્ટતા, 'ધરમગ' મા છે તેવી અંતની ટાડપ, કે 'સાવ મુના-રક' માં મગે છે તેનું પરિચિત વસ્તુઅયન, યા 'લય મધુર સુમધુરતા' સામે શબ્દાનુરાગ, કે પછી 'દિમાદ્રી' 'વિ(નિ)ખાસ' જેવી જોડણી-ઉપામ્મની ચૂક, 'નીચ ગગનના પંખી'ની મનોદાઓ નીચડે છે. સામાજિક યા જાહેર જીવનના અનુભવે લખાવેલી વાર્તાઓમાં પણ હેતુવક્ષિતા કોઈને કદાચ ખૂંચે તેવી પ્રયક્ષ જણાય, પરંતુ તેમાં નિરૂપણની રાચકતા લેખક લાવી શકે છે એ તો 'આમલચના' જેવી રચના સ્પષ્ટ કરે છે. હીક પ્રમાણુમાં વાર્તા સમઢો આપનાર આ લેખકનો આ નવો વાર્તાસમઢ વિશાળ વાચકવર્ગને ગમશે એમાં શક નથી.

એક સાંજની મુલાકાત : શ્રી. ચન્દ્રકાન્ત બક્ષી

મુજરાતી વાચકને વૈવિધ્યમયુક્ત લાગે તેનું સ્થળરેવિધ્ય ક્યારેક, આકર્ષે તેમ અમઢાવે કે ભડકાવે ય 'ખડું' એવું પ્રતીક યા વિચારનું નિરૂપણ, જાતીય વૃત્તિ અને આર્થિક પરિઘિતિનો નિર્ભેજ યા મિશ્ર સંઘર્ષ, સૂક્ષ્મ કે તાતી બ્ધંગ સામગ્રી, વેધક સ્વભાવચિત્રણ, યોદીયું પાત્રાવેખન-તેમ વિવિધ સ્તરનું, સમાન અણિયાળી લખાવટ ધરાવતા આ સમઢનો વીસ વાર્તાઓ લેખકની તાજપ અને તાઢાનનું સાદુ પ્રતિમિલ પાડે છે 'એક સાંજની મુલાકાત' વાર્તાની કુશળ આયોગના અને સ્વભાવચિત્રણ, 'હેન્ડલ અપ'ની રોમાચક વાતાવરણ જમાવટ, 'પાણિપતનું મુઢ' માનું વેધક દિન્ડીદાયણ, 'હકુ પાણી'નો બ્ધંગ, 'બાર વર્ગે' માના યાદગાર પિતૃદૃષ્ટિઆનેખન સાથેની સદગ આયોગના, 'એક તારી'ની કિમતનું કારુણ્ય, 'તખ્તા પર નાચનારી ક્યામની હાકરી અને વાઈસ ચેન્જેર જન્ને માટે બહી એકસરખા જુગ્મસાથી તાળીઓ પડતી' જેવી મોસરી કિતરની કપાલકણિકા, કે 'તાનાઓ લાચારીથી આદન પ્રમાણે ઝખખતા હતા' જેવું ચિત્રાકન, આ સમઢની વિશિષ્ટતાની કેટલીક વાનગી રૂપે તરત યાદ આવે 'નામિક' મા છે તેવી આધુનિક સામગ્રીની રજૂઆતમાની અમાનતા કે તેમાં જ છે સીર્ષકના પ્રયોગની સદગતા,

‘કબૂતરનું બચ્ચું’નું અર્વિત વસ્તુ-આયોજન, પતિ કે પત્નીની બેવડાઈનું પાંચેક વાર્તાઓમાં ધૂંટાનું વસ્તુ, જાતીય વૃત્તિના ચિત્રણમાં નિવારી શકાત એવી સ્પષ્ટતા, કદપના-વિચાર નિરૂપણમાં આઘાત ઉપગમવવાની આસક્તિ, ‘આશાથી ઝધડો’ જેવો પ્રયોગ, ‘નવી ટ્યૂબ દવાવતાં દૂધપેસ્ટ નીકળી પડે તેમ ખૂન વહું’ એવી પાત્રની ય ઊકિત, આ સંગ્રહની આવી મર્યાદાઓ પણ છે. દુનિયામાં બધું વ્યક્તિગત કે સાપેક્ષ હોય, ગૃહસ્થાશ્રમ અને જ્ઞાત્યર્થાશ્રમ વચ્ચે એક આશ્રમની જરૂર હોય, નમ્ર એ જ Normal-સ્વાભાવિક હોય, તો પણ કલાકારને કોઈ ચોક્કસ વળગણો લાગ્યે જ ખપનાં યાય! શ્રમીણુ-દરિદ્ર સ્તરમાં લેખક વિશેષે દાખવે છે તેવું દષ્ટિ-આલેખન-સામર્થ્ય લક્ષમાં લેતાં, તેમની ચિંતન-કદપના-નિરૂપણની માર્મિક તાજ અને કેટલીક વિશિષ્ટ સામગ્રી જોતાં, ‘એક સાંજની મુલાકાત’ના લેખક પાસે આપણે દર્શન-વર્ણનની ગ્વસ્થ જોંડી સમૃદ્ધિ ભાવિ પરવે જરૂર ધમ્મીશું.

હજી તો રાત બાકી છે! : શ્રી. ડી. પી. સૂચક

૧૧ વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ આફ્રિકાના ઇતિહાસ-પૅકજીવનને કલામય રૂપે રજૂ કરવાની વિશેષતાથી લક્ષ ખેંચે છે. ‘પાયેરા શ્રેષ્ઠ’માંનું કવિત્વમય પ્રકૃતિ-પ્રણયનું ચિત્રાંકન, ચોટદાર આરંભ-અંત યા લેખવાર-આકાશનું સુરેખ પાત્રદર્શન સંગ્રહ ખોલતાં જ પ્રભાવ પાથરે છે. ‘ન્યામીરી’ કે અખતારપુકત ‘દરગાહ’ કરતાંય ‘પહાટાતા પવન’ લેખકની આફ્રિકાના વાતાવરણ-માનસને કલાકારની દષ્ટિ-શક્તિથી નિરૂપતી વધુ સફળ રચના નીવડે છે. ‘હજી તો રાત બાકી છે!’ એ પવિત્ર ઠગુણતાથી નીતરતી, પ્રભાવશીલ આરંભ-અંતથી એકાગ્ર અને વાતાવરણની અઘતન તસવીરથી સંગ્રહની શ્રેષ્ઠ વાર્તા ગણાય. કંઈક વધુ લંબાઈ ગઈ હોવા છતાં ‘ધુમ્મસ અંતરનું’ અને બહારનું’ વાર્તા ઠીક આલેખન દાખવે છે. કંઈક વધુ પડતી અર્થોન્તરન્યાસી લેખનપદ્ય, ‘મુકિત’માં છે તેવી વાર્તાક્ષમતાની અધૂરપ, દત્તકથાવિવરણ જેવી ચત્તી ‘દીબકતા ઠગલા’ની વાર્તા, ‘પાયેરા શ્રેષ્ઠ’ તેમ બીજે ય સંપાદની વધુ પડતી ચિહ્નતા, કલાવતી-રોશનીની વર્ણનોની અસ્વાભાવિક આયોજના, ‘પિરમયા’ ‘કુવુલજતા’ ‘નુકાવતી’ જેવી સખદ્વૃત્તિઓ, અખતારના અંશ તરફનો કંઈક વધુ ઝોક, આ સંગ્રહની કાચી કડીઓ જણાય છે. વસ્તુની કેટલીક આકર્ષક સામગ્રી, કલમની કેટલીક આકર્ષક શક્તિ અને ભાવનાશીલ દષ્ટિ ધરાવતા શ્રી. સૂચક ‘હજી તો રાત બાકી છે!’ના જેવી વાર્તાઓ વધુ આપે એી આશા રાખવાનો હક્ક સકલ વાચકને જાતે જ આપે છે ને?

તન્વી રયામા : શ્રી. સારંગ ખાણેઃ

વસ્તુ-વાતાવરણ-નિરૂપણની નિરનિરાળી અદા બનાવતો ૧૯ વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ સહેજ જોડે વિચારતાં, આર્થિક સંઘર્ષ અને નીતિ-અનીતિના ખ્યાલને લક્ષમાં રાખીને મહદંશે પાત્રવક્ત્રી અને વ્યંગપ્રધાન રચનાઓ આપે છે એમ કહી શકાય. 'હમ'માં અગિયાર દીકરીઓનો બાપ બીમો, 'વાડામાંનો વાધ'માંનો વ્યંગ, 'ઝોમો'માંની કલાત્મક રજૂઆત, 'યાદ'ની બાળજોડકણીની લીંદી એ લીંદીની ગૂંથણી દ્વારા વાર્તાલખાવટ, 'રડતાં નયણાં, હસતા હોઠ'ની સંકેતનાત્મક રજૂઆત, 'બંકો'નો ખાનદાન બાદર, કે છેલ્લી ચાર વાર્તાઓના ગુચ્છમાંનું ચિંતનતત્ત્વ આ સંગ્રહનાં કેટલાંક પ્રતિનિધિરૂપ શુભ પાત્રાં નીવડે છે. 'તન્વી રયામા'માંની આકર્ષક ચિત્રણા વચ્ચે દેખાતી વસ્તુની મંદતા, 'અરજણ મોરઝરિયા'માં વાર્તાસ્વરૂપની સિધ્ધિતા, 'જોલે તેનાં મોર'માંની સ્પષ્ટતા, 'એમનાથી દોસ્તી'-'વિપરિત' જેવી ક્ષતિઓ હોવા છતાં સમગ્રપણે આ સંગ્રહ આકર્ષક અવસ્થા નીવડે તેમ છે. કૌટુંબિક અને સામાજિક જીવનના દંભ પરની નફરત લેખકની વિશેષતા ગણાય. એ દૃષ્ટિની વાર્તાત્મક રજૂઆત લેખક સામાન્યતઃ આસાનીપૂર્વક કરી શક્યા છે. વર્ણન-કલાની લેખકની સિદ્ધિ પણ આ સંગ્રહની સર્ગંગ વરતાતી ખૂબી કહી શકાય. પાત્ર-પ્રસંગના પ્રમાણમાં રચનાવસૂચનનું તત્ત્વ ઓછું જાપ્યું હાગે ખરું. 'ઝોમો', 'હમ', 'યાદ', 'બંકો' કે 'વાડામાંનો વાધ' જેવી વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ જીવનચિત્રણા અને કલ્પમજાની આકર્ષક મેળવણીને કારણે બાપક લોકપ્રિયતા પામે તેવો બન્યો છે એમાં શક નથી.

પ્રીત બંધાણી : શ્રી. સરોજ પાઠક-રમણલાલ પાઠક

આ વર્ષ બહાર આવતા આ દંપતીના ૧૮ વાર્તાઓના સંયુક્ત વાર્તાસંગ્રહ 'પ્રીત બંધાણી'માં દાંપત્યસંબંધ, બાળમાનસ, જાતીય વૃત્તિ અને શિક્ષકજીવનની આસપાસ વાર્તાઓ ગુંથાઈ છે. બન્નેની કલ્પમમાં જટા અને તાજગી સાથે અવલોકનમાં આર્મિકતા અને વિલક્ષણતા પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે; છતાં વસ્તુવિવિધતા લેખકમા આકર્ષક, તે સૌજવ્યસંપન્ન કલાત્મક ધાર લેખિકાની રચનાઓમાં આકર્ષક નીવડે છે.

લેખિકાની નવ વાર્તાઓમાં 'આદવેર'ની ઘટનાનું કંઈક અપ્રતીતિકરણ, 'જમાને જમાને'મા માની હિંમત આગળ પુત્ર-પુત્રવધૂની આત્મોક્તિઓનું આંખાપણું, 'હરિનો મારગ'માં છેવટે લલિતને સ્નેહમાં પ્ત્તાઈને આજોડતો બનાવ્યા સમું ચિત્રણ, 'ખૂટતી કડી'માં મુકુન્દરાયની હવાનું સળ સરેરું

સ્મરણુ અથવા 'ચાંદલો'માંનું વસ્તુવિભાવનનું સાધારણત્વ, મર્યાદારૂપ થવા છતાં 'બબ્બુનો પ્રશ્ન'માં વિસંવાદી દાખલે રચેલી બાળકની ઠરુણતાની રજૂઆતનું, 'મને બતાવો ને !'માં આરતી-મંજરીના પાત્રયુગ્મ દ્વારા શિક્ષિત સામાજિક કાર્યકર સ્ત્રીના જીવનમાં સમાજના વાતાવરણે અને કંઈક કુદરતે ય સર્જેલી ગૂંચ અને તેના નિર્વહણનું, 'હરિનો મારગ'માંના ઘર ચઢાવવા નાનાં અસત્યની ય આવશ્યકતા ખરી જ એવા નિખાલસ દર્શનની રજૂઆતનું, કે પછી 'મારી પત્ની'માંના 'મીનીને ચાહો ને મને નહિ !' કહેતી ઘેલી મુઝા-બાળક જેવી રૂપાના પાત્રાલેખનનું વાચકનું ધ્યાન ખેંચ્યા વિના ન રહે તેવું છે. દાંપત્યજીવનના સંવાદ પર મીટ માંડી લેખિકાએ તેનાં વિવિધ ખાસાં છટાદાર રીતે રજૂ કર્યો છે. સ્વાભાવિક સૂચી બાળકને મહત્વની વાર્તાઓમાં કેન્દ્રસ્થાને ચોછ લેખિકાએ આપણી નવી કૌટુંબિક સમસ્યાઓને અવલોકાને મામિંક યોગીમા દષ્ટિ પણ સૂચવી ગણાય.

બાકીની નવ વાર્તાઓના લેખક 'વગર વાટે' અને 'સત્ય-અસત્ય' સમી વાર્તાઓમાં શહેરી જીજ્ઞાસાત મુગધોની રૂંદેર વિલાસ-મતીય શુધાને ચીતરે છે ત્યાં વાર્તાપાટ પર પકડ દાખવી શક્યા ભાગ્યે જ ગણાય. ભદ્ર પરાગિત થઈ અભદ્રતામાં ઢળે એવો પરિરિચ્છિતચીતાર જે વાસ્તવિક હોય, તોયે નિરૂપણની એકવિધતા ઉપરાંત કલાધર્મની ઉપેક્ષા પણ કદાચ સૂચવે છે. બન્ને વાર્તાઓમાં રમણનચિત્રણના એક કારણરૂપ નોકરી કરતી સ્ત્રીને મૂકી છે એ અકસ્માત હશે ? સંસ્કારિતાના-કહો, પ્રતિકાના-ડરે આ બધું નભાવાયે જતું લેખકને ભાગ્ય છે તે ય નોંધવાન ખરું જ. 'બીજો તમારો', 'અર્થ આસુ' અને 'બીકાચુ ચોર'માં આયોજન-અંતની આરંભથી જ રખટતા થઈ જતી કોઈને જણાય તો નવાઈ નહિ. તે સાથે 'જન્મગની કદાણી'માં જીવંત સુરેખ પાત્રનિરૂપણ, સંવાદની ચોટ, આયોજનનું કૌશલ્ય અને કલાકારસહજ સમભાવ, કે પછી 'આ જીવનના મોહ શા ?'માંની ચંપા અને માનતરની અસરકારક પાત્રચિત્રણ અને પ્રસંગઆલેખનની કુશળતા, ઉપરાંત 'ભવાનો ભગવાન'માંનું વિચિત્ર કટાક્ષનિરૂપણ, અથવા 'હત્યા' વાર્તાનું વ્યંજનાત્મક સમાપન, ગમી જાય તેવાં છે.

'પ્રીત બંધણી'તે આ સંગ્રહ પ્રીત ફેરવિતો મનબર ઉદ્ગાર પ્રેરે તેવા અનુભામી સંયુક્ત વાર્તાસંગ્રહની અપેક્ષા જગાડે તેવો સત્ત્વમોહતો તો બન્યો છે જ. દંપતી-પરિચયના થી. ઉચનસના લેખમાં જન્મેની વાર્તાકલા વિશે કંઈક વધુ વિચારણુ હોત તો ?

મનના મરોડ : શ્રી. ગોહુમ્મદ માંડેડ

વસ્તુસામગ્રીની વિવિધતા, સ્વભાવપૃથક્કરણની વિશિષ્ટતા દટાણની ધાર અને આકર્ષક વર્ણનધારી ધરાવના આ વાર્તાસંગ્રહમાં ૨૧ વાર્તાઓ મળે છે. કદિપત્ર પ્રેમની વાતેય રાચતા જીવાનિયાઓ પર આકર્ષક ચંચલ કરતી વાર્તા 'જીવાનિયા'માંનું [નરપણ, 'બદલી'માંના અમલદાર મિ. શાહનું સ્વભાવ-દર્શન, 'ઈદ'માંનું આર્થિક સંઘર્ષે સર્જેલી કરુણતાનું આલેખન, કે અત્ય ઉક્તિ થોડી ફરવાય તો સર્ગ ગમે તેવી વાર્તા 'મને ય કોઈ મારે'માં તીખો ધગધગતો પ્રેમ ઝંખતી શારદાનું પાત્રદર્શન, સંગ્રહની કેટલીક આકર્ષક બાજુઓ દાખવે છે. 'અમેરિકન કોટ'માંનું કિન્સાકથન, 'માતૃત્વ'માંના મુરેખ રૂઝ્વાતનો અભાવ, 'મનના મરોડ'માંનું સાધારણ આયોજન, અનુસ્વાર-અભાવ, 'રસ' (Rush) જેવી લખાવટશક્તિ, કે સમગ્રપણે આવશ્યક જણાય તેવી સમૃદ્ધ વસ્તુસંભાગની સામગ્રીની ઓળખ, 'મનના મરોડ'માં ખટકે તેમ છે. લેખકની દટાણ-શક્તિ, કવચઘટા, સ્વભાવપરખ અને વ્યાપક અવલોકનશક્તિની સિદ્ધિ વિચારતાં 'જીવાનિયા', 'ઈદ', 'ખાલી વાદળ' જેવી વાર્તાઓ વધુ પ્રમાણમાં આપણને હવે પડી મળી ગહો એવી આશા મનના મરોડના વાચને જાગે છે જ.

સેતુ અને સરિતા : શ્રી. વજુભાઈ ઠાંક

અવધારોની મહેદિલ ભરતી, વ્યાપક સદાનુભૂતિ સૂચવતી અને ઓ જીવનનો વિશિષ્ટ ચિત્રાવસિ રચતી આ સંગ્રહની ૧૮ વાર્તાઓ સમગ્રનવા લેખકના સૌંદર્યરાગનું દર્પણ બની ગહે છે. 'આ વાર્તા નથી'ની ઉડાવદાર રૂઝ્વાત, 'દાળી ઓઢણી, કોઝ કમ્પ્લી'માં મુંઝતો સમભાવ, 'સર્ગનનું' સાર્થક્યમાં યજ્ઞમાનદેવતાના જીવનચિત્રને રજૂ કરતી અદા-પચાદબૂ, 'ઝૂંખો'માં ઝૂંખા દ્વારા જ વાર્તાકથન, ગિતન-રાગકુંવરબા-વાચના પરીખ ન્યૂચિના સમી સ્ત્રીપાત્રસૃષ્ટિ, 'પાછી રમીદ પર કરેલી બનાવટી સદી જેતું જૂહું હાથ' કે 'વેખડાનો ડાપરો ધડકાશે બેમેલો જેવો' સમી અવનવી અલંકૃતિ, 'અક્ષત કિંગોરીની બકિમ છટા જેવી રાતરાણીની મુવાસ' કે પૂનમની ભર-તીના પાણી દરબારીના મૂર, જેવા આદિની વર્ણનતસિકના, આ સંગ્રહના શુભ અંશો બને છે. 'સેતુ અને અગ્નિ'માંનું ત્રુટિત કથાનક-અગ્રજ પાત્રા-લેખન-નિરૂપણનું વ્યરતપણું, 'વકરેણું' વાત્સલ્યના આયોજનમાં રહેલી કચાચ, વર્ણનના લાડ-હાડ સમક્ષ મુકયા કરણું વાનાનરવ, વાચક સાથે વચ્ચે વાન કરી લેવાની લેખકની કચારેક સામાન્ય થતી લઠણ,

‘નિરજ પૂનમનો ચન્દ્ર ભાઈ-ભાણીની પ્રેમગોષ્ટિને ખારણાંની તડમાંથી સાંભળતી નણુંદ જેવો, સમી વણુંનવીગત કે અવનવી કદપનાઓથી મટેલી રાતકદાર જ્યાનની પાત્રોનેય લેખક દ્વારા અપાયેલી ભેટ, કચારેક વાતાવરણમાંનો વધુ પડતો કૌતુહલ, જેની અહીં મર્યાદાઓ પણ નજરે ચડે છે. કલમ-છટાની સહાનુતા સાથે વસ્તુની સઘન વિવિધતાનું સંયોજન પણ આવા શક્તિયુક્ત લેખક પાસે આપણે અવસ્ય ધ્વંસી શકીએ.

મેળાનાં પંખી : શ્રી. ભાનુશંકર ઓ. વ્યાસ

છબીસ વાર્તાઓના આ સંગ્રહમાં ભાવનાશીલ પ્રસંગો, માંગલ્યની દૃષ્ટિ, વૈવિધ્યભરી પાત્રસૃષ્ટિ અને વચ્ચે વચ્ચે લોકભોક્ષીની સારી રજૂઆત લક્ષપાત્ર છે. ‘ટાકાં શીર્ષક’ ઘટનામાં નાટ્યાંશઅભાવની સામાન્યતા, ‘અવન-દોર’ કે ‘ખૂટેલાં અંજળ’માં છે તેવી વાર્તા રૂપ ન લેતી પ્રસંગાત્મકતા, ‘પંખીનો મેળો’માંની ઠાવકાઈ, જેની મર્યાદાઓ હોવા છતાં, લખાયેલા વાચ્ય અંત છતાં ઉપાડને જમાવટથી આકર્ષક વાર્તા ‘નિત્ય નજરું’ લાગશે’, ‘હડ-કાયાં ફૂતરાં’નો ઉદાત્ત જન મહંમદ યા ‘વૈશાખી અગન’ના કરદણ ખાપા જેવાં પાત્રોનું નિરૂપણ, ‘વિદ્વા લેખ’ વાર્તાનું ધાટીલાપણું, ‘રવિવારની મહેફિલ’નું શ્રવંત અવયોકનજવાન, ‘આંખોના શેરડા’નો આકર્ષક ઉપસંહાર, જેની ખુખીઓ પણ અહીં મળે છે. પાત્રનિરૂપણની ઠીક ઠીક કલા દાખવતા આ ભાવનાશીલ લેખક પાસેથી આપણને વધુ રસપ્રદ સંગ્રહો મળે એવું ઇચ્છીશું.

સફરનાં સાથી : શ્રી. બળવંત નાયક

સોળ વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ ‘જુવાન હૈયું’, ‘તરણા ઓથે’, ‘વહેમનાં ઝેર’ કે ‘નીપા મટોટો’ જેવી સારી વાર્તાઓથી ધ્યાન ખેંચે છે. ટેક લગી કુતૂહલ પ્રેરતી પિતા-પુત્રીનું પાત્રબુદ્ધિ શ્રવંત કરતી ‘જુવાન હૈયું’ વાર્તા મનોવિશ્લેષણને કલાત્મક રૂપે રજૂ કરે છે ‘તરણા ઓથે’ સારી પાત્રલેખન-કલા અને આયોજનાથી મહત્વની બને છે ‘નીપા મટોટો’માંની આફ્રિકન આયા નાવિન્યા કંઈક નાટકીય પ્રસંગયોજના વચ્ચેય માતૃહંસની અસરકારક છબી ઉપસાવે છે. આરંભ-અંત-પ્રસંગ સારાં એવી વાર્તા ‘વહેમનાં ઝેર’માં શીર્ષક માત્ર લખડું લાગે. પ્રયોજનો વચ્ચે હર્ષવલ રહેતાં પાત્રો સંગ્રહમાં તરી આવે છે. ‘ફેદી નં. ૧૦’માં છે તેવી પાત્રોક્તિની અતિશયિતા, ‘સંધ્યાના રંગ’માં ઝાઝું ન ભણેલી અડુણાની સાક્ષરી વાણી યા પાત્રલેખનની કેટલીક વિસંગતિ, ‘ગાંડજી’ના અંતની સહિષ્ણતા, ‘સફરનાં સાથી’ની એકરાગી

આયોજના વચ્ચે અગાધ પાત્ર તત્વ, કે મૌખી મૂલ્યલુને મોન્ની પીઠુ અંડે તેવી આલેખી શક્તા લેખકની લખાણમાં 'અકવારુ' 'દુર્મળ' 'વિશાદ' 'ન કરરો' જેવી ક્ષતિઓ તેમજ ટેટી-મુલ્યલુનો અવગ્ય ખૂચે થેગી ઉકિત કે ધમ્નાનો કઈક સવમ પણ છટ લાગ્યા કરે પ્રસંગ-પાત્ર નિરૂપણની સારી શક્તિ લેખકમાં જોતા અનુગામી વાર્તાસંગ્રહો 'સફરના સાથી' ને મને એ યશમાં વૃદ્ધિ કરે એવું ઇચ્છીશું.

વહેતાં પાણી : શ્રી. નાનુભાઈ નાયક

પર વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ 'શીરીલુ બાળક', 'કૃત્રિમ માનવ', 'વીજળી પડી' કે બેવકાઈનો ડખ જેવી વસ્તુમાં નિરૂપણની વિશિષ્ટતા દાખવતી કેટલીક સારી વાર્તાઓ લાવે છે અતની ચોખ બાદ કરતા વીજળીના પાત્ર તથા વસ્તુના નિરૂપણની ખૂબી બતાવતી 'વીજળી પડી' વાર્તા, વૈજ્ઞાનિક પરિસ્થિતિમાં માતૃ-વસ-વેદનાની અસનિયન બનાવતી વાર્તા 'લીલીનુ બાળક' અને સમગ્ર રીતે પ્રસંગનેખન કરતા પ્રસંગચોજનામાં વધુ કેખાતી લાવત 'વહેતા પાણી'ની વિશેષતા છે નિનધાયિત શીર્ષક, વાર્તામાં મદાય વિનાનો ગદી જતો કટાક્ષ કથનની વધુ માત્રા કે વર્ણન-કનાની ઓળખ સંગ્રહની મર્યાદા બને છે અચિન્ત આસપાસ મોગ ભાગની વાર્તાઓ રચાઈ છે પ્રસંગની સમગ્રી સારી રજૂ કરી શકતા લેખક પામે આપણે વધુ સમિતિ રચનાઓ કેમ ન ઇચ્છીએ?

ઉરનાં અરમાન : શ્રી. ધીરજબહેન પારેખ

ઓગગીસ વાર્તાઓના આ સંગ્રહમાં, 'સાગર પેગ'માંનું દસાગહેનનું અકિત્તવચિત, 'ડૂબ ગઈ દુનિયા'નું મદામી પાત્રોનું છવનમરુપ, 'કથા છે મારું સતાન'માં સત્તાઉદાવ-માવનાત્વ-સીસદગ સુસવે ન-પ્રૌદ મુજરાની ગૃહિણીઓની તળપદી વાણી કે 'મોટાભાઈ'ની કરુણ જમાવ આકર્ષક પાસા નીવડે છે શીર્ષકોની રચના મોવખતા, અતનું ગાથા ડમરા પુત્ર અને સદિશ્વપત્ર, ધમ્નાઓની અદરતા યા અતિરખતા, ચારેક સવાલનું અરવાખચિકપત્ર, ઉપરાત વિગમયતા-મો(ગો)ર-ઉદ્ધત (પ્રવૃત) જેવી ભાવક્ષિતિઓ, 'ઉરના અરમાન'માં આડે આવે છે સ્ત્રી માનસ અને ગૃહજીવનની લાગણિમતા પકડી શક્તા અને પ્રસંગ-પાત્રની રંગ પણ વચ્ચે વચ્ચે યથાર્થ કળી શક્તા લેખિકા વધુ ધાગેલી વાર્તાઓ આપે એ ઇચ્છીએ.

મા, તું કોની ઢીંગલી?: શ્રી. પદ્મા કહ્યા

પોતાની વાર્તાઓના સોનાસ વર્ણનવાળી પ્રસ્તાવના સાથે લેખિકા આકર્ષક નામવાળા આ સંગ્રહમાં ચોવીસ વાર્તાઓ ગૂંથી આપે છે. બાળકની નિર્દોષતાનું કારુણ્ય આલેખી આપતી વાર્તા 'એ બધા કાકા', 'વહી પૈસાં સે મૈને કંઈ સિયા' સમી સારી વાર્તાઓ ઉપરાંત સ્ત્રીશ્વરની વૈવિધ્યભરી વિચારણા દાખવતી વિશિષ્ટતા પણ આ સંગ્રહમાં છે. પ્રસંગવર્ણનની શક્તિ પણ સમગ્રતયા અસરકારક જણાય છે. શીર્ષક મહેમાન માટે ફટાતાં ગાળા-બાળકો કે વિધવા ભાભીના લગ્નની વાત સમાજને કક્ષામાં જ માત્ર ખપે છે એવી કટાક્ષની ચકોર લાક્ષણિકતા પણ સંગ્રહમાં લક્ષ્ય ખેંચે છે 'મા, તું કોની ઢીંગલી'માં સુખમાનું માનસપરિવર્તન સ્વાભાવિક ક્રમે રજૂ કરાયું હોત તો વાર્તા અવશ્ય અગ્રસ્થાને સાર્થક થાત. 'ગુણબાર્ષની ટુકરીએધી'માં ન કળાતું 'કાવ્યમય તત્વ', 'રાતાં કંકણ'માંની સિનેછાપ, 'પથરનો આત્મા'નો અમલકાર અંશ, પાત્રનામો કથારેક કક્ષાવિરુદ્ધ, 'મૃગનૃત્યુ'માં છે તેવી પ્રસંગની ઉતાવળી રજૂઆત, 'નિશ્ચય'-'શાવન'-'વ્યતિત' જેવી સંગ્રહભૂક્ષો અને આદર્શ-હેતુ બતાવવા વાર્તા ઉજ્જવલ હોય તેવી જીપસની અસર, સંગ્રહની નમળી કડીઓ ગણાય. સંવાદ પણ કથારેક ભારેખમ જણાય છે પ્રસંગ-પાત્ર-દૃષ્ટિની ઠીક ઠીક શક્તિ ધરાવતાં આ લેખિકા પાસેથી હવે પછીના સંગ્રહો વાર્તાકલાની વધુ જમાવટ દાખવે તેવા મજે, એવી અપેક્ષા અસ્થાને નથી જ.

ડૉ. જૈનદેવી : શ્રી. ગુણવંતરાય આચાર્ય

'પૂર્વકથન'માં આ વાર્તાસંગ્રહના નામક ગુનારોધક ડૉ. જૈનદેવીના શબ્દો છે: 'જ્યારે સૌથી પહેલો ભૂખ્યો માનવી સૌથી પહેલા અકરાંતિયાને મળ્યો ત્યારે આ જગત ઉપર ગુનેગારીનો આરંભ થયો',—એમાં છે આ સામાન્યક કહાનીઓ પાછળનું આધુનિક ઔદાર્ય. સંગ્રહની છ વાર્તાઓ આ દોરે પગેવાતા વધુ આકર્ષક થઈ છે. ગુનેગારીની દુનિયાનાં વિધવિધ પાસાંની સતીગત રજૂઆત, પાત્રમાનસનું આલેખન, આકર્ષક ઉઠાવ અને નિર્વહન, વૈજ્ઞાનિક સામગ્રીઓની ગૂંથણી, કથારેક રુચિકર વર્ણન, આ વાર્તાઓનું આર્ગ્ય છે કુદરત જગત રાખવાનો આશય સામાન્યતઃ અખંડ જગતાયો ગણાય શુદ્ધિચાતુર્ય અને રંજન આપતી આ વાર્તાઓ 'મેડી કંપના'વાળી કે કારી-જટામંડરવાળી વાર્તા પ્રમાણમાં શિથિલ લાગે. ડૉ. જૈનદેવીને ઉપમાવવા કેટલીક ગોણવળુ જોખી કરાતી પણ લાગે જ. સંગ્રહ લોકપ્રિય થાય તેવા જરૂર છે.

રેતીનાં દહેરાં : શ્રી. હરિપ્રસાદ દા. આચાર્ય

પ્રવીસ વાર્તાઓના આ સંગ્રહમાં છૂટક સારું ચિત્રાંકન, પ્રસંગ પકડવાની નજર, વસ્તુની વિવિધતા જેવાં સારાં પાસાં સાથે સાથે 'પંથ ભૂલેલા'માં છે તેવો પરાકાષ્ટા-એકાગ્રતાનો અભાવ. અંતમાં વધુ પડતું નખાતું મોણ, 'અજ્ઞ'પોમાં છે તેવી અપ્રતીતિકરતા, છૂટક ચિત્રો સારાં છતાં સંકલનામા ક્ષતિ, 'પરાજય'માં છે તેવું પાત્ર વા લેખકના વિચારોનું વિસંગતપણું જેથી વા 'સાનિધ્ય'-'પ્રખ્યાપક'-'હરિદાઈ'-'આપડે' જેવી જોડગુણ-ભાષાક્ષતિઓ પણ મળે છે. 'પટેલ'નામ' કે 'ચૂંદડી' વાર્તા મુલાચ્છ અને આકર્ષક નીવડી છે. લેખક વાર્તાવસ્તુ 'જિંદાણમાં જઈ' લાવે અને અભિવ્યક્તિની દૃષ્ટાંતી વધુ દાખવે એવી આશા રાખીશું.

હું ને મારી શ્રીમતી : શ્રી. દામુ સાંગાણી

માયાભારે પત્ની-મહેમાનો-પડોશીઓ-સંપેતરાં-અવ્યવહારુ પતિ જેવાં લક્ષ્ય રચાપિને નાટ્યાત્મક પ્રસંગ, ચમકદાર સવાદની અવનવી છટા, પાત્રોનું હાજરજવાખીપણું અને વચ્ચે વચ્ચે તરમલીયા પણ પ્રગટ કરતો ૧૮ વાર્તાઓના આ સંગ્રહમાં લખાવટની કેટલીક ખૂંચે તેવી સભાનતા, અનુસ્વાર ઉચ્છેદથી મારીને 'ઉચ્ચતર'-'સ્વભાવિક'-'સાધ્યામિ' જેવી અગુદ્ધિઓ, પણ છે. 'વન ખાય વન ઈચિ જેવો પ્રારંભ', 'હું અત્યારે ગુજરાતી ગુસ્સામાં નથી!', 'નેતાનું ભાષણ અને ભરીના જવાબ, બંનેની લખાઈ સરખી', 'વખત મયમય જેવો બારીક કે મચ્છર જેવો ત્રાસદાયક', લેખક 'મર્મોત્ત' હાસ્ય આપવાનો કશો દાવો' ન રાખતા હોવા છતાં ક્યમની હાસ્યપોષક છાં સરસ ઉપમણ છે, તેમજ ધારદાર બંગ પણ મોટા શેકે છે લગ્ન-જીવન-ગૃહજીવનની આસપાસ બેસી ચતી લાલચિત્ત પંચિચિત્તને માર્મિક રીતે જોઈ લેખક તેને આકર્ષક રીતે રજૂ કરતાં 'વજ્રવચિત્રશુદ્ધ્યન પણ સારું' આલેખે છે. આયોજનની વધુ સુસંગતતા અને આલેખનની સદ્મતર છટાઓ પ્રગટાવતી હાસ્યવાર્તાઓની અપેક્ષા રાખવાનો સદૃશ વાચકને અધિકાર અપેક્ષા આ સંગ્રહ લોકપ્રિય નીવડે તેવો છે.

ત્રણ વરદાન : શ્રી. ચુનીલાલ વ. શાહ

જીવનમાગતવનો પ્વનિ પ્રગટાવતી વીસ વાર્તાઓનો સંગ્રહ મૂળ દેશી-વિદેશી બીજ પરથી વિકસાવાયેલી બોધક છટા રુચિકર વાર્તાઓ આપે છે. 'જટાયુની નબોપાત્રા' માં અનુસનાનું કદનાલીલ આયોજન કે લલ્લ્ય કરુણ સમાપન સાથેનું રહસ્યદર્શન કે સંવાદનું આકર્ષક નિરૂપણ, 'પેટ ને પટારો'

માંના વૈદ્ય મંગળજી કે 'ચાપલ દીવો' માંના શે'નું પાત્રદર્શન, 'કઠોરતાનું' મારણુંમાંનું વાર્તાતત્ત્વ, 'હિદાર' વાર્તાનું વાતાવરણ, 'બહુરૂપી બ્રહ્મચાલ'નું રૂપકગ્રંથન, આ સંગ્રહમાં કેટલાંક તરત યાદ આવતાં પાસાં છે. લેખકની અનુભવી દૃષ્ટિ અને લેખિનીની કુશલતા તેમાં જણાયો. પક્ષીરાગ બધું સંપાતિ, પુત્રવધૂ પાર્વતી, સંગીતાચાર્ય રકંદિલ, વૈદ્ય મંગળજીમામા, બહુરૂપી બ્રહ્મચાલ, રાજુલાનો પુરુષાર્થ પુત્ર ગોપાળ જેવાં પાત્રો મન પર દઢ છાપ પાડી જીવનના કાર્ષ્ણે કેાર્ષ્ણે હિદાત આશયને મૂર્ત કરી રહે છે. બોધક વાર્તાઓનો વાચકવર્ગ લેખક પાસે હજી વધુ આવી વાર્તાઓની અપેક્ષા રાખે જ.

ઠાથરાની વાર્તા : શ્રી. ગાહનલાલ ચુ. ધામી

જર્વામદી, ટેક, સ્વાર્ણ, ઔદાર્ય કે ઊભરાતા પ્રજાની શ્રુતકથાઓને પોતાની વર્ણનાત્મક શૈલીમાં યોજી આપતો લેખકનો આ વાર્તાસંગ્રહ આ વર્ષે નવું સંસ્કરણ પામ્યો છે. નિસર્ગ-પ્રસંગ-પાત્રની રોચકદાર પા રંગીન રજૂઆત, સોરડી જ્વાળાની તેજદાર અદા, અને ભાવનાઆવેગથી સંગ્રહ રચ્યક થયો છે. 'દૂધના કટોરા', 'વીરાં', 'પુનાં', 'પાવરિયાની પ્રેમકથા' સારી વાર્તાઓ થઈ છે. સાપ્રત ભાષ્યોદ્બોધન નિવારી શક્ય હોત તો?

પીતામ્બર વાર્તાવૈલવ : શ્રી. પીતામ્બર પટેલ

શ્રી. હીરાબહેન પાડકના મમતાસર્વા હતાં વિવેચનાત્મક પ્રવેશક સાથે પ્રગટ થતા આ સંગ્રહમાં લેખકે ચૂટેલી ૧૬ વાર્તાઓનો આહ્વાદક ગુચ્છ રચ્યો છે. 'શહેનાઈનવાજ'નું નાથા ડોસાનું રાજધાનિ કે ચોટદાર સમાપન, 'મેળાનાં માનવી'નું ગ્રામીણ જીવન પર ભાત પાડતું કલાદૃષ્ટિની આવગળ પામેલું પ્રત્યક્ષચાનક, 'નરી કે જૂની' માંનું વીરમ-રળિયાતનું સજીવ નિરૂપણ, 'મા' મા મહત્ત્વનું કારુણ્ય પ્રત્યક્ષ કરતી લખમીની તસવીર, 'નંદવાયેલું' હૈયું માંની સાસુની મમતાનું આત્મેષ્વર ઉપરાંત કેટલુંક મનોચિત્રણ અને પ્રાસાદિક ઉપરાત આકર્ષક રોચિસૌંદર્ય આ સંગ્રહમાં તૃપ્તિકર થાય છે. 'નોંત્ર ગગનના પંખી' માંની પાચેક વાર્તાઓ પણ લેખકે અહીં મૂકી છે. લેખકની વાર્તાકલાનું ઠીક ઠીક પ્રતિનિધિત્વ સાચવતો આ સંગ્રહ આવકાર પામે તેવો થયો છે.

અંતરનાં અમી : અનુજ રૂ. શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતા

ત્રણ મોલિક અને ૩૧ અર્થદિન કે રૂપાન્તર પામેલી વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ 'કિરમતના ખેલ', 'જેસી', 'ટ્રેનમાં', 'રક્ષણની રકમ', 'પિતા',

‘બાપુજી’, ‘રાતની એક્સપ્રેસ’, ‘હૂપો ખગ્ગનો’, કે ‘બૂરા વાગ્ગનો બેદ’ જેવી વિવિધ સુવાચ્ય વાર્તાઓ આપે છે. ‘અંતરનાં અમી’ મૌલિક વાર્તામાં ધટના તત્ત્વ આકર્ષક છે. ‘બારી’ માં સુઝવિતતાનો અભાવ, ‘વાંદોનો ત્રાસ’-માંની સફળ નાટ્યાત્મક કિસ્સાચર્યાત્મક સહેજ ખૂંચે તેની મુરુચિની ખામી, જન્માવટની પદ્ધતિમાં સામાન્ય વસ્તુઓ રોચિત્ય થા ઉનાવળાપણું, નિવારવાળેગ નયનાં પાસાં ગણાય. સરળ રીતીમાં રામાયક પ્રસંગે અને આકર્ષક સ્વભાવદર્શન પણ લાવતો આ સંગ્રહ સુવાચ્ય નીવડ્યો છે.

આયખાનાં ઓઢણાં : અનુ૦-૩. શ્રી. ‘શાન્તમ્’

એક પોતાની અને બીજી સાત અનુદિત કે રૂપાન્તરિત વાર્તાઓનો આ નાનો સંગ્રહ પ્રા. જયન્ત પાઠકના અવલોકનાત્મક આશુખ સાથે આ વર્ગે બહાર પડ્યો છે. લિપો તોરતોય, વિષ્ણુ પ્રભાકર અને મુખદ્રાકુમારી ચૌદાણીની વાર્તાઓ અનુવાદ-રૂપાન્તર મોટે પસંદ કરાઈ છે. ‘એક વહેણ’, ‘એ કિનારા’ વિદેશી બીજાંથી સારી વિકસેલી વાર્તા છે. ‘રહસ્ય’ બોધક દુષ્ટોની નીવડેલી વાર્તા ગણાય. ‘ભારે પડી!’ ની હળની ઝાંટ આકર્ષક છે. ‘ચિનગારી’નો કૃત્રિમ સંવાદ, અને ‘અભિયુક્તા’ માં લોકેટ ઠેક લગી તપાસાયેલું જ નહિ એવું અપ્રતીતિકરપણું ખૂંચે. ભાવનાશીલ રાષ્ટ્રીય જુસ્સા તથા આર્થિક બાંહે સર્જેલી સામાજિક વિષમતાની સામગ્રી પર મંડાયેલી આ આઠ વાર્તાઓ વર્ણનાત્મક સાથે સુવાચ્ય છે.

ઝરણુ ઝરણુનાં નીર : અનુ૦ શ્રી. ‘શાન્તમ્’

વર્ણન-વાતાવરણને એકંદરે સજીવ કરતી છ અનુદિત વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ શ્રી. જયન્ત દાણાવાળાના પ્રવેશક સાથે બહાર પડ્યો છે. ગાર્શિતરચિન ‘લાલ ઝંડી’ માનવતાલયો સેમિયોન અને વૈરામિલયો વાગ્ગીનીનાં પાત્રોનું અને રહસ્યનું સારું નિર્વહણ સાથે છે. સમાજના નીચલા ધરમાંનું માણસાઈનું તેજ પ્રગટ કરતી વાર્તાઓ ધ્યાન ખેંચે છે અહીં. એખોવની ‘શરત’, કૃષ્ણચન્દ્રની ‘કાળી સડક ચોળી સડક’, અને તોરતોયની ‘રીંછનો શિકાર’ વૈવિધ્ય આણી સફળ વાનાવરણ રચી આપતી વાર્તાઓ છે. શ્રી. ‘શાન્તમ્’ની વાર્તા પસંદગી અને તેની મુજરાલી લાક્ષણ્યોની રજૂઆત ‘આયખાનાં ઓઢણાં’ કરતાં આ સંગ્રહમાં વધુ સૂક્ષ્મતા અને સામર્થ્ય દાખવે છે. આ બન્ને સંગ્રહનાં મુખપૃષ્ઠો, ખાસ તો ‘આયખાનાં ઓઢણાં’નું વધુ સુધરતા દાખવી શક્યું હોત તો ? છપાઈ પણ વધુ કાળજી માગતી હતી. શ્રી. ‘શાન્તમ્’ ભવિષ્યમાં આર્થીય વધુ સમૃદ્ધ સંગ્રહો આપે તેવું ઇચ્છીશું.

ધારાપુરીનો ખાતનો (ભાગ, ૧-૨): અનુ૦ કી. રામુ ઠક્કર

મુસ્લિમ બનેલા કાઈ અંગ્રેજ રીનિકે લખેલી અને અનુવાદકને અક્ષમાત્ર મળેલી 'The Zondnd or A Nawab's Leisure's Hours' નામક 'દિલચસ્પ' અને 'ફક્કર' વાર્તાઓ સરળ રસ્યક ભાષાન્તર પામીને આ એ ભાગમાં આ વર્ષે પ્રગટ થાય છે. અરબ જ્ઞાનમાંથી મળેલી ઇરાની રૂપવતી કીડા ઉર્દૂ મહેતાબના ગ્રેમમાં નિમગ્ન મુરતના નવાબને 'મુઝ' માં લાવવા આકર્ષક કદાનીઓ કહેવાય એવી યોગ્યતા તેમાં છે. આમ મુજરાતની બ્રમિકા તો વાચકોને આકર્ષણ ત્રેરશે જ; પણ વાર્તાઓ જે મધ્યકાલીન સાદસ-સોર્ષ-પ્રગુપ-ગ્વાર્ણુ કે ફરેખી-પ્રપંચ-મુત્તનું વાનાવરણ રચી આપે છે, તરિત રોગાયક ધરનાઓ જે રદગ્યની દવા પનુ જમાવે છે, અદ્ભુત ધરનાકડીઓને ય જે કાચુનું જુદિગમ્ય સાંધાનુ પૂરું પાડે છે, જૂઠાં-ગ્રાયાં મળતરીખાજ-સાદસિકે ટાકા-જરજંત થા લંપટ-એણુયોગ્યવસ પાત્રોની જે ભરચક યાદિ ચીતરી આપે છે, એમના દ્વારા જીવનની કાઈ ને કાઈ ઉદાત્ત ભાવનાનો ઉપગંદારમાં જે જલ્પ સચરાપ છે, તે આ સંગ્રહોના વાચકને દુચિતર કરે તેમ છે. ઉર્દૂ વાર્તા કીડાના ઇરાનનિવાસના કથાનકને મૂળી સંગ્રહોને સમગ્ર પાટ અર્પે છે. કેલીક થોડી કાળજીથી નીકળી ચકત એવી ભાષાશાસ્ત્ર-મુદ્દાચુક અને પ્રથમ ભાગને મુકાબલે ખીમત ભાગની મૂળ પ્રગુ વાર્તાઓનું વગ્ન-નિરૂપણરીયિલ દેવા છતાં, જુદિચતુર્થ-એક-સિન્જત આપની વિરમૂત મધ્યકાલીન વાર્તાઓ રસવાડી ગ્વારે મુજરાતીમાં કાળજીપૂર્ક ઉત્તરવા માટે વાચકોનો વિશાળ વર્ગ લેખકને અવસ્ય મન્યવાદ

અને એમાંનાં 'અવલોકન-ભાષા-શોખ'ને ઓત્સાદન આપના એ મહત્વની વાત છે. નિયમિત લખાયેલી, માંદગીની લાચારીમાં અન્યની નોંધનો ય ઉપયોગ કરતી આ રોજનીશીમાં ગાંધીજીની રોજિંદી વાનચીત-વાર્તાલાપ-પ્રાર્થના-વ્યાખ્યાન-પત્ર આદિ પ્રમાણભૂત સામગ્રી દ્વારા ગાંધીજીનું બહુલક્ષી વ્યક્તિત્વ સુરેખ ગોખી આવે છે. ગાંધીજીની પારદર્શી નિખાલસતા, આત્મબળની પ્રભાવશીલતા, એમનો વિનોદ, એમની તકરપશી દૃષ્ટિ અને દૂરગામી સૂત્ર, એમની સત્યનિષ્ઠા, ક્ષણે ક્ષણે માનવહિતની ચિંતા, બેધક છતાં હૃદયરપશી ઉદ્ગારો સાથે લેખિકાના સન્નિધ કર્તવ્યપરાયણ અને લાવનામય વ્યક્તિત્વની પ્રતીતિ પણ વાચકને થાય છે. સરદારશ્રી, પં. નહેરુ, બાદશાહખાન જેવા વ્યક્તિરેખાંકન અને ખાનસાહેબ-નહેરુ વગેરેને દોષણી ખવડાવવાનો પ્રસંગ-એ. આઈ સી. સીનો પાસ ન મળ્યાનો કે બિડારી ખાદી અંગેના ગાંધીજીના અપરિગ્રહનો ય લેડી માઉન્ટેન ગાંધીકુટિરમાં આવે છે એ પ્રસંગ-સુનેશ ગાંધીજીના પગ ધસતાં લેખિકા નાકમાંથી લોહી નીકળે છે તેને ઓઠગૂની દૂસાથી દાખે છે તે પ્રસંગ અથવા મૌલાના મટે સિંગરેટની રકાખી મૂકતા ગાંધીજીવાળું દૃશ્ય, ઉપરાંત જ્યમકાશ નારાયણ-બાવંતરાય મહેતા વગેરે વિશેના ગાંધીજીના અભિપ્રાયો અને સરદારનું દીખા જેવી અનેક વીગતોથી આ રોજનીશી સજીવ નિષ્પણ પામી અસરકારક નીવડે છે. પરંતુ સૌથી વધુ વેધક તો નીવડે છે ગાંધીજીની આત્મનિરીક્ષણપૂર્ણ પરિસ્થિતિજન્ય ઊંડી વ્યથા-મંથનશીલતા. 'આજે મારું કાણુ માને છે?', 'મારી આર્ય તરફ અગ્નિની જ્વાળાઓ . ઊગી છે. એ જ્વાળાઓ મને ભરખી જતી નથી તેમાં મું' ઈશ્વરની કરુણા છે, કે તે મારી હાંસી કરે છે?', 'આપણાં પગરણ ઠીક નથી', 'પટેલાં મારા દુકા કરે, પગી હિંદુસ્તાનના કરજો', સમા ઉદ્ગારો આખી રોજનીશીમાં ઘેરો વિષાદ પ્રસારે છે. ગાંધીજીના અંતરની એ વાચા મંથન શીલ છતાં સત્યનિષ્ઠ દઢ અને પ્રેમમય તો રહે છે જ. એમની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે જીણી જીણી વીગતોની કાળજી, નિરામિતતા, પરાણાગત, લેખિકા મટેની સમગ્ર વતસલતા, ધ્યેયનિષ્ઠા પણ પાને પાને પ્રત્યક્ષ થયા કરે છે. 'કાલિયાવાડી કાઈક આવે છે તો બાપુનું ખૂબ ખીલે છે' જેવું લેખિકાનું જીવું અવલોકન પણ આ રોજનીશીમાં વચ્ચે વચ્ચે લક્ષપાત્ર અને જ. 'ઉપરના આકાશમાં અધારી રાતના તારલાઓ ટમટમી રવા હોય છે અને ખાનસાહેબ પં. બાપુનું પગ ખૂબ જ ભકિતપૂર્વક દાખે છે' જેવું ટૂંકું છતાં હૃદયરપશી વર્ણન પણ લેખિકાની કલમ આનાદ

ઉપસાવી શકે છે. લેખિકાની રીસ વેળાનો ગાંધીજીનો ઉદ્દગાર 'કેમ, માશી કાપેથી જાતમાં કે નહિ?', જવાબરુપે ગુજરાતી 'દેખો, મેં બરાબર સમજી ગયો છું', લેડી માલિન્યોત્ત આવવાનાં હતાં તેથી ઓળખે જોડવાતી હતી તે જોઈ લોકો આપી જતા હતા એવી લેખિકાની વાણી સાંભળી સરદાર કહે છે તે ટકોર, 'તો શું ખીજાઓ ખાતર પાડવા જાય છે કે?', અથવા મધ-ગરમ પાણી-સોડાનું ગળેય ન જાતરે એવું પીણું લેખિકાને પીવું પડે તેવાં અનેક પ્રસંગો-ચિત્રો આ ગંભીર ચિંતનપ્રેરક રાજનીતીમાં હજીથી છાંટ સાથે આત્મીયતાની પ્રુથક્ક જમાવે છે. 'ન ખાળે' જેવો ગાંધીઉદ્દગાર, 'લાખો નિરાશામાં'ને ભજન કહેવાય, 'મા રંકને ઘેર રાય' જેવું મધાણું નિવારવાળેય ગણાય. ગાંધીજીના પુનિતકર સાન્નિધ્યની લેખિકાની ચિરંજીવ સ્મૃતિ ધરાવતાં પુસ્તકોમાં પ્રમાણભૂત વસ્તુ અને સજીવ ચિત્રાત્મક આલેખનશૈલીથી ગરવું બનતું આ પુસ્તક ગાંધીજીવન-દર્શનના અભ્યાસીઓને ય મૂલ્યવાન લાભશે. રાજનીતિ પદ્ધતિઓ ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય જીવન અને જીવનસમગ્રનાં અનેક પાસાં વિશેની ગાંધીદષ્ટિ સંદર્ભસામગ્રી રૂપે કિંમતી છે. આ વર્ષના ચરિત્રાત્મક સાહિત્યમાં 'બિહાર પછી દિલ્હી' અંધનું તેથી જ આદરપાત્ર સ્થાન નિશ્ચિત છે. આપણને ય જાણે એ દિવસો વચ્ચે ગાંધીજીની સંનિધિમાં લેખિકા લઈ જાય છે.

ગામતીઘાટ : ડી. હંધર પેરલીકર ✓

વિનોબાજી-મેઘાણી-માવળીકર-રમણલાલ વસતલાલ દેસાઈ-વિદ્યાબહેન નીલકંઠ-પુષ્પાબહેન મહેતા જેવી ખ્યાતનામ વ્યક્તિઓથી માડીને લેખિકા કાકા બાપર જાગત યા ગામઝાના નજી પડેલા કુલ વીસ રેખાચિત્રો સમાવેતા આ સંગ્રહ, આકર્ષક ભાવનાશીલ શૈલીકે સદૃશ પ્રેરક સામગ્રી પ્રવાહી શૈલીમાં રજૂ કરે છે બાપર જાગત કે નજી પડેલા જેવાં ચિત્રાંકનોમાં લેખક વિવેચ જણાવવા મળતું હોવાથી આત્મચરિત્રનો અંશ પણ મિશ્રિત જણાશે. આમસેવક ગોર-ધનલાઈના પરિચયમાં મૈત્રીની રુચિર આત્મીયતા પુષ્પાબહેનના રેખાચિત્રમાં મળતી પૂર્વજીવનની અપમાત ખીજો, જૂના-નવા પરિબળોના સંઘર્ષને આલેખતાં જણાતી પ્રગતિશીલતા અને વારતવની પક્કડ બેગી સહાનુભૂતિ, જાપાની સમાચાર રીલિ-સરકારી ન્યાયતંત્ર-વિદ્યાસરંથાઓ-અંદર અંદરના સંઘર્ષમાં પડી ગયેલો આર્યસમાજ-આચારનિર્ણય પુરાનો, -આદિ પરની માર્મિક ટકોર, અમુક વિશેષતા પ્રત્યે જ નિરૂપણનો ઝોક, રામનારાયણ પાઠક-હીરાબહેનના લગ્ન રિથે લખતા કહેલી નિખાલસ કબૂલાત, 'જરાજાઈની પ્રતિષ્ઠા'ની ધટના નિરૂપતાં સ્વનિબંધ સાથે પાત્ર-પ્રસંગની જમાવટથી ખીલી

ભાતી વાર્તા જેવી લખાવટ, એમાનું પત્રગચ્છ, લગ્ન જ્યાં જ્યાં સામાજિક દષ્ટિએ પ્રેરક મૂલ્ય હોય ત્યાં ત્યાં એની આયોજના, જેવા અનેક પાસા લેખકના અવયોજન-ચિંતન-સૂઝ-કાર્યદક્ષતા-ઘેરીતી ખૂબી પ્રગટ કરી રહે છે આ રેખાચિત્રોમાં લેખકની નિખાવસના, પ્રગતિશીલતા અને ગુણગના પ્રત્યેક પ્રદર્શનમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે નિરૂપણમાં અને વિચારમાં લેખકનો સંયમ અજબ રીતે લાવનારી રહીને ય અર્થ વ્યો જાય છે પુરુષાર્થ અને મર્યાદાથી છૂટી નાની-મોટી વ્યક્તિઓનું જીવન લેખકને આકર્ષે છે કીર્તી વીંગતો ય લેખક ચૂકતા નથી. ગુજરાતના આધુનિક જીવનપ્રવાહનું ભાગ્ય સ્વયંવતો આ સમગ્ર યથાર્થ 'ગોમતીઘાટ' ખતી રહે છે 'જનમદીપ'ની પ્રેરણાશ્રમિ સાવ નાનું ગામનું નેહરા, 'જયભાઈની પ્રતિજ્ઞા'માં જ્યાંખહેનનું મંથન, એમાં જ મજનું જ્યાંખહેનના પિતાનું વ્યક્તિત્વચિત્ર, જેવામાં લેખકની કથમ ભારે સફળતા દાખવે છે 'મુલાશિખ' 'મુખારિંદ' 'અપે' 'સેક હેન્ડ' 'શતાબ્ધિ' 'મોહીન' જેવા ભાષા-મુદ્દલના અને કવચિત્ વાકચત્તચનાના ય દોષો 'ગોમતીઘાટ'ના લેખકમાં અપેક્ષિત ન જ હોય ને ? 'જંગમ વિદ્યાપી'ના રનાતક' અને અનુભવી-લોકપ્રિય લેખકની થોડી કાગજ જ આરી ક્ષતિએ તો ટાળી શકત 'ગોમતીઘાટ'ના સમગ્ર સ્વરૂપમાં અનમત જે પ્રેરક સમૃદ્ધ વસ્તુ અને લાવનારી ન-મુદાર તથા ગુદ્ય દષ્ટિ છે અને કથમની પ્રવાહી શૈલી છે, તે એને વિશિષ્ટ ગૌરવ અર્પે છે જ. ધુન્દ ગુજરાતનું આદિકામાનું જીવન પણ લેખકે આ મંડૂપમાં સમાવ્યું છે. ધનસ્થામ-જયંતીભાઈ જેવા મિત્રો, અધિયુવાનો-ડૉ. રાજેન્દ્ર વ્યાસ કે જગદીશ પટેલનો લગ્નપ્રશ્ન, પૂર્વ આદિકાના બિખ્ખુ ખી. ડી. માગતર ચરોતરના બીખાભાઈ કે ઈશ્વરભાઈ, રસોવામાંથી પતિ થતા આર્પસમાજ મયારા કર, લેખકની દષ્ટિ-કથમનું લક્ષ પાગી ગુજરાતી સમાજનું ગૌરવ દરે છે તેમ નવી પેઢીને પ્રેર ય છે તેથી જ 'ગોમતીઘાટ' જેવા સમગ્ર લેખક વધુ આપે એવી આશા રહે છે

ખા-ખાપુની અતિમ ઝાંખી : શ્રી. મનુખહેન ગાંધી

મહાત્મા મંધી અને પૂ. દસ્તૂરનાની અતિમ પયોતી લગ્ન ઘટનાનું હૃદય-રપર્શી ચિત્રાન અહીં ભાગદંડ સરગ ક-તો લેખિકા દેરે છે, અનુભવધયા સરદાર અને ભખિકોમલ નહેરુના રેખાચિત્રો પણ તેમાં યાદ નહે તેવા ગૂંધાયા છે. પતિપરશય ખા અને નિતાત જગત એસ જ પ્રેમાળ ખાપુનાં ચિત્રો સાનિધ્યના અનુભવે જમાશ્મી નીવડ્યા છે 'જીવતો રહ્યો તો પ્રાર્થના

પછી ફરતી વેળા વાત કરીશું' યા 'આ બધું જોવા ઈશ્વર હવે મને વધુ નહિ રાખે' એ ગાંધીજીનારો ઐતિહાસિક પુરવાર થયા છે. 'ગોળને જલદીથી બનાવી' - 'કે 'તેમની જોડે .. લલામણુ કરી' જેવા પ્રયોગો ઉગ્રિત ન ગણાય; છતાં સ્મરણીય ઘટનાઓનાં આ બે વ્યક્તિત્વક્ષી ચિત્રો લેખિકાએ સાક્ષીની સજીવ દૃષ્ટિથી અને સ્વાભાવિક એવી જ આકર્ષક વેગીત્રી શૈલીમાં આલેખી આપીને આ નાની પુસ્તિકાને ગરવી બનાવી છે એમ અવશ્ય કહેવું જોઈએ.

શાંતિનિકેતનની યાત્રા : શ્રી. પ્યારેલાલ

ગાંધીજીની ઈ. ૧૯૪૫ની શાંતિનિકેતનની છેલ્લી મુલાકાત અને તે સમયના તેમના ઉદ્દેશોધનને સમાવતી આ નાનકડી પુસ્તિકા વિદાય લઈ ચૂકેલા કવિ રવીન્દ્રનાથની વ્યક્તિતાનેય ગૂંથી લઈને 'કરુણતાનો લાવ' સુરખ રૂપે ઝીંકે છે. શ્રી. ભિતિબાબુની વેદના કે શાંતિનિકેતન કાયલના ઈશ્રા જેમાં સેવાતા હોય તેવો કાગડોનો માળો બન્યું છે, ગાંધીજીનો તપ પરનો લાર યા ભવિષ્યમાં હિન્દુસ્તાનીમાં બોલવાની ચેતવણી ધ્યાન ખેંચશે. સગીત વિષેના તેમના વિચારો અસ્પષ્ટ જણાય છે, ભાવે તે 'અનભિર' રૂપે રજૂ થયા હોય. 'ગીતાજલ્સિ'નો ઉતારો સારાનુવાદ તો પામવો જોઈતો હતો જ. એક યાદગાર ડ્રસંગને નિમિત્ત કરી લેખકે બે મહાન વિઘ્નિતિઓનું દર્શન અહીં સારું આપેખ્યું કહી શકાય.

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર : શ્રી. ધનવંત ઓઝા

રવીન્દ્રવંશઠક, રવીન્દ્ર જીવન-સર્જનસૂચિ, ઈ ૧૯૨૦માં શ્રી રવિશંકર રાનજો દોરેલું કવિશ્રીનું રેખાંકન, કવિ અને ગુરુગતતા સબધ વિષે સ્વતંત્ર પ્રકરણથી વિશિષ્ટ થયેલું આ ચરિત્ર કવિના સર્જક-સુષિ-કેળવણીકાર તરફિના વ્યક્તિત્વને પણ નિરૂપે છે દુકો પરંતુ આકર્ષક બગાળપરિચય, અજા તરખાનું ટુંકું સંદેશિત્ર, 'જીવનકલા' વિભાગમાંથી સુદુષ્ટિમિત્ત વ્યવસ્થિત સંકલના, કવિને ગુજરાતની કઠી-વેદમી લાવતી કે સગીત-નરલિકાની કવિને પ્રેરણા ગુજરાતમાંથી મળી અથવા મુગમળ પહેલું જોયું સૌરાષ્ટ્રમાં જેની મદત્તની નોંધીગત, આ ચરિત્રને ઉમથોગી અને ગાયક કરે છે. નિરૂપાય મમત્રવક્ષી અને રસપ્રદ ઉપરાત માહિતીગૂથ્યું બન્યું છે. રવીન્દ્રની અસરનો મુદ્દો વધુ પૃથક્કરણમક અને આધુનિકતાવક્ષી થયો હોત તો સારું. વિશેષત વ્યક્તિત્વક્ષી પરિચયાત્મક ગ્રંથપત્ર છતા કેટલાક નવીનતા અને વીગત-ગૂંથળીથી આ ચરિત્ર વ્યાપક ઉપયોગનું નીવડે તેમ છે.

રવીન્દ્રનાથ : શ્રી. યશવંત દોશી

તોતેરમી પરિચયપુસ્તિકા રૂપે જાહેર આવતું આ નાનું પ્રકાશન કવિ-શ્રીના જીવનકવનની ક્રમબદ્ધ સારવાહી પરિચયાત્મક રજૂઆત કરે છે. ઝીણી વીંગતો અને સહૃદયતા ઉપરાંત તટસ્થતાનો એવો સુમેળ આ સરળ શૈલીના ચરિત્રમાં દષ્ટિગોચર થાય છે, કે હાથવગી સંદર્ભત્રયિકા રૂપે ય એનું મૂલ્ય છે જ. પુસ્તિકા પ્રયોજન સિદ્ધ કરી શકી છે.

સર્વમાન્ય લોકનેતા : શ્રી. વ્યવનરાય શુક્લ

શૈશવથી ગુજરાત રાજ્યના પંતપ્રધાન તરીકેની કામગીરી લગીની ડૉ. જીવ-રાજ મહેતાની સળંગ જીવનતસવીર આપેખતું આ ચરિત્ર વીંગતસામગ્રી અને વિવેકપૂર્વકના સંવમભર્થો નિરૂપણથી લક્ષપાત્ર છે. તસવીરો સાથેનું આ ચરિત્ર ડૉ. જીવરાજ મહેતાનાં આ વર્ષનાં ચરિત્રોમાં સહેજે તરી આવે એવું ગણાય. વર્ષ વ્યક્તિવિશેષના વ્યક્તિત્વને અનુકૂળ ઠીકીકતો પરનો લેખકનો ઝોક આ પ્રકાશનની સાર્થકતા છે. ૧૯૧૬નો સર તાતા સાથેનો પ્રસંગ, શ્રી. હંસાબહેન સાથેનો લગ્નપ્રસંગ, વડોદરા ધારાસભામાંનું દીવાનપદેથી પેશ કરાયેલું તહેામનામું—જેવી વીંગતોના આપેખનમાં લેખકનો સંયમ ગૌરવભર્યો નીવડ્યો છે. વ્યવસ્થિત રજૂઆતમાં ક્યાં ક્યાં છટા ઉમેરાઈ હોત તો ઈષ્ટ હતું ખરું.

વીર વિદ્યાર્થી : શ્રી. મદન પરીખ

આરંભના આરંક પ્રકરણમાં ડૉ. જીવરાજ મહેતાના શૈશવ-વિદ્યાર્થી-કાળને પથ્થુ બાકીના આરંક પ્રકરણમાં એઓની કારકિર્દીનું નિરૂપણ આ ચરિત્ર દ્વંકું ચરિત્ર કહી શકાય. તખીય, રાજનીતિના ઉપરાત લોકભેવક તરિકે ડૉ. જીવરાજના પ્રેરક વ્યક્તિત્વને પ્રમટ ક્રતા આકર્ષક પ્રમંગો બહીં સક યિત થયા છે. પુસ્તિકાનું શીર્ષક બદલાયું હોત, કે ભાષા—જોડશીશુદ્ધિની ચીવટ જળવાઈ હોત તો ઈચ્છવા યોગ્ય હતું.

યશવંતરાવ ચન્દ્રલાલ : શ્રી. ચંદુલાલ ઝિમ. શાહ

રાષ્ટ્રના અને મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના યશસ્વી નીવડેલા અગ્રણી શ્રી. યશવંત રાવ ચન્દ્રલાલની વિશેષતઃ રાજકીય કારકિર્દીને અનુવક્ષીને લખાયેલું આ ચરિત્ર તેઓની હિંમત, સેવાભાવના યદ્દા અને સમજદાર સૂઝને સારી રીતે આપેખે છે. ૧૯૪૨ની લડતમાંના એમના કાર્યની રજૂઆત રોચક નીવડી છે. છતાં કહેવું રહ્યું કે વર્ષ વ્યક્તિવિશેષનું આથી વધુ સમગ્રવક્ત્રી અને સમૃદ્ધ ચરિત્ર લેખક આપી શક્યા હોત. કસિત વર્ણવાયેલી ઘટનાનું અધૂરું રહેલું પૃથક્કરણ, નિરૂપણની સળંગતા આડે આવતા મિનાવસ્યક અભિપ્રાયો, ઉત્તરાર્ધમાં વધુ

પડતા હિતારાએને કારણે આવતી વ્યસ્તતા, ગુજરાત-ગુજરાતી સાહિત્ય સાક્ષરાદિ પરના કટાક્ષો અસ્યાને તો લાગે જ એવી અંગતતા, પુનરુદ્ધિત 'સ્પષ્ટીકરણ' 'ક્ષીકરો' 'ઉચ્ચતમ' 'અર્થહિનસમુ' '(વક્તૃત્વને સ્થાને) વક્તૃત્વ' જેવી ભાષા-ક્ષતિઓ, કેટલીક દ્વિપિત વાક્યરચના, કે પૂ. ૧૨૭ પર ચૂંટણી મોરારજી હોર-ચબ્દાણુ વચ્ચે થઈ હોવાનો હકીકતદોષ, આ ચરિત્રની આવી નબળી કડીઓ અવગણાય એવી નથી જ. સદ્દાખ્યાથી લેખક પાસે તો વધુ સમૃદ્ધ ચરિત્રકૃતિની અપેક્ષા રહે જ. ચરિત્રનાપકના ગુણલેખનમાં તુલનાત્મક નિરૂપણ પણ વધુ સમતોલ્ય ઇંદ હતું. આપણે ત્યાં આવા નિશ્ચય પુરુષાર્થ અને વિવેકથી સેવાક્ષેત્ર પ્રેરક નીવડેલા અગ્રણીનું આ પ્રથમ ચરિત્ર છે એ જોતાં એનું વાચન ઉગ્રયોગી તો થશે જ.

સ્થાનુભવના જીવન પ્રસંગો : શ્રી. ગોપાળદાસ પ્ર. મોદી

રહસ્યદર્શી અને સંયમશીલ રીતે રજૂ થયેલા લેખકના જાતઅનુભવ-જ્ઞાનના પ્રસંગો ચિત્રાત્મક યા કથાત્મક રૂપે અડી સંગૃહીત થયા છે. પ્રસંગપસંદગી અને રજૂઆતમાં લેખકની ભાવનાપરાયણતા, કલાપ્રીતિ અને સંસ્કારિતા સાથે માર્ગિક વિનોદલક્ષિતાનોય પરિચય મળે છે. સ્વાતંત્ર્ય પંડીના જીવનપ્રવાહનો અને વિશેષતઃ મધ્યમ સમાજનો ચિતાર સંવેદન-ભર્યો નીવડ્યો છે. આફ્રિકાના જીવનમાંય લેખકે ડોકિયું કપું છે. ૬૫ અનુભવપ્રસંગોના સમગ્રતયા ધારાવાહી નિરૂપણમાં જીવનનું ભદ્ર-અભદ્ર કે ભવ્ય-નિમ્ન ચિત્ર ઉપસાવાયું છે. તુમારશાહી, નડોરતા, રસચન્પતા, દંભ, ચીકટાઈ પર કટાક્ષ પણ થયા છે. આ સર્વ વચ્ચે લેખકની માગત્યજ્ઞતાનો દોર ઝળક્યા કરતો દેખાશે. આત્મનિરીક્ષણનું પાસું આવા જાગૃત લેખક ન જ ચૂકે; એ અંશ પણ લક્ષ્ય ખેંચે છે. 'સુભગ દાંપત્યદર્શન'ની જીવંત ચિત્રણા, 'આ ગીતાપાઠનો' નો વ્યંગ, ગુજરાતીમાં ભસી મરતાં ચું થડું હુડું?' માનો રમજી કટાક્ષ, 'શ્રીયુત કપનીદાસ'ની પ્રસંગજન્માવદ, શાસ્ત્રીય સંગીતના આવાપને કંપ સમજીને એરેઓ લાવતા સદૃશ્ય પારસી-વાળો દુચ્છો, જેવા પાસાં સંગ્રહમાં આકર્ષણ પ્રેરે છે. 'મધ્યમ વયનો માનવી' માં છે તેવી સંવાદની દીર્ઘસૂત્રિતા, 'જો હોત ન મોત' જેવી સામાન્યતા કે 'આવારા નિઘર્ષાઓ'માં છે તેવી અર્પિતતા, સ્થવતત્ત્વની ઉપેક્ષા યતાં અજખામણી જણાતી વાચ્યતા, ક્યારેક ચિત્રણા માત્ર મોઢે યા માહિતી જ બની રહે તેવી રજૂઆત, કે કચ્છો ધોતિયું મદારાખૂની પદ્ધતિ જ નહિ સૌરાષ્ટ્રમાં પણ પ્રચલિત છે તેની વિસ્મૃતિ આ કૃતિમાં મર્યાદા ૩૫

ખરી. તો પણ લેખિકાના વ્યક્તિત્વની ફારમ પણ પ્રેરતાં આ પ્રસંગોએખતો એમાંની સ્વાભાવિકતાથી, મદદથી દષ્ટિ-સંપન્ન પસંદગીથી, સજીવ ચિત્રણ-શક્તિથી, એકાદ મિત્રાપિનાથી અને સમગ્રતયા સંબંધભર્યા વિચારભાવ-રોડથી મુલાવ્ય બન્યાં છે. શ્રી. કાકાસાહેબની પ્રતાપના સંપ્રદાને સાંપડી છે, એવો મુણવિગેય સંગ્રહમાં છે જ.

સંસારમાધુરી : શ્રી. લાલુખહેન મહેતા

લેખિકાના સંસ્કારી, સૌમ્ય, સવેદનશીલ અને પ્રગતિશીલ મનોમય વ્યક્તિત્વનું પ્રતિબિંબ પામતાં જનમનુષ્યવર્ગમાં એસડ પ્રસંગચિત્રોનો આ સંગ્રહ જીવનના સુરીવાપણાની ભાવના સ્ફુટ કરે છે, ભાષાશૈલી તાદ્યના ખડી કરનારી અને અરુપસિત છે સંસારમાધુરી મંથન વિના ન પ્રગટે તેથી ધર્ષણ અને મંથનની તસવીરો આ સંગ્રહમાં પણ કરે છે. કુટુંબ-જીવનની ય ઉપેક્ષા યાપ એવા વ્યવહારમાં એકાભાવ હોવાથી તે હવે એણે જ કરવો રહ્યો કે બીસમભાવની ઝુંબેશમાં પુરુષનેય સમજવાની સહૃદયતા ઓએ ત્યજવી ન ધો, શહેરી ધમાલમાં ધરતું મુખ એસડે છે, સ્ત્રી નોકરી કરે તે ધરનાં મુખ-શાન્તિને ભોગે તો નહિ જ, બાળકોને ય કામ તો મોંપવા જોઈએ જેવા સૂચન લેખિકાનું ગૃહજીવનનું સાચું દર્શન અને સ્ત્રીલેખિકા તરીકેનું સંબંધી વશણ રખત કરે તેમ છે. ઉદામપણું કે ઉચ્ચતા એ જ આધુનિકતા એવું સમીકરણ લેખિકાએ નથી ગ્રવીકાર્યું એ આખા સંગ્રહમાં વ્યાપ્ત એવું સુભગ તત્ત્વ છે. મૂંઝવણી સમસ્યા વચ્ચેની લેખિકાની પોતાની નિષ્ક્રિયતા, પરિતાપની સહૃદયતા છતાં યેન કેન ઉકેલ ભાવવો જ એવી વૃત્તિનો અભાવ, લેખિકાનું યથાર્થ વશણ પણ સ્વયંશે. 'મુધારો બધો ઉપર ઉડરો જ છે. ઊડે તો પહોંચતો જ નથી' અથવા 'નાની બાળાઓને પણ (સ્ત્રીઓની જેમ) ધરની વાત બદલ દહેવાનો અભખરો બહુ હોય છે' જેવું અવપોક્ષન પણ તરત લક્ષ દોરે તેમ છે. 'એ વિરોધી ચિત્રો'માંનાં સચિતાખહેનને પક્ષેય સ્વયં તે દર્શાવ્યું હોત, 'સંસારમાધુરી'માં ધર્ષણ-મંથનની વાતોનું પ્રમાણ થોડું મર્યાદિત હોત, કે જોશી-ભાષા-અનુસ્વારની કેટલીક કાનિ દગાઈ હોત તો ઇચ્છ હતું. નેતાગીરીની તાલાવેલીને દૂર રાખીને, સમાજની વશણથી અનુભવોને પ્રસંગ-પાત્રની નુરેય રજૂઆત અને રસાગ વેળી દ્વારા પ્રયક્ષ કરી આપનાં લેખિકાનો આ સંગ્રહ પણ સામાજિક દર્ષણ તથા પ્રેરક દીપ શિખા રૂપે લોકપ્રિય નીવડે તેવો છે.

સૌરઠના સંત-મહાત્માઓ : શ્રી. કાલિદાસ મહારાજ

સત્તર હિંદુ-મુસ્લિમ મહાત્માઓનાં વાર્તાત્મક ચરિત્રોનો આ સંગ્રહ વર્ણનાત્મક રીતીમાં બોધક રીતે જિજ્ઞાસુઓને રોચક થાય તેવો છે. દંતકથાઓ આધારભૂત ન લાગી ત્યાં લેખક તેમ જણાવ્યું છે, છતાં જમાનાની પચાદશી જેતાં ચમત્કારોનું બ્યાન અનિવાર્ય થયું જણાય છે. લેખકની કલમની તળપદી રોનક-છાંટ વર્ણનોને ય કીક ઉડાવ આપે છે. આહીર મેરામ, લાલન-શાહ, જયો ભગતાદિ સંતોની જીવનઘટનાઓ દ્વારા સેવા, નમ્રતા સાગાદિનો સંદેશો લેખક અગ્રદ કરે છે. 'આમ્યવાસી' 'સખ્યતા' 'માકાતમય' જેવી શૂણે ખૂણે.

સૌરઠની વિભૂતિઓ : શ્રી. કાલિદાસ મહારાજ

દસ સંતકથાનકોનો આ ચરિત્રસંગ્રહ પ્રસંગોપાત સારા પ્રતિવર્ણનથી અને ઉચ્ચ આશયથી રોચક થશે. મૂળદાસ, મુક્તાનંદ, મેરાસાહેબ, જહારામાદિના જીવનમાં પરચાઓ, લેખકે પ્રસ્તાવનામાં એ વિશેની જોડે બાહુ સમજાવી છે છતાં, આજે ગળે જતરવા તો કદિન જ. પરંતુ એ રીકાર્થ માનીએ તોયે એના નિરૂપણમાં આધુનિક સૂઝ બનાવાઈ હોત તો છટ ખરું. જોડશી-ભાયા-દોષો ગંભીર ગણાય છે.

સૌરઠનાં સંતો : શ્રી. કાલિદાસ મહારાજ

વાર્તાત્મકે બાર સંતચરિત્રો આપતા આ સંગ્રહમાં લેખક સંતના બાંધ્યા સંત'માં મળે છે તેવી વર્ણનછટાથી, મસ્તરામ-સતુઆ બાવા-લાલજી મહારાજ રાણી રૂપાદેવી-મહાત્મા નાચાજી-સંત વાલારામ આદિને નિરૂપે છે. છાણુનું ઘી થઈ જાય કે ગોળનાં છાણુ બની જાય જેવા ચમત્કારો છે, તેમ બ્રહ્માનંદજી પ્રાંગિદ્રાના પથ્થરો તોફાની ઘોડાને મનોબળે વશ કરીને જેવી પ્રતીતિકર ઘટના પણ છે જ. લખાવટક્ષતિઓ ખરી.

સૌરાષ્ટ્રના સંતો : શ્રી. દેવેન્દ્રકુમાર દા. પંડિત

પીડિત-પતિતની સેવા કરતા સૌરાષ્ટ્રના પદર સંતોની જીવનઘટનાઓ અહીં અપાઈ છે. સહજનંદી ગુણાતીતાનંદ, મીડા મા'રાજ, મુસ્લિમ હોથી, ભક્ત નરસંયો જેવાં ચરિત્રચિત્ર ખાસ પ્રેરક થયાં ગણાવ. સમગ્ર જૂમિકા આજેય ઉદયરપર્ણી થાય તેવી હોવાથી સંગ્રહ વંચાય તેમજ પ્રેરક પણ થાય તેવો નીરડયો છે. વર્ણનછટા સરગ અને અનુરૂપ રહી જણાશે. ભાષાના ક્વચિત્ જણાતા ('આદિ વગેરે' જેવા) દોષો નિવારણ હોત તો!

અલ કાર્કિ : પ્ર. શ્રી. યુસુફ માંડવિયા

પાકિસ્તાનના પ્રજોતા અને પ્રથમ સુકાની કાર્કિ અચ્ચત્રમ મહામદઅની જિન્નાહનું આ ચરિત્ર વિવિધ તસવીરો, કેટલીક દસ્તાવેજો નોંધ અને એમના જીવનની રિવિધ અગત્યની ધનાઓ તેમજ તેમના છેલ્લા દિવસોનું બચાવ કરે છે આત્મગૌરવ પરત્વે પૂરેપૂરા જાગૃત શિશ્ન-ચોખ્ખાઈના આમ્રહી, વટ-કરડાઈથી અપરધ જેવા જણાતા છતાં અદ્દથી કામળ દિલ પણ ધરાવતા, અનુરાગીઓમાં ય ચિતા કરાવતું જિંદી વનણુ રાખતા જનામ જિન્નાહને સમજવામાં આ ચરિત્રની ઘણી વીગતો ઉપયોગી થશે હજાર રૂપિયાની માગણી દમ આપીને રજૂ કરતી પ્રનાસી સ્ત્રીઉતારુનો પ્રસંગ, લોર્ડ અને લેડી માઉન્ટબેટન સાથે છપ્પી ખેંચાવતા પોતે વચ્ચે જ ઊભા રહ્યા એ પ્રસંગ, પોતાને પળખી સુસ્વિમ રજપૂત કહેરાવવાનો આમ્રહ કરતા રહે છે તે પ્રસંગ, કાશ્મિયાવાસના મેમજો વચ્ચે ઉર્દૂમાં બોલે છે એ પ્રસંગ જ જિન્નાહનું વ્યક્તિત્વ વિવિધ રીતે રજૂ કરે છે પરંતુ આ સકનિત ચરિત્ર કૃતિમાં તેઓના છેલ્લા દિવસોની તેમની સારવારમાં રહેલા દામ્તરોએ રોજનીશીની પદ્ધતિથી કરેલી રજૂઆતનો વિભાગ ધણો મહત્વનો નીતડે છે 'હવે તો મને થાકાડો લાગ્યો છે' કહેતા આ પાકિસ્તાનના ચિન્હીની ઊડી દબાવેલી વ્યથા હૃદયસ્પર્શી બને છે પૂજા દક્કર અને મીઠાનાઈના આ દીકરાએ જે જહેમત, જે આમ્રહ, જે મિત્રજથી પોતાનું નિશાન હાસન કરેતું તે જોના અને અસાધારણ અમર સ્થાન સિદ્ધ કર્યું હતું તે વિચારતા, એમના જ અનુયાયીઓ અને સાથીઓ વચ્ચેની એમની અલિપ્તતા કરુણનું નિમિત્ત બને છે પોતાની અવગણનાની એમની વેદના અપીન કરે તેવી છતાં મૂઠ જ રહેવું પસંદ કરે છે માદગીના બિઝનેસ જિન્નાહ લામ, રસિક, ટેકીના અને અસહાય પણ જણાય છે આ વિભાગમાં જિન્નાહનું વ્યક્તિત્વ ભારે ઉદાવદાર થયું છે તેમના ભાજીનું વત્સલ શબ્દચિત્ર પણ આ સમ્રહમાં ધ્યાન દોરે તેમ છે 'નહેરુની ટેકાઈ,' 'અનગા હાથની અડમોય 'જેવી લખાવટમાં અને કેટલા પ્રમગોની પસંદગી તેમજ રજૂઆતમાં સપાદકનેખેકે સયમ અને ગૌરવનંદારી સ્થિર રાખી હોત તો આ ચરિત્ર દીપી ઉત 'નહેરુ ન આ-યો' કે માઉન્ટ બહેન માટેય તેવું જ નિરપણ લાગ્યે સુરુચિદર્શક ગણાય. એધરાવટનાના વર્ણનમાં સમગ્રગૌરવની ઊણપ સાથે પક્ષનાદી રજૂઆત ખૂંચે તેમ છે ચરિત્રનાયક પ્રયેનો સકલ્પ ભાવ-પૂજ્ય ભાવ માન્ય નીવડે તેવી રજૂઆત કરવામાં ઔચિત્ય હતું જ દામ્તરોની નોંધપોથીના પાના સમાવનો

વિભાગ અને જ. જિનાહ વિષેની કેટલીક મહત્વની ઘટનાઓ આપતું આ પુસ્તક અભ્યાસી વર્ગને રુચિકર થાય તેવું બનાવી શકાયું હોત તો ?

લીલાવતી જીવનકલા : સં. શ્રી. ભૂપેન્દ્ર ત્રિવેદી

સાક્ષરવર્ષ શ્રી. સ્વ. ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠીએ લખેલા પુત્રીચરિત્રની ચોથી આવૃત્તિ આ સંપાદન દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વર્ગસ્થ પુત્રીને સંબોધનરૂપે રચાયેલી આ કૃતિમાં વાર્તાલાપી અને પત્રરૂપની તાજગી સહજ જાતરી છે; અલખત, પંડિત માટે સંભવિત હદે જ. લેખક આ કૃતિમાં લીલાવતી નિમિત્ત રૂપ જ હોવાનું કહે છે, પરંતુ સાહિત્યિક નિરૂપણમાં એ કૃષ્ટ ખરું જ. જીવનની હકીકત કરતાં સ્વભાવ પર લેખકનું વધુ લક્ષ્ય છે. પ્રા. દોકાર, પ્રા. રમણલાલ જોષીનાં પુરોવચન, શ્રી. રામપ્રસાદ બક્ષીની ‘સદ્ગુણપ્રશસ્તિ’ની સમ્પ્રલોકી રજૂઆત અને અભ્યાસી સંપાદકનું ટિપ્પણ ઉપયોગી છે.

નંદશંકર જીવનચરિત્ર : સં. શ્રી. ભૂપેન્દ્ર ત્રિવેદી

૧૯૧૧માં શ્રી. ત્રિપાઠક નંદશંકરમહેતાએ લખેલું આ ચરિત્ર આ વર્ષે પ્રા. ત્રિવેદીના સંપાદનનો લાભ પામી સુપ્રાપ્ત થાય છે. મૂળ ચરિત્રલેખકને અંગ્રજિ-રૂપ શ્રી. હંસાબહેન મહેતાનો લેખ અને ચરિત્ર-લેખકના પુત્રનોય લેખ અહીં યોગ્ય રીતે ઉમેરણ પામેલ છે. ‘કરણ્યેશો’ના પ્રસિદ્ધ સર્જકનું આ ચરિત્ર વીગત-નિરૂપણની દૃષ્ટિથી અભ્યાસી વર્ગને ઉપયોગી છે, તે જોતાં સંપાદક દ્વારા ચરિત્રઆલોચનાની અપેક્ષા રહે છે. ટિપ્પણરૂપે સંદર્ભસ્પષ્ટતા હોત તો એ અપેક્ષા કંઈક ઓછાત.

જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન : વ્યક્તિ અને વિભૂતિ : અનુ. શ્રી. ત્ર્યંબક મહેતા

માર્કસ કન્લીફે લખેલા ચરિત્રઅંથનો આ અનુવાદ અમેરિકાના પ્રથમ પ્રમુખ-મેનાપતિ-રાષ્ટ્રનાયક-રાષ્ટ્રપિતા જ્યોર્જ વોશિંગ્ટનનું ઐતિહાસિક, સંબંધિત જનાં સહદય, સ્પષ્ટ, પૃથક્કરણાત્મક અને મુનામ્ય ચરિત્ર આપે છે. ગ્રીશ્મી વીગતો, વ્યવસ્થિત રજૂઆત અને વિવિધ અભિપ્રાયોની મૂલવણીથી અને ‘સમગ્ર માનવી’ના છેલા પ્રકરણની હૃદયસ્પર્શી સમાલોચનાથી આ પુસ્તક વિશિષ્ટતા ધારે છે. વોશિંગ્ટનના પત્રો-નોંધપોથીનો આધાર, અંગત-ગૃહસ્થ જીવન કે સ્વભાવની તે આધારે સમીક્ષાત્મક રજૂઆત, રાષ્ટ્રનો સાદ આવનાં ફરી ફરી કર્તવ્યવુદ્ધા ઉપાડતા ચરિત્રનાયકના અંતરમાં ધર-ખેતર-અંગત સાદી જિંદગીનું સતત સળવળતું મમ્મલ, માનકષ્ટ-જુલો કબૂલવાની અનિ-જા-નિરાળાપણની સભાનતા સાથે એમનું ઉદાસીનપણું કે એકાકીપણું આદિની નિખાલસ ચિત્રણા અંથમાં આકર્ષક બને છે. આવા અભ્યાસપૂર્ણ

અને સાચદિશ ચરિત્રઅંશનો અનુવાદ સરળ અર્થલક્ષી અને રુચિકર નીવડ્યો છે. 'શીલા' 'શિર્ષક' 'પ્રતિક' 'પ્રતીમા' 'વીરલ' જેવી ક્ષતિઓ અવસ્ય દૂર થઈ શકે.

એકાદશ સિંકન-જીવન અને વિચાર : અનુ૮ શ્રી. જયોતીન્દ્ર હ. દવે

પોત્ત એમ એંગલના ચરિત્રલેખ તેમજ ચરિત્રનાયકનાં પ્રવચનો-પત્રોનો આ સંકલિત અનુવાદ તસવીરો અને છેલ્લે જીવનપ્રસંગોની સાક્ષવાર સ્થિતિ પણ સમાવી લે છે. “ખીજને જે સ્વતંત્રતા આપવા માગતો નથી તે પોતે પણ સ્વતંત્રતા મેળવવાને યોગ્ય રહેતો નથી. પરમ ન્યાયી પરમેશ્વર એવાને કાંઈ વખત સ્વતંત્ર રહેવા દેતો નથી” એવું કહેતા એકાદશ સિંકનની દૃઢ નિષ્ઠા, ગુલામીની પ્રથા દૂર કરવાની સતત લગની અને કાશિય, તેમજ ખૂન, તેમજ રાજદ્વારી ગુરુ સમા હર્નહન દ્વારા મળતી વ્યક્તિત્વની વીગતપૂર્ણ ચિત્રણ, આદિ આ નાની ચરિત્રકૃતિમાં પણ રસપ્રદ અને ઉપયોગી પાસાં નીવડે છે. મુદ્રણચીવટ ક્વચિત્ વધુ લક્ષ માગે તેવી ખરી. અનુવાદ શિષ્ટ અને પ્રવાહી નીવડ્યો છે.

શિવાનંદ આત્મકથા : અનુ૦ શ્રી. શિવાનંદ અધ્વર્યુ

હરિકેશના સંત સ્વામીશ્રી શિવાનંદજીની આધ્યાત્મિક હેતુ ધરાવતી આત્મકથાનો ડૉ. શિવાનંદ અધ્વર્યુએ અહીં સરળ અનુવાદ રજૂ કર્યો છે. સ્વામીશ્રીએ સંક્ષેપમાં પોતાના પૂર્વજીવનની-ચેષ્ટા, તેમજ વિદ્યાર્થીજીવન, મધ્યામાં સેવાભાવી-સંસાધક દાકતર તરીકેની કામગીરી ઉપરાંત ૧૯૨૩ થી ભારતમાં પોતે આદરેલી આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિનો સ્પષ્ટ ચિતાર આપ્યો છે. પૌષ્ટિક ખોરાક-દૂધ-ફળ તો સાધક માટે સગુણુ બ્રહ્મરૂપ છે કે કીર્તન દ્વારા ભારતમાં કાન્તિ આણી શકાય મા પ્રચારપ્રવચનો દરમિયાન હરિકેશથી ટપાલ રવાના ન થાય તેવી સૂચના જેવી વીગતો નોંધપાત્ર છે. પોતાની ગમે તેટલી તસવીરો લેવાય, તેથી અધ્યાત્મદાસ યનો નથી એ વિચાર લક્ષ દોરે છે. સરળ યોગ્ય-પ્રચારક કરતાંય વધુ તો આત્મતત્ત્વચિંતક રૂપે સ્વામીજીનું દર્શન અહીં થાય છે. સ્ત્રીઓ માટે આધ્યાત્મિક વૃત્તિપોષક મોટી સંસ્થાની દિમાયત, સંન્યાસીઓ માટે આર્થિક વ્યાવત્તાની રજૂઆત, જેવાં સૂચનો મદત્ત્વનાં ગણાય. સાધક માટે પુનરુક્તિ આવશ્યક સ્વામીશ્રી માને છે. આત્મિક કૃતિમાં તે ઝોગી હોત, અનુવાદકે સ્વામીજીના સાધકજીવનને સ્પર્શતી તાજા અનુભવવાતો ઉમેરી આપી હોત અને ‘ગ્રામ્ય’, ‘પ્રસંગ’, ‘ગતિ’, ‘જીવન’ જેવી લખાવટબૂલો ગાળા નાખી હોત તો જરૂરી હતું. દક્ષિણ ભારતે આધુનિક

ભારતને યજ્ઞેષા એક શુદ્ધિશીલ અને શ્રદ્ધામૂર્તિ સંતજનની આ સંક્ષિપ્ત આત્મકથા ગુજરાતી વાચકવર્ગને પ્રેરક જણાશે એમાં શક નથી.

અમને ઝોઝાર આપો ! : અનુ૦ શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતા

કથાનાયક હેન્રી વિન્કાડી રચિત 'Give us the tools' તો આ અનુવાદ અપંગોથી ચાલતા કારખાનાને પચાદ્ભૂમાં રાખીને માનવસ્વભાવ અને પુરપાથની એક વિદિષ્ટ જિજ્ઞાસાળુ અસ્તિત્વમય સૈદ્ધીમાં રજૂ કરે છે. 'એમ્બિવિટ્રિક' સંસ્થાની, 'ખંડિરમાંથી પુનર્જીવન પામેલા' કામદારોની આ યશગાથા સ્વમાનના-આત્મગૌરવના વાતાવરણે દીપ્ત છે. લખાવટ પ્રસંગાત્મક છતાં એકંદરે ભાવવાદી અને ક્યારેક તો છટાવાળી પણ થઈ છે. રસિક કથારૂપે રજૂ થતી ત્યાગી મહેનતુ અને આત્મવિશ્વાસુ નાયક અને તેની પ્રવૃત્તિની આ તસવીર આપણા આ નવધક્તરના સમયમાં એક મહત્વની દિશાએ આગળ વધવામાં પ્રેરક નીવડે એવું ઇચ્છીશું. અનુવાદ સરળ અને રસિક થયો છે.

હાસ્યસાહિત્ય

આ વિભાગનાં ૮ પ્રકાશનોમાં ૩ સ્વતંત્ર અને ૫ મુનમુદ્રિત છે.

સાથે બેસીને વાંચીએ : શ્રી. ચિતુભાઈ લો. પરવા

સંસ્કારી એવું જ રસિક શીર્ષક, ચક્રોર નજરે જોવાયેલું-વિચારાયેલું શહેરી જીવનના વિશેષ જિજ્ઞાસા મધ્યમ વર્ગ આસપાસનું 'વૈવિધ્યમયું' વસ્તુ, કટાક્ષ-વિનોદ-તરંગ-ચિંતન-શબ્દરમતાદિથી આકર્ષક લખાવટ અને આત્મીયતા પ્રેરક અગત તત્વથી વિશિષ્ટ અને આહવાદક થતો આ માર્મિક પ્રસંગ-વ્યક્તિચિત્રો તેમજ છોતક હળવી નિષ્પ્રધિકાઓનો સંગ્રહ દૈનિકપત્રમાંની લેખકની લોકપ્રિય કટાર 'પાનસોપારી'માંથી ચૂટેલી ૧૯૫૩-'૬૧ વચ્ચેની કેટલીક સામગ્રી રજૂ કરે છે શુદ્ધિશાળી વિનોદ-યંગ સાથે કલ્પનાશીલ સહૃદયતા-સહાનુભૂતિ લેખકની વિશિષ્ટતા છે. આસપાસના જીવનને સમજે માણવા-નાણવાની અને એને ઇષ્ટ વિનોદવ્યગ માટેની સાહિત્યિક ભૂમિકા કરવાની રીતિ લેખકને સરસ ફાવી ગણાય 'દૂરબીન દોસ્તીએ'માંનું આત્મનિરીક્ષણ-કવિત્વ-સૂચક કારુણ્ય, 'નખ કરડવાનો શોખ'માં 'એન્ના'-અમદાવાદ નેઇલ બાઇટર્સ એસોસિએશનની યા નવરા બેમાં માખી મારી એ હિંસક ટેવ કરના નખ કરડવાની અહિંસક નિર્દોષ કઠેર સારી જેવી તરંગલીલા, 'ભાતભાતની જીંઘ'-માનું શિક્ષક ચૂની કાકાનું રેખાચિત્ર, રાણીના રમગતની છાપ પાડવા માટે

વસતિવધારાનો દિમાયન, વીસાપુરના દીવાન-શિક્ષકનું લાવદું વ્યક્તિચિત્ર, પોતાના પ્રિય પાત્ર રૂપે આગસ્ટ મિયાંભાઈની જાહેરાત, 'વેપારીનો વિદાય'ની સંવાદાત્મક રજૂઆત, 'ગામા અને ગૃહિણી'માંનું તર્કચાતુર્ય, 'લગ્નગીત'ની ગ્રેસ કોન્ડરન્સ'માંની આયોજના અને અમેરિકી છબનની આધુનિક સામાજિક વીગતોની ગૂંથણી, આદિમાં લેખકની હળવી પીંછી અને ચક્રેર દષ્ટિની ખૂબી જણાયા કરે છે. 'ચૂરો કે ટુકડો'માંનું સાધારણત્વ, 'તો મોટાભાઈ મને લડે' માંનું બોધપ્રાધાન્ય, 'અતિથિવિગેષ રાણી'માંનો હળવાશઅભાવ, રાત્ર્યપાલના ઉપવનમિલન થા રાણીની પ્રેક્ષકાએનો પરના લાડીચાઈ'માંની પ્રાસંગિકતા, ક્યારેક સમાન લખાવટની તીવ્રતા કે લેખોની પસંદગીમાં થોડીક ચીવટગ્રણ્યપ, આ મળના સંગ્રહમાં સકલ્પને ખૂબે જરૂર. લેખકનો ફલક મર્યાદિત તો ખરો જ, પણ એની મજા છે એમાંની દષ્ટિની રજૂઆતમાં; તેમ છતાં કેટલાંક લખાણો વિશેષ મર્યાદિત નીવડ્યાં લાગે, ખાસ તો અમદાવાદ બહારના વાચક-સમુદાયને. આ મર્યાદા લેખકની સન્નિધાનું પ્રતિનિધિ-વ રજૂ કરે છે એન સ્વીકારવું જ જોઈએ. વસ્તુપટની આવી મર્યાદા તેથી જ એના રૂપરંગપોષની સગીનતા સમક્ષ મહત્ત્વની નથી. ચાતુર્યમંડિત છતાં સરલ સ્વરૂપ શૈલી, તરંગ-વ્યંગ-રમૂજની લહરો ભેળી વચ્ચે વચ્ચે વસ્તાની વિચારશીલતા અને સહાનુભૂતિ, નગર-ગૃહજીવનનાં વિધિવિધ પાસાંની વિશ્લેષણ રજૂઆત, અગંભીર અવાજો ગંભીર વાત સૂચવી દેતી બહુશ્રુતતા અને લખાણમાં સંગ્રહ વ્યાપ્ત લેખકની પ્રસન્નકર વ્યક્તિતાને કારણે સંગ્રહ મહત્ત્વનો નીવડે છે.

છે. કહેવતો, રૂપકાદિની કટાક્ષ-રજ્યાતમાંની યોજના ય એ જ હકીકત સૂચવે તેમ છે. આ અભ્યાસ-સાહિત્યિક રુચિનો રંગ સંઘ્રાણું મહત્વનું પાસું જણાય છે. આધુનિક પોશાકની વિચિત્રતા-સરકારી તંત્રની જડતા-ખલનાયકનું જ છેવટ મરણ એવું સિનેમા અને રાજકારણનું સામ્ય, સેળમેળ એ જ હવે તો 'ભૂતળ અવની પદારથ મોહું'—અપરિવર્તનશીલ કર્ષ પશુ હોય તો રેલવેની સાંકળ ખેંચવા માટેની ઝા. પળની શિક્ષાસૂચના, જેની નાની-મોટી અનેક વીગતો સમઝકનું વસ્તુવિવિધત્વ છતું કરે છે; પરંતુ વસ્તુનું તો સામાન્યપણે અમથું નિમિત્ત જ રહે છે; કારણ, આઝ જતા લાગે તોય લેખક હમેશાં ગર્ભિત વિચારના લક્ષ્ય પર જ પોતાની વેધક દૃષ્ટિનો પ્રકાશ કેન્દ્રિત રાખવા માગે છે. એમના સમસમતા બંગની અણી પશુ આવા સૂક્ષ્મ નિશાન તરફ જ તકાર્મ જણાશે. આ વેધકતામાં રામ છે, તે કરતાંય ઉદાર આર્દ્રભાવ વધુ છે. એ બહુ પ્રગટ નથી, છતાં સતત સચિત્ત તો છે જ. મુખપૃષ્ઠ પરનો ચરમાં પહેરેલ એક આંખ દેખાડતો સૂચક ચહેરો માત્ર એક જ વેધક સીધી નજર પહેલી નગરે લાલે દેખાડે, તેમાં બીજી આંખની કડુણા ને દોમળતાની ઝલક છાની રહે તેની નથી જ. ક્યારેક ઉઘાડી રહેલી પ્રાસંગિકતા, સંદિગ્ધતાની હદે દોડી જતી વિલક્ષણતા, ઘટના અને વિચાર વચ્ચેનો દુર્સંધ્ય રહેતો ગાગો, પાને-પાને વિચારકથનની રજ્યાતથી ક્યારેક અરુચિકર થતું વાચ્યતાનું વાતાવરણ, 'દરેક વાતનું...કૂતૂહલ' વચ્ચે વચ્ચે દોષલક્ષિતામાં જ પરિણમે એવું એકાંગીપણું અને કવચિત્ અનોદાય જેવી વીગતો આ સંઘ્રાણું 'મનમાં આવ્યું'માં સંયમ પામી હોત તો? સંયમ જ આવા પ્રકારના લેખનમાં છેવટ તો બળપ્રેરક તત્ત્વ બને છે અને લેખકની કસાયેલી કલમ અને જાંડી અભ્યાસશીલતા સાથે વસ્તાતી નિખાલસ સહૃદયતા એ વાત સમજેય છે. તિરસ્કારનું તત્ત્વજ્ઞાન પ્રેમની માંડણી વિના ન ધટે-ટકે એ વાત લેખકના ખ્યાલમાં છે જ. તેથી જ વ્યાપકતા છે, ત્યાં ત્યાં 'મનમાં આવ્યું' ચોટ પશુ અજમ પડકે છે. 'છીએ' ને બદલે 'છે' અને કવચિત્ અનુસ્તારઅભાવ દૂર કરના જોગ. શ્રી. 'બંદા'નું 'મનમાં આવ્યું' તેના કેટલાક બાહ્યાંતર સત્વથી 'મનમાં આવ્યું' કહેવા પ્રેરે તો નવાઈ નથી.

✓ રંગ અને વ્યંગ : શ્રી. નાનુભાઈ નાયક

સોળ નિઝધિકાઓના આ સંઘ્રાણમાં 'સવાઈ બહા', 'એ તો મને આવડે!', 'આગસ', 'જ્યા-જ્યાંતની શોધમાં', 'હજમ અને ગપેડો', 'ટાલ અને ટાલિયો', કે 'બગાડવાની આદત' જેવા વિધવિધ વિષયો કાં તો

પાત્ર-પ્રસંગને ઉપસાવીને અથવા વિચારની વિશદતા આસ આગેખીને લેખકે રજૂ કર્યા છે. લેખકનું અવલોકન, તર્કતરંગમય, સજ્જદમન, વર્ગ-રમૂગ ઉપસાવતી રજૂઆત હીક ખ્યાન ખેચે તેમાં છે. નૈસર્ગિક હાસ્યમય અને એનુભવ લેખક પાસે છે. સમજાવ અને વર્ણનછટા પણ વચ્ચે વચ્ચે રુચિકર નીવડે છે. પરંતુ નવીનતા અને તલસ્પર્શીપણ આ શ્રેણી સાથે બને તો લેખકની શક્તિ વધુ ફલદાયી નીવડે એમ લાગે છે. 'સ્વભાવ'માંનાં દૃષ્ટાન્તોની અસાધ્યતા, 'ખગાડવાની આદત'નાં દૃષ્ટાન્તોમાં હળવાશનો અભાવ, 'જળ્યા-જળ્યાંતની શોધમાં' પરત્વે પ્રતિઠૂતિસ્વરૂપ અને રીંછીની અસફળ કચ્ચાર, વ્યાપક વાંચ્યાર્થરેફાટ, ક્યાંક ક્યાંક મુરુચિની ઓઠપ, અનુસ્વારંભોપ ઉપરાંત મુદ્રણ અને ભાષા-જોડણીની ખટકની ગંભીર ક્ષતિ (પ્રસ્તાવના આપનાર વિદ્વાનનું નામ પણ જોડણીની અતંત્રતાનો ભોગ બને તે હીક તો નથી જ) આ સંપ્રદની મર્યાદા બને છે. પ્રસ્તાવનામાં શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવેએ મિનાક્ષરી દિશામૂચન કર્યું છે જ. ✓ વસ્તુપસંદગી, વિનોદ-સૂત્ર, તરંગચકિત અને આલેખનની પ્રવાહિતા જનજીવી-દાખરી શક્તા લેખક આ ક્ષેત્રે ભવિષ્યમાં વધુ ગણનાપાત્ર કૃતિઓ અર્પે એવું જરૂર ઈચ્છીશું.

આરામે હાસ્ય : શ્રી. ઓલિયા જોષી

હાસ્યરસના ક્ષેત્રે જૂના જોગી શ્રી. ઓલિયા જોષી (જગજીવન ત્રિ. કાદારી)-નેાં અર્ધતન સંસ્કરણ પામતો આ સંપ્રદ હાસ્યરસિક પ્રસંગચિત્રાનો ગુચ્છ રહે છે. પચીસ વર્ષ બાદ સંસ્કરણ પામતી આકૃતિમાં નવા વેચાણ સંકળાય છે. દીપોત્સવી અંકે કાઢતા તંત્રીઓનો તંત્રીવાદન શક જુદો, મંડળ તે પારકે ઘેર ધપો નામનું, જેવી અવનવી તુષ્ટા-તરંગમીલા બતાવતા આ સંપ્રદમાં વ્યંગ, ચાતુર્ય, બહોળા લોકજીવનનું નિરીક્ષણ, સાહિત્યપ્રેમ, બહુધા પ્રસંગપાત્રનિષ્ઠ અને વચ્ચે વચ્ચે માર્મિક પણ બનતું હાસ્ય છે. 'સાન ગોળી'નાં વ્યંગસૂત્રો ય લક્ષ ખેચે છે. કેટલીક ચર્ચિત સામગ્રી અને એકધારી લક્ષણ અને મર્મ લગી ન જવાની ઉતાવળ ઉપરાંત 'સ્પષ્ટિકરણ' 'કૃતવણી' કે 'અદ્ભૂત' જેવી કૃતિઓ ટાળવા જેવી હતી. આરામની પગોમાં ભોગ આપતો આ સંપ્રદ નવા રૂપરંગે પ્રાપ્ત થાય છે તે અનિદેવી વાત છે.

દીવાને હાસ્ય : શ્રી. ઓલિયા જોષી

આ વર્ષે નવું સંસ્કરણ પામતો આ હાસ્યરસિક પ્રસંગચિત્રાનો સંપ્રદ એમાંની લેખકની સાહિત્યિક પ્રીતિથી વિશેષ છતાયો છે. અવનવી વ્યુત્પત્તિ, કૃત્રિમ લાઁ-ચણગારમાં રાચતી રીંછી પરનો વ્યંગ, જેવાં પાસાં દ્વારા તે સ્પષ્ટ

યાવ છે. 'કેમ ત્યા પીને આળ્યા છો ?' એવો વિવેક કરતા અમલદાર, બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય શદ્ર મૂળ રંગ કહેવાય; બાકીના બીજા બધા—, કે 'માલુમ હૈ નહીં', સાંખ્ય'નું મૂળ વિચારતાં અંગ્રેજ પ્રવાસીને તે મોત્યમ હેઈલી નામના ઇંગ્લેન્ડનો કોઈ ભાષાત લાગે, જેની વીગતો વ્યંગની છટા ઠીક બતાવે છે. કેટલાક લેખોમાં બોધકતા વધુ પ્રજ્વળ થઈ જતી લાગે. 'મિત્રજ્ઞ કે મીઝત્ર' માં સુરુચિસંગ પશુ ખરો. સમગ્રપણે સંગ્રહ રાચક નીવડશે.

મુશાયરે હાસ્ય : શ્રી. ઓલિયા બેવી

શ્રી. ઓલિયા બેવી મનુષ્યસ્વભાવની ત્રુટિઓ-વિચિત્રતાઓ દર્શાવતાં પાત્રો, પ્રસંગો, કિસ્સાઓ તેમજ કૃત્રિમ ઉચ્ચાર-ભાષાપ્રયોગોમાથી સામાન્યતઃ સ્પૂષ્ટ અને ક્યારેક ક્યારેક માર્મિક હાસ્ય પશુ પીરસનારા આપણા જૂના લોકપ્રિય હાસ્યલેખક છે. એમની દષ્ટિ સમાજહિત તરફ છે તેમ હસાનીને 'હાસો વાળવાની'ય રહે છે. એમનું વક્ષણ એકંદર જૂની જીવન-પ્રણાલી પ્રત્યેના આદરનું હોવાથી નવાં પરિવર્તોની વિસંગતિ-કચારા પર એ સર્વગમ્ય પદ્ધતિથી વ્યંગ ફેંકી શકે છે. રહસ્યદર્શન તથા ધેરુ' ચિત્રણ તેમનાં આ વર્ષે પ્રગટ થયેલાં, નવ સંસ્કરણ રૂપે મળેલાં હાસ્યરસિક પુસ્તકોમાં સામાન્ય છે. મોન્ટેસરી પદ્ધતિ પ્રમાણે છોકરો જવાબ આપે કે દૂધ-હીં-જાણ-ધી આપનાર પ્રાણી તે 'મારા બાપા', 'ગોવર્ધનભાઈ'નું 'ગોળ ધણુ' કરતો યુવાન, વઢકણું ડોસીમાને 'યુ ડોકરી' 'યુ ટોકિયો' 'યુ ડબલ ન્યૂમોનિયા' 'યુ ભાગવત' એમ સામું સંબોધ્યે જતો વકીલ, 'પરસેવાના પાટીટ'માંની કહેવતઝડી, આદિનાં વ્યંગ-રમૂજ લેખકની શક્તિનું કેટલુંક દર્શન અહીં પણ કરાવે છે. 'બૂદેવની જિહ્વા'નું પ્રતિકાલ્પ પશુ સારું ગણાય. 'હાસ્ય વિષે વિશેષ' એ નામના અહીં પ્રાપ્ત સૈદ્ધાન્તિક લેખમાં જાણવા છતાં અકબર-ઝિરખની અરુચિકર શ્રુતકથાની યોજના, 'મોટી ઉધરસ' માં વ્યંગ છતાં હાસ્યની મંદતા કે 'વત'ને સ્થાને 'વત્ત' જેવો પ્રયોગ ખૂંએ છે.

હાસ્યતમેલો : શ્રી. ઓલિયા બેવી

દ્વિતીય અઘતન સંસ્કરણ પામેલા આ હાસ્યરસિક સંગ્રહમાં એક સો દસ કથાનોકો-ટુચકા છે. જૂના સૌરાષ્ટ્રીય જીવનની તસવીર એમાંથી ઊપસે છે. આકબર-બાધાઈ-આમ્મતા પર કટાક્ષો તેમાં છે. પ્રિ. હિનાવાલાની રમૂજ, મંકિ ડોસાનો પ્રસંગ, કાકા ને વીશીવાળાની ઘટના, 'વાણુકે બનમાં વેણું વગાડી'માં પ્રત્યેક 'વ' ને 'બ' રીતે જ લલકારતો ભૈયા, આદિ યાદ રહી

નવ એરી સામગ્રી ખરી. હાસ્યવિનાની આપરીતી કથની, વિસ્તારની ક્યારેક લીધાશ, ક્યારેક મુરુચિર્ભંગ અને જોડણી-ભાષાક્ષણ ઉપરાંત સમજાવું અરસિક શોષક ટગાયાં હોત તો ?

✓ આનંદનો અખાડો : શ્રી. એલિયા જોષી

લેખકનો સાહિત્ય-ભાષાની જમિકા પરનો વ્યંગવિનોદ ઠીક ઠીક કુનેદપૂર્વક રજૂ કરતો આ સંગ્રહ પછુ પચીસ વર્ષો નવ સંસ્કરણ પામી પ્રગટ થાય છે. 'ફેલવર્થીનું' કંદ'માની કંપનાસીયતા, 'નનીન વ્યાકરણપદ્ધતિ'માંની તર્કરમત, 'અપ-દુ-ડેટ મહાભારત' માંનો ધંધાદારી રગજમિ પરનો કટાક્ષ, જૂની શ્રુતકથા-ઓનો તાજો કરાતો મસાવો, 'હ' શ્રુતિ અંગે ગુજરાતી-અંગ્રેજી સમ્બંધની સદાયે ઉપજાતા વિનોદ, કે અનુભવ અને અભ્યાસનું 'સારું' એવું વરતાવું સંયોજન આ સંગ્રહની ગુણનાશુ મણાય અગાઉ સચવેલી કેટલીક મર્યાદાઓ અહીં પ્રમાણમાં ઠીક ઠીક ઓછી જણાશે. આ બધા જ સંગ્રહોમાં એક જ પ્રસ્તાવના ન રાખી હોત તો ૧૪૬ દુ. આપણા આ લોકપ્રિય હાસ્યલેખક આ સંગ્રહો દ્વારા પુન લામે ગાળે નવા ગુજરાતી વાચક સમુદાય સમક્ષ આવે છે. એમનું આ પુનરાગમન વ્યાપક વર્ગ અવશ્ય અવકારશે લેખકની અનુભવી કથમ તાજો સંગ્રહ પછુ હવે સતરે આપે એવી અપેક્ષા રાખીશું.

વિવેચન-સંશોધન

આ વિભાગના કુલ ૨૧ પ્રકાશનોમાં ૧૬ સ્વતંત્ર અને ૨ અનુદિત છે. નસોવિહાર : શ્રી. સ્વ૦ રામનારાયણ વિ. પાઠક

તત્ત્વરૂપી વ્યાપક છતા વિશદ કાવ્યવિવેચનાની ગુજરાતને સત્વસોહતી ભેટ આપી ગયેલા સ્વ. પ્રા. પાઠક સાહેમે ૧૯૫૩-'૫૪-'૫૫માં 'આકાશ-વાણી' દ્વારા આપેલા ઇતિહાસવક્ષી અને સ્વરૂપવક્ષી સોળ સાહિત્યિક વાર્તા-લાખોનો આ સચય, એની ગુણસમૃદ્ધિએ અને રોચક લખાવટે આપણા અભ્યાસીઓ અને સાહિત્યરસિકોનો ફરી ફરી વાચવો-વિચારવો રુચે તેવો છે. આમેય એમની વિવેચના વાર્તાવાપની સજીવતા ખારતી હોય છે, અને આ તો છે જ વાર્તાવાપોની સંકલના-જણે વાચતા ન હોઈએ, સાલળતા જ હોઈએ એવું લાગે છે

પ્રથમ ખંડ મધ્યકાલીન સાહિત્યના સમગ્ર વિસ્તારને વિવેકપૂર્વક સમાવે છે. સામાન્ય સાહિત્યરસિકને સમગ્ર પરિચય મળે એ રીતે અત્યેક વાર્તાવાપ રચાયો હોવા ઉપરાંત વિશિષ્ટ મૌલિક અને તાત્ત્વિક વિચારજ્ઞાનકારા પછુ મળે છે. સમગ્રતયા સમય-સ્વાભાવિકતાથી સોની ઊંઘો છે એવી ઊપ

પડે જ. લાલણનાં પંદોમાંનાં હાસ્ય-મર્મ હિન્દુધર્મની અવતારકીજ્ઞાને લીધે, પ્રેમાનંદમાં મળે છે તેવાં દ્વિધાત્વનાં વર્ણનો મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં જૂજ, રાજે કવિ તરફ દુર્લભ થયું છે એ મત, કે લિખારીને મોઝે સાંભળેલ મીરાંતા પદો નિર્દેશ, યા 'જૂતું' તો થયું 'રે દેવળ' એ તેના પદ વિશે શંકાતું સૂચન, સ્ત્રીવિષયક શામળહિંગારો ભેગી અર્વાચીન કવિતામાં ય 'માનસશાસ્ત્રીના સિદ્ધાંતોને અવગંબીને' પણ ચતી સ્ત્રીનિંદા પર ટકાર, આદિ વીગતો, અવતરણો-પઠનદષ્ટા-તો તેમજ વિશદ લખાવટથી મનોહર સુગમતા પ્રગટ કરતા આ વાનોલાપોમાં લક્ષ્ય ખેંચે છે. પ્રેમાનંદની ગરબીનું દષ્ટાન્ત પૂરતું પ્રતીતિકર નથી, 'રજુમત્ત હંદનું' અવતરણ રૂપાન્તર પામવું જોઈતું હતું, રાજે પરની સૂદી અસર સ્પષ્ટ થઈ નથી, કે ક્યારેક એમનાં વિધાનો ચિંત્ય પણ નીવડે, એવી નાની વીગતો આ અંત્યખંડની ગુણુદ્ધિવલતાને આંશ્ય પહોંચાડે તેવી ગંભીર નથી જ. સમગ્ર પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય રાષ્ટ્રીય પદ્ધતિએ શુદ્ધ થાય એ આવશ્યકતા પ્રત્યે એમણે વિદ્યા-સંસ્થાઓનું લક્ષ્ય પણ યથાર્થ દોર્યું છે.

ખીજા ખંડમાં પદ-લગ્ન-આખ્યાન-ખંડકાવ્ય-સોનેટ-ગરબી-ગઝલ્લાદિ રચણોની દૃઢી છતાં માર્મિક રસપ્રદ અને માહિતીભરી સમીક્ષા છે. અર્વાચીન સમય લાંબા વર્ણનક્રમક કાવ્યો માટે પ્રતિકૂલ હોવાનો અભિપ્રાય, હૂંફા જોવા પ્રયોગો મુશાપરામાં જરૂરી હોવાનું સૂચન, 'એન્કવર્સ' માટે વનવેળીની ક્ષમતાનો વિચાર, જેવી મદરવની વીગતો સાથે 'આખ્યાનકાવ્ય'ના સ્વરૂપ કરતાં વસ્તુની દૃષ્ટિથી 'વેનચરિત્ર'ની ફંટાઈ ગયેલી ચર્ચા, ગા. મા. ત્રિ.ના 'કાયલ'માં લોક-ગીતના માધુર્યનો દેખાડાયેલો અંશ, બ. ક. ઠાના સવૈયાની ('ખેતી') પદ તરીકે રજૂઆત, કે 'લેક્ષાન્નાતિતુ' પ્રોગ્રામ જેવો એમની રૈત્રીમાં તો નડે જ એવો પ્રયોગ, જેની વીગતો નળળી કડી પણ નીવડે છે. સમગ્રપણે આ આ વિભાગ એના રચણને લીધે વધુ તાત્વિક અને સચીગત થયો હોત તો વધુ સંતર્પક ન થાત? 'આકાશવાણી'નું પ્રયોજન અવસ્ય આમાં લક્ષ્યમાં રખાયું હશે, છતાં આવા અધિકારી કાવ્યત્ત માટે કોઈ વધુ અનુકૂલ યોજના વિચારાઈ હોત તો ગુજરાતી કાવ્યાભ્યાસને જ લાભ હતો ને?

'નમોવિદાર' એમાંની વસ્તુપસંદગી-સંકલન-રજૂઆત-દૃષ્ટિથી આપણા વિવેચનસાહિત્યમાં સડજ માનઅર્થુ સ્થાન લે તેમ છે અને પ્રસ્તાવનામાં શ્રી. હીરાજહેન પાકે જણાવ્યું છે તેમ 'ગુજરાતી કવિતા વિષેનાં અન્ય લખાણોમાં એક સારું એવું છેવટનું ઉમેરણ' પણ તે દ્વારા થયું છે.

અભ્યાસી, સાહિત્યરસિક અને કૃતિ આતુ' નમજા ધાટુ' મત્વરંત અને ઘોતક પુત્રક પુનઃ પુનઃ સંભારતું ગમે જ.

સંશોધનની કેડી : શ્રી. ભોગીલાલ માંડેસરા

પ્રસંગે પ્રસંગે લખામેલાં વ્યાખ્યાનો-પ્રવેશકો-નિબંધોના આ સંગ્રહ સંશોધનાત્મક અને આતોચનાત્મક ઉપરાંત માર્ગદર્શક સ્વરૂપનો ખજૂ નીચો છે. સરળ સારગર્ભ વિશ્લેષ અને ચોક્કસ રૈયીમાં ઉપયોગી અને ગ્રેરક સામગ્રી લગભગ પ્રગેક લેખમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આવશ્યક ત્યાં મારદર્શન અને સાનુવાદ સારનિરૂપણ, રીપ રૂપે ઘોતક પૂર્તિરૂપ મુદ્દાઓની મિતાક્ષરી નોંધ, ઝીણી વીગતો કે પૃથક્કરણ છતાં સમગ્ર સરળ રજૂઆતનું અર્પણિતપણું, લગભગ સર્વત્ર પર્યેષક તુલનાત્મક પદ્ધતિ, વિવાદમત મુદ્દા પરત્વે સ્પષ્ટ મતદર્શન છતાં, અને માર્મિક ટકોર પણ ખરી તેમ છતાં ગુણદર્શી વચણની સ્થિરતા, મુદ્રિત-હસ્તલિખિત-શિર્ષાકિત સર્વ-અને વચ્ચે વચ્ચે તો નવી જ સામગ્રીનો ઉપયોગ અને તેનું પ્રાનિકર અર્થઘટન-નિધન, વિદ્યાવ્યાસંગનું સંગમ નીતગતું થીશું ઓજસ્ આ સંગ્રહની ગુણસંપત્તિ મૂલ્યવે તેમ છે. ગુજરાતી સાહિત્ય-ભાષા-શિક્ષણની ખાવારૂપ ભૂમિકા પર સામાન્યતઃ માંડી અને વિચારણા છતાં ભારતીય દષ્ટિકોણ અને વ્યાપક સામગ્રીની ગૂંથણી-મૂલવણી પણ 'સંશોધનની કેડી'નું વૈશિષ્ટ્ય અને છે.

પ્રત્યેક પ્રાચીન કૃતિના સંપાદનમાં શબ્દકોશની આવરકતા, ગુજરાતમાં ઉત્ખનનકાર્ય અંગે ભારત સરકારની ઉપેક્ષા, ગુજરાતની વૈશ્યવૃત્તિ, કે અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતના ઇતિહાસનું અપૂરતું સ્થાન, પ્રાકૃતઅધ્યયનની સુવિધાનો અભાવ, શ્રી હસામહેનરચિત 'બાવકાડ' અનુવાદની વ્યાપક સદર્ભ વચ્ચેની મૂલતણી, 'શકારિ' નવવકથાના પ્રવેશકમાંની ઇતિહાસપર્યેષણા, સામાન્ય જનને ય આકર્ષે છતાં અભ્યાસીની છાપ ઉપસાવે જ તેના ચોર-ચસ્માના લેખોમાંનું શાસ્ત્રીય સંશોધન, ૨૨ રામનાથ મોદીની કાર્યકદર સાથે જ અર્થઘટનમાં અનુપૂર્તિરૂપે સ્પષ્ટતા, પાટણના સાગવીઓ કથાંથી આગ્યા તેનો પ્રથમ પુરાવો, ફારસી તવારીખોમાંની ગુજરાતના સૈનિકોની મુક્ત પ્રેશ સા કે કહ્નુદિકી કવિ ગજાધરના બે અચોક્કસ સુગ્ધિમ કાળના ગુજરાતી દિન્દુ-જીવન વિશેની દકીકતો તરફ અગુણિર્દેશ, જેવા પાસા 'સંશોધનની કેડી'ની મૂલ્યવતા દાખવે તેમ છે જ. વિદ્વાતા અને વિચારશીલતાનો તૃપ્તિકર સમન્વય, પ્રમત્કીય જ્ઞાનવૃદ્ધિનું લક્ષ્ય પણ વચ્ચે વચ્ચે લક્ષ્યમાં રાખે છે અને તેથી અભ્યાસક્ષેત્રે મહત્વનો પથનિર્દેશ પણ મળે છે. વ્યાપક સદર્ભ વ્યવસ્થિત

રીતે ખ્યાલમાં રાખવા છતાં કેઈ વીગત જતી કરાતી નથી એ હકીકત બુદ્ધિય તેમ નથી. છટા છૂગ લખાયેલા લેખો હોવાથી કવચિત્ મળતું પુનઃ કથન, આખ્યાનસ્વરૂપની ચર્ચાની જોયી કલાને મુકામને તેની ઐતિહાસિક આયોજનાની સાદાઈ, 'અસ્મા'ના અર્થદર્શન અંગે પોર્ટુગીઝો નદિ પશુ અરબી-ઈરાની વેપારીઓ દ્વારા તે લવાયાના તર્કની અપ્રતીતિકરતા, 'સાહિત્ય-યાત્રા'માં જીમ વેબોને મુકામને મળતી શિથિલતા, કે કેટલીક છપાઈ ભૂલો આવા ઉચ્ચ કોટિના અભ્યાસમયો અંથમાં ખૂબે અવશ્ય. અનેક કીણી-મોટી તેમજ વિરલ સામગ્રી-વીગતોની સુવ્યવસ્થિત મર્મદર્શી રમૂઆત, વ્યાપક વસ્તુભૂમિગા અને દષ્ટિ, સવચરીય છતાં સુરેખ અને વચ્ચે વચ્ચે લાવવાડી ય જનતું નિરૂપણ, સ્પષ્ટતા તેમજ માર્મિકતા છતાં શુશુક્તા, અને શુદ્ધ-રાતના સાહિત્યિક-શૈક્ષણિક પ્રગજ્જન વિષયક અભ્યાસના માર્ગે સતત નખાયેલો પ્રકાશ કે તરવરી રહેલી નિનત્ર અભ્યાસનિગા-સશોધનકુશળતા પ્રગટ કરતો આ અથ આ વર્ષના આપણા વિવેચન-સશોધનક્ષેત્રે મહત્વનો ઉમેરો કરે છે, એનું ગૌરવ વધારે છે એમ નિઃસંકોચ કહી શકાય.

સમદર્શી આચાર્ય હરિભદ્ર : શ્રી. પંડિત મુખલાલજી

મુંબઈ યુનિવર્સિટીની શ્રી હજીર વસનજી માધવજી બાપ્ખ્યાનમાળાના અંગ રૂપે પ્રાપ્ત થતા આ સંક્ષિપ્ત છતાં સધન અને સુરેખ અથમાં વિદ્વાન બાપ્ખ્યાતાએ આચાર્ય હરિભદ્રજી જીવન, દર્શન-યોગના સહવિન ઉદ્ભવગથાનો, શુદ્ધરાત સાથે તેનો સંબંધ અને તેના વિકાસમાં સંપ્રદાયપર શુશુક્ત સમન્વય-દર્શી આચાર્ય હરિભદ્રજી ગ્યાન તેમજ દાર્શનિક-યોગિક પરંપરામાં હરિભદ્રની વિશિષ્ટતા મમજવી છે. સ્પષ્ટીકરણ રૂપ પાઠીય એ પરિશિષ્ટો તરીકે યોગ્ય છે. પ્રથમ પ્રકરણમાં બ્રાહ્મણમાંથી જૈન દીક્ષા ધારણ કરતા ચિંતોડ આસપાસ જન્મેના (ઈ ૭૦૧-૭૫૧), રાતે હીરાના તેજે ભીત કે પારી પર કાચુ લેખન કરતા હરિભદ્રજી જીવનચિત્ર સમયપૂર્વક આલેખાયું છે. જીમ પ્રકરણમાં સમગ્ર બાપ્ખ્યાનશુદ્ધના સારરૂપ વિચારણા મડાઈ છે, પરંપરા વા પરંપરેપરાને તુલનાત્મક દષ્ટિએ આદર હર્ષ સ્વપરંપરાને નરી દષ્ટિ આપતું ઉદાત્ત શુશુક્તી હરિભદ્રજી સમન્વયવળ નિરૂપાયું છે આદરેક ઉચ્ચતા છતાં અસખી સરકાર સમતનો છે એ બતાવાયું છે યોગ અને તપ સમજવી તપના વિકાસની સમજૂતી આપી, રાજશેખર-સિદ્ધમેન દિવાકર-ચાન્નરગિનની કૃતિઓની તુલનાત્મક પંચદશ રાખી, હરિભદ્રજીના સંસ્કૃત-પ્રાકૃત યોગશિષ્યક અથોનુ વિચારાત્મક રિવજ કરી, બાપ્ખ્યાનાએ બ્રાહ્મણ-શ્રમણ પરંપરાઓ વચ્ચેનું અંતર

સાધનાનો આચાર્ય કરેનો વિરન પ્રવન અને યોગમાર્ગીએ લોધર્મ પાડનાની કરેની દિમારત પર વધુ ભાર આપ્યો છે લેખકે શ્રી અગવિદ-અખાદિના અવતરણોય ભારખમ થયા વિના ચૂંથી દીધા છે ॥ ૮ અભિગ્રાવનુ એકાગ્ર ધ્રુવા યેનુ નિરૂપણ તાર્કિક વિચારણાની શાસ્ત્રીય રજૂઆત, વીગતો છતા સમગ્રલક્ષી લેખન, સક્ષિપ્ત અર્થ-દક્ષી 'છતા સરન ભાગ્યોની અચની શોભારૂપ છે કનારેક પુનરુક્તિ, કનચિત દોહન જ અને મ્યારેક આગળ ઉસા'નુ વનણ હોના છતા સશોધનાત્મક મૂલ્યનો આ નિશદ વ્યવસ્થિત અથ આપણા એક સ્વસ્થ લોક હિતેષી પ્રાચીન પડિતપ્રવરની વિશિષ્ટ વિચારધારાને સમર્થ રીતે પ્રગટ કરે છે અને તુનનાત્મક પદ્ધતિથી મૂનરી આપે છે તારિન વચ્ચુની સુગમ રજૂઆત જોતા વિશાળ અભ્યાસી વર્ગને તે રાચક પાણુ થશે જ

મીરાંબાર્ધ-એક મનન : શ્રી. મ જુલાલ ર. મજસુદાર

આપણે ત્યાં મીરાંબાર્ધ વિષે વ્યવસ્થિત અધ્યયનઅચની આવસ્યકતા જોતા પરિશ્રમપૂર્વક એ ન પ્રારેની સામગ્રીઓ પર મારેનો, પ્રાપ્ત સાધનોના ઉપયોગ ઉપરાંત મીરાંબાર્ધકી પરચી 'અમી દુગ્રાપ્ય સામગ્રીય રજૂ કરતો જીવન-કવનની આનોચના સાથે મીરાંમાવુરી' નામન પદસચય પણુ યોજતો આ અથ આનકારપાત્ર છે મીરાંની કવિતામા રેરાગ અને ગેયનાની રૂપરૂ વિચારણા સગુણ ભક્તિની દષ્ટિથી તેની મવિતાનો વિચાર, જીવન વિષેની સિનસિનાબધ રજૂઆત, કાન્યસદેશ અને કાન્યના ખડોમા મગની અનેવિધ માહિતી, એકદર રસપ્રદ આરેખન વગેરે આ કૃતિના મત્તવના પાસા નીવડે છે ધણી ઉપરોગી અને અભ્યાસનિષ્ઠાના પરિણામ સમી વીગતો-માહિતી હોવા છતા સકનનાની યોગ્ય માવજત વરતાની નથી એનો ॥ ૬૬ અસંતોષ આરા અધિગારી વિજ્ઞાનની કૃતિ પગલે રહે તે ખૂબે ખરુ મદત્વના ગમવિષયક ખડોમા પણુ પુરુકિત અનગ જતાવાતા મુદ્દાઓની અપૂરની ચર્ચા તુનનાત્મક વિવેચનમા વધુ તનપર્યાપણાની વરતાલી આવસ્યતા 'સદેશ' ખ મા આવની ઉપરોગી છતા અપ્રસ્તુત ભાગજણાવન, આરા અભ્યાસપ્રથમા જરૂરી સુનિચગતો અનાવ વચ્ચે જણુતો માત્ર સારનિર્દેશ કે જીવન જીવનની મની સુખ-સોજા ઉપેક્ષાની વિસ્તરતા આ અથમા જણુએ પરતુ આ અથનુ મૂલ્ય તો છે તેના પરિશ્રમપૂર્વક દુગ્રાપ્ય સાધનોની પણુ કરારેની પ્રથમ રજૂઆતમા, મીરાંની ભક્તિની સ્વરૂપ વિચારણામા તેની મવિતાના કેટલાંક વિશિષ્ટ પસાના ગમગ્ય નિરૂપણમા, કનૃત્વના પ્રમતી સારી રજૂઆતમા, તેના પ સકનમા અને મીરાંના

અભ્યાસમાં અત્યંત ઉપયોગી એવો પ્રથમ સંગ્રહ સંદર્ભવિવરણ-વિવેચનનો અંથ બનવામાં આવ્યો. આયોજનનો કંઈક સંયમ અંથનુ મુલ્ય વધારત એ ખરું; છતાં આ અભ્યાસઅંથ વિદ્યા-આસંગતું સન્નિત પરિણામ છે જ. આપણા જૂના-નવા સાહિત્યકારોના અભ્યાસઅંથોની એકંદર ઊંચપમાં આ કૃતિ એક કડી ઉમેરી આપે છે.

વાર્તાવિમર્શ : શ્રી. યુનીલાલ મડિયા

એક નવલકથા વિષે અને છ દૂકી વાર્તાના સ્વરૂપ ઉપર પંદર વાર્તા-કૃતિઓ વિષેના લેખોનો આ ગ્રંથ લેખકના અભ્યાસ-ચિંતન અને શૈલી-સામર્થ્યને સારી રીતે પ્રગટ તો કરે છે જ, પણ સાથે એક સ્વરૂપની ભૂમિકા બાધી સ્વતંત્ર અંથરૂપે થતી રજૂઆત-તેમ ગદ્યસાહિત્ય પરત્વે, પણ આપણું લક્ષ્ય એવું તેમ છે. શીર્ષકથી માડી લખાવટ મુદ્દી રંગદર્શી લહરની વ્યાપકતા આકર્ષક નીવડે છે. એમાની નીડરતા, સચ્ચાઈ, સાવધાની અને આધુનિક સંદર્ભની યોગ્યતા નિશ્ચિત જણાશે. નવીન યા ઉપેક્ષિત સત્ત્વ-વલણ પ્રત્યે સમભાવ કે ક્યારેક ઉત્સાહ પણ 'વાર્તાવિમર્શ'નું વૈશિષ્ટ્ય ગણાય. દૂકી વાર્તાની સ્વરૂપચર્યામાં અદ્યતન અમેરિકી કૃતિઓની દૃષ્ટિ ખલાવમા રાખી આપણા સાહિત્યના દૃષ્ટાન્તોની કરાચેની રજૂઆત, કુચકાના રસપ્રદ ઉદાહરણો, સિનેમા-ટેલિવિઝન સાથેની આપણે ત્યાં પ્રથમ સરખામણી, પ્રતિક્રિાત્મક અતિ અસ્કુદતા પર ટીકાર, જેવી વીગતો મહત્ત્વની બને છે. તીખા તરુણોની વિવેચનાક્ષેત્રે આજણી ઉપેક્ષા સામેનો અસતોષ, 'લુદ્ધેમય'ની વાર્તાલાપી છટા, 'મિસગર્મી' કરતી ગાંધી' પરનો આક્રંદકો, જર્મની દલાલ-સુરેશ જોષીના લખાણોમાંનાં લય-ચાતો અંગેની ચેતવણી, 'ધુમ' કે 'મનોવિશ્લેષણ' શબ્દની અતિપરાશ પરનો વ્યંગ, જેવી તાજગી પણ આ મરત આલોચક દાખવી રહે છે. અંગત રચિતવણો ક્યારેક ઘેરુ પણ સમમપણે તો સંયમિત પ્રતિબિંબ જ પાડે છે. દૂકી વાર્તાના ઐતિહાસિક નિરૂપણમાં રુચિપડેલાં કંઈક વધુ સંયમિત હોત તો? એની લાખી ટીપ પણ સંપૂર્ણ તો નથી જ. 'દરિદ્રતા', 'આશુવણ', 'વિહારીણી', 'પતિ', 'વિપ્રલ', 'મહિનાથી સમી', 'પ્રાત્ર', 'કૃતિ' કે 'અમરસેટ મોમ' જેવી લાખા-નોંધણી-મુદ્રણ કૃતિઓ આવી રંગદર્શી લખાવટમાં નડે તેની છે 'ગુજરાતી વાર્તાની ગર્ભ કાલ'માં શ્રી. ગુલામદાસ પ્રોહરની વાર્તા વધુ લક્ષનાં અધિકારી હતી શ્રી ઉમાશંકર જોષીની વાર્તાલક્ષના સ્વતંત્ર લેખમાં યોગ્ય ગુરુદર્શન થયું છે અને જિતુભાઈ પણ જુલાયા નથી જ એ વિવેચકની જગૃતિ સચરે છે. આસ્વાદ અને અભ્યાસનો

મનોદર સયોગ રચતો આ અંચ આપણે ત્યાં આ પ્રકારની વિવેચનકૃતિઓ લગભગ નથી જ એ જોતા સમારયોગ્ય હોવા ઉપરાંત તેની તાજગી અને તાજાતપી આ વર્ષનો એક મહત્વનો વિવેચનગ્રંથ નીવડે છે

અંથગરિમા : શ્રી. ચુનીલાલ મડિયા

અહીં સંગ્રહિત ૩૮ ગ્રંથાવલોકનોમા નાટક-નૃત્ય-કાવ્ય-વિવેચનના ચત્તિ એવી વિવિધ જાતિકા રખાઈ છે. રસપદ શીર્ષકઆયોજના દ્વારા નિરૂપણ, આકર્ષક લખાવ, વિદેશી સાહિત્યકૃતિઓનું આપણે ત્યાં નિરસ એવું આયોજન, રુચિપ્રતિષ્ઠા અને સમગ્રપણે આત્મવાદનશી તેથી ગુણદર્શન પર ભાર દાખવતો આ સચર લેખકના અભ્યાસ અને દાનકદાર ગણનું સારું દૃષ્ટાન્ત બને છે

‘ગુજરાતી સાહિત્યના સર્જકો’ અંગે ‘આ પ્રકારની ચિત્રપોથી ગુજરાતી ભાષામા પહેલી જ વાર’ એમ જાહેર કરવામા રહેલી અવધાર્થતા, કાવ્યસમીક્ષામા સામાન્ય જણાતો જોડાણનો અભાવ, ક્યાંકે માત્ર નોંધ થઈ જતું અવલોકન, કે ‘ચિરવિશેષીની’-‘પ્રેમીકા’ જેવી કૃતિઓ ‘અંથગરિમા’મા છે ખરી, છતાં નાટ્યસમીક્ષામા વસ્તાતી આનોયની ઝીણી સૂઝ, મૂળ લેખક-કૃતિના અભાવ-મિજાજ સાથે તદ્દપતા સાધવાની સદૃશ્ય રીતિ, બહુધા આકર્ષક આરભ, ગુણ-દોષનું નિખાનસ દર્શન, બાંધે ભારે લખવાની રીતે મારે કરતી તાજગી વિદેશી કૃતિઓની સમીક્ષામા આરનાદનું યથાર્થ ગૂથાતું તત્ત્વ ‘મિન્દુનો કાંઈ’મા વિદર્શનની ઝીણી નિસંગતિ પકડી નજર, ‘અભિરુચિ’મા અણકથુ મહત્ત્વનું કહીને રાજકીય પુરુષોના નિવેદન અંગે કરેલી માર્મિક ટીકાર, ‘વિવેકાગ્નિ’ અંગેનો વ્યંગ, ‘ગુ સા ના સર્જકો’ યા એનિપેટ રચિત ‘રહસ્યમત્રી’ ની સીધી કડક આનોયના, ઉપરાંત ‘જિઅમરિયા રુચિ તત્ત્વો’ અને ‘મિનિટ-ટુ-મિનિટ સંગમસૂતતા’ જેની અભિન્યક્તિ આ ગ્રંથના કેટલાક મહત્ત્વના પાસા જણાય છે. વાર્તા-નાટકોને સર્જક તરીકે ખ્યાતિ પામી ચૂકેના આ લેખક અહીં સમીક્ષક રૂપે પોતાની નિષ્પત્તા અને વિદ્યા પ્રીતિ સાથે મૌનિક વિચારશક્તિની ય મુલામ પ્રીતિ દેનાવે છે એમાનું

લખાયેલા લેખો એકત્ર કરાયા છે. કવિની અગિયાર કૃતિઓના સમીક્ષા-લેખો ય તેમાં સમાઈ જાય છે. સમગ્ર અંશમાં સમીક્ષકની વિચારશીલતા, સૌંદર્યપ્રીતિ, અનુવાદશક્તિ, સૂત્રાત્મક અર્થપુષ્ટ મનોહર લખાવટ, ગુણુરતા, દેશપ્રીતિ અને મર્મસૂચક દષ્ટિ હીક હીક તૃપ્તિકર નીવડે છે. ‘ઝીવર રવીન્દ્રનાથ’ લેખ સુરેખ વ્યક્તિત્વનિરૂપણ, સારગ્રાહી રજૂઆત અને ઘોતક મિતાક્ષરી સમીક્ષાથી અને ‘આપણા યુગના શ્રેષ્ઠ પ્રતિનિધિઓ’ લેખ તુલનાત્મક આલોચનાથી વિશિષ્ટ અને સમગ્રદર્શી નીવડ્યો છે. ‘અચલાયતન’ માંની કવિની સમાપનદષ્ટિથી પોતાનો લિન્ન વિચાર, ‘મીતાંજલિ’ માટે અમંગ છંદ જ અનુકૂલ એ મત, કૃતિસમીક્ષાને સામાજિક ભૂમિકાએ પણ માડવાની રીતિ, ‘રવિયાણુના આક્ષેપ’ લેખમાં કવિના અસહકારવિરોધની કૃતિ સ્પષ્ટ થયાં છતાં નીતરતો સમભાવ, ત્યાગ સંયમ તપસ્યાને બહુ ન ચાહતા કવિની ફિલસૂફી ધાર્યવલણ નથી એ અભિપ્રાય, રવીન્દ્રગીતોમાં ‘ભારતીય હૃદયની અક્ષયનૃતીવાની ભરતી હેયે ઝડી’ વર્ણુવાઈ છે એવું કલ્પનાસુભગ આલેખન, વચ્ચે વચ્ચે તરવરતો વિતોદ્ભાસ, જેની કેટલીક વીગતો સમીક્ષકનું વિચારક-લેખક તરીકેનું સ્વરસીપ દર્શન ડગવે તેમ છે. સાહિત્યિક સમીક્ષક તરીકે લેખકમાં રસાસ્વાદ પ્રગટ કરવાનું વલણ વિરોધ સ્ફુટ થાય છે, વિવેચનનું એ કર્તવ્ય અહીં સારી રીતે અદા થયું છે. તે સાથે વિવેચ્ય કૃતિના કથાવિધાન વિષે એકું પરીક્ષણ નહિ અને તેમાંના અમુક વિચારઅંશ પર સમગ્ર ઝોક, એવું વલણ અહીં જણાય છે ખરું. ‘માલંચ’ વિષે લખતાં નવનિકા-નવલકથા ખેડે શબ્દોના પ્રયોગની સિધ્ધિતા તો આવા સક્ષમ રસદષ્ટિથી સંપન્ન લેખસંગ્રહમાં ખૂબ જ. આ સમીક્ષાકૃતિ લેખકની જીવંત સૌંદર્યસજ્જ, રસપ્રદ સૈની, સમગ્રદર્શી તત્ત્વવિવેક અને ગુણુર વિદ્યા-બાસંગથી મનભર અને મનકર નીવડી છે.

શ્રી. અરવિંદનું કાવ્યદર્શન : શ્રી. અંબાલાલ પુરાણી

શ્રી. અરવિંદની કાવ્યસ્વરૂપ અને કાવ્યતત્ત્વની મીમાસાનો નિષ્કર્ષ, તેમની દષ્ટિનો સાર લેખકે આ અંશમાં સ્પષ્ટ કરી આપીને આપણા અભ્યાસી-ઓને તેનો સુવિધા પૂરી પાડી છે. બાપક અઘતન અને તાર્કિક કાવ્ય-વિચારણાનું આ વિવરણ-સ્પષ્ટીકરણ સિષ્ટ ગભીર અવતરણોના સરજા અનુવાદથી અને ગુજરાતી સાહિત્યમાંના દષ્ટાન્તોથી કે ઉચિત સમર્થક પાદરીપોથી સુવાચ્ય અને ઉપયોગી થયું છે. સાજના વાર્તાવાપની પ્રગ્રોતરીનો વિભાગ શ્રી. અરવિંદના સ્પષ્ટ નિખાલસ અને પ્રતિભાવત કાવ્યદર્શનની

તેમજ વ્યક્તિત્વની પણ સુરેખ છાપ ઉપસાવે છે. વ્હીટમેન-એ. ઇ. જ્યોર્જ રમેલ-મી. કે. લુઈસની કાવ્યવિચારણાનું નિરૂપણ અને ભાવિ કવિતાના પુરોગામીઓ સમાન રવીન્દ્રનાથ ઉપરાંત બીજા છ વિદેશી કવિઓનાં કાવ્યોની સમગ્રવંદી સમીક્ષાની રજૂઆત સરળ રીતે રજૂ કરાઈ છે. સંગીત નહિ, કાન્તદર્શન નહિ, પણ ‘સદેશ’ ઈંગ્લીશ જ્ઞાનની શુદ્ધિલક્ષી એકાંગિતા પર ટકોર, અમદ વાસ્તવિકતા કલામાં ગામડી દારૂ જેવી એ મત, રવીન્દ્રનાથનાં નાટકો કરતાં કાવ્યોમાં વધુ સર્જકતા નથી એ અભિપ્રાય, કાવ્યવિચારમાં લયતત્ત્વની અનિવાર્યતાનો સ્વીકાર, ભાવિ મહાકાવ્યની આત્મલક્ષિતા તરફ લક્ષ, ભાવિ કવિતાની સંકુચતા અને ગદ્યતા પ્રત્યેની મતિનો નિર્દેશ, આધુનિક વિષમ મૂલ્યન છતાં ઉન્નત્ત્વલ ભાવિમાંની ગદ્યા, કાન્તદર્શન ઉપરાંત સમકાલીન વિચાર-અનુભૂતિની જૂમિકાની અગત્યનું સૂચન, કાંતેયકરની લોકગમ્યના પ્રિયેની દષ્ટિ પર કે ‘દરિદ્રનારાયણ’ સંજ્ઞાની વર્તમાન દશા પર માર્મિક ટકોર, અને કાવ્યનો સાચો સર્જક, -આસ્વાદક છે અંતરાત્મા અને તેથી જ કાવ્યની ઈતિ છે સમદર્શનમાં એ સારસ્વ દષ્ટિ, શ્રી અરવિંદનું ‘કાવ્યદર્શન’ ગ્રંથની વિગેયતા દાખવે તેમ છે. આ વિચાર યા તેના સમર્થન માટે અપાયેલા ઉદાહરણો કચિત્ ચિંત્ય પણ જણાય, છતાં એની ઉચ્ચ કક્ષા સ્વીકાર્યાં થાય તેવી છે. લેખકે નાનાશાલની મર્યાદા દાખવી છે તેમ ચિંત્ય નીવડે તેમ છે કેટલુંક પુનરાવર્તન અને અસ્પષ્ટ વરતાણું નિરૂપણ કાળજીથી દૂર કરવાએ ગણાય. આવા સિદ્ધ અભ્યાસગ્રંથમાં જોડણી-મુદ્રણની ચીવટ પણ વડુ જરૂરી હતી. સમગ્રવંદી આ ગ્રંથ ઊંડા ઊતરીને શ્રી અરવિંદના કાવ્યવિચારને સફળ રીતે સ્પષ્ટ કરવાના અને વિશદ નિરૂપણના શુભલક્ષણે આદરપાત્ર છે.

અનુલોક્ન : શ્રી. રમણ કોહાની

એક સાહિત્યસ્વરૂપવિષયક, એક વૈયક્તિક રેખાચિત્ર રૂપ અને બાકીના પંદર લેખો સાહિત્યકાર યા કૃતિની સમીક્ષા રૂપે આ ગ્રંથમાં મળે છે. પીગતે પ્રસ્તુત મુદ્દા-વિષયને જોવાની ખંતીથી અભ્યાસનિષ્ઠા, દોષદર્શનમાં ય નિઃશેયતાનું વલણ, સ્વતંત્ર વિચારણા, અને વચ્ચે વચ્ચે છટાદાર લેખનથી વિશિષ્ટ આ સંયમ લેખકના અધ્યાપકને શોભે તેવા અભ્યાસની ઠીક પ્રતીતિ કરાવે છે. સમીક્ષકમાં અપેક્ષિત સમગ્ર દર્શન અને દોષવંદી દષ્ટિનો આવશ્યક સંયમ ઉપરાંત હંટ સમજાવની અપેક્ષા આવા અભ્યાસી પાને કેમ ન રાખીએ!

પ્રથમ સ્વરૂપલેખમાં આખ્યાન-રેડિયો નાટકનો આધુનિક પ્રથમ તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી રજૂ થયો છે, જ્યાં બન્ને પ્રકારોને શુદ્ધ સાહિત્યપ્રકારો ન ગણવાની દૃષ્ટિ યા આખ્યાનના નાટ્યત્વ અંગેની વિચારણા સ્વીકાર્યા ન પણ થાય. રેડિયોનાટકના સંદર્ભમાં નાનાકાલની યાદ અપેક્ષિત ખરી. નિરૂપણ વિશેષ રહ્યું છે. 'પાટણની પ્રભુતા'માં પ્રસ્તુત મુદ્દાનો ઉપસંહારમાં જ સમાવેશ, વ્યવસ્થિત લેખ 'ગુજરાતનો નાય'માંની કેટલીક વીગતકયાશ અને જીવન-દર્શનના મુદ્દામાંની વિસંગતિ, 'છદ્દેશ્ય'નું વધુ પડતું દોષદર્શન, 'પ્રાચીના' ના પરતુ-સંદેશનિરૂપણનો પ્રતાર, એ કૃતિમાંના 'આશંકા' કાવ્યમાં નાપિકા રાણીનો ઉદ્દેશ્ય કરે તેની અયોગ્યતા વિશેની અવધાર્ય ટીકાર, '૬૧માં પ્રગટ થના લેખમાંય આદરાયણ-મનમુખલાક્ષને 'નનીન કવિઓ' કહેતી લખાવટ, 'આરાધના' મનમુખલાય ઝવેરીનો 'છદ્દેશ્ય' કાવ્યસંગ્રહ એવી શરતચૂડ, 'શરદ્દૂત'ને 'ગીતનો નમૂનો' કહેવાની કૃતિ, ~~સ્વ. પાંચ સાહિત્ય~~ વ્યક્તિત્વવાળો લેખ આ સંગ્રહમાં મુકતી યોજના કે કવચિત મુદ્દા ભૂનો, નિવારવાપાત્ર ગણાય. 'વળામણ', 'કિન્નરી', 'ચિત્રદર્શનો', 'ગુજરાતનો નાય', જેવા લેખો આ અભ્યાસી સમીક્ષક પાસેથી આપણને વધુ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય એવી, પૃથક્કરણાત્મક સર્વોત્તમ અભ્યાસપૂર્ણ અને ઉપયોગી નીવડેલી આ કૃતિ વાંચીને, આશા અવશ્ય જાગે તેમ છે.

લોકનાટ્ય અને ગામડું : શ્રી. જશવંત ઠાકર

વીગનપૂર્ણ માહિતી, વ્યવકારુ અનુભવથી પુષ્ટ માર્ગસૂચન, નિખાલસ કથન અને વ્યાપક અવલોકનનો ગુણ દાખવતી આ પુસ્તિકામાં આજના સંજોગો વચ્ચે લોકનાટ્ય અને ગ્રામીણ રંગમંચની આવશ્યકતાનો વિચાર કરાયો છે. ગામડાં માટે એક નટના નાટકની જરૂર, ત્રીજી નગરનાટ્યપરંપરામાંનાં લોકનાટ્યોનો વિચાર, શહેરી નાટકસંસ્થાઓ ગામડાની સંસ્કારભૂમિ નહિ મેટાકે એ મન, લોકનાટ્ય પરત્વે માર્ક્ષિઝ્મની જરૂર ન હોવાનો અભિપ્રાય, 'માય' જેવા અન્ય પ્રાંતીય પ્રયોગોના પ્રચારની હિમાયત, આ પુસ્તિકાનાં મહત્ત્વના વિચારઅંગો નીવડે છે. અવતરણવિસ્તાર ટાળવા જેવો, વિરામ-ચિહ્નોની વધુ કાળજી લેવા જેવી, કેટલીક મહત્ત્વની મુદ્દાલક્ષિત દૂર કરવા જેવી ગણાય 'ગામડો ચોરો' નાટકની રજૂઆત માર્ગદર્શક છે આવા અગત્યના વિષય વિશે આ અધિકારી લેખક વધુ વ્યાપક અને જોડાણપૂર્ણ અભ્યાસ-ગ્રંથ આપણને આપે એવું ધૃષ્ટાંત એવ આશા રાખીએ, કે આ ગ્રંથિકા એની તૈયારીની આગાહી રૂપ નીવડે.

ત્રણ વિષયનો : શ્રી. કુંજવિહારી મહેતા-રમેશ મ. શુક્લ

‘રસિકવચન’ ‘વ્યાપકધર્મભાવના’ અને ‘પ્રાચીન કાવ્યો’ સ્નાતકકક્ષાના અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન પામનાં વિદ્યાર્થીવર્ગને ઉપયોગી નીવડે એ હેતુથી લખાયેલાં આ ‘ત્રણ વિષયો’માં વિવરણ સાથે સમીક્ષાનું અંગ પણ લગ્ન પામ્યું છે. ‘વ્યાપક ધર્મભાવના’ નિરૂપણ સુરેખ છે ‘રસિકવચન’માં કવિત્વપાત્ર વધુ સ્પષ્ટ થયું ધટ્યું હતું. ‘પ્રાચીન કાવ્યો’માં અર્થદર્શન ક્યારેક સદિગ્ધ-અપર્યાપ્ત પણ રહ્યું છે. પરિશ્રમપૂર્વકની રજૂઆત સમગ્રપણે સરળ કહી શકાય.

પાશ્ચાત્ય સાહિત્યસિદ્ધાન્તો અને સ્વરૂપો : શ્રી. જિતેન્દ્ર અ. દવે

ઉપયુક્ત હેતુસર એનરેકોમ્બીની Principles of literary Criticism તથા વર્સફોર્ડની Judgment in literature કૃતિઓને પ્રધાનતઃ લક્ષમાં રાખીને અહીં લેખકે વ્યવસ્થિત સરળ શૈલીમાં લખિત કલાઓનું સ્વરૂપ, સર્જન-વિવેચન, વિવેચનનાં ધોરણો, એરિસ્ટોટલ અને પછીના પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની સાહિત્યમીમાંસા આદિ મુદ્દાઓ વિષે ટૂંકામાં છતાં સારગ્રાહી નિરૂપણ કર્યું છે. વિસ્તાર-અવતરણાદિનો સંયમ છતાં મુગ્ધમ રજૂઆતથી લેખનસ્વરૂપ શોભ્યું છે. કેટલાંક ગદ્યસાદિત્ય-સ્વરૂપોની સમજૂતીમાં અધ્યાપકની ચીવટ અને સ્પષ્ટતા છે. નવવક્યા-નાટક સ્વરૂપોની તુલનાત્મક વિચારણા થઈ હોત, તો એ બેઉ અંગો વધુ અમૂલ્ય થાત એમ કહેવું રહે છે. પાશ્ચાત્ય સાદિત્યમીમાંસાની લેખક નત્ર ભાવે જોને ‘પ્રવેશપોથી’ કહે છે તેવી આ કૃતિની સરળ વ્યવસ્થિત અને વ્યાપક રજૂઆત જોના કેટલીક મુશ્કેલીઓ નિવારવી ધટતી હતી. ખંતીલા અભ્યાસી અધ્યાપક પામે આપણે આ વિષયના સતત્ર અથવા આશા મેરીશું.

ભારતીય કાવ્યમીમાંસા : શ્રી. અરુણચન્દ્ર ડી. શાસ્ત્રી

સ્નાતકકક્ષાના વિદ્યાર્થીવર્ગને ઉપયોગી નીવડે એ આશયથી લખાયેલો આ ગ્રંથ અભ્યાસ, વિચારણા અને શૈલીની કેટલીક સત્ત્વભરી રજૂઆત કરતો હોવાથી અભ્યાસી વર્ગનો આવકાર પામે તેમ છે. ભારતીય પ્રાચીન કાવ્યમીમાંસાનો વિચારણાને સમજનસર્ત્ત અર્ચીયન લેખન-વિદ્યાઓનાં દષ્ટિ બિન્દુઓને ય અવલોકીને લેખકે પોતાની સ્વતંત્ર દષ્ટિ પણ રજૂ કરી છે એ આ ગ્રંથનું મૂલ્ય વધારે છે. ‘સાધારણીકરણ’ માટે ખર્ચા ‘કલ્પનાઆપાર’ ઉચિત નથી એ મત, પ્રાચીન કાવ્યવિચારમાં અવસ્થાની આવશ્યકતા કે તાત્પર્યનો આધુનિક અર્થ એતા ધ્વનિ અને તાત્પર્યમાં ઝાઝો ફેર ન હોવાનો

અભિપ્રાય, દાસગુપ્તાના લક્ષ્યના અસ્વીકાર સામે વિરોધી મત, ઊર્મિકાવ્ય તે ભાવધ્વનિકાવ્ય છે—રસધ્વનિકાવ્ય નહિ એ વિચાર, આથી વ્યંજના પરત્વે વ્યંજનાને શબ્દશક્તિ જ શું કામ ગણી એ પ્રશ્ન, જેવા મુદ્દાઓ સહેજે લેખકની અભ્યાસનિદાની પ્રતીતિ કરાવે છે—અંતે એમાં મતભેદને અવકાશ હોય. સંસ્કૃત-અંગ્રેજી અવનરણેનો અનુવાદ થવો જોઈતો હતો, પ્રયોજનોનું પાસું વધુ વિચારક્ષમ અને આધુનિક દષ્ટિથી રજૂ થવું જોઈતું હતું, કે આજના કવિઓ અકવિઓ (પૃ. ૧૮૨) જેનું સફાવટિયું વિધાન પણ દાગવાળેગ હતું. યથાર્થ રીતે રસ-ધ્વનિનાં પ્રકરણો આ અંધની શોભા નીવડ્યાં છે. સરળ, સમગ્રદર્શી, તુલનાત્મક અને અને અર્થલક્ષી રજૂઆત પામેણી આ અંધ ભારતીય કાવ્ય-વિચારણા વિશે ઠીક ઠીક સાધન પૂરું પાડે છે.

કાઠૂંનની કથા : શ્રી. જયંતી પટેલ

પરિચયપુસ્તિકાપ્રવૃત્તિનું આ ૬૨ મું પાવકર્તૃ પુસ્તક કાઠૂંન (કટાક્ષ ચિત્ર) કથાનો ઇતિહાસ તેના સ્વરૂપ તથા મર્મને આકર્ષક વ્યંગચિત્રો સામેલ કરીને રોચક રીતે સમજાવે છે. સત્યનો મર્મ કાઠૂંનમાં પકડવાનો હોવાથી માત્ર ટીકા જ તેમાં ન હોય એ લેખકે ખપ્પટ કહ્યું છે; આ માટેની રીત કટાક્ષચિત્ર અપનાવે છે હાત્યવિનેદની. પરદેશોમાં આ કથાના વિકાસની માહિતી અપાઈ છે તે પરથી આત્મનિરીક્ષણને ય ઠીક અવકાશ રહે છે. યુરોપ-અમેરિકા સિવાયના દેશોમાંની આ કલાસ્થિતિ-પ્રગતિ વિષેની નોંધ હોત તો આ અંગ પૂર્ણ નીવડત. લેખકે અભ્યાસીઓ અને સામાન્ય જિજ્ઞાસુ વર્ગને ય સતોષ થાય તેવી પદ્ધતિએ પુસ્તિકા લખી છે.

મરાઠી સાહિત્યમાં ડાકિયુ : શ્રી. નારાયણ ગ. જોષી

તુલનાત્મક અભ્યાસમાં પ્રવેશિકા થાય તેવી આ પુસ્તિકામાં વીગત પરિચય માથે સમગ્ર દર્શન-અને સમ્રમાણ પ્રાપ્ત થાય છે. ભરચના ચક્રધર ગ્વામી વિષેનો 'લીલાચરિત્ર' અંથ પ્રથમ મરાઠી ગદ્યકૃતિ, આખ્યાન માટે દૃષ્ટ-પ્રયોગ, મગ્ગ ૧૮મી સદીના અંત ભાગે, સાહિત્યિક ગદ્ય શિવાજીસમયમાં, સ્ત્રીકવિઓની સંખ્યા સારી એવી, કે દ્રવે સાહિત્યનો ભાવકવર્ગભેદ ઓસરતો જાય છે, જેની વીગતો ગુજરાતી સાહિત્યરસિકોના લક્ષમાં તરત આવે તેમ છે. મૈત્રી સુધક અને વ્યવસ્થિત છે.

કાલેલકર અધ્યયનઅંથ : સં. સ્વર્ણી ઉમાશંકર જોષી-અનંત-રાય રાવળ-પાંડુરંગ દેશપાંડે

કાલેલકરને ૭૫ વર્ષ થતાં, મૂળ પરિપૂર્તિ માટે વિચા-

રાયેનો પણ પાઠ ન પડેયો આ અધ્યયનગ્રંથ આ વર્ગે એક મુદ્દાવાન અભ્યાસકૃતિ આપે છે. પ્રથમ વિભાગમાં ૩૪ સાહિત્યક્રેષ્ણો, બીજા વિભાગમાં ૨૪ જીવનનિપથક લેખો, ત્રિવિધ તમસીરો, માનવાગી, પુનર્મતી માદી અને સચિત્રી વ્યવસ્થિત આયોજના પામેના આ ગ્રંથમાં અધ્યયનની સામગ્રી સતર્પક છે.

પ્રથમ વિભાગમાં જુદા જુદા અભ્યાસીએએ કાકાસાહેબની સાહિત્ય-મેવાના વિવિધ પાસા દાખવ્યા છે એમાં તરવરી રત્ન મરાઠાનાના-હુત્ર રા વિ પાઠક-ઉમાશંકર-મનસુખનાન-હીરાબહેન (કે) મહેના-રમણનાથ જોષી-અનંતરાય શંકર રામના વર્ણો વિધવિધ રીતે વિશિષ્ટ ગણાય. આ અને બીજા લેખોને સમગ્રતયા જોતા અનન્યત્વ લક્ષણ છે, ક્યારેક વ્યક્તિત્વ-પત્રિકા કે ક્યારેક દૂરી નોંધ યા આદરભાવની કીર્તિનું આનંદ વધુ જણાય છે ખરા જૂના વખાણો સંગૃહીત થયા છે તે વિચારતા સંપાદકોની નજરમાંથી કેટલાક ખાનખાત્ર લેખો કેમ રહી ગયા હશે? કવિત્વ-કનાની સમીક્ષાના લેખોમાં પુનઃકિતત્વ પણ મળે છે પ્રચલિત સાહિત્યવિચાર માટે અદ્યતન આંખ વિચારની મુક્તિ સપ્રયોજન લાગ્યે જ લાગે કૃતિ-સમીક્ષાનું પાસું પૂરતું સતોષપ્રસન્ન નથી નીવડતું કાનેનકરના કટાક્ષ વિષેનું શ્રી ઉમાશંકરનું વિધાન, સુન્દરતાના સાચા પ્રતિગાથક તો કાકાસાહેબ જ એ અભિગ્રાહ જેની વીગતો ય ચિત્ત નહિ? આ વિભાગમાં ભવિષ્યના અભ્યાસક્રમની પૂર્વ તૈયારીનું દર્શન માની રમણ જીના ભવિષ્યમાં ય યાદ કરવા પડે એના અભ્યાસપૂર્ણ, દષ્ટિવત લેખોનું પ્રમાણ અહીં સારું છે વિશિષ્ટતા એ છે, કે સમીક્ષાનું તત્વ કેટલાં લેખોમાં સમતોલ રહ્યું છે કાગેશ્વરની કલા વિચારણામાંના ૫૨૫૨ વિરોધી કથન, જીવનના સાર્વ-ભૌમત્વનો અતિ આદર, આદિ રસ દર્શાવાયા છે પર્ણોત્તમી માદી ૫૨ મહેનાપૂર્વક એકત્ર કરાઈ છે એમના ચોળેના પર્ણોત્તમી સમીક્ષા મળી હોત તો? આપણા ગણવિકાસમાં કલાચિતનમાં, પ્રતિનિધિપણ પરત્વે અને પર્ણોત્તમમાં કાકાસાહેબની મહત્ત્વની અને ચિરંજીવી એવાની સાર્થ

દાખવે છે; પણ ખ્યાન તો ખેચે છે કાકાએ સમયપત્રમાં કાફી સાથે વહેવાડ મારું વિચારેલો કલાક પરનો સમય ! શિશુક તરીકેની કાકાની મર્યાદા મી. ૨૫ મશરૂલાએ નોધી છે. નિશ્ચિત મુદ્દાને ચોક્કસપણે રજૂ કરવાનું વક્ષણ ન સચવાતાં આવેલું ચુર્વિતચર્વણ. પુનર્કથન અને ફિસ્સાપણ આ વિભાગમાં જાણીશે. ખાસ અગત પરિચય ન પામેલાઓના અંજલિલેખો પૂરતા સરવશીય નથી થયા, એકાદ મેળાપ કે એક-બે ગોણિપ્રસંગ તો કેટલાયને ભાગે ગયા હોય ! કાકાસાહેબની ઉદાત્ત વ્યક્તિતા, પોતે તો મહેમાન-ધર પુત્રકોનું એવું સ્પષ્ટીકરણ, નવવ્યવસ્થાની તેમની ચીવટ-મહેનત-કુતેલ, તેમનું જ્ઞાનોજ્જ્વલન છતાં વિનોદી સ્વરૂપ વગેરે આ વિભાગમાં સારું નિરૂપણ પામેલ છે આ ખંડમાં સંપાદકોની પસંદગી વધુ ચોક્કસ મર્યાદામાં રહી હોત તો વૈવિધ્ય સાથે યોગ્યતા વધુ સંતોષકારક રીતે પ્રગટ થાત એમ લાગે છે, છતાં આ વિભાગનું લેખક-સંપાદક ઉભયપક્ષે વરતાવું નિષ્પાદકપણું ત્રિશિષ્ટ અવશ્ય છે એક વિભાગોને સમગ્ર દૃષ્ટિથી જ્ઞેતાં, સંપાદકોએ ખાસ સંજોગ વિના અભ્યાસીઓ પામેથી એકથી વધુ લેખ ન લીધા હોત તો ? કેટલાક સાધારણ અસોકન પણ ચાળી નખાયા હોત તો ?

આપણે ત્યાં અધ્યયનક્રમો અંજલિસ્વરૂપની અતિમાત્રા પણ ક્યારેક દર્શાવે છે, સંપાદકોએ આ ભવસ્થાન સામે જનતી દૃષ્ટિ રાખીને સંપાદન કર્યું છે એ આ ગ્રંથની વિશેષતા છે. કાકાસાહેબ જેવી ઉદાત્ત વ્યક્તિની નિષ્પાદકતાને એ અનુરૂપ છે. આપણા એ ‘જીવતા જ્ઞાનચક્ર’ અને પી જવા ગમે એરા છતાં સરનસોદ્ધામણા નિમગ્નોની યાદગાર ભેટ આપનાર કાકાસાહેબના સાહિત્યના અધ્યયનમાં આ ગ્રંથ સહાયક થાય તેરી સંપત્તિ ધરાવે છે જ.

ઉપાયન : સં. સર્વશ્રી મજરાય દેસાઈ-કુંજ વિહારી મહેતા-જયંત પાઠક-હકુમત દેસાઈ-જયંત પટેલ

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ વિવેચક કેળવણીકર પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદીની ષષ્ટિપૂર્તિ નિમિત્તે પ્રાપ્ત થતુ આ સંપાદન પ્રા. ત્રિવેદીનો લેખસંચય અને તેમના જીવન-સાહિત્યની આયોજના ઉપરાત લેખોની સાલવાર યાદી દ્વારા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીરડે તેમ છે. સંપાદન અને મુદ્રણ બેઉ પાસાં સુધઃ વ્યવસ્થિત છે. સંપાદકોનો અભિગત વિવેક એ છે કે તેમાં પ્રશન્તિ-લેખો લીધા નથી, છતાં ગુણવત્તાની સૌરભ જળરાઈ છે. પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદના અંતર્ય યા છૂટા વિવેચનલેખોની તેમજ કેટલીક અપ્રાપ્ય યથેવી કૃતિઓની

અહીં સંકલન કરીને સંપાદકોએ 'ઉપાધન'ની ઉપયોગિતા વધારી છે. આ સંકલન સુરુચિદર્શક નીવડ્યું છે.

બૌદ્ધિક ઉન્નય સાથે સદૃશ્યતાનો વીણારત જોમાંથી પ્રગટ થયા કરે છે તેમાં પ્રદ્ર. ત્રિવેદીનાં વિવેચનોમાં જે તત્વપદ્ય, જોતી રસજ્ઞતા, ચિદ્રતા, વિશાલ દષ્ટિ, માર્મિકતા અને સૌંદર્યલક્ષી રજૂઆત અભ્યાસીઓને સુવિદિત છે તેનું પ્રતિબિમ્બ અહીંનાં એમનાં વિવેચનોના સંગ્રહમાં ૫ પ્રાનીન થાય છે. સમગ્ર ખંડનું નામ 'અનુભાવના' યોજીને સંપાદકોએ મુદ્રત દષ્ટિ ખતાવી વિવેચક વિપ્લુભાઈનું સ્વરૂપ પશુ સૂચ્યું કહી શકાય. વિવેચના માટેની સામગ્રીપસંદગીમાં પ્રા. ત્રિવેદીની સદૃશ્યતા પરીક્ષણની પવિત્રતા જાગવે છે, તેમજ સ્વતંત્ર રહીને આડખ્યાજોથી મર્યાદિત થતી નથી એ હકીકત પણ અહીં સ્પષ્ટ થાય છે. એમની વિવેચનાના આ વ્યાપે આધુનિક સાહિત્યને લાભ કર્યો છે એ સ્પષ્ટ છે. વિવેચકનો બાલ્યશુધર્મ એમણે સાર્ય કર્યો કહેવાય.

એમના 'જીવનપરિચય'માં શ્રી. યશવંત શુક્લ સુરેખ આલેખન સાથે સાદિત્તિક સ્વરૂપનું ૫ સમગ્રસફી ચિત્ર ગૂંથી આપે છે. 'ગૌત્રી'માં શ્રી. કાલિદાસ દેસાઈ અમુક શબ્દચિત્ર દોરી દે છે. અખ્યાપક વિષ્ણુભાઈ વિગેના ત્રણ લેખો પણ યોગ્ય સંયમપૂર્વક માહિતી આપે છે. આ સંપાદનમાં મહત્વપૂર્ણ નીવડતો શ્રી. ઉમાશંકર જોતીનો યેષ અભ્યાસ, ચિંતન, શુદ્ધચતા, સ્વતંત્રતા અને શૈલીની દષ્ટિથી લક્ષપાત્ર છે. એમનાં કેટલાંક દષ્ટિમિન્દુ પ્રા. ત્રિવેદીની વિવેચનાને પૂર્ણ ન્યાય આપતાં ન થે લાગે. સિદ્ધાન્તલેખોને પ્રત્યાધાનગમ્ય કહેવામા મૂળ આશય યોગ્ય રજૂ થયો નથી. તેમ 'કવિઓ અને કાવ્યસંગ્રહોનાં વિવેચનોમા વિષયપસંદગી ઘણું ખડું સામાન્ય ટોટિની'એ અભિપ્રાય યોધી આપે છે તો એનું ગૌરવમયું સંસ્કારિત્વ જ ને? મદત્ત છે એમાંય વિવેચક શું કહે છે તેનું જ. આપણી વિવેચનપરંપરાનો આ સદૃશ્ય પ્રા. ત્રિવેદીમા અખંડ રહ્યો છે અને સાહિત્યક્ષેત્રે રચનાત્મક નીવડ્યો છે એમ કહેવું રહે છે. પ્રા. ત્રિવેદીની સાદિત્ત્યભેરાની સમીક્ષાના આવા વિશેષ સત્ત્વ-ભર્યા લેખો 'ઉપાધન'માં છુટ દતા. સંપાદકોએ અભ્યાસીઓ સમક્ષ આવે સુરુચિસંપન્ન ગ્રંથ પરિને ખટિપૂર્તિપ્રસન્ન અને ચરિતાર્થ કર્યો છે.

✓કવિ ખખરદાર સમારક ગ્રંથ : સં. કવિશ્રી અ. ફ. ખખરદાર સમારક સમિતિ, મુંબઈ

પ્રથમ વિભાગમાં કવિશ્રી ખખરદાર (ઈ. ૧૮૮૧-૧૯૫૩)ની કેટલીક ગદ્ય-પદ્ય કૃતિઓ અને બીજામાં અંગ્રજિકાવ્યો-જીવનકવન વિગેના લેખોનો

સમાવેશ કરતો આ અંથ આપણા આ સન્નિષ્ઠ કવિને મોડી મોડી ય આ વર્ષે અંગલિ અર્પી રહે છે.

પ્રથમ વિભાગમાં કાવ્ય 'સ્વ. પીરોઝગાઈને', 'મનુરાજ' વાટકનો પ્રવેશ, હીક હીક સંખ્યામાં પ્રતિકાઓ, તીર યસ્તનો અભ્યાસ' અને Synopsis of Research work done in the Zoroastrian and Vedic Scriptures', તેમજ કેટલોક કિંમતી પત્રસંચય લક્ષપાત્ર સામગ્રી નીરડે છે. એમના પારસી ધર્મઅંથ વિષેના જેહિ લેખો આ સચ્ચ દ્વારા વિશાળ વાચકવર્ગને મુક્તિ યાચ છે તે મદત્વની વાત છે. કવિની ઉત્તમ પદ્યરચનાઓમાંથી પસંદગી, પરિવદ્ધપ્રમુખ તરીકેના વ્યાખ્યાનમાંથી અમુક ખંડોની તારવણી, 'ગુજરાતી કવિતાની રચનાકળા'માંથી કેટલાક ભાગની રજૂઆત આ વિભાગમાં યર્ષ સફા હોત તો વધુ ચોખ્ખુ હતું. શ્રી. હર્ષદરાય દેમાઈ પરના પત્રો પત્રમુખમાં મહત્વના જણાય છે. એમાં-પત્રગુચ્છમાં કવિશ્રીની જિંદગીનો કરણ સતત હૃદયસ્પર્શી બને છે. એમાંની નિખાલસતા પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

અનેક પ્રશંસકો-ગુણાનુરાગીઓ-પરિચિતો-અભ્યાસીઓ દ્વારા લખાયેલા કવિશ્રીના જીવન-કવનવિષયક લેખોમાં સર્વશ્રી રામપ્રસાદ બક્ષી-અનંતરાય રાવળ-પ્રો. દાવર-જનાર્દન પંડ્યા-આપશીમાઈ ઉદેશી-મધુસૂદન પાઠેમ-મણેશ લ શક્તિ-હર્ષદરાય દેમાઈ-આટીવાળા-દીનશાહ સિંઘરા-વન જી ૧-દરગઢ દાણુ આદિના લેખો વિધિવિધિ દૃષ્ટિથી ઉપયોગી છે. કવિની કાવ્યસેનાની મૂલવણી કરતાં લેખો વધુ હોત તો હીક યાત, તેમજ કેટલીક પ્રસિદ્ધ વિવેચનાની સામગ્રી પણ ચોખ્ખાઈ હોત તો કાંઈ હતું. વિભાગની સમગ્ર વ્યવસ્થા પણ કાંઈક વધુ કાળજી માગે તેની ખરી. અવતરણો યા અપ્રવૃત્ત ભૂમિકા કે ક્યારેક માત્ર અંગલિરૂપ જ થતા લેખોનું પ્રમાણ પણ સંયમિત કરવું જરૂરી લાગે. કવિ કરતાં જીવનવિષયક લેખોમાં કાચિત્ લેખક વિશે જ વધુ જાણવાનું મળે એ તો લાગ્યે જ ઉચિત ગણાય કવિ ખગરદારની સુદીર્ઘ નિષ્ઠાવંત કાવ્ય-સેવા વિચારતા આ વિભાગ વધુ જિંદાજીવ્યો અને ન્યાયકર્તા થયો હોત તો અભ્યાસક્રમ તરીકે તેની સાર્થકતામાં શ્રદ્ધિ યાત. આજ છતાં કવિની કેટલીક મદત્વની સાહિત્ય-ચિંતન-અનુભવની આરગી થતી કૃતિઓની સંકલના અને કેટલાક મદત્વના અભ્યાસલેખોથી આ ગ્રંથ એક ખોટ પૂરી કરનારો તો થયો છે જ. કવિશ્રી વિષેનો વધુ સઘન અભ્યાસક્રમ રચારો ત્યારે આ સમારંભમાંથી કેટલીક સામગ્રી ઉપયોગી નીવડશે એવી આશા રહે છે.

✓ રવીન્દ્રદર્શન : મં૦ શ્રી. લોગીલાલ ગાંધી

રવીન્દ્રસનામ્ની સ્મૃતિ ખેતો આગ્રય-કવિ વિરોધ પ્રત્યાક મનનીય અભ્યાસને આ મંવિની વિશિષ્ટ ગદ્ય-પદ્ય રચનાઓમાથી ચૂટેલી કૃતિ ઓના અનુસારી માર્ગદર્શક તથા લોખણિય પદ્ય નીડે એનું દષ્ટિવત સંપાદન પામે છે મંવિના કેવલાક ચિન્તાઓ પદ્ય અરભમા ગ્રથાયા છે તે સંપાદનનો વ્યાપ સિદ્ધ કરે છે

✓ આત્મજ્ઞ આલ્પ-ટાઈપન આ મંવિનો વાર્તાનાપ તત્વચર્ચાની ભૂમી ભૂમિકા વિલાદ રૂપે રચ્ય કરે છે કાકામ્લેખનો ગાંધી-રવીન્દ્રનનો લેખ યાદગાર નીવડે તેવી વિચારશીતના પ્રગટ કરે છે અર્થ-ઉમાશકર-સુદ રમ-સુદ જોડી-ભાગીનાન ગાંધીના લેખો તત્તરપર્ણ, સમભાવભર્યા અને આતોચાત્મક પદ્ય જાણીને કવિની પ્રીત રચનાઓ પ્રત્યે શ્રી ઉમાશકર જોડીએ લઘુ વાચ્ય-રીતિ દોષ છે કવિની વાર્તાસિદ્ધિ વિરે અડી સામગ્રી ખૂબી લાગે છે ચિન્તાના વિરોધ લેખો અથસમય અને જીવનસમયની સચ્ચિ મદત્વની પ્રી ગણાય જીવન વિભાગમા રવીન્દ્રચિતનની વૈવિધ્યની જાકલના પ્રથમી અભ્યાસદષ્ટિથી મદત્વની સામગ્રી છે એમા સંસ્કૃતિઅગની વ્યાપકતા યથાર્થ છતાં પ્રથમીકા યા સાહિત્યતત્ત્વમીમાસાનુ અગ કર્ષક વધુ લક્ષ પામનાનું અધિકારી હતુ ત્રીજા ખડમા મનન-વર્ણનથી અકિત નિમ્ન ધો માળો અને શિશુકાઓ ઉપરાત આર શિશુકથાઓ પદ્ય વૈવિધ્ય રસવત્તા અને વિશેષતા દર્શાવે તેમ સમુચિત પસંદગી-અનુવાદ પામેલ છે સમગ્ર ગ્રથમા તેમ અડી પદ્ય અધિકારી અનુવાદો સુવાચ્ય અને ગસિક ભાષાન્તર આપે છે શિશુકા યો વાર્તાઓનો ગુરુ આ વિભાગનુ આકર્ષણ બને છે 'રવી દ્રવીણ'ની સામગ્રીમાથી કેટલીક અડી રૂપાન્તર છતાં રોગઈ હોત કે નાટયાગ યા વાર્તાઅગનો સમાવેશ થઈ શક્યો હોત તો આ વિભાગનુ વૈવિધ્ય વધુ માતમર બની શકત એમ જાણશે

અધિકારી સમીક્ષકો અનુવાદોનો મળેનો સન્નિષ્ઠ સહકાર અને સામગ્રી-પસંદગીથી માડીને તેની ગૂચણીમા જ્યાં જ્યાં સંપાદનનો ઉચ્ચ ગુણ રવીન્દ્રદર્શન' ગ્રથની વ્યાપક ઉપયોગિતા અને સગીનતા દર્શાવે છે

આ અંધિકામા તલગ્રપર્શી તથા વિરાદ દષ્ટિ અને ગભીર સ્વાપ્નાવિદ શૈલીને સુખકર અનુભવ થાય છે. વિચારનું ઊગ્રાણુ-ગાબીર, સંવાદી વિનોદ-કટાક્ષની લહેરે રોચક પણ નીરડે છે. ચિંતન-અનુભવ-કંપનાની નિવેળી વાણીમહા બનતી જણાશે ઉપનિષદ માત્ર અંથ નહિ પરંતુ પ્રાંતિકલદર્શન છે એનું સ્થાપીને લેખકે ઊકારનો અનેર્થવધ રહસ્યરહેઠ, કર્મચોગની દષ્ટિની ઊકાર અને શાન્તિનું અદ્વૈત, 'મદ્મત્વા ન નિર્તન્તે'-નો અર્થવિચાર, અદ્વિત મૌલિક વિચારશીલનાથી અને સરળ ગરમી શૈલીમાં સમગ્રવેળ છે. મોળી બાળ અને પત્રીથી ભૂટી મીઠું ખાઈને ભાણ આરોગના જેવી તાકિદો-પંડિતો-પૈરા નિકોની સત્યને સમગ્ર રીતે ન વિચારતી રાતિ પરનો વ્યંગ કે લઝમની સાગ્રા-ગ્રણ માત્રામા અર્ધાં માત્રાનું મહત્ત્વ જતાવવા પેશરાઈ સમયના સાગ્રાગ્રણ ડાહ્યાએમા અરોં ડાહ્યો નાનો ફડનરીસ મહત્ત્વનો એવું રિનોદાકિત દર્શાવ, આ મૂલ્યગામી પૃથક્કગ્ણશીન સધન અને ગભીર લેખોની ઠટાનું એક આકર્ષક પાતું સૂચવે છે 'પ્રતિક', 'એરા સકર્મો', 'સાધના', યા 'ફેડ પાડવો' જેવા બલિ-પ્રયોગ નિરારી શકાત ગુજરાતી વાચકોને આવી મહત્ત્વની કૃતિ સુનલ કરી આપરા માટે અનવાદકોને ધન્યવાદ છે છે.

નિબંધ

આ વિભાગ ૧૧ ના પર પ્રકાશનેમા ૨૧ મતન

૬ અનુદિન અને ૪ પુનર્મુદિન છે

નિશ્ચાનનુ જીવનદર્શન : શ્રી 'ધૂમકેતુ'

ગુ ૨૧ ચિત્રામ્નો આ સુધઃ મુ જુથી આપેલ આ પુસ્તક વિશ્વપ્રસિદ્ધ ચિંતક મ્હિ ખયિન નિશ્ચાનની વા પિની પ્રામાણિક રૂઢિઆન સાથે સમ્ભવ-ભરી વિવરણાત્મક અમૂલ્યી પગ આપે છે નિશ્ચાનની મવેડના રિચાર-ગળી તા અને વ્યાપક મગન દર્શિ અમર્ય રીને પ્રગ્ન થઈ છે અર્થાન્તર ન્યામી મૌખિત-મેશ, મવાલ આ વાતો ગ્યનાની ગૂચમી, ઉદ્દેશધન અને કટાક્ષ, સગમ ઘોન ભાવનામના કૃતિનુ આકર્ષણ બને છે જ્ઞાન અને સૌંદર્યના મિનનની દર્શની પ્રતીક્ષા કરતા નિશ્ચાન અગિનાં વિધવિધ વ્યક્તિત્વ અને તેની ભાગ્ય મ્દના નિશ્ચાન, ભૌતિષ્તાના પીજરે પુ રીના અને આ ૮ તો મુદ્ધઓની દાર વચ્ચે અદરાતા માનવહૃદયને ભેઈ વ્યથિત પતા નિશ્ચાન, મરિતાને જન્મ-જ માતરની ઉપાસના ગણતા નિશ્ચાન, શ્રી 'ધૂમ કેતુ' ની પ્રાસાદિક ગરી અને ભાના રૌરીમા પ્રત્યક્ષ થાય છે અને વિવેચન નદિ પરતુ વિવરણ દોરા છતાં એમા સમમાર ભેમી સમગ્ર પણ છે રિચાર-પના-ભાવેદેક પ્રમગ સર્વને પ્રવાહી તેમ ગસામ ગચરપે પોતાની રિશિદ રીતે રજૂ કરીને લેખક નિશ્ચાનના વ્યાપક અભ્યાસમા એકે રુચિમર પ્રતિ કરી છે એમ મ્હેનુ ભેઈએ

પત્રમ્ પુષ્પમ્ : શ્રી. કુસુમખહેન ઠાકોર

લક્ષિતની દર્શિ અને અતમુખ ચિંતનની તાળી અને છદાયી રમ ભરી અને ઉપરગે નમ્ની આ પુસ્તિકા પ્રાર્થનાભાસની મરિતા ગગ્ર પ્રગ્ન મરે છે મ્હનામકયુ આનેખન મને હર રૌવી ગચનો પઘનિ જતો હિ લોગ અને શ્રદ્ધા-આરજૂની મરતી સાથે સજ ચિંતનચીનના પત્ર પુષ્પમ્ નુ આકર્ષણ છે જ્યતના કોનાડન ની મ્યારેક વ્યથા હતા માં અયોદ્યા તો મારા અતરમા જેવી ખુમારી ઉપરાત ન્યારે આકાશ મોનેરી સખાની લહેર પથરાઈ ત્યારે મે તો જણ્યુ કે એ તો દેવાની દેહ ચિનાઓની જનાના છે આકુન મને વ્યથિત હુ તો નયનો બધ મરિને, ક્ષિતિજ તરફ નમર નાખ્યા વગર દોડી જ દોડી જેવી સવેનાની ઉક સન્યાર્ધ અને વેધક અભિવ્યક્તિમાના પરિતાપ, અથવા ત્રાણુદસ ઝખે

અંધીર મૂડી જવા દેહ તીર, કરવા આનંદે મન મુક્ત, ગાવા ગીત અનુ-
રક્ત, - સમી ગદ્યછટા આ પ્રાર્થનાપોથીનું મુલમત્વ છતું કરે તેમ છે.
મિતભાષી બોધક મૂલો પણ સાહજિક મેળવણી પામ્યાં છે. સંગીત અને
સુરભિધી છવાયલી આ પોથી યશની અધિકારી છે.

ફૂલવાડી : શ્રી. 'યોગેશ્વર'

એક સો ચાર કંડિકાઓમાં ભાવ-ચિંતનથી સમવેલાં ભક્તિપુષ્પોની
આ 'વાડી' લેખકની સંગ્રહિતા, સૌંદર્યદષ્ટિ તથા આધ્યાત્મિક જંખનાને
ઠીક પ્રગટ કરે છે કવચિત્ નાના પ્રસંગ દ્વારા ય ચિંતનસેર ફૂટી જણાશે.
બોધ કે કથન ન્યા સીધું જોતરે છે ત્યાં કે 'બે બાળકો' જેવા કથાનકમાં,
અને 'દાદી ને પ્રેમ' કે 'ઉપદેશ ને ઉપદેશક' જેવા ફકરાઓમાં આવતી
સાધારણતા-કૃત્રિમતા નિવારી શકાર્થ હોત તો 'વાડી' વધુ આકર્ષક થાત.
'ફૂલવાડી' જિજ્ઞાસુઓને ચિંતન-ભિર્મિની કેટલીક રાચક-પ્રેરક સામગ્રી તો
અર્પે છે જ.

સનાતન સંગીત : શ્રી. 'યોગેશ્વર'

'અંતરના અનુરાગની અંજલિ' જેવા 'ગીતો' તરીકે જેનો પરિચય
અપાયો છે અને જેમા લેખકનું 'જીવન છે, હૃદય છે' એવું કહેવાયું છે, એવા
આ ૧૩૫ ગદ્યખંડોના સંગ્રહમાં પ્રેમભક્તિની ઉત્કટ ભિર્મિમાયા વહેતી કરાર્થ
છે. રક્તમયશોધનના સાધન રૂપે અહીં પ્રકૃતિચિત્રણ અને સમાજ-આલેખન
આવ્યા છે. ક્યાંક ક્યાંક એ સાર્થ પણ છે. મધુર સરીવા વ્યક્તિત્વનો અણુ-
સાર સંગ્રહમાં સામાન્યતઃ સારો વરતાય છે. કમલની અંદર કમય કદી થતું
નથી. પણ તમારી કામાના કમલમાં ખીખ્ખા અનેક કમલ ભરી નીકળ્યાં છે'
જેવી છટાદાર ઉક્તિ કે પ્રેમ તો સાધનાતો સરવાળો છે' યા 'તમે જ દહોતે,
શરીર વિના મારા અંતરના અનુરાગને હું કેમ કરીને કહી ખતાવું?' યા
આલિંગનમાં 'સંવમના સાકાર સ્વરૂપનું' દર્શન, જેની નિખાલસતા-વિચારણા
ધ્યાન બેચે છે. પુનરુક્તિ, પ્રસંગ-વિચારની સાધારણતા, અનુસ્વારઅભાવ,
'કે પછી મુંઝાવુ છું', આ 'કવિતાઓ' જેવી ભણપદ્ધતિ 'સનાતન સંગીત'માં
નડતર રૂપ ગણાય. ભાવવાડી ગદ્ય મૌકિતકોમાં અહીં અતર્થામીનું કીર્તન
પ્રેમભક્તિની વિવિધ છટા અવસ્થ પ્રગટ કરે છે.

જીવનવિકાસનાં સોપાન (પૂર્વાર્ધ, ઉત્તરાર્ધ) : શ્રી. 'યોગેશ્વર'

આકર્ષક ઉપરણાવાળા સાડા નર સો પૂલોના આ બે ભાગના અંચમાં
'ગીતો'ના વિચાર-સંદેશનું સવિસ્તાર વિવરણ છે. પ્રા. વિશ્વપ્રસાદ ત્રિવેદીનું

દેંક પગ આગીર્ણદાત્રક પુરાતન પામતો આ અંચમપુટ સરળ વાર્તા-
લાપી દમે-કાગેક ઊચિત રસિક દ્રવિય સદ 'ગીતા'ની ભૂમિમાં, તેને વ્યાપ
અને તેનું 'દાર્' સ્પષ્ટ કરે છે 'ગીતા'ની સાહિત્યિક ગુણવત્તાનુય વચ્ચે વચ્ચે
સૂચન કરતા લેખક સમન્વય ગર્ભ પર ભાર મૂકે છે શ્રુત યા અનુભવેલા
દૃષ્ટાન્તો અને અમત પ્રસંગોની ગૂંથા વિવરણને રસગર્ભ રાખે છે પ્રયેક
અધ્યાયના આંભે વિચારમંત્રિ ઝોની તારવણી કરાઈ છે તેમ અથવા મોટા
કદમાં ઉપોગો મણાય વિગતારથી ન કટાગવા કહીને આ વિવરણ વાચતા
કટાગે તેના 'પુપ્પોત્પન્નો દિવમ દુઃ' છે એમ ચેતવણી લેખકે ઉચ્ચારી
હોવાથી વિચાર વિરે મૂક રહેતું જ હીન પરંતુ દૃષ્ટાન્તોની અમૂલ્ય 'હવે
શ્રાવણ મહિનો શરૂ થાય છે જેવો પ્રાસંગિક ઉપેખ, 'ગીતા'માં રસ ન હોય
તેનું ભાષ્ય ફોટું કહી નાખવાની આકુલના, બોધપદ્ધતિની વધુ સ્પષ્ટતા,
આવી રૂપાળી ઉપાઈ પામતા અથવા 'મુગ્ધ' 'સ્વમર્શ' 'પુન' મત્યતા'
'તુ હીનો,' સમી ક્ષતિઓ વિરે અગુનિનિર્દેશ કરીએ તો ક્ષમ્ય ગણાશે
એવું માનીશું? દમમાં અધ્યાયના વિવરણમાંની વેખકની રમિમ્ના અને ભાવના
ચીનતા કે સગુણ-તામર મૂર્તિપૂર્ણની વિચારચર્ચામાં લેખકે બતાવેલી શક્તિ
જેના થોળા સયમરિવેકથી અથસપુર મળતો ચાન, અને છે તે રૂપેય
નિતામુએને મહાય થાય તેમ છે એમ કહેતું છે

હિન્દુ ધર્મ : શ્રી. રામનારાયણ ના. પાઠક

'સર્વધર્મ પરિચય' શ્રેણીના આ પુસ્તકમાં લેખકે હિન્દુ ધર્મના મહત્વના
અથો-જોતિર્ધરો તેમજ તેના વિચાર અને આચાર-સંસ્કારો સમગ્રનક્ષી
પરિચય આપ્યો છે લેખકનું વનસ્તુ સારમાંની ઉપરાત યુગનક્ષી પશુ રહ્યું છે
શુન્દરાતી-વિદી-સરકૃત કાવ્યોમાંથી અવતરણો, અનુરૂપ દૃષ્ટાન્તો, સ્પનારીન
આલેખન અને સ્પષ્ટ સુગમ શૈલી આ પુસ્તકને લોકપ્રિય પશુ મે તેમ જ
ઉપનિષદ વિરે વીગત દ્રુકમાં જરૂરી જણાય છે, અને 'ઓત કે 'હરિદાઈ' જેવા
દોષ પશુ આવી કૃતિમાં હીક નથી વાગતા પ્રગતિશીન દષ્ટિ બાપક વસ્તુ
છતાં રીક રીક મુચવચ્ચિન સ્વચ્છાન, ઊચિત રુચિર લખાણને લીધે આ
નાનું પુસ્તક આનંદ પાત્ર રે છે

બૌદ્ધ ધર્મ : શ્રી. રામનારાયણ ના. પાઠક

બુદ્ધ જીવન તથા તેમના ધર્મબોધની ધારાએને સરળ સારદર્શી રીતે
સ્વ કરતા આ પુસ્તકમાં વસ્તુક્રમની નિશ્ચિતતાને કારણે એકાગ્રતાની હાથ
વધુ સ્પષ્ટ હાથે છે ચર્ચિતત્વ અને સિદ્ધાન્તદર્શન-જેલ જળવાયા હોવા

છતાં લેખકનો એક પ્રથમ તરફ વધુ જલ્દાયે. શુદ્ધ વિગે વર્તમાન કવિના-સાહિત્યમાંથી મહાન્વની વિચારસામગ્રી ગુંધાર્ત હોત, કે લાગાગુદ્ધિ તેમજ વાક્યરચના અંગે વધુ ચીવટ હોત, તો ફીક થાત. ગિજ્ઞાસુ વર્ગને લેખકે એક સારું સાધન આપ્યું છે એમ જરૂર કહી શકાય.

દરલામ ધર્મ : શ્રી. રામનારાયણ ના. પાઠક

નિશ્ચયાત્મક, વ્યવસ્થાશક્તિસંપન્ન, પવિત્ર અને માવાણુ જીવનદષ્ટિ-વાળા, મહાંમદ પયગંબરના જીવનપ્રસંગોનું વાર્તારસ જગાડે તેવું આવેખન અને તેમનાં બોધવચનોના અવતરણ ઉપરાંત તેમના સાથી અને અનુગામી અમરશુઓની સેવાનું બધાન આ પુસ્તકમાં મળે છે. આ શ્રેણીનાં બીજાં પુસ્તકો માટેક લેખક અહીં પણ સારઆફી અને સુગમ શૈલીમાં ઉપયોગી માહિતી આપી શક્યા છે 'છંદગી'-'દિકરી'-'સાત્વિક' જેવી જોડગુણો સુધારી લેવાજોગ હતી. વિશાળ વર્ગને માહિતી આપવાનો આશય અહીં પણ સુપેરે સમવાયો છે.

ઈસાઈ ધર્મ : શ્રી. રામનારાયણ ના. પાઠક

ઈસુનું જીવન, એમના સિદ્ધાંતો, એની સેવાજ્યોત પડીથી ૫ સતેજ રાખતા ખ્રિસ્તી સતો આદિની સુરેખ રજૂઆત કરતું આ પુસ્તક આકર્ષક પ્રસંગચિત્રણા, સુરપટ વિચારનિરૂપણ અને સરલ લખાવટ પામ્યું છે. ભારતમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનું પ્રકરણ કંઈક વધુ સધન થતું આવશ્યક લાગે છે. ભાષાકીય અશુદ્ધિ અહીં છે તો ખરી આ શ્રેણી દ્વારા લેખકે સર્વ ધર્મોનાં મૂળતત્ત્વોની તથા તેના જ્યોતિર્ધરોની દષ્ટિની સમાનતા મથાર્થ સ્પષ્ટી છે. પરિચયકારની ગુણુદર્શી સારઆહી દષ્ટિ શ્રેણીના આશયને સર્વથા અનુરૂપ નીવડી છે.

પર્વાધિરાજ પર્વપણુ : શ્રી. ધનવંત ઓઝા

આ પુસ્તિકામાં લેખકે અર્ધમાગધી-સંસ્કૃત ગ્રથોનો આધાર લઈને શાયક શૈલીમાં છતાં કડીબદ્ધ સ્વરૂપે જૈન સમાજના આ પવિત્ર પર્વનું સ્વરૂપ અને રહસ્ય સમજાવ્યું છે. આ પ્રકારનો આ પ્રથમ પ્રયત્ન છતાં ખંત તથા લખાવટ-જેઉ જોયી કક્ષા દાખવે છે. વ્રતનિયમાદિની મિતાદરી રજૂ-આત સાથે ઉપદેશકથાઓ પણ ગુંધાર્ત છે. અભ્યાસ, સંકલન, સમભાવ અને સુવાચ્ય આલેખનથી વિશિષ્ટ આ પુસ્તિકા વ્યાપક જિજ્ઞાસુ વર્ગને આધારભૂત પીગત-વિચારની સામગ્રી પૂરી પાડે છે એ નોંધ પાત્ર છે. આ

પુસ્તક શ્રેણીનું પ્રથમ પ્રકાશન હોવાથી આ દિશામાં વધુ પ્રગતિ ચાલુ રહે એનું હૃદયીયું.

અગમ નિગમ જ્ઞાનપ્રકાશ અને અવિનાશી કોણ? : ભક્ત વસરામ વાઘા

ભોરશીના ભક્ત વસરામ વાઘાએ આ ગદ્યપદ્યમિત્ર પુસ્તિકામાં મૂલ્ય ભરવા માટે નથી-તરવા માટે છે એવા વિચારથી માંડીને સં. ૨૦૨૦ ના બનાવોની આગાહી લગી કે ઓપધિઓની સમજૂતી મુધી લખ્યું છે. લેખક પાસે શિષ્ટ ભાષા છે. પદ્ય કંઠગું જ.

નકલક મોતી : સં. શ્રી. 'જયલિખ્યું'

કીર્તનકાર શ્રી. કૃષ્ણરાંકર શાસ્ત્રીનાં વ્યાખ્યાનોમાંથી શ્રી. શાંતિલાલ સાકંબાકરે એકત્ર કરેલાં મનહર પ્રેરક ગદ્યભૃંંગિકામાંનાં કેટલાંક ચૂંટીને સંપાદકે અહીં ગૂંથી આપ્યાં છે. આકર્ષક નામ અને સુશોભિત મુદ્રણ ધરાવતા આ સંચયમાં સ્નેહ-સેવા-સંયમ-સમર્પણ-ભક્તિનો સંદેશો રૂપ-કાન્મક યા પ્રાસાનુપ્રાસમંડિત ગદ્યમુક્તકોમાં મદાયો છે. મધુરો અંત, 'જીવન કુનેડ' 'સાચો પ્રેમ' કે આરંભની રામાયણ પાત્રાવલીમાંની પ્રતીક-યોજના લક્ષ્ય એવે છે. બોધને રસભરી રીલીમાં તથા કદવનારીય સ્વરૂપમાં વ્યાખ્યાતા પ્રગટ કરે છે. એમાં ક્યારેક પુનરુક્તિ અને ક્યારેક સહાનતા જણાય ખરી, છતાં ભાવકને સમગ્રપણે પ્રેરે અને આકર્ષે એવો આ સંચય ગણાય.

પ્રેરણાની પરખ : સં. શ્રી. જયભાર્ગ દાણી

મુનિશ્રી ચંદ્રપ્રભસાગરજી મ. ('ચિત્રભાનુ')એ મુંબઈના ચાતુર્માસ દરમિયાન પ્રતિપ્રભાતે લખી આપેલા પ્રેરણાદાયી સુવિચારોનો આ સંચય નાની ધાટીથી દિન્દીના રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. 'તપ અને ભક્તિ', 'મંદિરનું શિખર', 'કોડીની કામના', 'સંસ્કારનું સૌંદર્ય' જેવા દૃષ્ટાંત-બોધગૂંથ્યા સુવિચારો રસ્યક છે. જિજ્ઞાસુઓને આ પુસ્તિકા રુચશે.

દેવદર્શન : સં. શ્રી. કૃષ્ણકાન્ત કડકીઆ

સ્વ. શ્રી. પુરુષોત્તમ જોગીભાર્ગ લદ્દના 'દેવદર્શન' અને 'વ્યસનઅરણ્ય' નામની બે કટાક્ષચિંતનગૂંથી નિબંધિકાઓ આ વર્ષે (સાલ જળ્યાવલી જરૂરી હતી) આ પુસ્તિકામાં મુકાઈ છે. 'વ્યસનારણ્ય' રૂપક રીલીથી આકર્ષક છે. કાગળ-ઉપરલું પરત્વે કંઈક સારી સામગ્રી અને જોગીમુદ્રણની ચીવટ જરૂરી ગણાય.

અધ્યાત્મ વાર્તાલાપ : સં૦ શ્રી. નારુશંકર મ. ભટ્ટ

૨૫. શ્રી. વૈકુંઠલાલ શ્રીપતરાય ઠાકર દ્વારા અગાઉ સંપાદિત થયેલો જ્ઞાનયોગી ચંદુભાઈનો અધ્યાત્મ વાર્તાલાપ ખીજી આવૃત્તિ રૂપે સમાહક શ્રી. ભટ્ટનું સંપાદન પામી આ વર્ષે પ્રગટ થાય છે. ચમત્કારોએ સતોને અરપૂર્ય બનાવ્યાનું જાણાવતા સરળ નિરપૂહ ચંદુભાઈ (૧૮૮૪-૧૯૪૩)નું આત્મ-વૃતાન્ત પણ અડી છે. સરળ શૈલીમાં સમર્થક દૃષ્ટાન્તો દ્વારા અધ્યાત્મ-માર્ગપ્રવાસીને પોષક પ્રાયેય નીવડે તેવો બોધ આપતું આ પુસ્તક વેદાતના શબ્દોનો ચંદુભાઈએ આપેલો અર્થ પણ પરિશિષ્ટમાં સમાવે છે.

માઠી હે! : શ્રી. નરવર અં. રાવળ

ખીજી આવૃત્તિ પામતી આ પુસ્તિકા ભાવપૂર્ણ શિષ્ટ સરળ ભાષામાં પરમ પ્રકાશની ન્યોતિ રૂપ જગજગન્મનીને સંબોધન કરી લેખકનાં ઉત્કર્ષલક્ષી વિચાર-ભાવ સ્ફુરણોને પ્રગટ કરે છે. શ્રી. મુન્દરમ અને પ્રા. ઉપેન્દ્ર પંડ્યાની આશિષ લેખકને મળી છે.

શ્રી સદુપદેશ કુસુમભાણા : શ્રી. મુનિ છોટાલાલજી

નવમી આવૃત્તિ રૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલી આ પુસ્તિકામાં લેખકનાં તથા અન્ય લેખકોનાં બોધક સૂત્રો છે. જોગણીભૂતો ઠીક ઠીક.

ખ્રિસ્તી ધર્મને ગાંધીજીનો પડકાર : અનુ૦ શ્રી. સ્વ. ચન્દ્રશંકર શુક્લ

શ્રી. એસ. કે. જ્યોત્સ્ના અંગ્રેજી પુસ્તક Gandhiji's Challenge to Christianity નો આ અનુવાદ પહેલી વાર આ વર્ષે બહાર મુકાયો છે. ગાંધીજીમાં હિંદની આત્મપરાયણતા અને પશ્ચિમની સર્જનશીલ પ્રવૃત્તિનું અજબ મિશ્રણ બતાવીને લેખકે તેમના ધર્મ અને રાજકારણના મેળ વિશે કહ્યું છે : 'એ તો એક પડકાર રૂપ છે તમારે તેની બાબતમાં ધૈર્ય રાખવું જ જરૂર છે.' લેખકે ખ્રિસ્તી ધર્મના સદ્ગુણ અને માનવભાવની વર્તમાન સંજોગોમાં કસોટી બતાવી, સાચો ખ્રિસ્તી અચૂક ગાંધીરાહી. એ ચેતાની દૃઢ પ્રતીતિ પણ સ્પષ્ટ કરી છે

ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રાણ ગાંધીજીના જીવન અને કાર્યમાં પ્રત્યક્ષ થયેલો લેખકે દર્શાવ્યો છે. ઝડપથી બદલાતા ભારતમાં ખ્રિસ્તી ધર્મને કાર્યની તક છે એ પણ એમણે સ્પષ્ટ કર્યું છે. સળંગ વહેતો ભાવનાગ્રવાહ, બાઈબલના પ્રભુ-ભક્તના ચિત્રાવેશનમાં પ્રગટેલો સંયમ, વિદ્વાનોના અભિપ્રાયોની ઝીણી સમા-લોચના, સ્પષ્ટ સમતોલ પરીક્ષણ, ગાંધીવ્યક્તિત્વદર્શક પ્રસંગો-ઉદ્દેખો,

હિંદના ધાર્મિક-રાજનીય નેના તરીકેનું ગાંધીજીનું આસન લઈ શકે એવા કોઈ માણસ દંછ નો કિતિજ પર દેખાતો નથી એનું વેધક અવલોકન, ભાવિની જાંખીના ચિત્રજીભાની સ્વપ્નદર્શિતા, જેની વિગિહ્નતા કૃતિને સફળ કરે છે. સુપ્રસિદ્ધ અનુવાદની કલમનો લાભ આ કૃતિને મળ્યો હોવાથી ભાવાન્તર ધારાવાહી અને પ્રાસાદિક અર્થલક્ષી નીવડ્યું છે.

વિદ્યાર્થીઓનું યશસ્વી જીવન : અનુ૦ શ્રી. લક્ષ્મીધાન્ત દવે

તપકિયાના સુપ્રસિદ્ધ સ્વામીશ્રી શિવાનંદ સરસ્વતીએ લખેલા Students' Success in Life પુસ્તકનો આ અનુવાદ વિદ્યાર્થીવર્ગને સાદા સમતોય અને તેજસ્વી જીવનનું રહસ્ય સમજાવી, તે અંગેની બરહારુ દોરવણી આપે છે. આત્મવિશ્વાસનો અભાવ કે સરમાળપણું તજવા, સકલપશક્તિ કેળવવા, આધ્યાત્મિક રોજનીરી રાખવા, વ્યાયામ નિયમિત કરવા અને શિક્ષણનો વ્યાપક રચનાત્મક અંશ સમજવા સ્વામીજી શ્રદ્ધાપૂર્વક અને છુદ્ધિ-ગમ્ય રીતે સમજાવે છે. આજના શિક્ષણની સમાયોચનામાં કટાક્ષ નથી તે સદંશ લક્ષપાત્ર છે. સચિત્ર યોગાસનોની સમજૂતી સહાયક થાય તેમ છે. વિદ્યાર્થીઓને ચારિત્ર્યવસ્તર અને જીવનવિકાસમાં પદદર્શક-પ્રેરક નીવડે તેની આ કૃતિનો અનુવાદ સમગ્રપણે સુવાચ્ય બન્યો કહી શકાય.

બ્રહ્મચર્યસાધના : અનુ૦ શ્રી. જનાર્દન પ્રભાકર

સ્વામી શ્રી શિવાનંદરચિત અંગ્રેજી પુસ્તક Practice of Brahmacharyaનો આ અનુવાદ બ્રહ્મચર્યને મનુષ્યત્વ કહી તેના કારણમાં પીયંરક્ષણ દ્વારા જ વિચારજ્ઞાનની શક્યતા બતાવીને ભૌતિક અને ખાનસિક બ્રહ્મચર્ય જ વાસ્તવિક સંસ્કૃતિ હોવાની દૃષ્ટિને સ્પષ્ટ કરે છે. દૃષ્ટાન્તો-પ્રસંગો દાખાને લેખકે બ્રહ્મચર્યનું સ્વરૂપ-તાત્પર્ય તેમજ તેનું શિક્ષણ અને જીવનમાં પ્રયોગન અને સ્થાન વિચાર્યું છે. આસનોની અહીં પણ સચિત્ર સમજૂતી મળે છે. વિચાર-દૃષ્ટાન્તાદિનું પુનરાવર્તન ટાળી શકાયું હોય. વ્યાપક વૈસ્તવે ગૃહસ્થાશ્રમનું આજે પતન ક્યું છે એવી ટોકાર પણ સ્વામીજીએ કરી છે. અનુવાદ સુવાચ્ય ગણાય.

યશસ્વી જીવન : અનુ૦ શ્રી. નાનાલાલ કે. પટેલ

Sure Ways for success in Life and God Realisation એવા વિશેષ નામ સાથેના સ્વામીશ્રી શિવાનંદ સરસ્વતીના અંગ્રેજી ગ્રંથનો આ અનુવાદ, મૂળ ગ્રંથની સાત આવૃત્તિઓ પછી ય તે દુર્ગ્રાપ્ય છે એ જોતાં, જિજ્ઞાસુઓને એક યોગ્ય સુવિધા કરી આપે છે. લક્ષ્ય તો આત્મમય

જીવનનું જ, છતાં લૌકિક જીવન સાધનરૂપ હોવાથી તે તરફ ઉપેક્ષા અયોગ્ય હોવાનું લેખકે સ્પષ્ટ કર્યું છે. સંકલ્પશક્તિ-સ્મૃતિનો વિકાસ, રાજયોગ, શારીરિક પ્રભાવ, સદ્ગુણપ્રાપ્તિ, દુર્ગુણ-નિવારણ, આધ્યાત્મિક રોજનીતી, યોગ-વેદાંતની પરિભાષાની સમજૂતી આદિ મુદ્દાઓ લેખકે ચિંતકની સ્થિર પર્યેષણા, સાધકની ભાવનાશીલતા અને શિક્ષકની દૃષ્ટાન્તાત્મક સરળતા અને શ્રદ્ધાથી સ્પષ્ટ સમજાવ્યા છે. સ્મૃતિવિકાસ અંગે વ્યવહારુ ઉપાયો અને સદ્ગુણ વિભાગમાં સફળ વકત્રા ધવાની રીતનો સમાવેશ ધ્યાન ખેંચે છે. આવા વ્યાપક ઉપયોગના ગ્રંથમાં જોડણીભૂયો-મુદ્રણદોષો કાળજીપૂર્વક દૂર કરવા જોઈએ એમ લાગે છે.

જપયોગ : અનુ૦ શ્રી. સ્વામી ભદ્ર

સ્વામીશ્રી શિવાનંદના અંગ્રેજી પુસ્તક Japyogનો આ અનુવાદ જપમત્રા, તેનો મહિમા, તેનો તત્ત્વવિચાર અને તેની પદ્ધતિ સુમેધક રોડીમાં સમજાવવાનો સફળ પ્રયત્ન છે. દલીલ-તર્ક કરતાં શ્રદ્ધા પર જ પ્રભુનામ-માહાત્મ્યની રજૂઆત અહીં છે. પુનરુક્તિ અને જોડણીક્ષતિ પ્રયે કાળજી રાખવી આવશ્યક હતી. જિજ્ઞાસુઓને પુસ્તક ઉપયોગી થશે એવી આશા છે.

દૈનિક જીવનમાં ધિયોસોદ્ધી : અનુ૦ શ્રી. રાજભાઈ લાદીવાળા

ધિયોસોદ્ધીના આદર્શને નજરમાં રાખી અઠવાડિયાના વાર અનુસાર દિનચર્યા આંકી આપતી આ પુસ્તિકા Constance watchmasterને શુભદ્રાતીમાં ઉતારે છે. જિજ્ઞાસુઓને પુસ્તિકા માર્ગદર્શક થશે.

જિંદગીનો આનંદ : અનુ૦ શ્રી. દેવેન્દ્ર મુનિ-પં. મુનિ નેમિચન્દ્રજી

‘જિંદગીફી મુસ્કાન’ નામઃ ૧૧ પ્રવચનોનો આ ગ્રંથ શ્રી. દેવેન્દ્ર મુનિ અને પં. મુનિ નેમિચન્દ્રજી દ્વારા સાનુવાદ સંપાદન પામ્યો છે. પૂર્ણત્વ પ્રયે આગળ ને આગળ વધતા જવું એમા જ જીવનનો આનંદ રહેલો છે એ સહ સમજાવતા આ પુસ્તકને ‘જીવનનું જોડણું નવું લાખ્ય’ કહ્યું છે ન્યાય-મૂર્તિ ઇન્દ્રનાથ મોદીએ વર્તમાન પ્રસંગો અને દૃષ્ટાન્તોની ગૂંથણી, સંયમ-માધુર્ય-વિવેકપ્રકાશ પર ભાર, કર્તવ્યનિશાની અગત્ય બતાવેલ છે. ખડખડતલ જણાશે.

ત્રિપુરાસુર-જ્ઞાનખંડ : અનુ૦ શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ અ. ભદ્ર

તંત્રગ્રંથ ‘ત્રિપુરાસુર’ના જ્ઞાનખંડનું આ ભાષાન્તર ત્રિપુરા સુંદરીની નિષ્કામ ઉપાસના, ઉપાસનાપદ્ધતિ, જગતનું મિથ્યાત્વ, જ્ઞાનરૂપ મૌતન્ય-પ્રાપ્તિનો માર્ગ મિથ્યા પાંડિત્યનું અક્ષરાક્ષસત્વ, આત્મા-ચિત્તનું સર્વવ્યાપક-

પણું અને દૈતનો આશાસ જેવાં અનેક પાસાં પર પ્રકાશ નાખે છે. શાંકર અદ્વૈત અને શાંકર અદ્વૈતનો સૂક્ષ્મ ભેદ પણ દર્શાવાયો છે. દત્તગુરુના પરશુરામને અપાયેલા બેધ તરીકે યોગ્યચેત્તે આ ગ્રંથ મુદ્રાન્ય લાપાન્તર પામ્યો હોવાથી, ખીજી આશ્ચિત્ત યર્ષ છે તે જોતાં, જિજ્ઞાસુવર્ગને ઉપયોગી થશે એવી આશા છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ શું છે ? : સ્વં શ્રી. નાનાભાઈ ભટ્ટ

પરિચયપુસ્તિકાપ્રસ્તિના આ ૭૮મા પ્રકાશનમાં, સંપાદક દ્વારા રજૂ કરાયેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરો રૂપે, લેખકે ભારતીય સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ અને રહસ્ય સરળ વ્યાપક અને મૂલ્યગામી રીતે સમજાવ્યું છે. વ્યવહારુ માર્ગદર્શન, એકાગ્ર વિચારરજૂઆત, સ્વચ્છતા અને સ્વમાનની દૃષ્ટિ, વાર્તાલાપી તાજગી આ નાની પુસ્તિકાની વિશેષતા ગણાય. સંસ્કૃતિ-સભ્યના-સંસ્કાર શબ્દોનું વિવરણ વધુ સુરેખ હોત, ગાંધીજીના પુસ્તકની મૂલ્યાદિ વીગતો બહુ તે દીપ રૂપે જ મુકાઈ હોત તો ઇચ્છુ હતું. વિધિનિયંધોની અગત્ય, પ્રસંગોપાત માર્મિક અભિપ્રાયો, આવરયક દૃષ્ટાન્તપૂરણી, આશ્રમી કેળવણી અને જીવન પર ભાર, સંસ્કૃતિના એક ઉત્તમ પ્રતિનિધિ છે સ્વ. કિશોરલાલ મરાઠવાલા એ મત પણ ધ્યાન ખેંચશે. વ્યાપક અને કડિન વિષયની સ્વાભાવિક સૂઝ અને વિશદ તત્ત્વસ્પર્શી અભિવ્યક્તિ પુસ્તિકાને મહત્ત્વ અર્પે છે.

ગુજરાત એક પરિચય : સં શ્રી. રામલાલ પરીખ

ભારતીય કોએસના ભાવનગરમાં મળેલા હાસકમા અધિવેશનના અવસરે સ્વાગત સમિતિએ પ્રસિદ્ધ કરેલો આ સ્મૃતિગ્રંથ ગુજરાતની નવરચના સાથે બહાર આવેલા ગુજરાત વિગેના સંદર્ભગ્રંથોમાં વિશિષ્ટ ભાત પાડે તેવા થયો છે. આમુખમાં શ્રી. મોરારજીભાઈ દેસાઈએ ‘સ્વાગત સમિતિનો આ પ્રથમ પ્રયાસ છે તે દૃષ્ટિએ...સમીક્ષા કરવી ઇચ્છું’ એવું જણાવ્યું છે. તેમ ન કરીએ તોયે-નિરપેક્ષ દૃષ્ટિથી પણ, આ સાત સોથી વધુ મોટા કદનાં પૃથો ધરાવતો દળદાર ગ્રંથ નિષ્ણાતો-અનુભવીઓ દ્વારા એવો વૈવિધ્યભર્યો તથા સત્ત્વસમૃદ્ધ થયો છે, કે ‘૬૧ નાં આપણાં આવાં પ્રકાશનોમાં તે ગણના-પાત્ર નીવડે છે. ગુજરાતની ભૂમિ, એનાં પરશુ-પખીઓ, ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વ-સંસ્કૃતિ-સમાજ જીવન-સાહિત્ય-ભાષા-આરોગ્ય-શિક્ષણ-વહીવટ-અર્થ-વ્યવસ્થા-વાહનસંદેશાવ્યવહાર-વિકાસયોજના-સંશોધન-જાહેર જીવન આદિ અનેકાનેક પાસાંઓ પરના માહિતીભર્યા અને કેટલાક વિવેચનાત્મક લેખો, નકશાઓ-ચિત્રો-આકૃતિઓથી આ ગ્રંથ ઉપયોગી સંદર્ભગ્રંથનું સ્વરૂપ દાખવે

છે. આધુનિક સંદર્ભમાં પ્રસ્તુત વસ્તુનો વિચાર, શૈક્ષણિક દૃષ્ટિનું ય સંયોજન, કેટલીક માર્મિક સ્પષ્ટતા, સર્ગ પરીવાયેલો રાષ્ટ્રીય લાવનો દોર, ખંત-એકાગ્રતા સૂચવતા કેટલાક સારા લેખોની અભ્યાસનિષ્ઠા અને સુવ્યવસ્થિત સંપાદનનો લાભ પામેલો, સુધઃ મુદ્રણ પામેલો આ સ્મૃતિગ્રંથ એની માત્ર દસ રૂપિયાની જ ખાસ ઓછી કિંમત જોતાં વ્યાપક પ્રચારને પાત્ર ગણાય. ગુજરાત વિરે પરપ્રાતીય વિદ્વાનોના લેખો પણ અહીં અનર્દિત રૂપે મુકાયા છે તે એની એક વધુ વિશિષ્ટતા છે.

આ ગ્રંથ એવો સુવ્યવસ્થિત અને સમૃદ્ધ છે કે એમાં વચ્ચે વચ્ચે જણાતી કેટલીક કચારા કે અધૂરપ ખૂંચે ખરી કચારેક દૃષ્ટાન્તો આપવામાં સમગ્ર ચિત્ર ન રચાયાની રહેતી અતૃપ્તિ, 'બિનગુજરાતીઓ' વિરે વધુ જાંગણુભરી રજૂઆતની રહેતી અપેક્ષા, સાહિત્યપ્રવાહનરૂપણમાં અદ્યતન વિભાગના દર્શનની વણપુરાયેલી રહેતી આશા, ગાંધીજી-સરદારનાં ગુજરાત વિષેના કે કવિ નાનાવાલનાં અવતરણો સંક્ષેપમાં પણ અહીં યાદ કરાયાં હોત તો કીક એવી જગતી લાગણી જોવી વીગતો આ સંબંધમાં નોંધવી રહે છે. ગુજરાતમાં વિરાન વિષેના લેખો પણ પ્રમાણુદૃષ્ટિએ અને વૈવિધ્ય દૃષ્ટિથીય વધુ સ્થાન પામ્યા ઝોઈતા હતા એમ લાગે. કેટલાક લેખોમાં જૂના સંદર્ભ સાથે અદ્યતન વીગતો યાદ કરાઈ હોત તો વધુ ઉપયોગિતા જળવાત. પરંતુ ટૂંકા ગાળામાં સંપાદક અને લેખકોએ આ ગ્રંથ એવો માહિતી-ભરપૂર, અભ્યાસનિષ્ઠ, શિષ્ટ અને પ્રેરક પણ કર્યો છે, કે એનો હેતુ મહદંશે સિદ્ધ થયો જણાયો. ગુજરાતીઓમાનો મોટો વર્ગ પણ કદાચ ન જાણતો હોય તેવી ધણી વીગતો અહીં અધિકારી લેખકોએ મુશાપ્પ કરી આપી છે. આપણા પ્રજાતીય વિકાસનાં માર્ગદર્શક સૂચનો પણ મળી રહે છે. ગુજરાતની ટુટિઓ તરફ પણ ઉપેક્ષા બતાવાઈ નથી જ. ગુજરાતી શિષ્ટ ભાષા પ્રત્યેના સુરતનાં જંગલોની શાળાઓમાનો આત્મીયતાનો અભાવ, આદિવાસીઓ માટે મંજૂર નાણા પણ પૂરાં વપરાતા નથી એ સ્થિતિ, અમેરિકામાંના ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ વિષેની કેટલીક હકીકત, યુનિવર્સિટીના શિક્ષણમાં સર્ગીતની ઊણપ જોવી વીગતો લક્ષ ખેંચે છે. બહાર-વિદેશમાં વસતા સુખી ગુજરાતીના દુઃખદ ભાવિની ચિંતા પણ ખ્યાન દોરે તેમ મુકાઈ છે. શિક્ષિત ગુજરાતી સમાજ પણ ન જાણતો હોય-અથવાર્થ ખમાલ જ સેવતો હોય એવી નહર હકીકતો કેટલાક અભ્યાસીઓએ અહીં સાદર કરી છે એય મહત્વનું અર્પણ છે. આવો વ્યાપક અને સર્ગીન સંદર્ભગ્રંથ આપવા માટે

સ્વાગત સમિતિ, સંપાદક તેમ જ લેખકો-અભ્યાસીઓ અને ઓછા દરે આવેલ દળદાર મુખ્ય અંથ મુલ્યમ કરવા માટે પ્રકાશકને ધન્યવાદ ધોતે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ (સંક્ષેપ) : શ્રી. કિશોરકાંત યાજ્ઞિક

સ્વ. શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈના અંથ 'ભારતીય સંસ્કૃતિ'ના આ સંક્ષેપ સમગ્રપણે સર્ગંગસૂત્ર જળવાય તે રીતે વસ્તુ રજૂ કરે છે. મૂળ લેખકની વિશદ પૃથક્કરણાત્મક રજૂઆત અને વીગતસંચય સંક્ષેપ ઠીક દાખવી રહે છે. લેખકનું 'પ્રગતિશીલ ઔદાય' અને તેમની કલમની કટાક્ષ-ઝમક પણ જિંદગી છે. 'સંસ્કૃતિનું' સ્વરૂપદર્શન, ભારતીય સંસ્કૃતિનું ઐતિહાસિક ક્રમે આલેખન, ઇતર પ્રજાઓની અસર, વિવિધ ભાષાઓના અંથો તથા વિદ્વાનોના ઉલ્લેખોદિનો આધાર, સાહિત્ય-કળા ક્ષેત્રનું સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિથી નિદર્શન અને ભારતીય સંસ્કૃતિની વ્યાપકતા તથા સમાધાનશીલતા સમો વિસ્તૃત પદ સંક્ષેપમાં પણ ઠીક ઠીક પ્રયશ થયો છે. વીગત-લખાવટમાંની ક્ષતિઓ કેટલીક એવી છે કે સંક્ષેપકર્તા તે પ્રત્યે જામત રહ્યા હોત તો સારું એમ અવશ્ય લાગે. એ સિવાય આ સંક્ષેપ વ્યાપક વર્ગને ધણો ઉપયોગી થશે એમાં શક નથી.

પ્રેમપંથ : સં. શ્રી. વાલજી ગા. દેસાઈ

ખાદી-દારૂખધી-વનસ્પતિ ધી જેવા મુદ્દાઓથી માડીને યંત્ર-ધર્મલક્ષણ-જીવનહેતુ સુધીના મુદ્દાઓ પર ગાંધીજીએ પ્રસંગે પ્રસંગે કરેલા વિચારોને તેમના જ શબ્દોમાં સમાવતું આ નાનકડું સકલન સદર્શદૃષ્ટિથી ઉપયોગી છે. ગાંધીજીની વ્યાપક તેમજ મૂળગામી વિચારશક્તિ, સેવાલક્ષી ભાવનાશીલતા અને સાદી છતાં હૃદયસ્પર્શી રજૂઆત આ સંકલનમાં વરતાય છે જ. ઉચિત વિવરણ-સ્પષ્ટીકરણ પણ મળે છે.

ગામડાંની પુનર્ચના : સં. શ્રી. ભારતન કુમારપા

ગ્રામપુનર્ચના વિષેના ગાંધીજીના વિચારો, તેમના ભાવણો-પાતોલાપ-લેખો-પત્રાદિમાંથી અને ત્યાં લગી મૂળ અનુસાર, તે ક્યારેક સારદર્શી સ્વરૂપે સંપાદકે આ પુસ્તિકામાં રજૂ કર્યા છે. ગાંધીજીની તત્વગ્રંથી દૃષ્ટિ, ઉદાર ભાવના અને સ્પષ્ટ વ્યવહારુ રજૂઆત સર્ગંગ વ્યવસ્થા થઈ છે. 'પૈસાન જાદુઈ લાકડીથી કોઈ નમૂનાનું ગામડું બિલું ન કરી શકાય' અથવા 'ગ્રામ-સેવકને (એ ઈ) કોરી પાટી પર અક્ષર લખવાના નથી. પાટી પર પોવાદના ટાંકણથી જે લેખ લખેલા છે તે તેમજે જૂંસી કાઢવાના છે' કે 'જે વસ્તુ આપણે સૌને પહોંચાડવી છે, તેનું પ્રધાન લક્ષણ સાદાર્થ હોય' જેવા દ્યોતક

માર્ગિક અને આત્મે ય બોધક વાક્યો દ્વારા સમય કથયિતબનો મર્મ સ્પષ્ટ થાય તેમ છે. આજના નવરચનાના વાતાવરણમાં આ પુરિતક પ્રેરક થાય એવી આશા સેવીશું.

દાર્શનિકી-કોઈ પણ ભોગ : સંઠ શ્રી. આર. કે. પ્રભુ

ગાંધીજીનો મલનિષેધવિચારણા એમના જ રાષ્ટ્રમાં અહીં સંકલના પામી છે. ફરી ફરી ઉગવાના સંશયની આ પ્રજા અંગેની આજની ભૂમિકા જોતાં ગાંધીજીએ જે આગ્રહપૂર્વક તપ સમગ્રનું છે તે મંદસ્વર ગણાય. એક કલાકનું રાજતંત્ર મળે તો પોતે દાર્શનિકી દરમિયાને એમ કહીને ય ગાંધીજીએ ભાર તો સમજાવટ પર જ મૂક્યો છે. દૃઢ નિર્ધાર સાથે બૌદ્ધિક અપીલ પણ તેથી જ અહીં મળે છે.

અસ્પૃશ્યતા : સંઠ શ્રી. ભારતનું કુમારપા

ગાંધીજીનાં આ વિષય અંગેનાં લખાણોનો પસંદ કરેલો સંગ્રહ આ સંપાદન આપે છે સત્ય-માનવતાના શોધકની હેસિયતથી આખા જીવનને આપી વળેલા આ ચોદા અંગે ગાંધીજીએ વેદનાપૂર્ણ જ્ઞાતો સ્વસ્થ શૈલીમાં દારવણી આપી છે-અહીં તેનું મિનાક્ષરી દર્શન થાય તેમ છે.

હરિજનસેવકો માટે : સંઠ શ્રી. ભારતનું કુમારપા

ગાંધીજીએ હરિજનસેવકોને માર્ગદર્શન આપતા લખેલી વિચારણા અહીં સંગૃહીત થઈ છે. સફાર્થમાં નવી પદ્ધતિ, મેવક માટે મોટી જરૂર ચારિત્ર્યની, હરિજનદિને સામુદાયિક કાર્યક્રમ પહેલા ધરથી જ આરંભ આદિ મુદ્દાઓ વિશિષ્ટ લાગે છે. અહીં પણ ગાંધીજીએ આપેલું વ્યવહારુ તેમજ સિદ્ધાન્તનિષ્ઠ માર્ગદર્શન પ્રેરક નીવડે તેવું છે.

અમે અમેરિકન લોકો : અનુઠ શ્રી. અમૃતલાલ ધાર્જિક

શ્રી. એડ્વર્ડ સ્મિથ અને સહકારી શ્રી મેરિયન કોલિન્સ સ્મિથના અંથ Why we behave like Americans નો આ શિષ્ટ રસપ્રદ અનુવાદ અમેરિકાની સગળ તસવીર વિવિધ અદામાં પ્રગટ કરે છે અનેક રાષ્ટ્રોના ગુચ્છ જેવું અમેરિકા, વિવિધ વસાહતોના ઉદ્યોગ-વંધા-સ્વભાવ-આદત, પ્રજા-માંના ધર્મ-ગણસાદિતી રજૂઆત સુરેખ નિષ્પક્ષ નિખાલસ અને સમભાવથી અંકિત જણાય છે. અમેરિકન લોકોનો વાતચીતિયો સ્વભાવ, તેમની લાપાદિ પણ સારા નિરૂપાયા છે. અમેરિકનોનો જુવાની માટેનો પ્રેમાદર, વિલક્ષ્ત કુટુંબી થયેલા પ્રજાની સુરેખ સમીક્ષા, કામદારોની સુધરેલી અને કારકુનોની વિષમ થયેલી સ્થિતિ, કલાક્ષેત્રે મંદ પ્રગતિની જગ્યાત, શિક્ષણ પાળી જ ગી

ખર્ચ, ૪૦ ટકા વર્ગ કોલેજમાં જનાર, શિક્ષકોમાં વ્યવસાયદારો મદત, યુદ્ધની અસર તરીકે કોલેજકાળમાં જ લગત, અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમમાં એક નાના વિષયમાં અતિનૈપુણ્યની અપેક્ષાનું દોષપાત્ર, આ વ્યાપ-સત્તાનેના સંબ-ધોમાં શૈથિલ્ય, આવશ્યક ત્યા આકડા સાથેની વીગતો આદિ દ્વારા અમેરિકી જીવનને સમજવતા અનેકાનેક પાસાં સુશ્લિષ્ટ સ્વરૂપે દર્શાવાયાં છે 'પોતાના ફેરફાર', 'અમેરિકનો'ને 'અમેરિકન્સ' એવો ખેવડો પ્રયોગ, કે Date System માટે કાઈક અસુદર થતો 'તારીખઠરાવ પદ્ધતિ' સમો પર્યાય, જેવી ચૂ-છતા બમમ રીતે અનુવાદ સરળ, સ્પષ્ટ અને અર્થલક્ષી નીવડ્યો છે સ્વતંત્રતા દાસ્ય કયો ખાદ વિવિધ રાષ્ટ્રો સાથેનો આપણો સબધ-વિનિમય માત્ર સરકારી ભૂમિકાને જ નહિ પરંતુ સમસ્ત રાષ્ટ્રીય પ્રજાજીવનને ૫ ગાંઠ સ્પર્શતો હોવાથી, ઐતિહાસિક પરિબળો પણ ઉદ્ભવે છે તે લક્ષ્ય લેતા, આ પ્રકારના પ્રધો વ્યાપક શૈક્ષણિક મૂલ્ય તો ધરાવે છે જ, પણ વધુમાં વિશ્વબધુત્વના આદર્શને પગભર બનવામાં સદાયક પણ યાય છે આ દૃષ્ટિએ આવાં પ્રમ-શનો આપણને વધુ પ્રમાણમાં સુપ્રાપ્ત થાય એવું ઇચ્છીશું

રખડવાનો આનંદ : શ્રી. કાકા કાલેલકર

મૂર્તિપ્રેમ દેશચિંતન, દેશભક્તિ, કલારસિખતા, કલ્પનાપ્રાવીણ્ય વિદ્યા-વ્યાસગ અને સાત્ત્વિકતા સાથે હતાતર જીવત પ્રાસાદિક અભિવ્યક્તિ ધરાવતો, ભારતના સૌદર્પતીથોનું આનેખન કરતો આ મથ કેટલાક સુધારા વધારા સાથે બીજી આવૃત્તિ આ વર્ષે પાચ્યો છે અહીં મળતા ૬૫ લેખોમાં કેટલાક તેમના બીજાં આવા પુસ્તકોમાં પણ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે મૂર્તિ-સાન્નિધ્યે કાકાસાહેબ જે સાન્નિધ્યનો આદલાદ અનુભવે ■ તેની અભિવ્યક્તિ ભારે કવિત્વમય બને છે અને એમનું બાહ્યતત્વ-પાડિત્ય તેમાં ગહરાઈ ઉમેરી આપે છે, તો તેમની વિનક્ષણ ચૈતરતા અને લાગણી ક્રમશઃ-વિનોદની જગ-પણ વચ્ચે વચ્ચે ચમકાવી આપે છે આ નગીનદાસ પારખનું અર્થગર્ભ ટિપ્પણ અસ્પર્શીઓને ઉપયોગી નીતરે તેવું છે

લોકમાતા નર્મદા : ગુજરાત સરકાર માહિતી આલુ

નવાગમ નજીક વિવિધનક્ષી નર્મદાબધ યોજનાના ૫ નહેરુના વરદ હસ્તે થયેના શિવાભ્યાસવિધિ-પ્રસંગની સ્મૃતિ પ્રેરતુ આ પ્રકાશન શિષ્ટ અર્વાચીન-મધ્યકાલીન રેવા વિષયક કાવ્યો અને પ્રાપ્ત લોકરચનાઓ, સરકૃત હિદી સ્તોત્રો અને રેવા મહિમાદર્શી બે લેખોની સારી સામગ્રી ગૂથી આપે છે નર્મદાનહેર યોજનાનો નકશો પણ છે-લે મુકાબો છે સાહિત્યિક અને

કલાની દૃષ્ટિથી થયેલું સંપાદન મુદ્રણ-બોડીની વધુ ચીવટથી શોભી ઊઠત એમ લાગે જ. તો પણ ચોખ્ખાહેતુને જનહૃદયને સ્પર્શે તે દૃષ્ટિથી થયેલું સંપાદન પ્રશંસા માગી લે તેવું સત્તમોદ્યુતું તો થયું છે જ.

વિશ્લેષણ : શ્રી. દાદા ધર્માધિકારી

વડોદરાશિખરનાં આ આઠ વ્યાખ્યાનોમા અભ્યાસી વિચારકે, સર્વો-દયના સંદર્ભમા જાગૃતિક પરિસ્થિતિ, લોકસત્તાની રચાયતા, લોકરાજ્યનું સ્વરૂપ, માનવીય દૃષ્ટિથી અર્થવ્યવસ્થા, આમસ્વરાજ્ય અને વિશ્વમધુત્વ, વિજ્ઞાનયુગમાં અધ્યાત્મ, અદ્વિતીય સંગઠન અને રાષ્ટ્રીય એકતાના મુદ્દાઓ, બ્યવસ્થિત વિવરણ, સંગઠન સૂત્ર મૌલિક રચનાત્મક દૃષ્ટિ ઉપરાંત કટાક્ષ-મર્મ-કિસ્સાગૂંથણથી સાધેલી અસરકારકતા દ્વારા સ્પષ્ટ કર્યાં છે. અત્યેક વ્યાખ્યાનને અતે વિચારસાર પણ મુકાયો છે. ગરવાપણુ, નમ્રતા, અભ્યાસીની સન્મનિષ્ઠા અને વચ્ચે સાચી ઉમતા વ્યાખ્યાતા પ્રગટ કરે છે. સમખ્યાને સાગોપાંગ જાણુરી તે એનેા ઉકેલ છે. મોટી આવસ્યકતા છે સામાન્ય નાગરિકની નિરં-તર જાગરુકતાની, લોકસત્તામા લોકનું અસ્તિત્વ વરતાય એવી બ્યવસ્થા હોવી જોઈએ, આજે પક્ષ નહિ મોરચા જ છે અને તેથી પક્ષ તેમજ લોકશાહી-ખંનેની લાશ જ પડી છે, જેવા વિચારઅંગ મહત્વના છે. એક-ખીજાને ઓળખે તેવાં નાનાં મતકેન્દ્રો પર લાર મૂકતો પ્રતાવ ગૂચ્ચતો ખરો ઉકેલ ખરો? તેમ, ઉચ્ચ શિક્ષણ અખિય ભારતીય ભાષામા જ એ આગ્રહ પણ વિવાદપ્રેરક તો રીક, પરંતુ પૂરતો સ્પષ્ટ સમગ્ર રીતે રજૂ ન થયો હોઈ ઝટ સીકારી લેવો પણ કઠિન છે. વ્યાખ્યાતા જેને હજવાશથી 'થોડું સ્વખંદ'જન' કહે છે એ ભાનનાશીલતા આ અખ્યયનપૂર્ણ વ્યાખ્યાનોનું વ્યાપક પ્રાણુત્ત્વ છે. અંગ્રેજી શખ્દોનો-વાકચોની વપરાશ લગભગ સર્વત્ર સ્પષ્ટ થયો હોવા છતાં તેના ઉપયોગ મર્યાદિત હોય એવી આવા અભ્યાસી પાસે તો અપેક્ષા રહે જ. વરતુ-વિચાર-નિરૂપણની દૃષ્ટિથી આ નાનું પુસ્તક વ્યાખ્યાનરવરૂપનું એક દધાન્ત ગણી શકાય.

શાંતિવિચાર : શ્રી. દાદા ધર્માધિકારી

શાંતિ એટલે શું, શાંતિના બે સ્વરૂપ અને સામુદાયિક પ્રતીકાર-એવાં ત્રણ વ્યાખ્યાનોમાં અહીં આ રાષ્ટ્રીય વિદ્વાને મનુષ્યમનને શાંતિનો આધાર કહીને, વિજ્ઞાન નહિ પરંતુ માણસની મનોવૃત્તિ જ શાંતિકાર્યમા પ્રતિકૂલ બને છે એ વિચાર સ્પષ્ટ કર્યો છે. સહજબનની આવસ્યકતા અને તેને સાધવાના ઉપાયોનું વિવરણ પણ લેખકે કયું છે. સ્પષ્ટ ચોક્કસ નિદાન,

પૃથક્કરણાત્મક આલોચન, અભ્યાસસીલ દષ્ટિ, ભાવનાત્મક અને વિશદ નિરૂપણ આ નાની પુસ્તિકાનાં ગુણપાસાં છે.

રાષ્ટ્રીય એકતા : શ્રી. દાદા ધર્માધિકારી-વિનોબા ભાવે

‘રાષ્ટ્રીય એકતા’ પર દાદાનું તથા ‘ભારતીય એકાત્મતા’ અને ‘શાંતિ-સંકલ્પ અને શિક્ષણનું નવસરકરણ’ વિષે વિનોબાજીનાં એમ ત્રણ વ્યાખ્યાનોનો આ ગ્રંથ તેમાંના સત્વરીલ વિચારતત્ત્વ તથા નિરૂપણગ્રંથસ્થી એવો આકર્ષક થયો કે અડવાડિયામાં જ બીજી આવૃત્તિ પણ પામ્યો છે. શ્રી. દાદા ધર્માધિકારીએ બહુ રાજ્યવાદ ભેગી આળે આપણે ત્યાં ઊભી થયેલી બહુરાષ્ટ્રવાદની સમસ્યા વેદનાપૂર્વક, ક્યારેક ‘ક્રોધ’પૂર્વક છતાં રાષ્ટ્ર-પ્રેમીની ધમશથી રખટ પ્રત્યક્ષ કરી આપી છે. શ્રી. વિનોબાજીનાં વ્યાખ્યાનોમાં નિરૂપણ વધુ સાહજિક, સરળ, હૃદયસ્પર્શી અને શ્રદ્ધાન્વિત જણાશે. દિંદુસ્તાનની ભાષા-ગતિ-ધર્મ-પક્ષની ચાર સમસ્યાઓ ચોક્કસ રીતે ઉપયોગ થાય તો બન જ આવે તેમ છે એ તેમની શ્રદ્ધા મહત્ત્વની ગણાય. ઐતિહાસિક ભૂમિકા બાંધી ભાષાનો ઊત્તો કરાયેલો ગ્રંથકો ખરેખર તો કાઈ પ્રશ્ન જ નથી એમ તેઓ ભારપૂર્વક સ્થાપે છે. શિક્ષણ અંગે પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને હાથનું કામ મળે, હૃદયને પોષણ મળે, બુદ્ધિનો વિકાસ થાય-એ સિવાય ચોથી વાત મહત્ત્વની જ નથી એમ તેઓ સમજાવે છે. અનુભવ, જ્ઞાન, ચિંતન અને કલ્પનાની સરસ ગૂંથણી અહીં સગંગે આકર્ષણ પ્રેર્યા કરે છે.

લોકસ્વરાજ : શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણ

‘ભારતીય રાજ્યવ્યવસ્થાની પુનર્રચના’ પરના મૂળ ગ્રંથધર્માનાં પાયાના સૂચનોને સમાવતી ‘Swaraj for the People’ પુસ્તિકાનો આ અનુવાદ (અનુ. કિશન ત્રિવેદી?) પરિશિષ્ટ રૂપે જર્મન અર્થશાસ્ત્રી શ્લેકરના નિર્બંધના અનુવાદ સાથે આવર્ષે મળે છે. ‘શાસ્ત્રીય કે સાક્ષરીય રસ’નો દાવો ન હોવા છતાં વિચારણા ગંભીર અર્થલક્ષિતા જાળવે છે. અર્ધો નહિ સહયોગ, સામાજિક પ્રશિક્ષણનો માર્ગ જ મહત્ત્વનો, આજની પરિસ્થિતિ-વ્યવસ્થા ઊલટા પિરામિડ જેવી, પશ્ચિમની લોકગાહીમાં ય આજ ને આજ લોકોનું કામ થતું જાય છે, જનતાની ક્ષમતા પર જરૂરી છે વિશ્વાસ, આદિ વિચાર-પાસાં નોંધવોચ્છ છે. બિનહરીફ ચૂંટણી ઠેકઠારી ટાળી સક્રમે કે કેમ-એ પ્રશ્ન અદ્ધર રહેતો જણાશે. બિનહરીફ ચૂંટણીનો ખ્યાલ ચોક્કસાર્થની હાપ ભાગ્યે જ દાખવે. વીગતોના વ્યવહારુપણા બાગત એ મત કોણ તોણે ઘોતક

વિચારસામગ્રી અને દેશવિત્તિઆવના અર્થ મદત્તની છે. અનુવાદ શિષ્ટ અને સરળ નીવડ્યો છે.

આફ્રિકામાં અંધારું નથી : શ્રી. મહેન્દ્ર દેસાઈ

ઉપર્યુક્ત શ્રેણીની આ ૬૩મી પુસ્તિકામાં આફ્રિકાના સમર્થભર્યા ઇતિહાસની ટૂંકી રજૂઆત સાથે આફ્રિકા વિશેની ઉપયોગી મહત્ત્વની માહિતી પણ છે. શિક્ષણમેવાના ક્ષેત્રે ભારતથી વિસ્તારમાં દસ ગણું આ મોટું રાષ્ટ્ર હજી એક પહોંચાર ૩૫ જ છે એ નોંધ લક્ષપાત્ર છે. ૫ ૧૪ પરની ઉપાધ્યાયને આટો વાળી કહેવન સાથે જણાશે ભાગ્યે જ. અભ્યાસ, સમભાવ, સમગ્ર દર્શન અને સરળ લખાવડનો ગુણ આ પુસ્તિકા દાખવે છે

દીવ, દમણ ને ગાવા : શ્રી. દિનકર મહાત્મે

કરિ ખોરકર-ધર્મોનદ ક્રાસખી-કેસરખાઈ કેળકર કે લતા મગેશકર સમી સંસ્કારક્ષેત્રે ખ્યાતનામ વ્યક્તિઓ આપ્તી, પોર્ચુગીઝ માયિટી અને દમનવીવામાથી માંડ દમણા છૂટી થયેલી ભૂમિ વિશે ટૂંકી ઐતિહાસિક રજૂઆત કરતી, ઉપર્યુક્ત શ્રેણીની આ ૭૧મી પુસ્તિકા અભ્યાસ, દેશદાઝ અને સુરેખ આયેખન દાખવે છે ભારતે સીની સદાય કરવી જ રહેશે એ પેખકનો મત ચરિતાર્થ થયો હોઈ તેમને અને વાચકોને ય સંતોષ થાય તેમ છે

નેપાળ : શ્રી. દિવાકર નિગુડકર

નેપાળની આજની રૂપરેખાથી આરભ કરીને લેખકે પરિચયપુસ્તિકા પ્રવૃત્તિના આ ૭૪મા પ્રકાશનમાં નેપાળની પ્રાચીનતા, ઇતિહાસગ્રંથિતિ, પ્રગ્ન-ભાષાદિની રસપ્રદ માહિતી રજૂ કરી છે ભારત સાથે નિકટનો સંબંધ જોતા નેપાળ વિશે અપાયેલી વીગતો, આપણો મોટો શિક્ષિત વર્ગ પણ તેથી અજ્ઞાન હોઈ સવિશેષ આવશ્યકતા રૂપે, વધુ હોત તો ? આવા અભ્યાસી દ્વારા સદર્ભાધિકારીય ગરજ સારે તેની સુદર પુસ્તિકાઓ મેળવી આપતી આ પ્રવૃત્તિ અનુવાદ કરનાર વિશેષ નિર્દેશ કરે તે ઇચ્છવા યોગ્ય નદિ ?

રાજકારણ : વા. મો. શાહન : સં૦ શ્રી. ત્રિભુવન વી. હેમાણી

‘મો. શાકનાં વિવિધ વિષયોનાં ‘લેનદિતેચ્છુ’માંનાં લેખો-ભાષણોની સંપાદક અત્યાર મુખી આપેલી શ્રેણીમાં ‘પજુ આપી મુદ્રા’ ઉમેરણ થાય છે. અભ્યાસપરમ્પરા, મોલિકતા, નિષ્પાલસના, નિર્માકતા, વફુત-કટાક્ષ-ગોષ્ટિ-ચામખા-માવાવેશની વિવિધ છટાથી પ્રાણુવાન બનતી ટેલી, અનુભવનાં દષ્ટાન્તોની રજૂઆત વગેરે આ લખાણોનાં આકર્ષક અને આદરપ્રેરક પાસાં જણાશે. ઉદ્દેશોદય-ઉપાલંભ સાથે આ દર્મવીર વિદ્વાન મુદ્રારક દિલમુકમાં આત્મનિરીક્ષણની ઝમક પજુ વચ્ચે વચ્ચે અનુભવી શકાય છે. વફુતનાં વેગ-ગા-ઓગ્તસ-હટામાં કદબનાની ગૂંથણી રૂપકાદિ દ્વારા પ્રનીત થાય છે.

૧૯૧૪ થી ૧૯૨૦ વચ્ચેનાં આ લેખો-ભાષણો સ્વ. શ્રી. વા. મો. શાક (૧૮૭૮-૧૯૨૧) ના અભ્યાસ-ચિંતનની પ્રમય છાપ ઉપસાવે તેમ છે; તે સાથે એમાં કેટલુંક સગીન ભાવિદ્યન પજુ નોંધવોચ્છ નીવડે છે. માલિકીની ભાવનાની આજે ટોચ આવી છે, તે પંજી નવો યુગ આવી રહ્યો છે; પ્રયેક મુદ્રારક ગાળો ખાઈનેય-ટોકરો ખાઈનેય પદચિહ્નો મૂકી જવાનો; Absolute (શુદ્ધ) સત્ય સમજવું પણ Practical (અમલી) સત્ય આચરવું, જેવી કલ્પિતઓ તરત રખરખમાં આવે તેમ છે. ગાંધીજીનાં બ્યક્તિત્વ, વિચાર, પ્રભા મોટેના દાર્ધક્રમને ગાંધીજીના સર્વોચ્ચ જીવનમાં પ્રવેશ સાથે જ આ હિંમતખાજ ક્રાંતિકાર અને સન્નિદ વિચારક યોગ્ય સંદર્ભમાં મૂકવે છે અને ક્યાંક વિચારભેદ હોવા છતાં દેશને એમની નેતાગીરી અપનાવીને આગળ જવા એલાન કરે છે. ‘હુનિયાનું ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય’-માંની મૂકગામી અને રજૂ નિર્માક માલિકી-વિચારણા-ટેલી, ‘લગ્નપતસિંહ ગાંધ્યો ખરો!’માંનો ઉત્સાહ અને જુઓ, એમાં જ ‘સમર્થ પુરુષોનું જીવન એ જ નૂતન હિંદનો ધર્મ મનાશે’ જેવું દર્શન કે વાર્તાલાપી જોમ અને ‘મહાત્માજીના તત્ત્વજ્ઞાનનું પૃથક્કરણ’માંની નિષ્પાલસ રજૂઆત ખ્યાનપાત્ર છે. ‘માથું ટીપી ટીપીને કાઢેલું’ એ ખાણી છે એ લેખકના ઉદ્ગારોનું તથ્ય સ્વીકારીનેય ઉમેરણ થટે કે સખર રજૂઆત, વર્ણન તેમ જ વિચારમાવા વેગથી પ્રભાવશીલ અને સ્વાભાવિક નીવડી છે. પાચ પુત્રોની માતા અને સક્ષમી બંગા દારના દષ્ટાન્તની અનુચિનતા, ‘અચાલ્લીઓની મુલાવડ’ જેવા પ્રયેગમાંની અરુચિકરતા થા ઘણી વાર જરૂરે લાખામોક, વચ્ચે વચ્ચે મળવું પુનઃચન અને ક્યારેક વરતાતી વિચાર-દ્રષ્ટીતની પ્રચારકસદજ એકાંગિતા હોવા છતાં, આપણા વિચારશીલ ગઘસાદિત્વમા મદત્વના સીમાચિહ્ન બનતા આ પ્રખર વિચારક-પત્રકારની ઉપેક્ષા-વિરમ્ભિત અયોગ્ય જ છે. એ દૃષ્ટિથી

સપાત્ક વ્યથિત થઈને ફરિયાદ કરે તે સ્થિતિ ટળી જ ધો સ્વ વા ગો
ગા નુ લાનુ ચરિત સમાવતુ આ સપાત્ક અબ્યારી વર્ગનુ અનસ્ય લગ
દોરશે એવી અપેક્ષા અસ્થાને નથી જ

ભારતનાં નનાં રાજ્યો : સં૦ શ્રી. આર. કે. પ્રભુ

ભારતમા સુ જાનની દૃષ્ટિથી ગાંધીજીએ કોની આ પ્રત્તની છૂંક રિચા
ગ્યા અને સકલિન રાઈ છે શીરક રિચા હજુઅને સ્પષ્ટ કરે તેનુ
ઓહુ તેમજ વસ્તુમર્તાત પણ ચોક્કસ ન રી હોના છતા, ભારિત રાજ્યોની
રચાણા રાષ્ટ્રી પરિસ્થિતિ ન અનુગુણની અને પ્રાદેશિક કે રાજ્યભાષા
પરલેની રિન નીનિ દાનિકારક હોવાની ગાંધીજીની સ્પષ્ટ દોરનરી અભિ-
ધ્યાનપાત્ર છે

કોંગ્રેસનુ ભાવી : સં૦ શ્રી. આર. કે. પ્રભુ

ગાંધીજીના ઉદ્ગારોનુ આ સમન, કોંગ્રેસનુ અવરૂપ અને તેમા જોડા
યેના માર્ગતાઓ હોદ્દોદારોના કર્તવ્ય વિરે રાષ્ટ્રીય અને સેવાભાવની દૃષ્ટિથી
થેની વિચારણા તાજી કરી આપે છે એ માર્ગદર્શન અષ્ટ બતાવે છે, કે
ગાંધીજીની દૃષ્ટિ આદર્શ-વ્યવહારનો મેગ સાધી રહે છે. સાઈ ઉદ્યોગ
ઉરાત પ્રતિગુનનીય અપેક્ષા તઓ પ્રધાનપરલે સેરે છે એ વનજ નોધ
પાત્ર ગણાય વસ્તુકેનક મોદિત છતા દેશની સેવા કરવા આતુર પ્રતેક
બક્તિ-સમ્પાદો અને ઝિમ્મની દોરનણી મળે છે

ગુજરાત રાજ્ય-પ્રથમ સોપાન : ગુજરાત સરકાર માહિતી આતુ

ફૂનેનની આત્રમુદાકિત છીટ ખદીના ઉપરણાથી અને પાને પાને
સુરૂન શોખનથી, ઉપરાત બચી જતના કાગળ અને સારી બાધણીથી દોપત
આ સરખારી પ્રકાશન ગુજરાત રાજ્યની રચનાના પ્રથમ નની પછાંતિની
અમિતિ પ્રેરી, ગુજરાતવિચારક બહાલી કાવચચનાઓ, વાર્ષિક સામિતિક
નોધ, ગુજરાતી લોગરવન ગ્રામીસુષ્ટિ-માર્ગરિકાસ યોજના-ઉદ્યોગ યોજના-
બચનપ્રવૃત્તિ સચિન પાટનગર-સનિ પર્વટનમરિદા-અપ્રદેશાદિ અગેના
અભ્યાસી લેખકા અને ખાતાના લેખો અમલીઓના સદેરા તસરીગેથી
વિક દીક માહિતીપૂર્ણ અને રાચક થો છે. લોહચાલી વિદેન્દીકરણ કે
પેટ્રોનિયમ ઉદ્યોગના લેખો પણ મહત્વના કરેવાય સુચિપૂરક અભ્યાસ
અને કનામતાના ખેડ પાસા આ સોપાનમા શોધી જના માટે આ
પ્રકાશન ધ્યનાસ્તુ અધિકારી છે

હજી ખાદી શા માટે? શ્રી. ઇન્દુમતી ચીમનસાહુ

પરિચયપુસ્તિકાપ્રવૃત્તિના કપમા પ્રકાગન તરીકે પ્રાપ્ત થતી આ પુસ્તિકામાં સ્વતંત્રતા મળ્યા જાદ ધગાને મન કેવળ જોવા પ્રમ સુવેષ રીતે વિચારે છે. મેં તાનો ગાંધીય આન્દર્શ દષ્ટિ મમદા રાખીને લેખિકાએ અભ્યાસી ની દષ્ટિથી અને પદ્ધતિપૂર્વક પ્રમ છગ્યો તો છે જ; પરતુ આંકડા આદિ અને સમર્થક અવતરગો દ્વારા આર્થિક પામું પગ નિસદ રીતે રજૂ કર્યું છે. ભાનાશીક્ષના અને વચ્ચે આવતી માર્મિક લખાવટ તેથી જ રોમી જી છે. આગા છે, કે સગળ રીતીમા વ્યવસ્થિત રીને રજૂ કરાયેની આ વિચારણા કાર્ય-સાધક થશે.

નાના ઉદ્યોગો માટે શી સગવડો છે? : શ્રી. આર. એસ. ભટ્ટ

આધુનિક સગવડો અને કામ સર્જને મળે તે માટે નાના ઉદ્યોગોની જરૂર બનારીને લેખકે તે અંગે કઈ સગવડો કાથી કેવે રૂપે મળે છે તેની મહિતી રજૂ કરી આ પુસ્તિકાને નની પેઠી માટે પણ માર્ગદર્શક બનારી છે. પરિચયશ્રેણીની પ મી પુસ્તિકા રૂપે પ્રગટ થયેની આ પુસ્તિકાએ નવાં શમ્પ સાહમયેરો પ્રયેય ધ્યાન દોર્યું છે છેવે વેપારી-રચાયણવિદ-કારીગરને અનુ-લક્ષીને દ્વાનામઃ માર્ગદર્શન મૂક્યું છે તે પણ પુસ્તિકાનું આકર્ષણ ગણાય. ભાષા સગળ અને રજૂઆત મુદ્દાસગ છે. આ શ્રેણીની પ્રયેક પુસ્તિકાના પૂંકા પર લેખક-લેખિકાનો અગત પરિચય પ્રાણકે યોગ્ય છે તે સાર્થ છે

હડતાળો : સંઠ શ્રી. રવીન્દ્ર કેળકર

ગાંધીજીની આ પ્રમ નિોની મીમાસા અહી સપાદિત થઈ છે. હડતાળને અર્થમૂલક જનનું પરિશ્રામ કીને ગાંધીજીએ હડતાળનું સાચું સંયમી ન્વરૂપ તેમજ તેવા પ્રસંગે બેઉ પક્ષોનું વર્તન કેવું હોન તે અપેક્ષ સમગ્રનું છે. આવી શ્રેણીમા સક્ષિત રૂપે યાદ અપાની ગાંધીશાસ્ત્રી આગ્રેય પ્રેરક બને તેમ છે

પ્રગતિને પ ધે (પુસ્તક પહેલું) : ગુજરાત સરકાર માહિતી ખાતું

ગુજરાત નાજનના માહિતી ખાતા દ્વારા પ્રકાશિત આ સંચયમા મહેસાણા, સામરકાંધ, બનાસકાંકા, ખેડા અને પંચમટાવ જિલ્લાઓ વિષે અગાઉ અનગ પુસ્તિકાઓ રૂપે રજૂ થયેની વિનિધનશી મારિતી એકત્ર ગુચ્છ સ્વરૂપે મુકાઈ છે સામાય કિદર્શન પડી ખેતી-પશુ-સિંચાઈ-રસ્તા-ઉદ્યોગ-શિક્ષણ અને નિગાસયોગના પ્રવૃત્તિની વ્યવસ્થિત માહિતી આકડા-નકશા-ચિત્રો સાથે પ્રયેક વિભાગમા મળે છે. બનાસકાંકામા ઉચ્ચ શિક્ષણ વિષે નોંધની

આવસ્યકતા, હાઈ-આધુની-એડ્વૈન્સીટી વધુ કાળજીની જરૂર અને મૂળ પુનિદાઓના મુખપૃષ્ઠો સામેવ કરવાની જરૂરિયાત હોના છતાં, તુલનાત્મક વીગતપરિચય અર્થે શૈક્ષણિક મૂલ્ય મરાવનો આ સચય ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક ભૂમિકા પણ સંક્ષેપમાં સમાવીને વ્યાપક વર્ગમાં ઉપયોગી નીચે તેવો થયો છે.

ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજના : ગુજરાત સરકાર આયોજન ખાતું

ગુજરાત રાજ્યના સામાન્ય સામાન્ય વડીલ (આયોજન) ખાતા તરફથી પ્રગટ થતો આ અથ ગુજરાતમાંની ૧૯૬૧ થી ૧૯૬૬ની પંચવર્ષીય યોજનાનું વીમતે ચિત્ર આપી કૃષિ-સંદકા-મામુલિક વિકાસ-સિચાર્થ-વિદ્યુત-ઉદ્યોગ-વાદનસ દેશા-વ્યવકા આદિ પ્રગલ્ભનાં સર્વ ક્ષેત્રો અંગેની યોજનાનો નક્કર આકાશો સાથે ખ્યાવ રજૂ કરે છે ગુજરાતના સર્વગી વિકાસનો પ્રમાણિત નકશો યોજના વિચારણા કરનાર સંકુની જનગૃતિ-રાષ્ટ્રીય ભાવના સૂચવે છે. દંતવિદ્યા કોષેજ, વ્યવસાયી મદિલાઓ માટે જાનાયય, ઠીક ઠીક સખ્યામાં નવા રહેઘણો આદિનું લક્ષ્યાક લક્ષ હોરે તેમ છે ૫૦૮ યોજનાઓનું છેલ્લે મુકામેનું તારણ પણ અગત્યનું અગ નીચે છે શિષ્ટ અને શુદ્ધ લખાનટ અભિનદનીય ગણાય ઐતિહાસિક મૂલ્યનો આ અંથ સદર્ભઅથ તરીકે પણ ઉપયોગી થાય તેનો સુચયસ્થિત, વિરાય ભૂમિકાનો અને પ્રમાણમૃત છે

ભાષા-પિંગળ

આ વિભાગના કુલ ૬ પ્રકાશનોમાં ૪ સ્વનત્ર અને ૨ પુનર્મુદ્રિત છે.

ગુજરાતી-હિન્દી કોશ : ૫૦ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

ગુજરાતી અને હિન્દી રાષ્ટ્રકોશો ઉપરાત હિન્દી-ગુજરાતી કોશ પણ આ અગાળ સફળ રીતે સપાદિત-પ્રકાશિત કરી ચૂકેલી ઉપર્યુક્ત સરથા દ્વારા આ વર્ષે પ્રાપ્ત થનો, ગુજરાતી ગમ્ધેના હિન્દી પર્નાગો રજૂ કરતો આ કોશ વિદ્યા તથા વ્યવહારના ક્ષેત્રમાં સદર્ભનો હેતુ વથાર્થ સ્વરૂપે સિદ્ધ કરે તેવો નીવડ્યો છે. પત્રીસ હજાર રાખ્ધેનો આ કોશ વિદ્યાપીઠના અખ્યાસી કાર્યકર્તાઓની રાષ્ટ્રીય તથા વ્યવહારુ નિષ્ઠા અને ભાષા-સાહિત્ય પ્રથેનો સાચો આદર સૂચવે છે. નિવેદનમાં શ્રી મગનભાઈ પ્ર દેસાઈએ 'હિન્દી શિક્ષણ અને પ્રચારની ગુજરાતની ચાલુ રિચિતિની માગને પહોંચી વળે એટલી રાષ્ટ્રસાગ્રામી (રાષ્ટ્રપ્રેમી) સહિત) જાજામાં જોઈ હોની ઘટે'—

એ લક્ષ્ય અપેક્ષા કર્યું છે વિદ્યાર્થીવર્ગ ઉપરાત યોગ્યોત્તમ ગુણની સાહિત્ય દિદી ભાષામાં વિનારવા ઇચ્છતા વર્ગનેય દક્ષિણ આપાતુ એ નિવેદનમાં જણાવાયું છે મધ્યમ કક્ષના આ પ્રશ્નમાં આ લક્ષ્ય અને દક્ષિણ શાસ્ત્રીય વ્યવસ્થિત અને શાંત નિમ્ન હરે સફળ થયેની કદી સમય ગુજરાતી રાષ્ટ્રદેનો દિદી અર્થ-પર્યાય નહીં કરીને જુદા જુદા પ્રયોગોમાંના વાપરથી નીચેની અર્થભાષા પણ અપાઈ છે તે આ અર્થની ઉપયોગિતા વધારે છે; 'મનોદગ' શબ્દનો અર્થ મનોહર, મુદર આપ્યા પડીથી સિન્ધુ પહાનાવા, આભૂપણુ કેપ શિંગેવેષ્ટન એવો વિશેષાર્થ રજૂ કરાયો છે અને તેની સમજૂતી 'માયા કરતા મનોહર મોતુ' એવા પ્રયોગ દ્વારા નિરૂપાઈ છે કાશમાં આવો શ્વાધ્ય પ્રવત્ત વીક વીક પ્રમાણમાં જાણી, એ જ રીતે બિન ભિન્ન રૂપે પ્રયોગતા એક જ શબ્દને સમજાવી તેનો અર્થભેદ પણ રજૂ કરાયો છે, અગ્રમાત્ (અગ્ર) અને 'અગ્રમાન' (પુ.)-એમ બેઉ રીતે વપરાતો શબ્દ યકાયક તેમ જ 'દુર્ઘટના' સમા અર્થભેદ લઈ આવે છે ગુજરાતી-હિંદીના મળનાપણાની કાંઈક તો પ્રશ્નમાં સદગ રીતે દેખા દીધા કરે છે 'મજાવો' એ 'મરજિયા', 'ધીમાજ' તે 'ધીમાપન' અથવા 'લગ્નકાનુ' એ 'લગ્નકીલા' કે પડી 'લાકણી' તે 'લકની' રૂપે ભેદ એક-બીજી તરત જાણ થાય તેમ છે તે સાથે 'રા' માટે 'દેર', 'મરડાટ' માટે 'દેહાઈ', 'મેળાશ' માટે 'કીકાપન', 'અખતગે' માટે 'આજમાજશ', 'અરામણ' માટે 'પલેથન', 'અડામુ' માટે 'કંઠા' અથવા 'ગોઈકા', 'વસાતુ' માટે 'પસારીકી ચીજો', 'માળાતિતુ' માટે 'પેતા', જેવા અનેક નામો બેઉ ભાષાના જુદાપણા-વેગિત્યની પણ માદ આપ્યા કરે છે એમાં પણ સર્વ-પ્રયાગ-ચિહ્નને કારણે હવે નહીં પણ વર્તમાન સ્થાનુ ય જણાશે દેવનામરી નિપિ સમય ગાખીને કાલ, નિનગુજરાતી જિનાનુઓને ય મેહ ભાષાનો ખ્યાન મરે તેવી મુશ્કેલ થોડા દાખલ છે અત્યંત મર્યાદા છતાં અત્યંત ઉપયોગી એવો આ પ્રશ્ન વ્યાપક તેમજ શાસ્ત્રીય નીવડો છે તે જોતા આશા મેલીશું, કે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ દ્વારા દલે વ્યુત્પત્તિ મને જુદા ગુજરાતી દિદી કાલ પણ આપણને વળે તો પ્રાપ્ત થાય

મરળ જોડણીકાશ : શ્રી. ભન્તરામ ભા. મહેતા

ભાષા-જે રૂની શુદ્ધિની માટે જાણીતા અભ્યાસીએ આ સરળ નાનો કાલ ગુજરાતી વિદ્યાર્થીવર્ગ તેમજ સામાન્ય વ્યવહારને અનુકૂળિને તૈયાર કર્યો છે આ ભાષાની 'અગ્રીક મજૂતી' જોડાતા સાચા-ખોરા

પ્રયોગોનાં સંખ્યાબંધ દૃષ્ટાન્તો આપી સમગ્ર ભૂમિકા સુચોચ રીતે રચી આપે છે. હવે ‘અઘવાડીકિ’ નહિ પણ ‘અઘવાડિયુ’ અને ‘ખડીઓ’ નહિ પરંતુ ‘ખડિયો’ માન્ય શુદ્ધ પ્રયોગ છે જેની સ્પષ્ટતા સાથે ‘ચંદ્ર’ રવીંદ્ર’ આદિમાં અનુનાસિકને સ્થાને અનુસ્વાર વાપરવામાં જ સ્વાભાવિકતા છે એવી દ્વિમાયત જ્ઞેનાં, સર્વત્ર સંમત ન થવાય, છતાં કોશ હાથગા ઉપયોગ માટે સારું સાધન બન્યો છે. ‘કિષ્કિંધા’ કે ‘જિગીષા’ જેવા શબ્દોને બદલે વ્યવહારુ ઉપયોગના કેટલાક સરળ શબ્દો સ્થાન પામ્યા હોત તો ? મુજરાતી ભાષાને હવે વધતો જતો શાસ્ત્રીય અને ખાસ હેતુ-વ્યવહારાદિ માટેના ઉપયોગ જ્ઞેનાં ‘હવે હૂવ-દીર્ઘનું ડીંગવાણું’ મૂકાને, ભાઈ !’ એવું તો ભાગ્યે જ નભાવવા જેવું; તેથી જ આવા અપદીમા સમાય તોયે ખૂબ ખૂબ સદાયક થાય તેરા જ્ઞેણીકાશની વપરાશ વ્યાપક નીવડે એવું ઈચ્છીશું.

નમ્રું કોશ : સંઠ શ્રી. અંખાલાલ શિ. પટેલ-રતિલાલ સાં. નાયક

દિંદી-ગુજરાતી-હિંદી એ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થતો આ ધાદીપો નાનો અને વિદ્યાર્થીઓએ શબ્દકોશ હિંદીશિક્ષણ અર્થે ઉપયોગી નીવડે તેવો છે. ઉચ્ચ-રણુ-લેખનના નિયમો તથા તેની તુલના, વિવિધ શબ્દોના અર્થ અને વ્યાકરણ વીગતો સહિત શબ્દવૈવિધ્ય રજૂઆત જેની સામગ્રી ત્રણ વિભાગોમાં અત્રે યોગ્ય છે. કહેવતો-૩૬ પ્રયોગો-હિંદી-ગુજરાતીના મળતા આવતા શબ્દો-વિવિધ વસ્તુપદાર્થોદિ માટેના શબ્દો આદિ અંગોને લીધે ત્રીજે વિભાગ આ કોશનું વ્યાપક આકર્ષણ પણ બને છે ઉર્દૂ-હિંદીનો ભેદ અહીં નથી વિચારાયો અને લગભગ બધા જ પ્રચલિત હિંદી શબ્દો સમજાવાયા છે તે ઉચિત છે. ખીમ વિભાગમાં સામાન્ય ભૂલોની યાદી પણ અગ્વાસીને મદદગાર નીવડશે. હિંદીના સ્થાનકે અર્થભેદ, જ્ઞેવે-સાભાગે સરખા છતાં અર્થની ભિન્નતા, દિંદી ‘કે’ તથા ‘કી’ સાથે આવતા શબ્દો, અર્થ એટલે તેથી બેઉ ભાષાના શબ્દોનો સિંગભેદ, સમી ટુંકી યાદીઓ સંદર્ભની આવશ્યકતા પૂરી પાડે છે. ‘અન્યોન્ય’, ‘કથાવસ્તુ’, ‘ગિરિ’, ‘તરણ’, ‘પનવટ’, ‘તાત્પર્ય’, ‘સુધાકર’, મા ‘હકદાર’ જેવા સારી પેઢે જાણીતા યા આપણે ત્યાં વપરાશના શબ્દોનું પ્રમાણ સંયમિત યવું ઇષ્ટ જણાય છે. દિંદી-ગુજરાતી-હિંદી ક્રમોગ્ગના કહેવતો તથા ૩૬પ્રયોગો પૂરતી છે તેમ નોંધવું ઘટે વ્યાપક ઉપયોગ માટે સર્વથા સફળ નીવડે એવો આ નાનો કોશ ગુજરાતી જિજ્ઞાસુઓ-વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રિય થાય તેની વીગતપસંદગી, સંકલના તથા સરળ રજૂઆત ઉપરાંત મુગ્ધ હાથે છે.

નાનો કોશ : સંઠ શ્રી. ઉપેન્દ્ર ર. ભટ્ટ-રતિલાલ સાં. નાયક

આપ સાથે ચોથી આવૃત્તિ પામતો આ ગુજરાતી શબ્દોના નાનો છાંદા-આકર્ષક કોશ વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રિય નીવડી ચૂક્યો છે એ વપ્ત છે. બીજો વિભાગ એના વ્યવહાર-માહિતીવન્નો સમર વૈવિધ્યથી, તો પ્રથમ વિભાગ નિયમો-શબ્દાર્થોદિ ઉપરાંત શ્રી. 'હંદરમ'ના 'અનુસાર અષ્ટક'-ઓધક હજાર પત્રની ગૂંથણીથી સૈયક પણ થશે. કેટલાક ધણા રૂઢાં જોડણીની માર્ગગૂંથ ન ધરાવતા શબ્દો આળી નખાયા હોત તો સારું.

પ્રૂક્વાચન : શ્રી. રતિલાલ સાં. નાયક

એક વર્ષની અંદરના ગાળામાં જ બીજી આવૃત્તિ પામતી આ પુસ્તિકા પ્રૂક્વાચનના આવશ્યક ગુણો, પ્રૂક્વાચનમાં નડતી મુશ્કેલીઓ અને શુદ્ધ પ્રૂક્વાચનની રીત ત્રીજીવટથી સમજાવે છે કાગળ-મુદ્રણોદિની માર્ગદર્શક માહિતી પણ આમાં છે. શાસ્ત્રીઓકસાઈ સાથે સદષ્ટાન્ત સરળ રસપ્રદ રજૂઆત આ ઉપયોગી પુસ્તિકાની વિશિષ્ટતા ગણાય. આપણી ભાષામાં આવી 'મુદ્રારાક્ષસ નિકંદન'માં પણે જીવી રહે તેવી હાથવગી પુસ્તિકા આપીને લેખકે કિંમતી સેવા બજાવી છે એમાં બે મન નથી.

પિંગળપ્રવેશ : શ્રી. જયંત બી. પટેલ

વિદ્યાર્થીઓ માટે તૈયાર થયેલો આ 'પિંગળપ્રવેશ' આ વિષયની આપણા વિદ્વાનોની વિચારણા સંક્ષેપમાં આપી, વિવિધ વૃત્તોની દષ્ટાન્ત સહ સમજૂતી ઉપરાંત ડોનનગૈથી-સોનેટ રિપેથ માહિતી આપે છે. સોનેટ અંગનો ઉમેરો સમગ્રય ભાગ્યે જ અવનરણોનો ભાગ દળવે થયો હોત, મિત્ર વૃત્તો વધુ રજૂ કરાયાં હોત, પરંપરિત રચના સમજાવર્ષ હોત, ઉદાહરણોની પસંદગી વધુ નવીન અને આધુનિક નીવડી હોત, 'વાગ્નીનો ૭૯ ૩૫ આકાર આવશ્યક' હેતુ બનાવ્યું છે તે જોતા, ૭૯ અંગે 'આલ્પ ઉપાધ ૯' એવું વિધાન ટાંચું હોત તો? 'દુર્વ્યાખ્યેય' 'તુચ્ચધતા' 'પ્રત્યધિ' જેવા પ્રયોગો પણ પુસ્તિકાનો આશય જોતા નિવારણયોગ્ય 'પિંગળપ્રવેશ' વિદ્યાર્થીવર્ગને સદાપક થશે એવી આશા રહે તેવી તેમની ઉપયોગી સામગ્રી તો છે જ.

બાળ-કિશોર સાહિત્ય

આ વિભાગનાં કુલ ૭૭ પ્રકાશનોમા ૬૮ સત્તર, ૬ અનુદિત-
ઉપાન્તરિત અને ૩ પુનર્મુદ્રિત છે.

મોતીનો દાણો : શ્રી. સ્વૉ મોહિનીચંદ્ર

‘ભાણીયા’, ‘બચ્ચી બેદરદી’, ‘હથુ’, ‘ટપ્પૂડી’, ‘હાથપ’, ‘બહુક’, જેવી નામ માત્રથી બાળકોને ગમે તેવી રચનાઓના આ કાવ્યસંગ્રહમાં મળતાં બોલક કાવ્યો-ગીતો અને યાદ રહે એવાં બોલકશૃંગાર કવિ આપે છે. બાળભોગ રસિક સરળ ગૈયી અને બાળમાનસની વાતસલ્પહરી પરખ સાથે વચ્ચે વચ્ચે કવિવત્તુ સુભગ પ્રાગટ્ય પણ છે. ‘જમણા હાથે હીંચકા નાખું, એ મારે ઉઠાળા; એ શું જાણે કવિતા કરતા દાદા આ મૂળાળા?—’ (‘ભાણીયા’) એ વિનોદરસ્યુ ચિત્રણ કવિની વિશેષ શક્તિ સૂચવશે. “આપણે બહુક, બહુક, ચાકીએ લહુક લહુક; નાનેરા હાથ અને નાનેરા પગ ચકી, દામ કેવાં કરીએ, સહુક સહુક!”—માની પ્રેરકતા અને પ્રાસની સ્વાભાવિક ચમત્કૃતિ, એમા જ ‘લડવામાં લવવા ને જમવામાં જળયો, ચાટવામાં ચાડિયો ચહુક ચહુક’ જેવી કહેવતરૂપની ગમ્મત મચાવતી બાળકો ગોળી નાખે તેવી પંક્તિ, બચ્ચી ને બેદરદી વાધની ગર્જનાએ ધરતી પર પાચ મથુ આંધુ સારે એવી વર્ણનજટા, ‘માલિક આપણે’ની બાળકોને ગમી જાય તેવી ભૂમિ-રજૂઆત, ‘કેરો’ સમુ મળતું બોલકશૃંગાર, કે ‘બેકમાતું કૌટુંબિક રંગતું’ કે પનાચાતુર્થ, ‘મોતીનો દાણો’ના કવિની હથોટીનું સુભગ પ્રતિનિધિત્વ દાખવશે ‘ભાઈ-બહેન’ જેવી રચના પણ આકર્ષક ખરી.

તે સાથે ‘ચરખો’નું આયાસતત્ત્વ, ‘ચટકી’મા પ્રાસની સભાનતા, ‘પામણ’ની બાળકો માટેની અસ્પષ્ટતા બાળકની ભક્તિ-‘દેવામા પોકેલો મોતી કેરો દાણો’નું થોડું વધારે ડાહ્યાડમરાખણ, ‘આનંદી’-માંની રચના-કલ્પિતા, ‘ડાળી ઉપર’ યા ‘વાત’માંની પ્રાસકચ્ચાર, ‘મારા જીવનમા વિગદવાદળાઓ’ જેવી બાળકો માટે અસ્વભાવિક અને અનુચિત દ્વિસૂત્રી, જેવા દૃષ્ટાન્તો સમગ્રની નજાળી કડીઓ પણ નીચડે છે વિનોદ, કલ્પના, વાતસલ્પભાવ, બોધ, ચાતુર્ય, અને રમનિયાળ તેમ જટાદાર સરળ શૈલીની આ કવિતા સમગ્રનવા બાળકોને ખૂબ ગમી જાય અને જીવનની સમગ્ર કેળવવામાં સદાયક યાચ તેવી સરળ નીવડી છે. ‘મોતીનો દાણો’ આપી ગયેલા કવિ તેમની આવી કવિતા દ્વારા બાળકોના હૃદયમાં જીવંત છે જ.

અગરોળ : શ્રી. ચોમાભાઈ ભાવસાર

‘જુઓ પેલું દમગ, એની કેરી મુંદર પાંખડીઓ ! ચોખ્ખી ચોખ્ખી નખકાપેલી લાગે મુંદર આંગળીઓ’ જેવી રમગીય પંક્તિઓ આપતા આ સંપ્રદમાં દવિવરસો ગોધ, કુદરત અને સમાજની હળવી રમ્ય રજૂઆત, દેરાબક્તિ આદિ ગ્રંથતાં જાળકાવ્યો છે. શ્રી. કાકા કાવેયકરનો આશીર્વાદ સંપ્રદને ગળ્યો છે. ‘અગરોળ’ ‘ઝરકુ’ ‘નખ’ ‘ચોકા-ચકા’ જેવી રચનાઓ તરી આવે તેવી છે. ‘જુઓ ભાઈ, નખ તમારા જાણે મોટા પાવડા’ જેવી રમૂજ, ‘કામ કરી ખાય એના વહેવાં જાણે વદાણાં’ જેવું મુખ્ય સત્યદર્શન, ‘અરે વાદળી, અરે વાદળી, કેમ રડે તું કહેને બેન ?’ જેવી વાર્તાવાપી છટા આકર્ષક ગણાય. રોજગરોજની જિંદગીમાંનાં ચિત્રો અને કુદરતચતુર્ન કવિને સાગં કાવે છે. ‘દાગળિયો’મા માના વદાણની સ્મૃતિનું અંકન ‘રતીન્દ્ર-વીણા’માંના એવા ગીતની યાદ આપે. ‘જાણે-કહેજે’નો પ્રાસ, ‘વિનાનો’ જેવો પ્રયોગ, વચ્ચે વચ્ચે રચનાની મદાજુતા કે તેના પ્રતારના ય ભવન્થાનો નિવારવાજોગ ખગ આપણાં બાળગીતોનો દૂકો દતિહામ આગળ લેખકે આપેખ્યો છે ચોમાય દયપતરામ વિષેનો ઉલ્લેખ ચિત્ત નહિ ? એ લેખ સમગ્રદર્શી થયો હોત તો સાદુ. આમ છતાં ‘અગરોળ’નાં ગીતો બાળકો અને કિંગોરોમા છવનની જિંદગી ભાવનાઓ તથા સૌંદર્યપ્રીતિ જગાડવામા સફળ થાય તેરા જરૂર કહેવાં જોઈએ

છટ્ટા કિટ્ટા : શ્રી. સુરેશ દલાલ

આ આકર્ષક શીર્ષકના સંપ્રદમા પ્રકૃતિસૌંદર્ય પ્રત્યે બળકોને રસ લેતાં કરે તેરા કાવ્યો લક્ષ એવે છે બાળસ્વભાવનું નિખાપ તોફાન પણ કવિ કાવ્યોમા ઝીંચે છે. ‘આવને યોગ’, ‘પનગ’, ‘મારી માડી’, ‘પોલીસ થઈને’ જેવું વસ્તુરેવિષય ગમે તેવું છે ‘કાવે’ આ છ-નીસ કાવ્યોમાંની ઉત્તમ રચના નીવડી ગણાય. ‘એન રી કદરાની ઝર’ યા ‘ઉરવીધિયુ’ જેવી બાળકો માટે કવિન લખાવટ, અમે પંખી’ યા ‘દાદાજીની વાતો’ની સાધારણતા, ‘નાટક નાટક’નું જૂનું વસ્તુ. બાળતોફાનના કાવ્યોનું પ્રમાણ વધુ પણ તેમાં સામાન્યતઃ નાટ્યકલ્પનાની જિજ્ઞાસ, કવચિત્ ભાવ-પ્રવર્ણનનું ય બાળો। માટે કવિન ગણાય એવું સંશય જેની વીગતો બેતા કવિની સરામાવિક બાળકવિતા વધુ મળી હોત તો ? ‘છટ્ટા કિટ્ટા’ના કવિની આશાસ્પદ વસ્તુ-પસંદગી અને રસિકતા બેતાં, એમની પામેથી વધુ સમૃદ્ધ સમજોતી આશા અવશ્ય જાગે.

પશુપાણીની મિજલસ : શ્રી. ભગવાનલાલ લ. માંકડ

જુદાં જુદાં પશુપાણીની આકર્ષક ચિત્રાવલી સાથે તેમનાં રૂપ-રંગ-ખાસિત-પ્રકૃતિ દર્શાવતાં અને સરળ રીતે બોધ પણ તેમાં બેજરી લેતાં કાવ્યોને આ સમ્રાટ બાળકોને અવશ્ય દુચ્છે. 'ચાચ વતી પાણી ઉડાડું', મારી બધ કરીને આંખ' જેવું ચક્રીનું ચિત્ર, 'ધ્રુવડ'માનો 'કાઈની નહિ, ને રવિની ઈર્ષ્યા કરું છું', કેવું 'ખોટું?'-માં છે તે સમભાવ, માયિક મુદ્દલાંજી માટે બકરીના શબ્દો 'મારા જેવી જ દાઢી રાખતા, મારા જેવા દહેરી'માંની રમૂજ, કે 'ઢેકડેકાણે જોઈ એ તેટલા મારા ભાઈ બતાવું'! એવા ગદ્યજાના ઉદ્ગારમાનો વ્યંગ, અથવા ઘેર મેં તો ગાવલડી રાખી છે, ને અમૃતખાશી ચાખી છે' જેની પ્રાસ-ચિત્રની રમ્યતા. જિદરડી તે 'મારા ધરની વીજળી જેવી'માંની કંપના કવિની શક્તિ સૂચવે તેમ છે. 'બળદ' 'ઘોરલો' 'ફૂતરો'માં છે તેવું સામાન્યતઃ, 'માટે વાત જવા ઘો'માંની ગદ્યાળુતા, 'ધ્યાન દઈ કંતવ્ય બળવો, ખોટા તજ વિચારો' એવી બગલાની વાણીની અનુચિતતા, જોડગીકથાશ, પ્રાસી સાધારણતા અને ક્યારેક અસુલગતા ટાળવા જેવાં હતાં. જ્ઞાન સહ વિનોદ અને બોધ આપતાં આ કાવ્યો બાળકોને વાચના-લખનારના ગમે જરૂર

ખટ દર્શન : શ્રી. વ્રજ ભા. ઝોઝા

'પદાવલિ'ના નમ્ર નામે બહાર આવેલી આ પુસ્તિકા 'પદ્યકાર'ના સાદા નામે જાતને ઓળખાવતા કવિની રસિકતા, કુદરતપ્રીતિ, લાવનાશીલતા અને શિશુરુચિની સમજ એકદર સારી દાખવે છે 'મારા બારણાની સામે રોજ પાંચવા ચણે, એના પગવાની ભાત, જાણે કૂત્ર પરિજન' જેની પંક્તિ રચનારનો છત્ર તો કવિનો જ છે એ સ્પષ્ટ સૂચવશે 'આગે બટો'ની પ્રેરકતા અને 'દૂમી ગઈ'ના હારશની વેધકતા પણ બાળકોને દુચ્છે. પ્રાસની કથાશ, રચનાની વધુ સઘન રચાલાયિક લખાવટ અને ભાવ-રૂપના-વિચારની નવીન યોજના પ્રત્યે કવિનું લક્ષ વધુ રહે, તો આ કવિ પામે વધુ સમૃદ્ધ બાળકવિતાની આશા સફળ થાય તેમ છે.

જોડકણાં : શ્રી. સોમાભાઈ કી. પટેલ

'નદીમા એક બેટ, મારે એક પેટ' યા 'ઘોર ઘોર કળા કર' જેવાં સારાં જોડકણાં આપતી આ પુસ્તિકા બાળકોને પ્રાસની ગમ્મત, શબ્દની પિંજન અને આદુબાજુની દુનિયાની જાણકારી ઠીક પીરસે છે. એમાં અર્થઢીનતા પણ મહત્વની અને કે સજગતાની ખામીય ક્યારેક ચોટનાર બને ખરી, પરંતુ

રચના ગળથી દૂર ગ્દે, છેલ્લી પંક્તિ તો સિયિય ન જ પડે, 'દાનર-અનર' જેવો અનુભવ પ્રાસ અંશ તો ટળાય જ, 'છે' નો અનિપ્રયોગ પણ દૂર રખાય એવું થોડું 'નેવાયું' રોન તો મારું.

પંચનંત્ર : શ્રી. પ્રબોધ દેસાઈ

બાળકોને પાઠનાટિકાઓ આપતી આ પુસ્તિકા, આ જ્ઞાનના પ્રકાશનની અદ્યપના જ્ઞાનાં આવકાર્યોઆ તો છે જ, પણ માથે એની કેટલીક ગુણવત્તા પણ આવકાર્ય છે. 'પંચનંત્ર'ની જેમ નાટિકામાં પાત્રોજ્જના, તખ્ત-દષ્ટિ, સરસ શૈલી અને જ્ઞાન-પિનોદની મેગવણી રુચિકર નીડે છે, 'ભક્ત ધ્રુવ'માં અભિનેયતા સારી છે, 'મિલનરાત્રિ'નું પ્રકૃતિ વર્ણન સારું. તે સાથે 'મિલન-રાત્રિ' માં 'ગૌતમ શુદ'નું વસ્તુ બાળકો-કિશોરો માટે પૂર્ણ અનુકૂળ પસંદગી-રજૂઆત પામ્યું ન ગણાય. 'યુવની'ના અર્થમાં 'યૌવન', 'માયા' તો હીક પણ 'કર્તવ્ય'ને ય પાત્ર તર્કિક રજૂ કરાયું છે તે અપ્રતીતિકરતા, ક્યારેક પંક્તિ પછડપ પણ જાગરી સકતી નથી એ દર્શાવત, 'કહેજો રે મોરવાને' ગીતની બાળમાનસની દષ્ટિથી કેઈક અસ્વાભાવિકતા, 'પંચનંત્ર' સંગ્રહની મર્યાદાઓ દેરા હતાં સાળાઓમાં બાળકો હોમિ લજવે-સાંભળે એવી સામગ્રી પણ આ પુસ્તકમાં ઓછી નથી.

દીવો એ મારા દેશનો : શ્રી. ઈન્દ્ર વસાવડા

કિશોરસમુદાયને પ્રેરક નીવડે તેવું આ ત્રિઅંશી નાટક અસ્પૃશ્યતાના પ્રભને મહત્વ આપીને અમલદારી રુઆળ, લાંચરુસવન, વડીલવૃત્તિ જેવા મરાયોતો ય અર્થ કરીને આવી પરિસ્થિતિના ચિતારને અતિ સૂચક રીતે ગાંધીજીના ખૂનની ઘટના નાટકમાં વણી લે છે. કિશોરી અમૃતા, તેનાં ફર્ સગદાજહેન, લગીની દીકરી લખમી, રોશન મામ્તર, હમન નોકર, ફરદુનજી-ફરીમખજી-કેવકરની ત્રિપુટી કે હેડ કલાઈ જેવા પાત્રોની વિવિધ સૃષ્ટિ સમગ્ર-પણે તાદરશ નીવડી છે. 'પાન મસાવેદાર'નું ગીત અને એ ગીત ગાતો જોયો-જેલે આ નાટકમાં આકર્ષણપ્રેરક ગણાય આરંભ નાટ્યોચિત વાતાવરણ જમાવે છે. પાત્રોજ્જના, પ્રસંગ રજૂઆત અને સંવાદકલા-ત્રણેની સુભગતા જોતાં એક જ વસ્તુની અપેક્ષા રહે છે: અમૃતાના પાત્રને વધુ ઉદય અપાયો હોત તો? લેખક આવી લાવનાત્મક તથા કવાયુણે હીક હીક માતખર વધુ નાટ્યરચનાઓ આપે એવું ઇચ્છીશું.

વીર ધનંજય : શ્રી. ધનંજય ર. શાહ

બાળકો તથા કિશોરોને નાના-મોટા સમુદાય સમક્ષ લખવવા અનુકૂળ

યાય તથા જ્ઞાનબોધ અને ભાવના તે દ્વારા પ્રાપ્ત થાય એવાં પાંચ નાનકડાં નાટકો અને બે માહિતી-સંવાદોની આ પુસ્તિકા 'વીર ધનંજય', 'અંધેરી નગરી', 'ગૌતમ બુદ્ધ' 'વીર વિક્રમ', 'પરીઓના દેશમા', 'આન રે વરસાદ' જેવું વસ્તુવૈવિધ્ય પણ લાવે છે. સરળ ભાવપોષક સંવાદ, અભિનેય પ્રસંગ-રજ્યાત, યોગ્ય વ્યવહારુ તખ્તા-સૂચન, ગીતની વચ્ચે વચ્ચે ગૂંથણી, લેખકની આ સ્વરૂપને બાલભોગ્ય બનાવવાની કાવ્ય દાખવે છે. 'પરીઓના દેશમા' સંગીતિકા તરીકે કલાત્મક ઉપસંહાર પામી છે. 'વીર વિક્રમ'નો ઉપસંહાર શિથિલ છે અને 'ગૌતમ બુદ્ધ'નાં લિટ્ટુકગીત પણ કંઈક વધુ સરળ થવું ઇચ્છે ખરું. બાળકોને આ નાટકો જરૂર ગમશે.

રામુ અને રૂપા : શ્રી. ધનંજય ર. શાહ

આ સળંગ નાનું નાટક એક જર્મન બાળભોગ્ય લોકકથાના સંસ્કાર લઈને લખાયેલું છે. લેખક સફળ રીતે વાતાવરણ આપણું કરીને ખસ-પાત્રોમાં ગૂંથ લાગ્યારી-સારપ તેમ જ અને તેમના પ્રત્યે ઉદારતાની દૃષ્ટિ મેળે છે. કાનો કઠિયારો, રામુ-રૂપા ભાઈબહેનો, સાવકી મા બીખી, જંગમમાંની જાદુગરણી, તેની સહરપારા-મગજ-ધેવર-ધારી-સૂતરદેણીથી બનાવેલી ખૂંપડી વગેરે તાદશ આવેખન પામ્યાં છે રામુ અને રૂપાને કેન્દ્રમાં મેળેને લેખક એ બેઉને પ્રેરક રૂપે રજૂ કરી શક્યા છે. સવાદ, પ્રસંગ-ગોળતા, ઉપાક-અંત આદિ સરસ નિરૂપણ પામ્યા હોનાથી બાળકોને વાંચવું-અજવવું ગમે તેવું નાટક છે.

સોનકેરી : શ્રી. ધનંજય ર. શાહ

અંગ્રેજી લોકકથા The Giant with three Golden Hairsના વસ્તુ પરથી લખાયેલું આ નાટક આપણી જૂની મધ્યકાલીન વાતોની દ્વા સજ્જ આપે છે. ગરીબ ગરાસિયો છોકરો રૂપસિંહ સિંધાતાની ઇચ્છા અનુસાર સંલેગસહાયથી અને બુદ્ધિપૂર્વક પરાક્રમ-સાહસ કરી સોન-શિખરના રાક્ષસના સોનેરી વાળ લઈ આવી રાજકુંવરી ઝરણીનો પતિ પણ થાય છે. અભિનેયતાની દૃષ્ટિથી લેખકે અહીં પણ દસ્ય-વેશભૂષાદિની વીગતો બ્યસિયન રૂપે રજૂ કરી છે. લોભી અને ધૂર્ત રાજાને છેવટ રૂપસિંહ કર્મકૃણ ભોગવવા સોનશિખર મોકલે છે એ રીત, પણ કવાની દૃષ્ટિથી પણ અંત તાલમેલિયો અને પાત્રોના વ્યક્તિત્વને આય પહોચાડનારો ગણાય. જોડણી-ભાષાની અશુદ્ધિ તથા કાળજોની સાધારણ જાત ખૂચે તેમ છે. નાટક

વચ્ચે જ નમતું ગણાય. પ્રસંગાન્વેષનની દીક સક્તિ બતાવતું આ નાટક નાનાં બાળકોને ગમે તેવું રોમાંચક વાતાવરણ આપી રહે છે.

માણું મોતી : શ્રી. 'જયલિખખુ'

સરળ વેગીથી કથનરેખી, છટાદાર ચિત્રણ, ક્યારેક બોધ ક્યારેક આનુર્ય ક્યારેક કટાક્ષ-વિનોદની ગૂંથણી, રૂઢપ્રયોગો અને કહેવતોથી ચોટ પકડતી ભાષાથી આકર્ષક થયેલો દસ વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ કિશોરસમુદાયને આનંદ સાથે જીવનશિક્ષણ પણ પૂરું પાડે છે. 'પરોણાગત' વાર્તાસંગ્રહની શિરમોર વાર્તા નીવડે તેવી વસ્તુ-દષ્ટિ-લખાવટ દાખવે છે. 'બોમનો તોલ', 'સગવડ અગવડ' વાર્તાઓ પણ સંગ્રહની વિશિષ્ટ વાર્તાઓ ગણી શકાય. દેવોઆર્ષ, ચતુર મલકચંદ કે બીમજી સમાં પાત્રો જીવંત થયાં છે. આવી વાર્તાઓને મુકાબમે 'રાગ અને રાગી' या 'બાવાજીનો પરસાદ' સાધારણ વાર્તાઓ લાગે. સમગ્રતયા બાળકો-કિશોરોને ખૂબ ગમે એવી આ વાર્તાઓ લેખકની હથોટીનું સુભગ પ્રતિનિધિત્વ દર્શાવે છે.

શૂરાને પહેલી સલામ : શ્રી. 'જયલિખખુ'

'માણસે માણસે ફેર' શ્રેણીની આ પ્રથમ પુસ્તિકા સૌધ-ટક-દેશાલિ-માનનો બોધ આપતી પાંચ પ્રેરક વાર્તાઓ સમાવે છે. 'શૂરાકું પહેલી સલામ', 'સાચા રાગ સરજમનજી' અને 'ટાઢ ટાઢ કરીએ નહિ -એ ત્રણે વાર્તાઓ રોનકદાર લખાવટ અને પ્રેરક બોધી દૃષ્ટિથી લેખકની આ પ્રકારની વાર્તાલેખનની શક્તિ સૂચવે છે.

ફૂલપરી : શ્રી. 'જયલિખખુ'

ઉપર્યુક્ત શ્રેણીની આ બીજી પુસ્તિકામાં ચાર વાર્તાઓ છે 'દલો દેશનો દીવાન' આકર્ષક નીવડતી વાર્તા ગણાય 'ફૂલપરી'માં કંપનાનું ચિત્રણ રોચક થયું છે. સાચો શત્રુજયનું પ્રસંગતત્વ સિધ્ધિ અને 'ચાચાજીની તક્તવાર' પૂરતી ચોટ ન પકડતી જણાય.

વાર્તાવિહાર : શ્રી. કુસુમબહેન ઠાકોર

પોતાની આસપાસના જ, વિશેષતઃ ધરના જ વાતાવરણમાંથી સૌંદર્ય-પ્રેમી દૃષ્ટિથી ઝીંચેલો અનુભવરસ આ વાર્તાઓમાં દ્વિગોળા લે છે. સામાન્ય નાના વસ્તુને ય નવીન દૃષ્ટિથી રજૂ કરતી સવેદનશીલતા, રમણીય છતાં સ્વાભાવિક લખાવટ અને પદ્મીપ્રાણીપશુકૂવજોડ સર્વ પ્રત્યેની એકસરખી વત્સલતા-આત્મીયતા ઉપરાંત સળંગ વસ્તાતી કલ્પનારસિકતા આ સંગ્રહની વાર્તાઓમાં કાવ્યનું નમણાપણુ ઉપસાવે છે. મળતો ઉઠાવ, રસપ્રદ કથન,

લાડનાં નામોની મધુર યોજના, કહેવતોની મિલાવટ, અભ્યાસ અને સાહિત્ય-પ્રીતિની ઝલક ગમી જાય તેવાં છે. પોતાની શાલને 'ય લેખિકાનું' સંવેદન જૂલુનું નથી. 'તારક પક્ષી' 'માસ્તરજી' કે 'લગત' જેવી વાર્તાઓ તરી આવે તેમ છે. વાર્તાઓ, રેખાચિત્રો અને હળવી નિબંધિકાઓનું ૩૫ પૃષ્ઠ વચ્ચે દાખવે છે. મનોજ-લક્ષ્મી-ધનુષ્યધારીનાં રેખાચિત્રો મોળા પડે ખરાં, અને '૩૫ની રક' વાર્તા બાળમાનસને અનુરૂપ કે કેમ તે ય પ્રશ્ન સંભવિત છે. 'વાર્તાવિદાર' બાળકોમાં સમભાવ, સૌંદર્યપ્રેમ અને દૃષ્ટિની તાજગી અવશ્ય પ્રેરે તેમ છે.

હાપણુની વાતો : શ્રી. રમણલાલ સોની

વિશેષે ઇસપકથાઓમાંથી લીધેલી બોધક કથાઓને લેખકે બહીં સરસ અને રસપ્રેરક શૈલીમાં બાળકોને ફરી ફરી વાચવી ગમે તે રીતે રજૂ કરી છે. 'દેવ અને ગાડીવાળો', 'દરિયો ખજૂર ખાય છે', 'આસોપાલવ અને માણસ', 'પેટની સામે હડતાર', 'મુખ-દુઃખની લડાઈ', કે 'બરડીનું મોં-જોઈને મૂકો ભરો' જેવા કથાનકો બોધક એવા જ આકર્ષક પણ છે. સંપ, સ્વાશ્રય, સમજદારી, ચતુરતા, સચ્ચાઈ અને સેવાના આદર્શો વાર્તાનક અને રૂપકાત્મક સ્વરૂપે બાળકો સમક્ષ રજૂ થયા છે. ભગવાન, શરીરનાં અંગો, દરિયો, નસીબ, પંખી, પશુ એય સહુ પાત્રરૂપે આવતાં, નાના બાળકોને મજા પડે તેમ છે. 'સાચા મોતીનો ચરુ'માં વૃદ્ધ ખેડુની વાણી તળપદા રંગની હોત તો? સરળ પ્રમાણી ક્ષમે લેખક વાતાવરણ સર્જીને નાના બાળકોને બોધરસ કેવી કુનેહથી પાઈ શક્યા છે તે 'હાપણુની વાતો'માં પ્રતીત થાય તેમ છે.

મહાભારત કથાઓ (ભાગ, ૨) : શ્રી. 'ધૂમકેતુ'

મહાભારતના યુદ્ધ પહેલાના વૃતાન્તથી પાડવોના મહાપ્રસ્થાન પર્યંતના વિસ્તૃત કથાપટમાંથી પ્રેરક પ્રસંગો લઈને આખાલટક વિશાળ વાચક સમુદાયને સમગ્રમ અને મહત્વનું રહસ્ય જણાય તે રીતે લેખકે બહીં વસ્તુનિરૂપણ કયું છે. માનવતાની દૃષ્ટિએ જ્યાં ક્ષતિ જણાઈ ત્યાં પ્રસિદ્ધ પાત્ર-પ્રસંગની એવી રજૂઆત પણ લેખકે કરી છે. યુધિષ્ઠિરની ભાવનાનિષ્ઠા, બીમતું મુગ્ધ કરતું બાહુબળ, ધૃતરાષ્ટ્રની નિર્બળ કુસુતા, કે શિશુપાલની સ્વાર્થાધિ ધૂષ્ટતાનું આરોપન સારું છે. ગાધારી શાપપ્રસંગનો મનોવૃત્તિ અથવા અભિમન્યુના પરાક્રમનું સંપ્રદિગ્ત વધુ લક્ષ પામે તેમ જણાય છે. રજૂઆત અને વિચારની સફળતાથી આ પુસ્તક શ્રેયક થયું છે.

કાળરાત્રિ : શ્રી. 'ધૂમકેતુ'

જે વાર્તાઓ રજૂ કરતી આ પુસ્તિકામાં કાળરાત્રિ અમલયામાના વૈ-
પ્રમગને અને 'નોદીનરસો યુદ્ધર્મ' યુદ્ધોત્તર પરિસ્થિતિએ પ્રેરેલી યુધિ
કિરની પ્રાપ્તિતત્પત્ત મનોરૂપિને વર્ણવે છે પ્રથમ વાર્તામાં પાત્રનિરૂપણ
સમયથીન રજૂઆત અને ક પના-મતિ અનિચ્છિતની રૂપિત દેખાય છે
ખીજી ચિતનનિરૂપણ સુરેખ મથાય

કવિયડ (ભાગ, ૧-૨) : શ્રી. 'ધૂમકેતુ'

ગ્રીક મદામ-ઓ 'કવિયડ' અને 'ઓગિમીની સારકથા જોવી આ મે
પુસ્તિકાઓમાં ગ્રીક યોદ્ધાઓની જવાંમદી-ત્યાગશક્તિ-નિદા સજીવ રીતે
ઉપમાવાર્ધ છે યુદ્ધદસ્યોની રજૂઆત પણ ધમકતાર નીવડે છે સત્ત
ચિત્રાત્મક રીતે અને ભાનાશીનતાના ગુણોથી આ અધિભાસપુ કિશોર
વાચકો રસ અને માદિતી રિવેકપૂર્વક આપે તેમ છે

ઉપગુપ્તની વાત અને ખીજી વાતો : શ્રી. 'ધૂમકેતુ'

પાંચ કથાનકોની આ પુસ્તિકામાં છેત્તી રચના તો 'કવિયડ' તો પરિચય
જ ગણાય પરંતુ ઔર્વ તથા રેકવના કથાનકો આકર્ષક નીવડ્યા છે જીવન
ના ઉદાત્ત સયો અત્રાત્મક રીતે ગૂંથવાની પદ્ધતિ કે કથાક રહસ્યદર્શન
સર્વત્ર સ્વાભાવિક રહેના ભાગતા નથી

પાંધાની દેવી અને ખીજી વાતો : શ્રી. 'ધૂમકેતુ'

પાંધાની દેવી તથા ગ્રીક વીરોધારી ઓકર્યસની મે ગ્રીક મ્થાઓ
તથા એક કથા કથની આ પુસ્તિકામાં સમાવાઈ છે દેવતાનીના સાપે ચાલી
ગયેની સજીવની વિદ્યા કથના થીન તથા ટેકને કારણે સિદ્ધ જ ધર્મ ગણાય
એ દર્શન લેખની ચિતનકના રજૂ કરી રહે છે તેની સગળ અને
શાયક રહે છે

અદ્ભુત ગવૈયો : શ્રી 'ધૂમકેતુ'

જે વાર્તાઓની આ પુસ્તિકામાં પ્રથમમાં દિમાલય પ્રદેશની પધાદશ
અને સ્વાભાવિક કના જ હલ્ય જીતે એ પરવાર ખરતા કવાકારના પાત્રની
કેન્દ્રવર્તી યોજના હોવાથી વર્ણનમાં સૌદર્શની છાપ સારી પ્રગ્ન થઈ છે
સાપતુ દુખ પ્રેમના બળે જતુ દર્શાવતી ખીજી વાર્તા પણ વર્ણન-રહસ્ય
દર્શનની દૃષ્ટિથી આર્ષક નીવડી છે

ગેન્જેલો . શ્રી. દિગુભાઈ બેળી

ગુજરાતના દરિયામાં ત્રાસ મચાવતો પોર્ટુગીઝ ચાચિયો સરદાર ગેન્જેલો

હિંમતથી પણ દગો દઈને ગુજરાતના સુવર્ણના બહાદુરશાહને ફસાવે છે તેનો કરુણ વીર કથા આપતા આ પુસ્તકમાં વર્ણનની જમાવટ અને ગુજરાતી કિશોરસમુદાયને બોધ પ્રાપ્ત થાય છે. જે-જેણે અને બહાદુરશાહનાં વિરોધી પાત્રો, જહાંગીરના તેમના મિલન-સંઘર્ષનું દરમિયાન અને અંતની ઘેરી કરુણતા અસરકારક છે. ભાષાદોષ નિવારણ હોત તો?

આજ્ઞાદીની વાતો : શ્રી. દિનુભાઈ જોષી

દેશ કાળે ફેલાયા યનારા પંજાબી વીર કિશોર, બંગાળી વૃદ્ધ માતંગિની, બંગાળી ક્રાન્તિકાર વીરાંગના કંપના, રાણી લક્ષ્મીબાઈ, સાવરકર, રામાયણ કૃષ્ણવર્માનાં દ્રુત કથાત્મક રેખાચિત્રો આપતું આ પુસ્તક કિશોર વાચકોમાં દેશપ્રિયતા જગાડે તેવું ઉદ્દેશ્ય ધરાવે છે. લખાવટ રસવાહી છે તેવી શુદ્ધ હોત તો સારું.

સદાશીવ : શ્રી. દિનુભાઈ જોષી

શિવાજી મહારાજના એક બહાદુર જુવાન સાથીની આ વાર્તા મુખ્ય પાત્રનાં સાહસપ્રેમ-શૌર્ય-નિષ્ઠા-આતુર્યને યથાર્થ ઉપસાદા આપે છે. જીવન-બાઈનું માનકુદર અને શિવાજીની કદરદાની પણ ઠીક આલેખાયેલી છે.

ચાર રાજકુમાર : શ્રી. દિનુભાઈ જોષી

બાળકો-કિશોરોમાં મહાનગી, સંસ્કાર, સાહસિકતા કે પિતૃભક્તિનો આદર્શ બોધતી સાત વાર્તાઓની આ પુસ્તક લેખકની વર્ણનજમાવટની, ગતિશીલ પ્રસંગકથનનો શક્તિ દાખવે તેમ છે. કેમકારના જુવાન રાજવી પુત્રની વાર્તા, ઈરાની વીર પુત્રી હવેરી કે પિતૃભક્ત દેવીજી જાલિમસિંહની વાર્તા સારી નીવડી છે. 'ચાર રાજકુમાર'નું વસ્તુ જૂનું તેમ પૂરતું નવનું પણ ન ગણાય.

રખડુ વેણા : શ્રી. દિનુભાઈ જોષી

પાંચ વાર્તાઓના આ પુસ્તકમાં 'રખડુ વેણા' વાર્તા સારી જમાવટ દાખવે છે. એમાં જૂનું આમજીવનચિત્રણ કે વેળામાથી વેલજી શેડ થતા કચ્છી યુવાનનું પાત્રનિરૂપણ આકર્ષક નીવડ્યું છે. રંજન આપતી પણ સામાન્ય યશ જતી 'જોશી કારો'ની વાર્તામાંની આતૃત્વજ્યોતિ રાચક ખરી.

કિરણનો કોયડો : શ્રી. દિનુભાઈ જોષી

આ શ્રેણી પૂંઠા પર 'સાગી સાગરકથા'વાળા અને અંદર 'સાગર'ને બદલે 'સાદસ' શબ્દો જતાવે છે અને એક જ ચિત્ર બધાં જ પુસ્તકો પર

મેળે છે તેમાં ઔચિત્ય ભાગે ૪ ગણાય. એવી એમીનું આ એક વધુ પુસ્તક બૂધાં પહેલાં લાઈબ્રેરી કિરબુ-કમળા સંસ્થાગચ્છ પાછાં મળે છે તેની સાધારણ જૂની દગની પ્રસંગભોજનાવાળી અને કંઈક કૃત્રિમ પાત્રનિરૂપણ-વાળી થઈ છે. આરંભનું કેટલુંક વર્ણન આકર્ષક છે.

માણસખાઉ દેશ : શ્રી. દિનુભાઈ જોષી

ઓસ્ટ્રેલિયા ખંડની ગોધમાં જતો વજંદા કપ્તાન ડોળ ત્યાંના માણસ-ખાઉ જંગલીઓનો શિકાર થાય છે, પરંતુ તેને પગલે જનાર દરોગ અને પછી વિલિપ્ત ડી બામિંગ ત્યાં વિજય મેળવી આવે છે તેની રેખાંચક વાર્તા શૌર્યસાહસનાં કરુણભયાનક ચિત્રોની સારી સૃષ્ટિ રચીને કિશોરોમાં સાહસ-દેશાભિમાનની લાગણી પ્રેરે તેમ છે. આ એમીમાં જડ્યા કરે છે તેવા અનુસ્વારભાષ, 'શોડી કાકયો' જેવી મુદણક્ષતિ-શીલ જોડણીક્ષતિઓ આ પુસ્તકમાં છે; તે થોડી સાવધાનીથી દૂર કરવા જેવી હતી.

દીથ : શ્રી. દિનુભાઈ જોષી

નામીયા દરિયાઈ ચાંચિયા હતી ગોઠડો મિત્ર થઈને પછી તેનો વિજયી પ્રતિસ્પર્ધી બનતો કુનેહબાજ ચાંચિયો દીથ છેવટ સાહસવીર મેનાઈથી વીંધાય છે એવી વાર્તા આપતી આ પુસ્તક રેખાંચક કથાનક તો લાવે છે; પરંતુ ઉમદા આશય વિનાની માત્ર શૌર્યસાહસકથા કિશોર વાચકોને રેખાંચ સિવાય ખીનું કંઈ ન આપે તેમ બને. 'પાપનો પેસો' ભેગા કરનાર છેવટ ખલાસ થાય છે એ ખરું, પણ એનાં શૌર્ય-પરક્રમનું વર્ણન વધુ જમાવટ દાખવે છે. અંત સમજીને વચ્ચા, તો કથાનક રેખાંચક નીવડે છે-સાર્થ થાય છે.

અધોરી : શ્રી. દિનુભાઈ જોષી

મેળતાના મોઝા રાજકુમારોની સાહસકથા રજૂ કરતા આ પુસ્તકમાં પવનપાવડી, વશીકરણ હંડ, પેપટ મરતાં રાક્ષસ કે બેટ સાત સાગરની પાર હોય, માણસને રાક્ષસ પથ્થર કરી દે અને એ રાક્ષસના લોહીસિંચને જ એ પથ્થરમાંથી પાછો માણસ મળે, એવી એવી કૌતુકભરી જૂની પ્રણાલીની વાર્તા મળે છે. સિદ્ધિના જગથી અત્યાચાર થાય તો પ્રભુ રહે એ સાર તેમાં વણાયેલો છે. કિશોરોને અદ્ભુત રસની કથા આપતું આવું કથાનક હવે જૂનું તો નીવડે જ, છતાં નાની વયનાં વાચકોને તેમાં રસ પડે ખરો.

બલિદાન : શ્રી. હસમુખ જોષી

બાળકો અને કિશોરો માટે 'જેશીલી શૌર્યકથા' પ્રવાહી કથનદોશીમાં

રજ કરતું આ પુત્રઃ બન્ધુપ્રેમ, કર્તવ્યનિષ્ઠા અને સ્વામીમકિતો આદર્શ સમગ્ર છે. અવાહિદીન પ્રિયજી અને રણધંબોરના રાજની હમીરસિંહ વચ્ચેની લગ્નધર્મી પદ્માભિકામાં મહિમા અને ગમરુ નામના બે ભાઈઓની બહાદુરીનિધાની અહીં વાર્તા છે. હમીરસિંહ અને મહિમાનાં પાત્રો સુરેખ છે.

ભૂદો મહારાજ : શ્રી. અનંત વ્યાસ

ઝાઝું ભણેલા નહિ પણ ગણેલા પાકું એવા સ્વચ્છકિતમયા ભૂદો મહારાજના બુદ્ધિચાતુર્યના આકર્ષક પ્રસંગોને વણી લેતી આ વાર્તા બાળકો-કિશોરોને આનંદ આપે તેવી નીવડે છે. પ્રસંગ અને પાત્ર-બંધનું નિરૂપણ સળંગ રસ્યક છે. વ્યાપક અનુસ્વારણ્ય છે તથા ભાષાશુદ્ધિ પ્રત્યે વધુ લક્ષ આપર્યક ખડું જ. લખાવટ સરળ રસભરી છે.

જંગબારની રાજકુમારી : શ્રી. છેલશંકર ગા. શુક્લ

પથપંખીની બોલી બણી વાર્તાનાયિકા, મંત્રબળે જળનું થઈ થઈ વળ્ય તેવો ચમત્કાર, ગાંગત્રી ધાંચણનું ખતપાત્ર આદિ જૂઠું વાર્તાવરણ અને રૂઢ પદ્ધતિની લખાવટ લાવતી આ વાર્તા નાયિકા જેતુનનું પાત્ર સારું ઉપસાવે છે. વાર્તા બારોટખુબે મંડાઈ છે અને બારોટની વાણી કીક જાતની જણાય છે. જોશી-આપાદોપો લક્ષ્યપૂર્વક દૂર કરવા જેવા

હીરામોતીનો ટાપુ : શ્રી. શ્રીકાન્ત ત્રિવેદી

સુરતના સોદાગર રામજી શેડાના બે સાહસિક દીકરા અગ્રય અને પીર-મેન અલણ્યા ટાપુમાં જંગલમાં જઈ દિસકે પ્રાણીઓ અને રાક્ષસ જેવા વનમાનવોની છત્રસેય મુશ્કેલીઓ પાર કરી ત્યાંની વાઘમુર્તિમાં સંતાડેલાં હીરા-મોતી લઈ આવે છે એવી રસિક છતાં રૂઢ પદ્ધતિની વાર્તા અહીં છે. તોશાન પછીનો દરિયો વાગા ઉતારેલ નદ જેવો, એવી વર્ણનછટા પણ ધ્યાનપાત્ર છે. રૌંધી રસવાદી છતાં કૃત્રિમતાનું વાર્તાનરણ પ્રસંગ-પાત્ર-ભાષા અંગેનું ખૂબ્યા કરે તેવું ગણાય. આ પ્રકારની વાર્તાઓ વચ્ચે, રસ આપે, છતાં આવા વેપક પામે અર્વાચીન સંસ્કારની સારી વાર્તાઓની અપેક્ષા રહેજ.

સાગરરાજની સંગાથે : શ્રી. ગિરીશ ગણુત્રા-સુમતિચંદ્ર શાહ

તેવલ ટ્રેનિંગ કોલેજના યુવાનો કેપ્ટન બલ્લીર-પિટર-સાગર-આશુતોષ-માર્શલ પરિમલ-ફ્રેન્ચ જેવી ફિશરની સાહસિક ટુકડી એકાદાર નામના ટાપુમાં જઈ ચડે છે અને વેનાનિકે લાવડે વિચારેલી-કાશિય પછી અસફળ રહેલી રૂઝિયમ-પુરેનિયમની શોધમાં જોડાય છે એવું રોમાન્સપ્રેરક અને બોધક વસ્તુ રજૂ કરના આ પુસ્તકમાં મળતો આરંભ, સળંગ આકર્ષક જમાવટ,

સરળ શૈલી તેમ જ શ્રદ્ધા-સમ-સાહસ-શૈર્ષ-માનપ્રેમનો સંદેશ છે વર્ણનો કથનની ઝમક સારી ગાળે છે. આતરરાષ્ટ્રીય સાહસક્ષેત્રે ભારતની નવી પેઢીની પ્રવૃત્તિની પ્રસંગોચ્છન્ના આ પુસ્તકની વિશિષ્ટતા જણાશે કેપ્ટન હાવર્ડના મૃત્યુનું કરુણગભીર ચિત્રાકન, મિત્ર, જહોન-એડ પાત્રોની રસપ્રદ યોજના, કુતૂહલ જગ્યાની ધમ્નાઓની વ્યાભાવિક રજૂઆત, માનવકવ્યાણુની ભારનાનો સતત સર 'સાગરરાજની સગાથેતુ આ વર્ણ છે સ્વતંત્ર ભારતની જગતી પેઢીને આરા પુસ્તકો લેખકો દ્વારા વધુ સાંપડે એવું ઇચ્છીશું

સોનેરી સફરજન : શ્રી. હરરાય અ. દેસાઈ

કુતૂહલપ્રેરક, અદ્ભુત વાતાવરણ લાગતી, ચમત્કારોની અતિશયતા કે કૃત્રિમતા વચ્ચે કોઈને ઝાઝી જીવનસંદેશ આપતી જૂની ઢમના ૭ વાર્તાઓની આ પુસ્તકો બાળકોને વિશેષે મનોરંજન આપે એવી છે કથૂતરની છાતીમા હોય રાક્ષસનો જીવ, શિયાળ મોનેરી પંખીનો પત્તો બતાવના ભોમિયો બને, રાક્ષસો જીડે, મહેન જીડે, આપના ડોંગાઓનો ફાર થાય, માછલાના પેટમાંથી સોનાની ઈંટ કઢાય, કે અણુમાનીતીનો દીકરો જ પરાક્રમે કરે-એવું બધું જૂનું પ્રસંગપાત્રવાતાવરણ અહીં મળે છે લખાવટ સરળ જતા કવચિત્ ભાષાઅશુદ્ધિ ખરી

દયા સાગર : શ્રી. હરરાય અ. દેસાઈ

અહીં પણ દેવદૂતો આવે, પ્રાણીઓ બોલે, નાગ ઇન્દ્રા મોતી બેઠે ધરે, માથે તનનાર હવાગાતા યુવતીઓ રૂપાળી ચર્મ જન એરી ચમત્કારિક હવા લાવતી વાર્તાઓ પ્રાપ્ત થાય છે આજે હવે બાળકોને આવા લેખક પાસે નવા સદર્શની વાર્તાઓની અપેક્ષા રહે ખરી 'સુરદાસ' જેવી વાર્તા અર્પાચીત અને કુશળ નિર્વહણ પામેતુ ગાતાવરણ જમાવે છે 'સફરી માતુ શુભાબ્જાતુ' સ્ત્રીદર્શન બાળકો-કિશોરો માટે વધુ પણ અને 'સોના-કપાતુ ઝાક' ને 'ઝવેરાનનો કુવારોતુ' અક સરખાપાત્ર બૂચે ખરું નોડડી-ભાષાચીત જરૂરી 'દયાસાગર' અને 'મોનેરી સફરજન' માની વાર્તાઓ રસપ્રેરક કથનશૈલી અને તેમાના કેના કિચ્ચ બોધથી બાળકો-કિશોર માટે સુગમ્ય નીવડી છે

મોતની ખીણમાં : શ્રી. નવનીત સેવક

પુનઃ સાહસ-દિગત-મર્દાનગી ખીલવવા માગતા દેસી રોડનો પુત્ર બદાદુર મુનાદ કુનેદમાજ વીગ મિત્ર રામ અને તેની બહેન રાજુ સાથે જન્મિ આસામના જમના જુલમી જમીનદારના સકળમાથી પોતાના

કાકાને છોડાવી લાવે છે એવું કથાનક રજૂ કરતું આ પુસ્તક સારી સાહસ-વાર્તા કિશોર વાચકોને આપે છે. કેન્દ્રસ્થ પાત્ર રામ પર લેખકનું લક્ષ એવું કેન્દ્રિત થયું છે, કે શરૂમાં તો સુખાહુ બાધા જેવાં ય ચીતરાયો છે અને 'સુખાહુએ'ને બદલે એક સ્થળે તો 'રામે' પણ લખાઈ ગયું છે! સુખાહુને ટૂંકી નજરનો દેખાડાયો છે એ તો દીક, પણ સ્વાર્થત્રેયોં ય બતાવાયો છે એમાં રસમંગ અવશ્ય થાય. આગળના પ્રકરણનો સાર લઈને પછીના પ્રકરણને માંડતી લઢણુ પણ નીરસ નીવડે છે. જમીનદાર પાણી અટકાવે, તો સામે રામ અનાજ અટકાવે એ યોજના કૃત્રિમ નહિ તોય સાધારણ જાણીશી. ક્યાંક જોડણી-ભાષાશુદ્ધિ ય ચીવટ માગે તેવી છે. અમાનુષી ચમત્કારનું તત્ત્વ અહીં આવતું નથી અને છતાં કુતૂહલ જાગેલું રહે છે એવી આ વાર્તા કિશોર સમુદાયને રાચક થશે.

ભૂતિયા પહાડમાં : શ્રી. નવનીત સેવક

આસામના જંગલમાં લાકડાંના ઈંજીનદાર મૂળચંદ્રમામાને ત્યાં રહેતો સુખાહુ બાજુના પહાડમાંના ભૂતને શોધવા મિત્ર રામની મદદ લઈ મથે છે. અને પછી ભૂતના મૂલ્યથી જાણે છે કે એ ભૂત તો હતો મામાનો જ પશુ-વત્ જોડિયો ભાઈ-એવી વાર્તા અહીં મળે છે. વાર્તાનો કુતૂહલરસ કમેકમે દીક વહાવાયો હોવા છતાં આવી ભૂતવાતો આજે નવી પેઢી સમક્ષનાં નવાં સાહસક્ષેત્રો જોતાં એકંદરે ચોટ ન પકડે એમ બને. હપતે હપતે મૂળ પ્રગટ થયેલી આવી કથા પુસ્તકબદ્ધ થતાં સારપુનરુક્તિથી મુક્ત કરાવી ઘટતી હતી. મામાને એક મુછે 'ગોધા રામશરણ' જેવું આવેખન યા 'દરેક માણસો' સમી પ્રયોગશુદ્ધિ દૂર કરવાજોગ.

દોડતો લાડવો : શ્રી. રમણલાલ ના. શાહ

બાળકોને નામ જોઈને જ મોંમાં પાણી છૂટે એવી પહેલી વાર્તા, ડોસીમાએ તૈયાર કરેલો લાડવો ભાણાભાઈને અને બીજાઓને હાથતાળી આપી, બાધા જેવા રાખી દોડતો રહે છે ને પોતાના પરાક્રમે કહેતો જાય છે, વરુ-રી'જનેય ઉદ્ધુ બતાવે છે, પણ અભિમાની યઈ છેવટે ચાલાક શિયાળના મોમાં ઝડપાઈ જાય છે-એ વસ્તુ સરળ આકર્ષક સૈવીમાં રજૂ કરે છે. કેટલીક વાર્તાઓ વિદેશી વસ્તુ પરથી ય લખાય છે, તો કેટલીક પ્રાચીન પુરાણકથાનું ય અવલંબન લે છે. રહીદાસ ચમારની પ્રબુનિષ્ઠ સંસારપરાયણતા, 'પ્રમુકુપા'નો આસ્તિક વિશ્વાસ મદારી, આદિ યાદ રહે એવું આવેખન પામે છે. બોધક, સરળ અને રાચક આ વાર્તાસંગ્રહ બાળકોને ગમશે એમ જણી શકાય. મૂળ ઇતર દેશનું એવી વાર્તા માટેનાં ચિત્રો આપણા વાર્તાવરણનાં કરાયાં હોત તો?

હૃદયલસનાં પરાક્રમે : શ્રી. ધનંજય ૨. શાહ

ગ્રીમ દેશના આ પ્રાચીન બાહ્યગણિયા જ્વામદની ચરિત્રા મહાકથની રંગૂ કરતું આ પુસ્તક એના ગાગપણથી મૃત્યુ લગીના કિશોર તથા બાળકોને રસપૂર્વક વાંચવા ગમે તેવા પ્રસંગો વર્ણવે છે. એની પ્રયત્ન ગારીરિક શક્તિની અદ્ભુતતા સાથે એની ધૂની માનસિક અગ્નિરતાની—ચંચળતાની દરુણતા પણ બોધક અને તેમ મૂલ્યવાન છે. વર્ણન ટૂંકાણુમાં પણ નાનાંબાળકોને રસ પ્રેરે તેવાં છે. સર્ગગરીતે રાચક થાય તેવી આ પુસ્તિકા નાની વયનાં બાળકોને ગમે ખરી.

પાંખાળો થોડો : શ્રી. ધનંજય ૨. શાહ

‘રશ્મિ બાવ વાર્તામાળા’ની આ પ્રથમ પુસ્તિકા ગ્રીસ દેશની પ્રાચીન અદ્ભુત કથા આપે છે. સુવાન બેવેરોદોન પિરિનીના કુવારા આસપાસ ગૂઢ વસ્તાતા પાંખાળો થોડાને કુનેદ-ચૌધથી વણ કરીને તેની મદદથી વિશિયા ખીણનું ભયંકર પ્રાણીકાષ્ઠમેરા દણે છે એ વાર્તા અહીં છે. અદ્ભુત વાતાવરણ જૂની વાર્તામાં હોય તેવું મુરખ ઊપસ્યું છે. બેવેરોદોન, પાંખાળો થોડો, કાષ્ઠમેરા, થોડાની ભાગ આપતું બાળક—બધાં જ પાત્રો સારું ચિત્રણ પામ્યાં છે. કિશોરોને રુચે તેવી અદ્ભુત કથા લેખક સરળ રૂપે રજૂ કરી શક્યા છે.

સાગરના ચાંચિયા : શ્રી. દિનુભાઈ જોષી

‘આવી સાગર (યા મુખપટ મુગ્ધ સાદમ) કથા’ શ્રેયીના આ પુસ્તકમાં અંદરના પહેલે પાને ‘સાગરના સફરી’ ગીર્ણક છે! નવી આશુતિ પરેલી તરિકે રજૂ થઈ છે. સુન્દરી મોદમગ મોખનાથનો દીકરો વિનોદ કુનેદધીરજ્ઞદિમનથી ચાચિયા સરનાર જાણની દીકરીનો સર્પદંડ મટાડીને, અનેક કટ બાદ ચાચિયાને પિતા મોખનાથનો મિત્ર બનાવે છે. દુઃખનાવટમાં જૂની પેઢીની દિવાયરી જતી નથી તેવું અને રધુ નોકરનું પાત્રનિરૂપણ સારું છે.

ગારાની ગારી : શ્રી. દિનુભાઈ જોષી

શકક રચિત નાટક ‘મૃત્તિકાકટિનું’ મુખગદ્દ કથાનક આ વાર્તાપુસ્તકમાં ખીલ આટલિ પામ્યું છે બાળકોને કથાપરિચય ઉપરાંત સરળ લખાવટ ગમે તેમ છે.

એંશી દિવસમાં દુનિયાની પ્રદક્ષિણા : અનુભૂ શ્રી. શશિન્દ્ર ઓષા

શ્રી વ્યૂલ્સ વર્નની વિખ્યાત સાદનકથાનો આ સંક્ષિપ્ત અનુવાદ મૂળ કથાનકનો જુઓ અને વેગ લાગવી કિશોર વાચકોને રસપ્રદ નીવડે તેમ છે. નાયક દિવિધમ ફોગ તથા નોકર પામપાત્રનાં પાત્રો ઉકાવવા થયાં છે.

વિજ્ઞાનની શોધો વચ્ચે પણ વૈયક્તિક બુદ્ધિજન, સ્વાસ્થ્ય, નિયમિતપણું અને આત્મવિશ્વાસ દેવાં મહત્વનાં છે, તે ફેલ જતાવે છે. આ કથાના ચિત્રપટ પરથી પાત્ર-પ્રસંગની તસવીરો પણ મુકાઈ છે. જોડણી-મુદ્રણની ચીવટ પૂરતી ન ગણાય; છતાં સરળ ભાષામાં રજૂ થયેલી આ વાર્તા કિશોરોને આનંદ સાથે પ્રેરણા પશુ અવસ્ય આપશે.

શુદ્ધસુંદરી : અનુ૦ શ્રી. શાંતિ ના. શાહ ('સત્યમ્')

અમેરિકન લેખક એડગર રાઇસબ્રોની શૌર્યસાહસપ્રેમની નવલકથાનો આ ગુજરાતી અનુવાદ કિશોરો માટે છે, તેમ યુવાનોનેય રંજન આપે તેમ છે. કદપનાશીય ભાવનાવાદી અંતરસિંધો વેહડો અખણ જંગલમાં અનુભવો-આફતોથી ધડાતાં ધડાતાં પ્રેયમી નદારાને મેળવે છે અને તેને પોતાની બનાવતાં પશુ સમા જંગથી દરીદ્રાને સાફ કરે છે તેની વાર્તા અહીં છે. કુતૂહલ જાગ્રત રાખતો પ્રસંગવેગ, થેંડર થયેલા વેહડા અને નદારાનો સહજ કૃતોદ-વિકસતો પ્રણય, રહસ્ય જમાવતી પ્રથમ ખંડના અંતની રત્નોની કાથળીની ઘટના, ધરતીકંપમાંથી થેંડર બચી ગયેલો એ સ્ટ્રેટ મોડેથી થાય તેવી રચના, જંગલ-રાત્રી પ્રાણી-વસતિનાં અપભ્રેષ્ઠાં જ વહુનો, ગૌણ પાત્રાનુયં સૂરેખ ચિત્રણ, આ સર્ગક કથાની આકર્ષક વીગતો ગણાય. અંત કંઈક ઉતાવળભર્યો લાગે પ્રેમપ્રસંગનું અહીંનું નિરૂપણ જોતાં નાના કિશોરો માટે એની ઇષ્ટતા ખરી? શૌર્ય-પ્રણયની આ કથા અનુવાદક રસભરી ટોચે રજૂ કરી શક્યા છે.

દારઝનનો મિસાપ : અનુ૦ શ્રી. શાંતિ ના. શાહ ('સત્યમ્')

દારઝનની સહચરી જેન ગુપ્ત થતા શોધમાં નીકળેલો બાહુબળિયો ભણેલ બુદ્ધિશાળી અને દ્રાણેન્દ્રિયની મદદથી શોધ કરતો દારઝન, આફ્રિકાના જંગલમાં ટાડેન-એમેટ જેના મિત્રોને લઈ, ખસ પૂઝરી લડત અને તેના પદશિષ્ય પાનસેટને હંફાવી, ભયંકર પ્રાણી શિક્ષણ વશ કરી છેવટ જોનેને મેળવે છે એવું વસ્તુ આ નવલકથામાં છે. જીવસંપ્રદાસની કુતૂહલજનક ઘટનાઓ વેગબદ્ધ નિરૂપણ છે તેમ એમાં ગૌમાંયક અદ્ભુત ચમત્કારોય આવે જાય છે. સંકલ્પના અટપટી છતાં આકર્ષણ અખંડ જળવાય છે. પુત્ર જોકેના આગમનની અસ્પષ્ટતા, વાતચીતની ભાષાનું આદિચિત્રપટ અને 'મેત્રિ' કે 'વિપરિત' જેવી દ્વિતિઓ અવસ્ય ખૂંચે તેમ છે; છતાં વેગીલી વાર્તા, ઘેરું ભેદી વાતાવરણ, પ્રવાહી શૈલી, કિશોરોને અવસ્ય આકર્ષે તેમ છે.

મંગૂ મોચી : અનુ૦ શ્રી. રમણલાલ સોની

બાળકો-કિશોરોને પસંદ પડે તેવી તોસ્તોયની આ વાર્તા શાપિત દેવ-

દૂત માધવને, મનુષ્યમા પ્રેમનો વાસ છે—એને લાવિની જાણ નથી અને મા-
ખાપ નહિ પણ ભગવાન જીવન આપે છે એ ત્રણ વાતો શીખવવા પૃથ્વી
પર મોકલાયો છે એનું વસ્તુ લાવે છે જીવત પાત્રાનેખન, સગવડ વાર્તા-
ગતિ અને દિવ્યવનો રંગ બાળકોને ગમી જાય તેના છે અનુવાદક સરળ
રેલીમા આપણા બાળકો-દિશોરોને આત્મીય લાગે એનું વાતાવરણ
રચી શક્યા છે

તણખો બાળે ઘર : અનુ૦ શ્રી. રમણલાલ સોની

‘ઈંદુ ટ્રાન્સ’—એ તમ્સરના નાના અમથા તરુખામાથી પડોશીઓ-
નુમેન અને જરીમ વચ્ચે, તેમના કુટુંબીઓ વચ્ચે વૃદ્ધ બહેમિયા વાપી કરે
છે છતાં, કેવી આગ ભઝકી જાડે છે તેની તોલ્લોયે કહેલી બોધક છતાં
રસપ્રદ આ વાર્તા અનુવાદક ખૂબ સફળ રીતે ગુજરાતી બાળવાચકો સમક્ષ
જૂ કરે છે મુખ્ય કથામા છે, ઉંડા સમજમા છે એ બહેમિયાની વાત
છેવટ સમજાય છે ‘મિસાલ’ ‘ખેરાત’ જેવા દામ્દો સમજાવવા હોત તો
સારું થાત જીવત વાતાવરણ, સુરેખ પાત્ર ગર્ન અને અને પ્રેરક ભાવથી
રસભરી રેલીમા રજૂ થયેલી આ વાર્તા, ખીજી આવી વાર્તાઓ અનુવાદક દ્વારા
સપડાવે એનું ઇચ્છીશું

જગલવીર : અનુ૦ શ્રી. ભાનુપ્રસાદ મ. ભટ્ટ

શ્રી રિચાર્ડ પિન્ગની એક વનકથાનો આ સરળ અને આકર્ષક અનુ-
વાદ વરુઓ, વાધવીર ખંધો વાધ રોગખાન સમા વનપ્રાણીઓ વચ્ચે ઉઠ-
રતો માનવમાળ માનની દસ—અગિયાર વર્ષ વિતાવી છેવટે દુખી દિને
પાછો માનવવસતિ પ્રત્યે જાય છે એનું વસ્તુ રજૂ કરે છે જગનમા વસતા
પ્રાણીઓમાય સામાજિક નીતિનિયમ હોવાનું બતાવાયું છે બોધ, વર્ણન
પ્રસંગ આદિ બાળકોને પસંદ પડે તેવા છે ચિત્રો પણ રસપ્રેરક ખરા

જીવનનું નૂર : શ્રી. ઈશ્વરભાઈ પટેલ

ક્રાંતાનના દિગ્ગતભર્યા શબ્દોની યાદે સાગરના જળઉઠાળમાય ટકી
રહેતો કિશોર ઈ ૧૫૨૦મા વિજણાઓ છતાં વિશ્વસર કરીને પૃથ્વીનું
માપ શોધતો મેગેનન ધ્રુવ ખાજો પ્રવાસી અર્નોસ્ટ શેપ્ ટન, રજૂજીવનમાય
પરોણાધર્મ અજળ ધૈર્યથી જીવતો શેખ, મૂળ સીદી ગુનામ ઊકરો પણ
પ્રસિદ્ધ થયેલો અમેરિકન સત પૈરાનિક ‘જમીનનો જાડુગર’ ડૉ કાર્વર,
પતિયાનો બેની પાત્રી કેમિયન આદિ સાત પ્રેરક પ્રસંગ—ચરિત્રોનો આ
પ્રેરણાદાયી સંગ્રહ સાદસ—પુરુષાર્થ અને રિશેષત અર્ચાત્રીન વિજ્ઞાનમેવાની

સૌરભ આકર્ષક રૂપે પ્રગટ કરે છે. પ્રસંગવર્ણન અને વ્યક્તિચિત્રાંકન રસવાહી બન્યું છે અને છતાં નિઘ્રય-ધૈર્ય-ત્યાગ-સંસ્કાર-ખંતનું શૈક્ષણિક લક્ષ્ય પણ સુભગ રીતે સાકાર કરાયું છે. ‘પાદિમાત્મ’ કે ‘કામરતતા’ જેવા પ્રયોગો નિવારાયા હોત તો? કિશોર સમાજમા જ્ઞાન-મારિતી અને પ્રેરણા આપે તેવું આ પુસ્તક આકર્ષક રજૂઆતથી હોંસપૂર્વક વંચાશે એમા શક નથી.

જીવનનું ખમીર : શ્રી. ઈશ્વરભાઈ પટેલ

લોકસેવક અને ક્ષણે ક્ષણે વિદ્યાર્થીઓના ઉત્કર્ષની જ રટણા જીવી ગયેલા ચરોતરના ગાંધીયુગના નરરત્ન મોતીભાઈ અમીન કે વનસ્પતિવિદ્યામાંથી વ્યાપામપ્રણેતા થઈને રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિવીર તરીકે ખ્યાતનામ છોડુભાઈ પુરાણી, ધોર જંગલમાં એકલે હાથે પોતાની દુનિયા રચી જતો ખંતીસો રાત્ર, આદિકામાંથી ગુલામી નિર્મૂળ કરવા મથેલો સિવિન્ડ્રન, યા સોનાની ખાણનો સદેહેવી શોધક મોચ, જેની ચરિત્રચિત્રાવલી રજૂ કરતો આ સંગ્રહ રસપ્રાપ્ત નહતા, પૂજ્ય ભાવ જળવીને સ્ફુરતી વિનોદપ્રિયતા, તે દ્વારા જગતી આત્મીયતાની સુરખી, અને જીવનના ખમીર પ્રત્યેની ગુણુભાવનાશીલતાના સાતત્યથી વિશિષ્ટ બન્યો છે. સંગ્રહસ્થાનના મૂળ દારપાવ પરંતુ પછીથી વૈજ્ઞાનિક નીવડેલા (યુનેસ્કોની ચરિત્રરચના વિજ્ઞાનવીર સ્પાસનજાનીના ચરિત્ર પૂર્વે યોગ્યની ઇટ ગણાય. પ્રમાણમાં ‘જેઘના સળિયા પાછળ’, ‘સીધાં ચણાણો પાત્રી’ કે ‘દેશ અને દેહકાં’ ઓછા આકર્ષક પ્રસંગચિત્રો જણાય તો નવાઈ નહિ-ખાસ તો બીજા ચરિત્રોની સુંદર જમાવટને મુકામયે. એકંદરે શુદ્ધ પ્રવાહી લખાવટ, આકર્ષક વર્ણનકલા, પ્રેરક વસ્તુ અને ભાવનાશીલ શૈક્ષણિક હેતુથી આ ચરિત્રમાલા (શીર્ષકમાનો ‘ખમીર’ શબ્દ લેખકની વ્યાપક ઊંડી સજ્જ સ્વયે છે) કિશોરો અને યુવાનોને પ્રેરણા આપે, રસ પ્રેરે એવી સામગ્રી સારા પ્રમાણમા આપે છે.

કરાવે છે. 'બીરપસંધી' નું કૃતિચીર્ણક સાર્થક થાય એવું મુંઠર એ પ્રસંગનું નિરૂપણ થયું છે. ગિરિજાના અર્થમાં 'શિક્ષક' શબ્દ ન વાપર્યો હોત તો સારું. માત્ર કિંગોર સમાજને જ નહિ, વ્યાપક પ્રૌદસમુદાયને ય આ નાની પુસ્તિકા એમાના સત્યકથાના અંશને કારણે તેમજ લાવનાશીલ પ્રસંગોના શ્રવંત નિરૂપણને લીધે અવશ્ય ગુણે તેની નીચડી છે.

ત્રિભુવનદાસ ગજજર : શ્રી. ધનવંત ઓઝા

અર્વાચીન ગુજરાતના વિજ્ઞાનક્ષેત્રે જ્યોતિર્ધર સ્વ. શ્રી ત્રિભુવનદાસ ગજજરનું આ જીવનચરિત્ર તેમની નોંધપોથી અને તેમના ઉદ્ઘારના આધારે પ્રમાણભૂત ઉપરાત પ્રેરક અને રસપ્રદ નીચડે તેમ છે. ૧૯૨૦ માં ગાંધીજીએ તેઓને કહેલા શબ્દોથી આકર્ષક થયેલો આરંભ, પ્રયોજનોથી મુક્ત ધ્યેયનિર્મિત ઉદ્યમપરાયણ જીવનનું તે પંક્તિથી આવતું શબ્દચિત્ર, બક્ષિત અને દેશના જીવનમાં ઉપયોગી થાય તે દરિ, તેમજ માનુષીઆમાં વિજ્ઞાનશિક્ષણની હિમાયત અને સ્ત્રીશિક્ષણમાં સ્ત્રીના માનુષ્યના પરમ કર્તવ્યને લક્ષમાં રાખવું ઘટે એ સૂચન સમી ગજજરવિચારકશ્રિષ્ઠાઓનું નિરૂપણ લેખક સફળતાથી કરે છે. ૧૯૬૩ ના ઓગસ્ટમાં સ્વ. ત્રિભુવનદાસની જન્મશતાબ્દી ગુજરાત ન જૂને એ વાત પણ લેખક સંભારી આપે છે કિંગોર-ગુરાન સમાજને આ પુસ્તિકા પુરુષાર્થ અને રાષ્ટ્રકિર્તિની લાવના પ્રેરે તેવી સરળ અને શ્રવંત લખાવટ પામી છે.

નવલરામ : શ્રી. ધનવંત ઓઝા

ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રથમ ચિદ્ર અને રસિક વિવેચક લેખે પ્રસિદ્ધ સ્વ. શ્રી. નવલરામ પંડ્યાના જીવનનું અને તેમની વિચિદ્ર સાહિત્યમંડાનું અહીં તેમના સમયની પશ્ચાદ્દૃષ્ટ સહ મિનાલતી સરળ નિરૂપણ છે. તેમની કેટલીક યાદગાર કાવ્યકૃતિઓનું અવતરણ પણ મળે છે સાહિત્યરસિકના પ્રેરે અને અભાસમૂલ્ય દર્શાવે તેવી આ પુસ્તિકા કિશોર વાચકોને ઉપયોગી થશે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી : શ્રી. ધનવંત ઓઝા

ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ રાષ્ટ્રીય કવિ રસ શ્રી મેઘાણીનું જીવન, તેમનું સાહિત્ય અને તેમની વિચારણા સમાવતું આ પુસ્તક લેખકની લાવનાશીલતા અને લેખનકલાની સારી પ્રતીતિ કરાવે છે. પદકારમિત્રોમાં 'બાપુ' નામે ઓળખાયેલા મેઘાણી, જેઠામાં પનીરિયોએ ખૂંદે છે બે જણા : મેઘાણી અને મદાદેવભાઈ એ બધાન, અભિસમર્પણમાં આવતી માર્મિક નોંધ, યાદગાર

કાચોનું અવતરણ, લોકસાહિત્યના તેમના કાર્યને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રસિદ્ધિ આપ્યાનું સૂચન, મેઘાણીના વ્યક્તિત્વ-સ્વભાવની સુરેખ રજૂઆત, જેવાં અંગે પુસ્તકને મહત્વ અર્પે છે. સ્વ. મેઘાણીના નવલકથાકાર તરીકેના સ્વરૂપની રજૂઆત થઈ નથી એ ખરું છે. પરિચયાત્મક ચરિત્રકૃતિમાંય સમીક્ષાતત્ત્વ કંઈક વિશેષ હોય તો ઇચ્છવાયોગ્ય ખરું. જોગી-મુદ્દણકૃતિઓ તો દૂર કરવા જેવી જાણશે. લોકસાહિત્ય આ કવિનું આનું સુવાચ્ય અને માહિતીભર્યું ચરિત્રપુસ્તક આપીને લેખકે કિશોરવાચકોને એક મળનું પુસ્તક આપ્યું કહી શકાય.

કાર્લ માર્ક્સ : શ્રી. ધનવંત ઓઝા

માનવજાતિની આર્થિક અને સામાજિક જીવનન્યવસ્થામાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તનની વિચારણા-ફિલસૂફી રજૂ કરીને અર્થશીલ ઇતિહાસમાં ચિરંજીવ થયેલા કાર્લ માર્ક્સના જીવન-દર્શનની અહીં સુરેખ સરળ અને ભાવપૂર્ણ ઉત્સાહી રજૂઆત થઈ છે. સમગ્ર નિરૂપણ ઔનિદાસિક અને સ્પષ્ટીકરણ રૂપનું હોવાથી કિશોર વાચકસમુદાયને સારી માહિતી પણ આપી રહે છે. કાર્લ માર્ક્સના સદયોગી મિત્ર એંગેલ્સ, માર્ક્સવિચારને વિકસાવનાર લેનિન અને તેના સમર્થક માઓ-ત્સે તુંગ આદિના પ્રદાનની રૂપરેખા પણ અપાઈ છે. પરિચયાત્મક પુસ્તક હોવા સાથે અભ્યાસતત્ત્વની ય ઠીક માવજત જાણશે. ગુજરાતને એમાંની-માર્ક્સ વિચારણામાંની સામગ્રી ઉપયોગી નીવડે એવા સૂચનનો હેતુ આ જાતની પુસ્તિકામાં સ્પષ્ટ તો થયો નથી, પણ ઉદ્દેશ્યો હતાં સમજાય નહિ તેવો જાણશે. વસ્તુની વ્યવસ્થિત ચિત્રાકૃતિ રજૂઆત અને એકંદર પ્રવાહી લખાવટ જોતા જોડણી-આપાદાનો દૂર કરવા જરૂરી હતો.

કલ્યાણમૂર્તિ : શ્રી. રતિલાલ દી. દેસાઈ

‘કલ્યાણમૂર્તિ’ ઉપરાંત બીજી ૭ ચરિત્રાત્મક વાર્તાઓ કિશોરોને પ્રેરક નીવડે તેવી બોધક તથા રાચક શૈલીમાં લેખકે આ સંગ્રહમાં આપી છે. જુદા જુદા અગિયાર પ્રસંગો દ્વારા સેવામૂર્તિ દેશભક્ત યતિ શ્રી. જાતનલાલજી મદારાજના ચારિત્ર્યને વર્ણવતી ‘કલ્યાણમૂર્તિ’ વાર્તા, બીજાઓના કલ્યાણ અર્થે આગમાં હોમાના દાહિમની ‘આદુતિ’ વાર્તા, કે બીજા જેવો બાઈ’ વાર્તા સારી અમર જમાવે છે. લેખકની પ્રમંગલર્થન અને વિચારદર્શનની રીતિ આ સત્યકથાઓને પ્રેરક કરે છે. કિશોરોને જીવનધારનામાં સદાચક્ર માય એવી આ વાર્તાઓ સરળ પ્રાસાદિક લખાવટ પામી છે.

માદામ લીખાઈજી કામા : શ્રી. વલ્લભદાસ અક્કડ

ભારતીય અસ્થિના તથા આઝાદીનો પરદેશોમાં નાદ જગાવનારાં

આપણા તેજસ્વી દેશભક્તોમા સભા વાયોજ્ય અને વિદેશમા સહુ પ્રથમ આપણો ત્રિરંગે દરકાવનાર બહાદુર પારસી નારીરત્ન માદામ બીખાઈજી કામાના ભાવનાભર્યા તેમજ કાર્કરીય જીવનને રજૂ કરતુ આ નાનુ પુસ્તક વસ્તુ અને સુવાચ્ય આનેખનથી મહત્વનુ ગણાય વીગતોની રસિક રજૂઆત લક્ષ્ય ખેચે છે કિશોર સમાજને ગમી જાય તેવી શૈલીમા લખાયેલુ આ ચરિત્ર પ્રેરણાદાયી છે '૬૧ ની સાથ માદામ કામાની જન્મશતાબ્દીની ૫ સાલ હોઈ પ્રકાશન યોગ્ય સમયે વાચકોને સુખ યાય છે

બાપુના જીવનમાંથી (ભાગ, ૨) : શ્રી. મનુષ્યહેન ગાધી

બાગોડાને રુચે અને બોધક યાય એની આ પુસ્તિકામા લેખિકાએ ગાધીજી અને કેસ્ટુરબાના આગાખાની દારાવાસના તેમજ ગાધીજીના જીવનના બીજા ૫ જાતઅનુભવના કેટલાક પ્રસંગો વર્ણવ્યા છે જૂમિતિની નોખૂંધનો પ્રસંગ કે ચાદીના ધૂધરનો પ્રસંગ હૃદયસ્પર્શી છે ગાધીજીના વિરત વ્યક્તિત્વનું દર્શન લેખિકાએ સ્વાભાવિક શૈલી અને ભક્તિભર્યા હૃદયથી પ્રાપ્તુ છે વિનોદપ્રસંગની રજૂઆતમા દાવકાઈ ઓછી દોત તો ? બાગોડાને ગમે અને બોધક નીવડે તેની આ પુસ્તિકા આપકા પાત્ર છે

બાપુના પ્રેરક પ્રસંગો : શ્રી. મુકુન્દલાલ દસાઈ

બાગોડા અને કિશોરો માટે ગાધીજીના જીવનમાંથી પસંદ કરેલા પ્રસંગો ઉપરાંત તેઓની બોધક વાણીની ૫ અઢી રજૂઆત છે 'મુધારકો માટે પદાર્થપા' 'સમ્યક્તાની નીવટ' 'અહિંસાનુ એક સ્વરૂપ' જેવા વિશિષ્ટ પ્રસંગો ધ્યાન ખેચે છે 'પતિપત્ની સબંધ' જેનો પ્રસંગ માધ દગાયો દોત તો ? બીજા ૫ કેટલીક સામાન્ય ઘટનાઓનુ બખાન નિવારણુ હોત તો સહુ સમગ્ર રીતે પુસ્તિકા રસ્ય અને બોધક છે

હનિવર ટાગોર અને મોતીલાલ નહેરુ : શ્રી. વલ્લભલાલ અમ્મક

બંને વ્યક્તિચિત્રોની જન્મશતાબ્દીના વર્ષ પ્રગટ થતી આ પુસ્તિકામાં મે દ્વંદ્વ સુબોધક ચરિત્રોની ચૂંચગી છે દેશમંત્રિ અને મહત્વાકાંક્ષા પ્રેરે તેવા આ ચરિત્રો સદગત્રીમા સમગ્ર જીવનને નિરૂપે છે સ્વીન્દ્રનાથના ચરિત્રમા સાનવારીનો ઉપેખ કે ૫ મોતીલાલના ચરિત્રમા કેમીઃ પુનુક્તિ મહોદિત હોત તો છટ થાત એક પુસ્તિકામાં બેઉ વ્યક્તિચિત્રોનુ આ દ્વંદ્વ ચરિત્રનિરૂપણ બાગોડાને જરૂર ગમશે

સ્વીન્દ્રનાથ ટાગોર : શ્રી. સોમાલાલ સાનમાર

કવિશ્રી સ્વીન્દ્રનાથ ટાગોરના સમગ્ર જીવનને આસરી લેનુ આ ચરિત્ર

નિશિષ્ટ પ્રસંગો, તેમની ગીતાજીવિ' જેવી કૃતિની પ્રસાદી સ્વદેહી સમાજ માટેના તેમના નિયમોની રજૂઆત, તેમના કુટુંબજીવનની હકીકતો આદિ સમાવે છે વર્તમાની શૈલીની જાણ સ્વાભાવિક નીવડે છે ત્યાં રોચક અને છે થોડાએક શબ્દોએ એ જ રીતની વાક્યરચનાની રીતિ પ્રમાણ્યવિશેષે શિયન પડે છે તેમ જોડણીમુજી પછી વધુ ચીવટ માગે તેવા ખરા બાળકોને કવિ વિશે આ પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી વસ્તુ રુચિકર સૌનીમા પીરસે છે એમ કહી શકાય

નહેરુ ચાચાની વાતો (ભાગ ૧, ૨) • શ્રી. વનરાજ માલવી

એ ભાગમા આ નાની પુસ્તિકાએ ૫ નહેરુના સરવ પ્રેમાળ, તેજસ્વી સેનાભાવી મહત્ત્વાકાંક્ષી સાહસિક અને શિસ્તપ્રિય વ્યક્તિ અને પ્રગટ કરતા વિવિધ પ્રસંગો વર્ણવે છે પ્રથમ ભાગ બાળકોને ધણે રસદાયી પછી નીવડશે એમ લાગે છે જાણીતા કે જોછા જાણીતા પ્રસંગો સગા સગા શેલીમા રજૂ થયા છે નહેરુ ચાચા વિશે ધણી વાતો સ્વદેહી આ પુસ્તિકાએ બાળકોને પ્રેરક થશે એની આશા રહે જ એ જેતા જોડણીમુજી તરફ લક્ષ્ય વધુ અપાતુ જોઈતું હતું

નહેરુ ચાચા છિદાખાદ : શ્રી. કેશનલાલ મો. વ્યાસ

ગુજરાતના ગઝલપાલનીના આશુખ તથા કનાચુરુ શ્રી રનિશકર મ રાવળના આરકાર સહ પ્રગટ થતી આ પુસ્તિકામા ૫ નહેરુના સમગ્ર જીવનમાથી વિવિધ પુસ્તકોને આધારે પસંદ કરેલા પ્રેરક પ્રસંગોને મિતાકારી રૂપે લેખકે વર્ણવ્યા છે નિરૂપણમા સરળતા સયમ અને રહસ્યદર્શન છે રાષ્ટ્રસંઘની બેઠકમા બાળકોને અનુદક્ષિણે થયેલું નહેરુજીબોધન પછી સાર્થક સમાવેશ દાખવે છે શીર્ષક જોઈને જ બાળકોને હાથમા લેવું ગમે એવું આ નાનું પુસ્તક વાચને ૫ ગમે તેવું નીવડ્યું છે

ટોમસ આલ્વા એડીસન : શ્રી. ઘનશ્યામ ન. મહેતા

અમેરિકાના સુપ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિક-સંશોધકના આ વિસ્તૃત જીવનચરિત્રમા ચરિત્રનાયકની ઉદ્યમપરાયણતા મોખનિદા મિનમતા ધીરજ સાથે તેમના ધૂની તથા વિનોદી વ્યક્તિ અને પગ તસવીર દેરાઈ છે તારપત્ર, રેસિદેન, ફોનોગ્રાફ ચિત્રપત્ર વીજળાનીવા વગેરેની શોધ-સુધારણાની એડીસનની મેના કેવા મુશ્કેલ સન્મેગે વચ્ચેથી વશરતી રૂપે બહાર આવી એની વીગતો લેખકે અમૂર્ત્ય એકત્ર કરીને અડી ચોડ છે નિરૂપણમા સરળ પ્રવાહિતા છે તેમ કહેવતોની છુદે હાથે થેરી ગૂચડી પછી છે મુજી અને જોડણીની શુદ્ધિ

પ્રત્યે વધુ લક્ષ આપશક હતું. કિશોરોને રસપ્રદ અને ઉપયોગી સાથે બોધક નીવડે તેવું આ ચરિત્ર આવકારપાત્ર નીવડે છે.

જીવનસુવાસ : ૨૧૦ શ્રી. રસૂલભાઈ વહોરા

બાળસાહિત્યના આ જાણીતા લેખકે અહીં દેશ-વિદેશનાં મહાન પુરુષો-સ્ત્રીઓનાં જીવનના પ્રેરણાદાયી બાવન પ્રસંગો રજૂ કર્યા છે. ત્યાગ, દયા, ઈશ્વરશ્રદ્ધા, સાહસ, પ્રેમ કે પુરુષાર્થનો એ દ્વારા સંદેશો સૂચવાયો છે. કેટલાક પ્રસંગો નવા પણ લાગશે. સૈદ્ધી સાદી અને સુબોધક છે મુખ્ય-પૃષ્ઠ ઈર્ષક આકર્ષક થયું હોત, ‘અઝઝ ગુરુભક્તિ’ જેવો પ્રસંગ ઉચ્ચાર્યને પ્રગટ કરે તેવો નિરૂપાયો હોત, પ્રસંગોની પસંદગી ચીવટથી કરાઈ હોત અને ‘પૂજન’ ‘ખૂદ’ જેવી લતિઓ નિવારણ હોત તો દષ્ટ હતું. બાળકોને ગમે તેમજ શિક્ષણ આપે તેવો આ પ્રસંગચિત્રો-વ્યક્તિચિત્રોનો સંગ્રહ અવશ્ય છે.

જીવનશિક્ષણ : શ્રી. મુકુલભાઈ કલાધી

સમાજશિક્ષણના હેતુથી આલેખાયેલા પ્રાચીન-અર્ચાત્મક અને વિદેશી મહાન આત્માઓના જીવનમાર્ગી પસંદ કરેલા પ્રસંગો, તો ક્યારેક માત્ર તેમના ઉદ્દગારો આ પુસ્તકમાં પ્રાપ્ત થાય છે. સંજોગ સાચવી લેતા સેવેન્ગી કે દુઃખને ય હસતા સરદાર પટેલનો પાક સારો નીવડે છે. સમગ્રપથે ગ્રેરક થતી આ પુસ્તિકામાં બોધવ્યનોને ઓછાં ટાંકી પ્રસંગોની રજૂઆત વધુ ચર્ચ હોત તો હેતુ વધુ સિદ્ધ થાત એમ લાગે છે.

બા અને બાપુ : સં ૦ શ્રી. મુકુલભાઈ કલાધી

શ્રી. મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈના ભાવસભર આમુખ સાથેના આ સંપાદનમાં એકસોવીસ પ્રસંગો સંપાદકે વિવિધ પુસ્તકોને આધારે અહીં આકર્ષક શૈલીમાં રજૂ કર્યા છે. મહાત્માજી અને પૂ બાના પુનિત દામ્યજીવન અને બેઉના વિશિષ્ટ ચારિત્ર્યઓચ્ચને પ્રગટ કરતા પ્રસંગો-ઉદ્દગારો અહીં વાચકને ધન્ય કરે તેમ છે. વિનોદ, શુચિતા, માંગલ્ય અને ગૌરવની દવા આ શબ્દ-ચિત્રો સર્જી રહે ॥ મહાદેવભાઈના અવસાનપ્રસંગે ‘આઝ્ઝનું મૃત્યુ’ વિષેની બા-બાપુની દષ્ટિ, બાપુ રમજી અગ્રેજી, તેમની વ્યંગકુશળતા, ‘બા ન બાપ તો હું ખાઈશ’માં પણ ગાંધીજીની બા માટેની સચિત થતી મમતા, બાના અવસાન પછીના નાના નાના પ્રસંગોનું ય એ દષ્ટિથી મદત્ત, આ પુસ્તકમાં અસરકારક રીતે દર્શાવાયા છે.

સ્વીન્ડર જીવન સૌરભ : સંઠ શ્રી. મુકુલભાઈ કલાર્થી

શૈશવથી અવસાન પર્યન્તના કવિવર સ્વીન્ડરનાજના જીવનના જુદા જુદા વિશિષ્ટ નાના મોટા પ્રસંગોનું નિરૂપણ અને વચ્ચે વચ્ચે તેમના વિચાર-કાર્યનીય રજૂઆત કરતા આ પુસ્તકમાં કિશોરવર્ગને રસપ્રક તથા પ્રેરક થાય તેવી હીક હીક સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે. જાણીતા-ઓછા જાણીતા રસપ્રક તથા ભાવનાપ્રેરક પ્રસંગો પોતાની ભાષામાં અડધુંક પ્રકારે રજૂ કરવા છતાં સંપાદકના નમ્ર નામે પુસ્તક પ્રકાશન પામે છે એ નોંધપાત્ર છે. સરકારી ઉતારાના ખિદમતગારોને દાદીમૂજવાળી અતપૂર્ણાઓ કહેતા સ્વીન્ડરનાથ, તેર વર્ષની વયે વહેલી સવારે ‘રણિ, આમાય માન સુનાવો’ એવો અગોચર અવાજ તે પ્રભુસંકેત ગણીને પ્રેરણા મળે ત્યારે જ ગીત લખવાની ભાવના સેવતા કવિ સ્વીન્ડર, બગાળી પત્રકારના પ્રશ્નોને ઉત્તર આપતા સ્વીન્ડર, એમ વિવિધ સ્વરૂપે કવિ હાકુર અકી’ લક્ષ્ય ખેંચે છે બાળકો-કિશોરોને હોંસથી વાચવું મને તેવું પ્રેરક પુસ્તક છે.

ગાંધીજીના જીવનપ્રસંગો (ભાગ ૧, ૨, ૩, ૪) : સંઠ શ્રી. છાયાલાલ મા. કામદાર

આ ચાર પુસ્તકોમાં રાજગી-નરિસન-દીનમધુ-લાધાસિંગાદિનાં લખાણોને આધારે મહાત્માજીના જીવનના કેટલાક પ્રસંગો સંકલન પામ્યા છે. પ્રસંગચિત્રણ કરતાં વિચારનિરૂપણ વધુ પ્રમાણમાં જણાય છે અને અવતરણો-ચર્ચાનું પ્રમાણ પણ બાળકો માટે વધુ પડતું ગણાય. પ્રસંગોનું અવનરણ કેમકે પોતાની ભાષામાં વધુ મૂકવું ઘટતુ હતુ. ચિત્રયોગના પણ પ્રસંગો-નુકલ હોત તો? ખીજા ભાગમાં પ્રસંગતત્ત્વ સારુ છે, પરંતુ ‘લંગોટી ને રમૂજ’માં મૂળ પ્રસંગ જ આવતો નથી જણાતો. ત્રીજા ભાગમાં સ્વીન્ડરનાથની વાત વધુ પડતી જાણી રોકે છે. ‘ઉચ્ચતમ’ ‘વિશુદ્ધતા’, છૂપા મંડળો જિભા’ જેની શબ્દક્ષતિઓ નિવારવાયોગ્ય ગણાય મોટી વયના કિશોરવાચકોને આ પુસ્તકોઓમાંથી પ્રેરણા મળે તેવી સામગ્રી જરૂર છે.

ફૂલમાળ : શ્રી. વલ્લભદાસ અક્કડ

બાળકોને ગમી જાય એવી સરળ શૈલીમાં પ્રભુ, રાષ્ટ્ર, ગુરુ, અતિથિ, સંપ, ફૂલ, પતંગ, હોળી વગેરે વિષેની બેધક ગદ્યકવિકાઓના આ ગ્રંથમાં જીવન મધુર, કર્તવ્યશીલ અને પવિત્ર થાય એ દષ્ટિ છે. ઉપમા, દશાન્ત અને ભાષા બાળકોને પ્રિય નીવડે તેવાં છે. બાળકોને બધું વાર્તા રૂપે જ

આપનું એ દમોહનો માર્ગ હોવાથી આવી જનની પુસ્તિકાઓ વધુ આવકાર્થ ગણાય.

અવધવોનું અદ્ભુત ચાતુર્ય : શ્રી. રમણિકલાલ ર. મહેતા

અર્વાચીન બાળકમાનસને લક્ષમાં રાખીને આકર્ષક ચિત્રો સાથે આ પુસ્તિકામાં કક્ષાના ક્રમે અવધવો વિશેનું સાંસ્કૃતિક તેમજ વ્યવહારુ જ્ઞાન લેખકે રૂઢ પ્રયોગો, કહેવતો આદિની મદાયથી રજૂ કર્યું છે. માળકો-કિશોરોને પરીક્ષા રીતે જીવન અંગેય બાષ્પક જાણ થાય એ હેતુ પણ સારો સચવાયો છે. કાકુ ઝાપનું, કાન ધરોરું મૂકવો, ચોટની હાથમાં આવરી, દાઢ કાપી તેનો દી કાઢવો, દાંતે લાગ્યું ગળું ને તણખને ધર જાવું અથવા પાંચ આંગળીએ પોચો સાબરો, જેવા દૃષ્ટાન્તો લેખકના સૂક્ષ્મ-અસાધ્યને સફળ રીતે પ્રગટ કરતા જણાશે, આવી રસિક શૈક્ષણિક મહત્વની કૃતિની ભાષા જોડણીદાયથી મુક્ત હોવી ધરે.

આંકડાનું અદ્ભુત ચાતુર્ય : શ્રી. રમણિકલાલ ર. મહેતા

સુદર ચિત્રો સાથે આ પુસ્તિકામાં પણ લેખકે આંકડાશાસ્ત્ર અંગે માહિતી આપે, જ્ઞાન વધારે તેમજ આજના બાળક-કિશોર વાચકની રુચિ-સમજ રચ્ય કરે તેની યોજના કરી છે જે કહેવતો-રૂઢ પ્રયોગો આંકડા-અંકને પોતામાં પ્રગટ કરે તે સર્વ લેખકે જીવનનક્ષી દૃષ્ટિ જાગવીને અની રજૂ કરેલ છે. 'એક ગાલ', 'એક નનો સો દુખને દણે', 'એ બોડે ન ચડાય', આદિ સાથે સાત ઋષિ-સાત સ્વર યા છ શાસ્ત્ર-છ રિપુ, પાંચ પાપ-પાંચ અમૃત જેવા ઉદાહરણો કૃતિસ્વરૂપ રચ્ય કરે તેમ છે. આપણા ઘણા અંક લેખકને પોતાની વ્યવસ્થા અંગે કામના નથી નીરડયા તે નોંધ-પાત્ર છે. ટેલવાંક શબ્દોની સમજૂતી તથા અહીં પણ જોડણીશુદ્ધિની ચીવટ આવશ્યક ગણાય. વિનોદ આપતી, ચાતુર્ય પ્રેરતી, ભાષાથી માટીને જીવન વ્યવહાર અને ઉચ્ચ ભાવના અંગે ય શિક્ષણ આપતી, આપણે ત્યાં નીતિ ગણાય તેવી 'અવધવોનું અદ્ભુત ચાતુર્ય' તેમજ 'આંકડાનું અદ્ભુત ચાતુર્ય'—એ બેઉ પુસ્તિકાઓનો દેવ શરીરવિજ્ઞાન અને અકવિજ્ઞાન પણ બાળકોને સુગમ કરાવવાનો હારો છે. લેખક આકર્ષક રીતે એ હેતુ સારા પ્રમાણમાં પાર પાડી શક્યા છે.

વાચનપોથી : શ્રી. સોમાભાઈ ડી. પટેલ

જુદા જુદા રાષ્ટ્રો, પત્રી રાષ્ટ્રોના જોડા, તે પત્રીથી દેશ વાંચો બાળક ઝટ ઝટ રસપૂર્વક શીખી શકે એ હેતુથી તૈયાર થયેલી આ પુસ્તિકા

વાચનસીડીના પાયામાં પગથિયા લેખે બહાર આવે છે. એમાં 'ગાય પૂજા ખાય છે, મામા મૂળા ખાય છે' જેવા નિર્દોષ વિનોદ પણ ગુથાયો હોઈ બાળકોને ગમી જાય જરૂર. શાહીદર દ્વારા નવું અગ રખડ કરાય એ યોગ્ય છે, તો થોડાં ચિત્રોની યોજના ય ઉમેરાની ઘટ્ટી હતી એમ લાગે છે.

વાચનગાડી (ભાગ ૧-૨-૩-૪): શ્રી. સોમાભાઈ ભાવસાર

ચાર પુસ્તિકાઓના આ ગુચ્છમાં નાના બાળકોને શબ્દ, ભાષા, વાક્યાદિની પસંદગી-રચના પ્રત્યે દિવ્યચક્ષુ બળે તેવી સફળ સામગ્રી-રજૂ-આત મળે છે. રસ પડે અને શિક્ષણ મળે એ બેઉ આશય સુંદર રીતે સિદ્ધ કરતી આ પુસ્તિકાઓ બીજી આવૃત્તિ પામે છે 'ચન્દ્ર' અને 'સી નરેન્'ની પીઠીએ દોરેલા ધારીવા ચિત્રો પણ આ શ્રેણીનું આકર્ષણ છે. અક્ષરકંઠ અક્ષર-રચ, અક્ષર-શબ્દ પસંદગી, જોડણી, લખાવટ તરફ ધ્યાન જાગ તેવી છપાઈ, પ્રાસની રમત, પદ્યનો લહેકો, માહિતી ગૂથણી, ભાવનાગ્રેરકતા, આધુનિક સદર્શ આદિ પરત્વે લેખકે અનુભવી સ્વાભાવિક સ્પર્શ ખતાવી છે બાળકો હોમે હોમે ફરી ફરી વાંચે-સમજે એવી આ ચાર ભાગની 'વાચન-ગાડી' શૈક્ષણિક દૃષ્ટિથી પણ આવકારયોગ્ય નીવડે છે.

ગરવી ગુજરાત : માહિતી ખાતું

બાળગીર્જાના અને અદરના પ્રથમ પૃથ્થક રુદ્રમહાવયના ચિત્રને ઉપસાવી આપતા નવનમોદર મુખપૃથ્થક આ ચિત્રાત્મક પોલી (ચિત્રસપ્તક) ગુજરાત અને ગુજરાતી પ્રગજનન-નિસર્ગોદિના વિવિધ પાસાના મિતાક્ષરી પરિચય સાથે, ગુજરાત સરનારના પ્રકાશન-માહિતી ખાતા તરફથી આ વર્ષે પ્રગટ થઈ છે ઇતિહાસની ઝંપકરેખા (જોડણી અને હકીકતની કેટલીક ખાસ ચીજો જરૂરી) પણ તેમાંથી રંગસુશોભન-ચિત્રાદિથી વિભૂષિત પાને પાને ફૂટતી જણાય છે ચિત્રપોથી વાચક સમુદાયને તેમજ શિક્ષણ સંસ્થાઓને ય ઉપયોગી થશે.

૭

વિજ્ઞાન

આ વિભાગના કુલ ૨૬ પ્રકાશનોમા ૨૩ સ્વતંત્ર,
૨ અનુદિન અને ૧ પુનર્મુદ્રિત છે

પુરાવસ્તુવિદ્યા : શ્રી. રમણલાલ ના. મહેતા

ડૉ. રમણલાલ નામગજી મળેતાનો આ ત્રય પુરાવસ્તુવિદ્યાનું સ્વરૂપ. તેનું પ્રયોગજન, અથવા વિદ્યા-નાઓ માથેની તેની તુલનાત્મક વિચારણા, એની મર્યાદા અને એ ક્ષેત્રમા મર્યાદા મળેતી આવશ્યક ભૂમિકા વિરે વ્યાપક રજૂઆત પ્રથમ પ્રકરણમા કરીને ખીજા આઠ પ્રકરણોમા વિવિધ દેશોની આ ક્ષેત્રમાની કામગીરી, માનગણના માટેની વિરિધ પદ્ધતિઓ, સંશોધન-ઉત્ખનન કાર્યના સાધન-રીતિ સ્થગતપાસ, પુરાવસ્તુસંરક્ષણ, એના અહેવાલો અને હેફને અગ્રેજી શબ્દોના ગુજરાતી પર્યાયો પણ આપે છે

સંશોધન-ઉત્ખનનના કાર્યક્ષેત્રે માર્ગદર્શક અને માહિતીપૂર્ણ નીવડતો આ ત્રય એની સરળ રજૂઆત વ્યવસ્થિત સુરેખ ચોજના, લલ્પગામી છતાં વ્યવહારુ પદ્ધતિ, ગુજરાતને લગતા દેશાંતોની ગૂચળી તેમજ વચ્ચે વચ્ચે વ્યવહારુ સૂચનોમાની દળની છાટ ઉપગત સરળ અર્થવાહી ગુજરાતી પર્યાય-પ્રયોગથી સુસાચ્ય તથા ઉપયોગી નીવડે તેમ છે ખીજા પ્રકરણમા આવા ક્ષેત્ર પર પણ રાજકારણની અસર સૂચવતા દેશાંતો, કાલગણના અંગેની જક્ષવનપરિધા-રસાત્મ્ય આદિ પદ્ધતિઓની રસપ્રભ સમજૂતી ગુજરાતમા ઉપયોગી થાન એવા સાધનો હોવાથી અભ્યાસ-કાર્યની તર, આ પ્રવૃત્તિની ભાવિરિથિતિની પણ વિચારણા પ્રથમ બે પ્રકરણોમાનું સંગમ સુસાચ્ય ઐતિહાસિક નિરૂપણ લગલગ જુદા જુદા તસવીર-કાલ-આકૃતિનું સંયોજન, અનુમાનો પરવેની ચીન, સમી વીગનો ધ્યાન બેચે તેરી છે આપણે ત્યાં પુરાવસ્તુ-સંશોધન અંગે થયેલી તેમજ આનું કામગીરી વિરે અપાયેલી માહિતી પણ ત્રયની ઉપયોગિતા વધારે છે ગુજરાતી ભાષામા અભિમારી અભ્યાસી દ્વારા અભ્યાસ-અનુભવના દોરન રૂપ મળતી આ કૃતિ અભ્યાસીઓ ઉપરાંત વ્યાપક જિજ્ઞાસુ સમાજને ય રોચક ચાલ તેરી વ્યવસ્થિત સુગમ અને શાસ્ત્રીય નીવડી છે સંસ્કૃતિવિકાસ-અભ્યાસમા ઉપયોગી એવા આ વિદ્યાક્ષેત્ર તરફ યુવાન પેઢી આકર્ષાય છતાં એનું મદ વ સમજી શકે એવી સામગ્રી અડી છે આપણી ભાષામા આ ક્ષેત્રે આવી કૃતિઓ મદ્ય પ્રારંભિક ભૂમિકા બાધતી હશે, છતાં એની સત્વચીનતા સ્પષ્ટ હોવાથી હૃદયીશુ કે ક્ષેત્રખના અભ્યાસ-અનુભવના નિયોગ સમી વધુ કૃતિઓ આપણને મળ્યા કરે

આપણી ખનિજસંપત્તિ : શ્રી. નરસિંહ મૂ. શાહ

આપણી ખનિજસંપત્તિ વિશે વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિથી સમાલોચના અને વિવરણ કરતું આ પુસ્તક એની સરળ અર્થવાહી તથા, પ્રવાહી શૈલી તેમજ એમાંની સર્વગ્રાહી વ્યવસ્થિત રજૂઆતને કારણે ભૂસ્તરવિદ્યાના અભ્યાસીઓ ઉપરાંત જિજ્ઞાસુ વાચક વર્ગને ય કિંમતી નીવડે તેવું છે. સ્વતંત્ર ભારતના સંદર્ભમાં સળંગ રીતે રાષ્ટ્રીય વિચારણા પણ આ કૃતિમાં વણાઈ છે. આવસ્યક કોષ્ટકો, આકૃતિઓ અને ઐતિહાસિક સંદર્ભ-તુલનાને કારણે કૃતિનું શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ રોચક પ્રકારે જળવાયું છે. છેલ્લા દાયકામાં આ ક્ષેત્રે થયેલી પ્રગતિ, સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ બાદ આપણે આ ક્ષેત્ર પરવે આપેલું સક્રિય લક્ષ, આપણી અનુકૂળતાઓ ઉપરાંત આપણી અવિકસિતતા-એ બધું જ લેખકે સુરેખ રીતે વિચાર્યું છે. આપણે ત્યાં બધા ખનિજપ્રકારો પડ્યા છે એ જામક લોકમાન્યતા ઢકીકતો બતાવીને લેખકે આધાર વિનાની દેખાડી છે. ત્રીજીથી આઠમા પ્રકરણમાં ખનિજના વિવિધ પ્રકારોની સમજૂતી રસપ્રદ, વ્યાપક અને શાસ્ત્રીય રજૂઆત દાખવે છે. અણુક્ષેત્રે મહત્વનું ખેરિલ આપણે ત્યાં પુષ્કળ છે, પચીસેક વર્ષથી જાણીતાં સિયેમેનાઈટ અને વર્મક્યુલાઈટ ખનિજો અમેરિકા અને ભારતમાં જ છે, જેની ઢકીકતો લક્ષ ખેંચે છે. 'કોઆલ્ટ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કે તેના સંસ્કૃત પર્વાઓ અને વૈજ્ઞાનિક પારિભાષિક ગુજરાતી શબ્દોનો સ્વાભાવિક ઉપયોગ લેખકની આપણી ભાષામાં વિજ્ઞાન રિપય નિરૂપવાની હથેલી સચવે છે. 'ખનિજ' શબ્દનો ખેડિ જાતિમાં પ્રયોગ યા કેટલીક મુદ્દલજોશ્ણની ક્ષતિઓ દૂર થઈ હોત તો? ઉપસહારમાં પૃથ્વીરચનાનું સચિત્ર સ્પષ્ટીકરણ પણ અપાયું છે. લેખકમાં અધ્યાપકસહજ વ્યવસ્થિત વસ્તુસંયોજન તથા માહિતીપૂર્ણ છતાં સરળ નિરૂપણ અને અનુભવી અભ્યાસીની વિચારણા હોવાથી 'આપણી ખનિજસંપત્તિ' મુવાચ્ય તથા ઉપયોગી કૃતિ થઈ છે. એનું સ્વરૂપ વિશેષન. પરિચયાત્મક હોવા છતાં આગમ્યક ત્યાં ત્યાં પ્રેરક માર્ગદર્શન-ચિત્રન પણ લેખકે ગૂંથ્યું છે. સ્વતંત્ર ભારતની વિદ્યાક્ષેત્રે આગળ વધતી સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ-વિચારણાના આરંભકાળે ગુજરાતી ભાષામાં અનુભવી અને અભ્યાસી દ્વારા સાપાટું આ પુસ્તક ભૂસ્તરવિદ્યાની શાસ્ત્રીય પરિચયાત્મક રચના તરીકે ધ્યાન ખેંચે છે અને આ વર્ષે સમીક્ષા માટે મળેલા વિજ્ઞાન વિષેનાં પુસ્તકોમાં એમાંની વીગત રજૂઆત, દષ્ટિ તથા નિરૂપણરીતિને કારણે મહત્વની કૃતિ લેખે પણ લક્ષપાત્ર છે.

ખેતી વિજ્ઞાન પ્રવેશિકા : શ્રી. મલ્લિભાઈ સોલંકી

આ વિષયમાં રસ ધરાવતા વાચકોને-કાર્યકરોને માદિતી અને માર્ગ-દર્શન મળે તેવી આ 'પ્રવેશિકા'ની યોજના છે. જમીન, ખાતર, ખેતીનાં સાધનો, ખેતીની વિધિવિધ પદ્ધતિઓ, ખેતી અંગે જાણવાં આવશ્યક કીડા-પત્તુ આદિ, ખેતીનો દિસાગ તથા કેટલાક માર્ગદર્શક પ્રયોગો અહીં રજૂ થયા છે. પ્રકરણોને અંતે શાળાન્ત અભ્યાસમાં આવશ્યક સ્વાધ્યાયસહાયક પ્રશ્નો પણ અપાયા છે. સુઅવસ્થિત મુદ્દાઓ, આકૃતિઓ-ચિત્રો દ્વારા સ્પષ્ટીકરણ, વસ્તુક્રમી સરળ લખાવટ જ્ઞેનાં, વિદ્યાર્થીઓ ઉપરાંત વ્યાપક જિજ્ઞાસુવર્ગને પણ આ પ્રવેશિકા ઉપયોગી થાય તેમ છે. દેશી ખાતરોની ખાસ લવામણ સાથે કૃત્રિમ ખાતરોના વિવેકપૂર્વકતા ખપની લવામણ, હાણિયા ખાતર અંગેની વીગતોની રજૂઆત, સાધનોના ઉત્તમ ઉપયોગની આડે આવતાં આપણાં અજ્ઞાન-આગસ-બિનકાળજી, 'ખીજરતવર્ધન' કથમ વિષેની રસપ્રદ રજૂઆત, કે મિતાકરી સારદર્શન કૃતિની વિશિષ્ટ ખાતુઓ ગણાય. વિદેશી કે પ્રચલિત સાધનોના વિકાસનો પ્રશ્ન રજૂ કરી વિચારાણો હોત તો સારું એમ લાગે છે. 'રાણીખેત' 'રમ' જેવા શબ્દોની સમજૂતી વધુ જાગ્રતથી જરૂરી હતી. વિશિષ્ટ શબ્દોની સમજૂતીનું પગિશિષ્ટ આવી પ્રવેશિકામાં ધણું ઉપયોગી નીવડે જ. સ્પષ્ટ કોઠા, સુરેખ આકૃતિઓ, મિતાકરી સંક્ષેપ રજૂઆતથી માર્ગદર્શક થયેલી આ પ્રવેશિકા એનો હેતુ મહદંશે સિદ્ધ કરે છે એમ કહી શકાય.

આપણા ખોરાકનો પ્રશ્ન : સંઠ શ્રી. આર. કે. પ્રભુ

કૃષિકર્મ અંગેની મ ગાંધીજીની જાડી સૂત્ર અને વ્યવહારુ વિચારણા રજૂ કરતી આ સંપાદિત પુસ્તિકામાં સંકલનકારે ગાંધીજીના લખાણોનો આધાર રાખ્યો છે. બીજા માગની પ્રજા જાણ થાય છે, ખોરાક આરોગ્ય તથા સંયમની દૃષ્ટિથી નિરધારવો જોઈએ, કે અનેકકેન્દ્રી વેચાણ ધ્વજોત્સાવોએ છે અને માણસની અનિષ્ટો ઉત્પન્ન કરે છે, જેવું સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન અહીં પ્રાપ્ત થાય છે. કૃષિકૃત્ત્વની વિવિધ જૂની-નવી વિકાસપદ્ધતિ ખાતર ગાંધીજીની સાદી સર્ગીન સમજ પણ આ નાના સંકલનમાં મળી રહે છે. સંકલન વિશદ થયું છે

રેડિયો રિસીવર : શ્રી. એસ. જી. દવે

અખ્યા. શ્રી. મૂર્ધપ્રસાદ ગી. દવે રચિત આ પુસ્તક રેડિયોની કામગીરી

વિશે વિદ્યાર્થીવર્ગને ઠીક માહિતી પૂરી પાડે છે. રેડિયોના ભાગે, તેનું કાર્ય તથા તે અંગેના સિદ્ધાન્તોની અહીં સામગ્રીયોગ્યતાની દૃષ્ટિથી વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી રજૂઆત છે. રેડિયોના વ્યાપક ઉપયોગ છતાં એની વૈજ્ઞાનિક નજીકારીને અભાવ પણ વ્યાપક છે એ લક્ષમાં લેતાં આવું ગુજરાતી પ્રકાશન આવકારપાત્ર ખરું. ખૂનિ અને વીજપ્રવાહને લગતાં પ્રકરણોની લખાવટ, ઉદાહરણો તેમ ગણિતના દાખલાઓનો વાળખી ઉપયોગ, છટથી રજૂ કરાયેલી આકૃતિઓ અને તેની સમજૂતી જેવાં પાસાં પુસ્તકની ઉપયોગિતા સૂચવે તેમ છે. એરિયલની વીગતચર્યા વધુ પ્રમાણમાં થઈ હોત, 'કપ'ક સર્કિટ્સ' તેમજ 'ટ્રાન્ઝિસ્ટર મેટ્રસ'ના પણ સ્વતંત્ર પ્રકરણો લખાયાં હોત, તો વિદ્યાર્થીઓને સુવિધા થાત એમ લાગે છે. પ્રાસ્તાવિક પારિભાષિક શબ્દોની સમજૂતી પણ કંઈક વિસ્તૃત થવી યોગ્ય નજાય છે. નોટ્સી-છપાઈશુદ્ધિ અને અંગ્રેજી શબ્દોના અતિવપરાશ પરનો શક્ય સંયમ ઘટ હતાં. રેડિયોશિક્ષણ અર્થે ખપમાં આવે એવો આશય કંઈક વધુ રોચક નિરૂપણ પામ્યો હોત તો વધુ સારું. આમ છતાં આપણી ભાષામાં અસ્તુત વિષયની પરિશ્રમપૂર્વકની રજૂઆત કરી સમગ્રતયા ઉપયોગી પુસ્તક આપતા લેખક પાસે ભૌતિકવિદ્યાનાં ઇનર વ્યાપક અંગે વિશેષ વધુ સમૃદ્ધ પુસ્તકો પ્રાપ્ત થાય એવું ધ્વજીશું.

ટેલિવિઝન શું છે? : શ્રી. હર્ષદરાય ભટ્ટ

પરિચયપુસ્તિકાપ્રવૃત્તિના આ ચોસકમા પ્રકાશનમા ટેલિવિઝનની શોધ, તેની કામગીરી, ઉપયોગિતા વગેરે અંગે શાસ્ત્રીય મહત્વની વીગતો લેખકે સરળ પ્રકારે રજૂ કરી છે હજી આ ક્ષેત્રે વિકાસ ચાલુ હોઈ પ્રાથમિક રૂપનો જ વિચાર શક્ય છે. લેખકનો પરિભાષાક્ષેત્રે રસ નોતાં ગુજરાતી પર્યાયે અપેક્ષિત રહે ખરા. રેડિયો વાત્વ, એમ્પ્લિફાયર ને રિફ્રેન્સી મોડ્યુલેશન યા ચિત્રનગીની આકૃતિઓ સુગમતાસાધક થાત. યોગ્ય વીગતો, સમગ્રલક્ષી સરળ લખાવટ પ્રશંસનીય છે.

અવકાશની યાત્રા : શ્રી. વિજયગુપ્ત મોર્ય

ઉપયુક્ત શ્રેણીના આ ૬૬મા પ્રકાશનમાં આકાશ-અવકાશમાં મનુષ્યના ઉત્તરોત્તર સફળ હ્રુવનપ્રયાસોની માહિતી આપી લેખકે અઘન વૈજ્ઞાનિક વીગતો-હકીકતો ક્રમબદ્ધ તથા વિશદ રૂપે રજૂ કરે છે. અંતરિક્ષમાં ધૂમતાં આરોગ્યધામે યા પૃથ્વી બહારના સનાતન યોવન સમી હકીકતો, દ્રંકાં છતાં

આકર્ષક વર્ણનો અને સરળ ગુજરાતી પર્યાયયોગના વિગ્રહોને અવરૂપ રુચરો.

આધુનિક-ભરમાસુર કે કલ્પવૃક્ષ? : શ્રી. મનુભાઈ માટેતા

આ ૬૦મી પરિચયપુસ્તિકા સરળ વસ્તુનિષ્ઠ રેતીમાં અણુ, એની શક્તિ, એતું રહસ્ય, એના રહેઠાણની ગોળનો દત્તિદાસ, આદિ અંગે સમાવી લે છે. ભારતને અનુલક્ષીને થયેલો વસ્તુવિચાર, એમોન' એડિયમ વચ્ચેના ફિટદાના દટાન્ત દ્વારા અણુસમજૂતી, અણુમટ્ટીનાં ઈતજી બનાવવામાં ભારતની સિદ્ધિ, આકર્ષકોટાપનો રચનાત્મક ઉપયોગ આદિ પુસ્તિકાની વિશેષતા છે. શીર્ષક-પ્રશ્નની માત્ર અંતભાગે જ રજૂઆત વસ્તુનિષ્ઠ વિશ્લેષણની સૂચક સફળતા ગણાય.

આપણા યુગનો ભરમાસુર : શ્રી. સુલદ્રા ગાંધી

બાળોક-કિશોરોને ગમે એવી મોટા અક્ષરોની હપ્તાર્થ, સળંગ કલ્પના-મઝિત રસદાપી લખાવટ તથા પ્રસંગાત્મક રજૂઆતથી આ પુસ્તક લક્ષ્ય ખેંચે છે. અણુશક્તિની વિનાશકતા મનુષ્યે કઈ રીતે પેદા કરી છે તેની દ્રાવક કથની અને માણસાઈનો તે સામેનો વ્યથાભર ઉદ્ધાર અહીં મળે છે. હિરોશિમાની ખુવારીના અવશેષ સાક્ષી એક દાકતરના અનુભવબધાનની ચિત્રાત્મક માંડણી, જાપાની માઝીમારોની યુદ્ધોત્તર સમયમાં વિજ્ઞાનશોધે કરેલી પરેશાનીની રજૂઆત, સ્વાર્થ-સત્તા વચ્ચે વિજ્ઞાનની વિકૃતિ અને અપૂર્વ સિદ્ધિ ય શાપ બન્યાની વેદના લેખિકા આકર્ષક શૈલીમાં રજૂ કરે છે. Atom માટે પરમાણુ પર્યાય યોગ્ય એ ઈટ છે. અંતની ભારતીય શાન્તિ-નીતિની રજૂઆત દૂકાવાઈ હોત તો ?

નક્ષત્રપરિચય : શ્રી. છાત્રભાઈ મુથાર

પરિચયપુસ્તિકાપ્રવૃત્તિની આ ૭૬મી પુસ્તિકા માર્ગદર્શક ૧૨ ચિત્રો સહિત આકાશદર્શનો પ્રવેશિકા બનીને સતીગત માહિતી આપે છે. વાર્તાલાપી પ્રત્યક્ષ શૈલી ખૂબ સ્વાભાવિક અને રુચિકર નીવડી છે. મૃત્યુનક્ષત્રનો યોગતારો તો બાહ્યરૂ-ભડે કહેવાય આદર્શ, સમી દર્શકત લેખકની 'પરિચય' આપની દષ્ટિ કેવી ઝીણી છે તે સૂચવે છે. માહિતી આપતી માંડણી, વાર્તાલાપી શૈલીને રમ્ય કરતી વચ્ચા વચ્ચામાં મળતી હળવી ટકાવ, ચૈત્સવિક હેતુની નાની-મોટી વીગતોની સુરેખ સંકલના અને સરળ ભાષાથી આ પુસ્તિકા લોકપ્રિય નીવડે તેમ છે.

પંચાંગ : શ્રી. શાસ્ત્રી હિંમતરામ મ. જાની

સં. ૨૦૧૮નું સરતુ સાહિત્યવર્ષક કાર્યકલ્પનું આ અટલાધરીય કાર્તિકી પંચાંગ જિજ્ઞાસુવર્ગને સારી એવી અગત્યની સામગ્રી પૂરી પાડે છે. ભારત-સરકારે પંચાંગ પરત્વે કેટલાક સિદ્ધાન્તો અપનાવ્યા છે. અહીં એ વિશે વિચારણા કરાઈ હોત તો ઇષ્ટ હતું. વ્યાપક ઉપયોગની દૃષ્ટિથી આ પંચાંગ અવસ્થિત રજૂઆત પામ્યું ગણાય.

મનોવિજ્ઞાન પ્રવેશ : શ્રી. ચૂનીભાઈ શાહ

પ્રા. ચૂનીભાઈ શાહે લખેલો આ 'મનોવિજ્ઞાન પ્રવેશ' પ્રમાણમાં નાના અંશમાં લક્ષગણ દરેક ખામતને સંપાત્રી લેવાનો અને મનોવિજ્ઞાનનાં વિવિધ પાસાઓને જાપક રીતે રસદાયી રીતે રજૂ કરવાનો સારો પ્રયત્ન કરી શકાય. રમટ, સરસ અને રસિક દૃષ્ટાન્તોથી રસિક લખાવટ આ અંશનું એક મહત્વનું લક્ષણ છે. સરસ પૃથક્કરણ અને ગોઠવણી અંશની ઉપયોગિતા વધારે તેમ છે. લોકોક્તિઓ, જીવબૃત્તિ, કાલિદાસ, શેક્સપિયર, શામળ, નાનાલાલાદિનાં અવતરણ-ઉદ્દેશ લેખકનો સાહિત્યપ્રેમ સૂચવીને સમગ્ર કૃતિને રુચિકર બનાવે છે. પારિભાષિક શબ્દકોશ, ગુજરાતી યુનિ-વર્સિટીના કેટલાક પ્રશ્નોની યાદી વિદ્યાર્થીઓને સહાયક થશે. 'હળી મળીને ચાલો' કે 'લમણવન' જેવાં પ્રકરણોમાં લેખકે મનોવિજ્ઞાનપ્રવેશ સાથે જીવનધર્મતરતું માર્ગદર્શન પણ ચૂંચી આપ્યું ગણાય. આ વિજ્ઞાન માનવ-ચેતનાવિષયક હોવાથી કેટલાક તારતમ્ય પૂરાં રમટ થવા અથવા સંગીત બતાવાયાં ન હોય અને કવચિત્ વધુ વીગતોની અપેક્ષા પણ રહે, તોયે માનસશાસ્ત્રનું સ્વરૂપ, તેના પ્રકારો, મુખ્યની પ્રવૃત્તિઓના પ્રેરક પરિબળો, વારસા-વાતાવરણના અંશોનો વિચાર, મનોવિજ્ઞાનના અભ્યાસની પદ્ધતિઓ, અજ્ઞાત મન આદિ અનેક મહત્વનાં અંગો આ અંશ કીક કીક આવકારદાયી રીતીમાં નિરૂપે છે. ૫. ૩૦ પર છે તેવી ધર્મચુરુ મેન્ડેય એકાસ્ત્રોવિધાના નહિ પરંતુ ઓરિદ્રયાના છે એ હકીકતચૂક, સિદ્ધાન્તો પછી વ્યવહારુ જીવનમાં તેના ઉપયોગનો કમ સર્જંગ રાખવાના ક્યાક રખવન, મનોવિજ્ઞાનના પ્રવેશઅંશમાં પણ હવે જૂના ગણાતા સહજગૃહિતના પ્રશ્નો સમાવેશ, પ્રથમ પ્રકરણને કંઈક વધુ સમગ્રલક્ષી અને આધુનિક બનાવવાની આવશ્યકતા, પ્રેરક પરિબળો અંગે વધુ વૈજ્ઞાનિક રજૂઆતની આવશ્યકતા, કે કેટલીક મુદ્દાલક્ષિઓ કાળજીપૂર્વક દૂર કરવાપાત્ર-સુધારણાશ્રમ જણાય છે. દૃષ્ટાન્તો રસપ્રદ છતાં અમેરિકનને સ્થાને વચ્ચે વચ્ચે આપણે ત્યાંનાં દૃષ્ટાન્તો

૨૪ થયા હોત તો ૫૮ મણત ઉચ્ચ વિદ્યાર્જુના પ્રસ્તુત વિષય પર સમગ્ર-
તયા વિરાદ અને માહિતીપૂર્ણ ઉપરાત રસમ્ર થતો આ અથ ગુજરાતી
ભાષામાં મનોવિજ્ઞાનને ૨૪ કરવાનો આવકારપાત્ર પ્રયત્ન છે. અયની લખા
વટ અને આયોજના વ્યાપક જિજ્ઞાસુમર્મને પશુ રુચે તેની છે સગળ
આકર્ષક શૈલીમાં 'મનોવિજ્ઞાનપ્રવેશ' આપતા આ અભ્યાગી લેખક પામે
આપમે વધુ સમૃદ્ધ મનોવિજ્ઞાનમયોની અપેક્ષા અસ્ય રાખી રાખીએ

બાળકો ગુનો કયારે કરે છે? : શ્રી. હંમાબહેન શેઠ

પરિચયપુસ્તિકાપ્રવૃત્તિની આ એકસામી પુસ્તિકા, બાળઅપરાધ માટે
'ઊર્મિગત સમસ્યાઓ, સામાજિક અને કૌટુંબિક પરિસ્થિતિ અને આર્થિક
પરિસ્થિતિ જેવા અનેક કારણો' સૂચવીને સમભારપૂર્વક સમગ્ર પ્રશ્ન છલો છે
મુધારણા-નિરાપરણુ અર્થેની સરથાઓની માહિતી તેમજ ઉચિત ઉદાહરણોની
ગૂથણી પણ લેખિકા સારી રીતે કરે છે. શિક્ષણ, વાતાવરણ અને કુટુંબ-
જીવનની મુયોચ્ય વ્યવસ્થા પર લેખિકાએ ચોચ વળન મૂક્યું છે. 'બાળ
અપરાધ'ની સમીક્ષામાં 'સિનેમાં જવામદાર નથી!' એ અભિપ્રાય પ્રતીતિપ્ર
સ્વરૂપે રપટ થયો નથી સરળ અને સારત્વીય થયેની આ પુસ્તિકા અભ્યામી
લેખિકાના અવનોદકન-અનુભવને ય સમાવી લઈને પ્રસ્તુત વિષયમાં સારુ
માર્ગદર્શન આપે તેમ છે

કેન્સર શું છે? : શ્રી. સુમંત શાહ

ડો સુમંત શાહે લખેરી આ પરિચયપુસ્તિકા આ જીવનેશુ રોગ
અંગેની ઘણી જાણવાજોગ વીગતો સરન ભાષામાં સમગ્રવે છે આ રોગ
એવી નથી, તે સાધ્ય અને અસાધ્ય બે જાતનો છે, અજોપાગોના કેન્સરના
મારણો કયા હોય, તેની તપાસની રીત કઈ, રામગણુ ઉપાય હજી મળ્યો
નથી જેવી હકીકતો-વિચારણા અને મગે છે આ રોગ વિરોના શ્રામ
ખયાનો પણ રપટ કરાયા છે પુસ્તિકા ઉપયોગી નીવડે તેમ છે

દાંતની સલાખ : શ્રી. કોકિલાબહેન જાઈ

ડો કોકિલાબહેન જાઈએ લખેરી આ પરિચયપુસ્તિકા દાંતનુ સ્વરૂપ-
મંદસ્ત સૂચવીને તેના રોગો એના કારણુ અને દાંતરક્ષાના ઉપાયો સમગ્રવે
છે આ રણુ સમાજની સ્થિતિ લક્ષમાં રાખી કેનાક મૂચનેા અપાયા હોત
તેમજ અગ્રેજી શબ્દોની ગુજરાતીમાં સમગ્ર અપાર્થ હોત તો ૫૮ દંતુ
લેખિકાએ જાતતપાસની નોંધ પણ સમાવીને આ ઉપયોગી પુસ્તિકાને વધુ
સાર્થ જનાવી છે

કબ્જિયાત કેમ અટકાવશો? : શ્રી. મહેરવાન ભમગરા

‘મુધરેલા કહેવાતા’ દેશોની સહુથી મોટી ફરિયાદ વિષેની આ પરિચય પુસ્તિકા ખોરાક કઈ રીતે પચે છે અને કબ્જિયાત શું છે તે સમજાવીને એના કારણો તથા તેના નિવારણના ઉપાયો દાખવે છે. કબ્જિયાતના સ્વરૂપ-નિદાન વિષેના વ્યાપક જ્ઞમરૂપ રિચારોને નિરાધાર બતાવી લેખકે સાદા મૂળજૂત રૂપના ઉપાયો ચીખ્યા છે લેખકની વ્યવહારુ દૃષ્ટિ તેમા જણાશે સરળ ભાષામા મળતી આ પુસ્તિકા માર્ગદર્શક નીતરે તેવી છે.

જીંઘવાની કળા : શ્રી. મહેરવાન ભમગરા

અનિદ્રાનાં નિદ્રાન-ઉપાય દાખવીને જીંઘવાની કળા સમજાવતી આ પરિચયપુસ્તિકામાં શરીરસ્વાસ્થ્ય અને નિસર્ગોપચારના આ અનુભવી અભ્યાસી લેખકે હળવી રીતે આરંભ કરીને ત્રીજા ભાગનું જીવન આપણે જીધમા જ ગાળીએ છીએ એવું માર્મિક લખીને ઓછી જીધને શાપ ન સમજવા પણ કહ્યું છે. દવા, ચાન્ક્રોશી ન લેવા જણાવીને સાદા વ્યવહારુ ઉપાયો બતાવાયા છે. અનુભવ પછી ઉપાયો સૂચનાયા છે એ વિશેષતા લક્ષપાત્ર છે. નિરૂપણ સરળ અને રચિકર છે

કબ્જિયાત કેમ અટકાવશો? : શ્રી. ભૂપતરાય મો. દવે

શાસ્ત્રીય ભૂમિકા, વ્યવહારુ વિચારણા, ગોચ્ય માર્ગદર્શન અને સરળ રોમીથી ઉપયોગી નીતરે એના આ પુસ્તકમાં વીસ વર્ષોના અનુભવ-અભ્યાસ નો સારો પરિચય મળે છે. કબ્જિયાતના કારણો, તેનું સ્વરૂપ, તેની અસર, તેના નિવારણઉપાયો ન્યવસ્થિત રીતે સમજાવવાયા છે. ચિત્રો અને સુરપટ આસનતસરીરો પણ મુકાયા છે. પ્રશ્નોત્તરીની યોજના, દૈનિક આદ્યગને અનુલક્ષીને વ્યવહારુ માર્ગદર્શન, વ્યાયામ-નિસર્ગોપચારની વીગત-સમજૂતી આદિ પુસ્તકને માહિતીભર્યું કરે છે કેટલીક પુનરુક્તિ આવે છે, પણ આવા પુસ્તકમા તે ખાસ નહતી નથી ફોતરા, થૂડું, હાથ, હારા, શીશુ જેવી વસ્તુઓનો લાલ લેખકે સ્પષ્ટ કર્યો છે દર્દીઓની અનુભવ-કદાણીઓ દૂકાવાઈ હોત તો દષ્ટ થાત. હરસ રિગેર લેખકે પ્રગરણુ જમેરી આપ્યું છે. પુસ્તક એની વીગતો, વ્યવસ્થિત રજૂઆત અને સરળ લખાવટથી વ્યાપક ઉપયોગનું જણાય.

બહેનો માટે આસનો : શ્રી. ભૂપતરાય મો. દવે

આસનો ક્યારે કરાવ-ન કરાવ, આસનો કરતાં પહેલા શી વિધિ આવ-

રચક, ખોરાક કચો હિનામદ-એ બધું રપટ કરીને લેખકે મુરખ ચિત્રે સાથે વિવિધ આત્મનો અત્રે સમગ્રમાં છે. સ્ત્રીના સરીરસૌંદર્ય પ્રત્યેની વ્યાપક ખિનકાળજી બેનાં, ટૂંકાણમાં ઘણી માદિતી વ્યવસ્થિત રીતે આપતી આ પુસ્તિકા ગુજરાતી કુટુંબો અને શાળાઓમાં માર્ગદર્શક થશે એમ કહી શકાય. પંખાની પોશાકની દિમાયત પણ મહત્વની ગણાય. પરિચયપુસ્તિકા રૂપે બહાર આવતી આ મંચિકા લેખકનો અનુભવ-અભ્યાસ રજૂ કરે તેમ છે.

ઋણાર્થ : શ્રી. લાલશંકર મહેર

આપણી ઋણુઓનું આરોગ્યદૃષ્ટિથી સ્વરૂપ-મહત્વ દર્શાવીને આ નાની પણ સમગ્રવક્ષી અને માર્ગદર્શક પુસ્તિકામાં લેખકે આહાર-વિદ્યારની શાસ્ત્રીય વીગતો તથા વ્યવહારુ ઉપાયો સુબોધક રૂપે સમગ્રવેચ છે. આપણા મધ્યમ વર્ગને માર્ગસૂચન આપવાની દૃષ્ટિ છતાં એમાં મૌલિક વિચારણા પણ છે. શીખડને બદલે આયુર્વેદોક્ત 'રસાયા' જેવી બનાવટની સમજૂતી સાથેની ભવામણ, કે ગુજરાતે શિયાળામાં ચૂંકનું પાણી અગ્રભાવનાની પ્રસંગદર્શી દિમાયત, સંપત્ર વર્ગ માટે સૂચનનિર્દેશ કરીનેય મધ્યમ વર્ગ માટે તો શિયાળામાં કાપડુ-ગોળ જ હેતુસાધક એવી રપટ દોગવણી લક્ષ ખેંચશે. પારિભાષિક અને બીજા કેટલાક શબ્દપ્રયોગો સરળ કરાવા જરૂરી ગણાય. આ પુસ્તિકા સમગ્રવક્ષી, સારમાહી અને સરળ માર્ગ દાખવનારી હોવાથી વ્યાપક ઉપયોગને યોગ્ય અવશ્ય છે.

પ્રયોગો : શ્રી. વૈદ્ય મોહનલાલ ચૂ. ધામી

આયુર્વેદની બુમિકા સાચવતા આ મંથમાં ત્રણુઓ નેવું ઔષધિઓ, તે અંગે આવરક દ્રવ્યસામગ્રી તેની બનાવટની વીગતો ગિતાક્ષરી રૂપે સમગ્રવેચ છે. નિર્માણ, માત્રા, ગુણ, પથ એવો વ્યવસ્થિત ક્રમ લેખકે પ્રત્યેક ઔષધિ પરત્વે રાખ્યો છે. અંતમાં 'આટલું' માદ રાખજો' શીર્ષક બાધી લેખકે નાની-મોટી પ્રયત્નિ બાધિઓને અનુવક્ષીને એટલો નવ સરલ મુદ્દાઓ રજૂ કર્યા છે અનુભવ અને પ્રયોગનું વ્યવહારુ માર્ગસૂચન પણ અવારનવાર ગૂંથાયુ છે સમગ્રતથા આ ત્રય જાણકારો અને સરથાઓને વધુ ઉપયોગી થાય એવો ગણી શકાય.

અનુભવપોથી : શ્રી. વૈદ્ય મોહનલાલ ચૂ. ધામી

પોતાના ગુરુ વૈદ્ય કાલિદાસ પોપટભાઈ (દાદાજી)ના અનુભવોની રજૂઆત રૂપે આ મંથમાં લેખકે, વીતકોની કથની સહ અજ્ઞાતન રોગો તથા તેના

નિવારણની વીગતો પ્રસંગકથાનકની દો સમજતી છે. ઔપધિ : ઉપરાંત આદાર, વિહાર, વ્યાયામ, સંયમાદિ પર દાદાજીનો ઝોક રજૂ કરાયો છે. કેટલાંક ઔપધિ તેમજ ખાદ્યોની ખૂનાવટની વીગતો પણ મુદ્દાઈ છે. દેશી શેરીમાં રજૂ કરાયેલા આ અંચમાં લાખાગુદ્દિની થોડી વધુ ચીવટ રખાઈ હોત તો સારું. અહીં પ્રેરે તેવી લાખનાત્મક રજૂઆત હકીકતોને આજ્ઞાદતી નથી એ શુભ પ્રાસંગ ગણાય.

દાદાજીનું વૈદુઃ શ્રી. વૈદ્ય મોહનલાલ ચૂ. ધામી

‘સાયથી રાખો’ શ્રેણીનું આ વધુ પુસ્તક રસપ્રદ અનુભવોના વચ્ચે વચ્ચે બપોલ સદિત, નાના-મોટાં તેત્રીસ દર્દો વિશેની રજૂઆત કરે છે. લેખકના શુભ દાદાજીના અનુભવો અને તેમનું પચદશન તેમાં સર્માંવાયેલ છે, પ્રત્યેક રોગ અંગે વિવેચન, કારણ, લક્ષણ અને ઔપધયોગ એવી વ્યવસ્થિત ભૂમિકા લેખકે અપનાવી છે. આપણા દેશના સંજોગોને અનુરૂપ આયુર્વેદ-તંત્રીની જ્ઞાનને રજૂ કરતા ઉપરના બેક અને આ અંચ આપીને લેખકે તેના પ્રત્યે વિશ્વાસ ફરી સ્થાપવા તથા અનુભવકથની દ્વારા તેમજ શાસ્ત્રીય વીગતોની પૂરણી દ્વારા તેને લોકપ્રિય અને વ્યાપક કરવા સન્નિધ પ્રયત્ન કર્યો છે. ‘અનુભવ પૌથી’ તથા ‘દાદાજીનું વૈદુ’ તો રસિક વાચન પણ વિશેષમાં આપી રહે છે.

આસન અને આરોગ્ય: શ્રી. હરકિશનદાસ ડી. ગાંધી

ડૉક્ટર હરકિશનદાસ ગાંધીએ લખેલું આ પુસ્તક આ વર્ષે મુદ્દાગ-વપારા સાથે ત્રીજી આવૃત્તિ પામ્યું છે, એ એની લોકપ્રિયતા-ઉપયોગિતા મુદ્દા છે. આપણા અનુભવોનું આરોગ્યદર્શિએ મદત્ત, એનો સાચો ઉપયોગ, વ્યાયામનું અતિરક્તન સમું મૂલ્ય, એના વ નિયમનું મરત્ત, કુદરતી ઉપચાર કેન્દના દર્દીઓનાં બપોલ, આદારવિહારની વીગતો, વ્યાપક રોગોના પંચાંગ, ચિત્રો સાથે આસનોની રજૂઆત, વગેરે વીગતો અહીં સમાવ્યાઈ છે. સરળ શૈલીમાં લખાયેલું આ પુસ્તક લોકપ્રિય નીતરે એવું ખરું.

ચિષ્ટ અને સંનિદ નીવડ્યો છે. આવા ક્રયોનો સારોદ્ધાર નાના કદમાં બહાર મુકાય તો નિઃશ્વાસુઓને તે અવશ્ય ઉપયોગી થાય.

ઘરગથ્થુ હવાઓ : અનુ૦ શ્રી. હરિભાઈ ત્રિવેદી-રંગુલાલ શાહ
હૃષીકેશના સ્વામીશ્રી (પૂર્વોત્તરના ઘાતર) શિવાનંદ સરસ્વતીના પુસ્તક
Practical Household Remediesના હિંદી અનુવાદ પરથી ગુજ-
રાતી ભાષામાં રજૂ કરાયેલી આ પુસ્તિકા આ વર્ષે બીજી આવૃત્તિ પામે છે.
પાશ્ચાત્ય તબીબી ક્ષેત્રે સંશોધક તરીકે ખુબ કાર્ય કરી ચૂકેલા અભ્યાસી ઘાતર
અહીં આપુર્વેદ પદ્ધતિએ માર્ગદર્શન આપે છે તે વિશિષ્ટતા છે. પરિચિત
ચીજોના ઓષધગુણો અને સાદી ઉપાયમયના મુતિને ઘરગથ્થુ ઉપયોગની મ
કદે તેમ છે. અનુવાદ સ્પષ્ટ છે. કેટલીક પુનરુક્તિ અને મુદ્રણમૂલ્ય નિવારવા-
નું ખરી.

વર્ષ; ૧૯૬૧ : સમીક્ષિત ગ્રંથોની યાદી

ક્રમ	અંથ	લેખક-સંપાદક-અનુવાદક	પ્રકાશક-પ્રાપ્તિસ્થાન	મૂલ્ય નોંધપૂર્વક
૧	પુત્રરણિ	સ્વ. શ્રી કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	વોરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ-૨	૪-૦૦
૨	આત્મા	શ્રી. 'હિયનમ્'	'કવિયોગ'વતી (લિપિની પ્રિન્ટરી) શ્રી. સુરેશ	૪
૩	ગુલસીદલ	શ્રી. સુદેશજી ગા. ભેટાઈ	પ. દલાલ, મુંબઈ-૨	૨-૫૦
૪	ગદ્યનવી	શ્રી. નાથલાલ દવે	આર. આર. રોડ, મુંબઈ-૨	૩-૦૦
૫	દિગિત	શ્રી. હેમન્ટ દેસાઈ	ગુર્જરમંથ રત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ	૨-૫૦
૬	મહેક	શ્રી ગની દહીંવાલા	(પ્રા.) વોગ એન્ડ કંપની, મુંબઈ-૨	૩-૦૦
૭	નહિતા	શ્રી. વિનોદ અધ્વર્યુ	હરિહર પુસ્તકાલય, સુરત	૨-૦૦
૮	પંચામૃત	શ્રી બટુકરાવ પંડ્યા	ગુર્જર અંથ રત્ન, અમદાવાદ	૧-૦૦
૯	ખગિત સમર્ણા	શ્રી. સાલિક પોપટિયા	લેખક : હસુરિયા ચોક, લાવનગર	૨-૦૦
૧૦	દીપન્ત્યોતિ	શ્રી. અમીદાસ કાવુકિયા	પાકિસ્તાન ગુજરાતી પબ્લિકશન હાઉસ, કરાંચી	૩-૦૦
૧૧	મંદાર	શ્રી. કુસુમબહેન દોકર	આર. આર. રોડ, મુંબઈ	૩-૫૦
૧૨	અર્ચના	શ્રી. સુરેશબહેન મળમુંદાર	(પ્રા.) ગુજરાત પુસ્તકાલય સંભાળક સહકારી મંડળ, વડોદરા	૨-૦૦
			ગુર્જર અંથ રત્ન, અમદાવાદ	૨-૫૦

ક્રમ.	અંક	લેખક સંપાદક-અનુવાદક	પ્રકાશક-પ્રાપ્તિસ્થાન	મૂલ્ય તાંકાપૃષ્ઠ
૧૩	પ્રદાન	શ્રી. છોટાલાલ ધ. ચેકડી	" " "	૧-૨૫ ૧૭
૧૪	આમાસા	શ્રી. સુધીર દેસાઈ	જેન. એમ. ત્રિપાઠી, મુંબઈ	૧-૫૦ ૧૮
૧૫	ખંડકાવ્ય ચતુર્થ	શ્રી. સવનંદી મુનિશ્રી	શેક નેસિંગબાઇ પોઆલાન, તમિયાની પોળ,	-
		છોટાલાલજી	સારંગેનુર, અમદાવાદ	૦-૩૪ ૧૮
૧૬	શ્રી સત્યનારાયણકથા-કાળમા	શ્રી નર્મદાશંકર જી દેસાઈ	લેખક : ૨૨, સ્ટેશનરોડ, વીણીવાકમ (મ.ત્સ)	૦-૫૦ ૧૮
૧૭	સાંબિધ	શ્રી હસિત ખૂચ	ગુર્જર ગ્રંથ રત્ન, અમદાવાદ	૨-૫૦ ૧૮
૧૮	આલાપ (બીજી આવૃત્તિ)	શ્રી. પિત્રાકિન્ દાકર	વેરા ઝોન્ડ કંપની, મુંબઈ-૨	૩-૦૦ ૨૦
	અનુવાદ			-
૧૯	ઉમર ખયામની રુખાવત	શ્રી. શરીકાન્ત નીનકડ	(પ્રા) ગુર્જર ગ્રંથ રત્ન, અમદાવાદ	૧-૭૫ ૨૦
૨૦	છટોચ ઉપનિષદ	શ્રી વાસુદેવ મ જોષી	સચ્ચં સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યો-૧૫, અમદાવાદ	૫-૦૦ ૨૧
૨૧	સુભાષિત રત્નમાળા	—	" " " "	૦-૬૦ ૨૧
૨૨	ચારુ ચરો	શ્રી સુરેશ ત્રિવેદી	" " " "	૦-૨૫ ૨૧
૨૩	સંક્રાવલિ	શ્રી સ્વામી આત્માનંદ ગિરિ	" " " "	૦-૪૦ ૨૧
૨૪	નનમન્ન પ્રયોગાવલિ	શ્રી રમણનાથ કે શાસ્ત્રી	લેખક. પંકજ સોમાપટ્ટી, અમદાવાદ-૭	-
૨૫	નારલક્રિસત્ર	શ્રી. શિવાનંદ અધ્યયન	શિવાનંદ સાહિત્ય પ્રસાર અભિતિ, શિવાનંદનગર	૨-૦૦ ૨૨
	સંપાદન			-
૨૬	ચન્દ્રતાસાપ્થાન (ત્રિમાસિક)	શ્રી અર્જુનરામ રાણ-ધીરુભાઈ દાકર	ગુર્જર ગ્રંથ રત્ન, અમદાવાદ	૨-૦૦ ૨૩

ક્રમ	પ્રથ	લેખક-સંપાદક-અનુવાદક	પ્રકાશક-પ્રાપ્તિસ્થાન	મૂલ્ય નોંધપૂરક
૨૭	અન્નદાસ આપ્પાન (.)	શ્રી. ઉશ્વરલાલ ર. દવે-		
		રમેશ મ. શુક્લ	પોપુલર લુક્ટોર, સુરત	૭-૫૦ ૨૩
૨૮	રસિકવંશ (દયારામ)	શ્રી. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી	ગુર્જર ગ્રંથાલય, અમદાવાદ	૪-૦૦ ૨૪
૨૯	જંબૂવામી રાસ (યશોવિજય)	શ્રી. રમણલાલ ચી. શાહ	શ્રી. ભાર્ગવદભાઈ ન. ઝવેરી, સુરત	૨-૦૦ ૨૪
૩૦	શામળ	શ્રી. 'અનામી' (સ્વનિર્મિત પોલ)	ચેતન પ્રકાશન, વડોદરા	૨-૫૦ ૨૫
૩૧	દયારામ	શ્રી. ભોગીલાલ જ. સાહેસરા	" " "	૨-૫૦ ૨૫
૩૨	પદ્યઅને પોયજ્ઞા (નંદાનાલાલ)	શ્રી. શિવરાંકર પ્રા. શુક્લ	મહાકવિ નંદાનાલાલ સ્મારકસમિતિ, ૪૧, પરિ-	
૩૩	વાદન (પુ. જો. ભાઈ)	શ્રી. કૃષ્ણકાન્ત કણીઆ	મલ સોસાયટી, અમદાવાદ-૬	૨-૫૦ ૨૬
૩૪	સંગીતો અને લોક-ગીતોની ગૂંથણી	શ્રી રંભાળહેન માધી	વાર્તાલેખક પરિષદ, ચંદ્રોદય સોસાયટી,	૧-૦૦ ૨૬
૩૫	જાદવાસ્થળી (ફલપતરામ)	શ્રી. હસિન ખૂસ	અમદાવાદ-૧૪	(સભ્યદી)
૩૬	સુવર્ણરેખા	શ્રી. શિવકુમાર જોષી	ભારતી સા. સંઘ, અમદાવાદ	૨-૫૦ ૨૭
૩૭	વિનાશને પથે	શ્રી. ધીરુળહેન પોલ	બાણગોવિન્દ પ્રકાશન, અમદાવાદ	૨-૫૦ ૨૭
૩૮	પ્રેક્ષક માફ કરે	શ્રી. રંભાળહેન માધી	નાટક	
			સ્વાતિ પ્રકાશન, મુંબઈ	૨-૫૦ ૨૮
			એન. એમ. ત્રિપાઠી, મુંબઈ	૨-૫૦ ૨૯
			વેરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ	૪-૦૦ ૩૦

ક્રમ.	અં. અથ	લેખક-સંપાદક-અનુવાદક	પ્રકાશક-પ્રાપ્તિસ્થાન	મૂલ્ય નોંધવું
૧૭	પ્રદાન	શ્રી. હોટાલાલ ધ. ચેકડી	" " "	૧-૨૫ ૧૭
૧૪	આકાશ	શ્રી. સુધીર દેસાઈ	એન. એમ. ત્રિપાઠી-મુંબઈ	૧-૫૦ ૧૮
૧૫	ખંડાજ્ય ચતુષ્ય	શ્રી. સદાનંદી મુનિશ્રી	શેક બેલિંગલાઈ પોયાલાવ, તાંજિયાની પોળ,	- ૧
		હોટાલાલજી	સારંગપુર, અમદાવાદ	૦-૩૫ ૧૮
૧૬	શ્રી સ્તવનારાયણ કથા-કાવ્યમાં	શ્રી. નર્મદાચંદ્રજી દેસાઈ	લેખક : ૨૨, રેશનરોડ, પીટી-પાકમ (મદ્રાસ)	૦-૫૬ ૧૮
૧૭	સામિય	શ્રી હસિત ખૂચ	ગુર્જર અંથ રત્ન, અમદાવાદ	૨-૫૦ ૧૮
૧૮	આશાપ (બીજી આવૃત્તિ)	શ્રી. પિતાકિન્ન હાકર	વોરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ-૨	૩-૦૦ ૨૦
	અનુવાદ			-
૧૯	ઉમર ખાયામની રુબાયત	શ્રી. શક્તીકાન્ત નીનકઠ	(પ્રા.) ગુર્જર અંથ રત્ન, અમદાવાદ	૧-૭૫ ૨૦
૨૦	હોટાજી ઉપનિષદ	શ્રી. વાસુદેવ મ જોશી	સમૃદ્ધ સાહિત્ય વર્ક કાર્યાલય, અમદાવાદ	૫-૦૦ ૨૧
૨૧	સુભાષિત રત્નમાળા		" " "	૦-૬૦ ૨૧
૨૨	આરુ ચર્ચા	શ્રી સુરેશ ત્રિવેદી	" " "	૦-૨૫ ૨૧
૨૩	સૂત્રાવલિ	શ્રી. સ્વામી આત્માનંદગિરિ	" " "	૦-૨૫ ૨૧
૨૪	નરમન પ્રયોગાવલિ	શ્રી રમણલાલ ક શાસ્ત્રી	લેખક : પંકજ સોમાયદી, અમદાવાદ-૭	૦-૪૦ ૨૧
૨૫	નારદભક્તિસૂત્ર	શ્રી. શિવાનંદ અપ્પુ	શિવાનંદ સાહિત્ય પ્રસાર સમિતિ, શિવાનંદનગર	- ૨૨
	સંપાદન			૨-૦૦ ૨૨
૨૬	ચન્દ્રકાસાખ્યાન (ત્રિમાસિક)	શ્રી. વ્યનંતરાય રાજ-ધીરુભાઈ હાકર	ગુર્જર અંથ રત્ન, અમદાવાદ	૨-૦૦ ૨૩

મૂલ્ય નોંધ	પૃષ્ઠ
૬-૫૦	૪૪
૪-૫૦	૪૬
૧૩-૦૦	૪૬
૪-૦૦	૪૭
૨૩-૦૦	૪૮
૭-૫૦	૪૯
૭-૦૦	૫૦
૫-૦૦	૫૧
૩-૭૫	૫૧
૫-૨૫	૫૨
૭-૨૫	૫૨
૫-૨૫	૫૩
૪-૦૦	૫૪
૫-૦૦	૫૪
૪-૦૦	૫૪
૩-૫૦	૫૫
૭-૭૫	૫૫
૮-૦૦	૫૬

પ્રકાશક-પ્રાપ્તિસ્થાન	મૂલ્ય નોંધ
વોરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ	૬-૫૦
સ્વાતિ પ્રકાશન, મુંબઈ	૪-૫૦
ભારતી સાહિત્યસંઘ, અમદાવાદ	૧૩-૦૦
સ્વાતિ પ્રકાશન, મુંબઈ	૪-૦૦
આર. આર. શેઠ, મુંબઈ	૨૩-૦૦
સ્વાતિ પ્રકાશન, મુંબઈ	૭-૫૦
ગુર્જર પ્રેસર્સ, અમદાવાદ	૭-૦૦
રવાણી પ્રકાશન, "	૫-૦૦
સ્વાતિ પ્રકાશન, મુંબઈ	૩-૭૫
ગુર્જર પ્રેસર્સ, અમદાવાદ	૫-૨૫
ભારતી સા. સંઘ, "	૭-૨૫
સ્મૃતિ સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ	૫-૨૫
નવયુગ પુસ્તકબંધાર, રાજકોટ	૪-૦૦
હરિહર પુસ્તકાલય, સુરત	૫-૦૦
આર. આર. શેઠ, મુંબઈ-૨	૪-૦૦
હરિહર પુસ્તકાલય, સુરત	૩-૫૦
સ્મૃતિ પ્રકાશનમંદિર, મુંબઈ	૭-૭૫
" " " " " "	૮-૦૦

લેખક-સંપાદક-અનુવાદક	પ્રકાશક-પ્રાપ્તિસ્થાન
શ્રી. ચંદ્રવદન શુક્લ	વોરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ
શ્રી. મનસુખલાલ મો. જવેરી	સ્વાતિ પ્રકાશન, મુંબઈ
શ્રી. દેવશંકર મહેતા	ભારતી સાહિત્યસંઘ, અમદાવાદ
શ્રી. ચન્દ્રશંકર બક્ષી	સ્વાતિ પ્રકાશન, મુંબઈ
શ્રી. સારંગ બારોડ	આર. આર. શેઠ, મુંબઈ
શ્રી. શિવકુમાર જોષી	સ્વાતિ પ્રકાશન, મુંબઈ
શ્રી. જળા કોઠાર	ગુર્જર પ્રેસર્સ, અમદાવાદ
શ્રી. જળા કોઠાર	રવાણી પ્રકાશન, "
શ્રી. મોહનભદ્ર મોહન	સ્વાતિ પ્રકાશન, મુંબઈ
શ્રી. રતિલાલ જી. શાહ	ગુર્જર પ્રેસર્સ, અમદાવાદ
શ્રી. રૂક્માદેવ બ્રહ્મભટ્ટ	ભારતી સા. સંઘ, "
શ્રી. પ્રાણી પટેલ	સ્મૃતિ સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ
શ્રી. દામુ સાંગાણી	નવયુગ પુસ્તકબંધાર, રાજકોટ
શ્રી. ગુલાબ	હરિહર પુસ્તકાલય, સુરત
શ્રી. ગુલાબ	આર. આર. શેઠ, મુંબઈ-૨
શ્રી. ગુલાબ	હરિહર પુસ્તકાલય, સુરત
શ્રી. હરિલાલ ઉપાધ્યાય	સ્મૃતિ પ્રકાશનમંદિર, મુંબઈ
શ્રી. 'પરિભવ'	" " " " " "

ક્રમ	અંક	પ્રકાશક-પ્રાપ્તિસ્થાન
૫૫	૨૫	વોરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ
૫૬	૨૬	સ્વાતિ પ્રકાશન, મુંબઈ
૫૭	૨૭	ભારતી સાહિત્યસંઘ, અમદાવાદ
૫૮	૨૮	સ્વાતિ પ્રકાશન, મુંબઈ
૫૯	૨૯	આર. આર. શેઠ, મુંબઈ
૬૦	૩૦	સ્વાતિ પ્રકાશન, મુંબઈ
૬૧	૩૧	ગુર્જર પ્રેસર્સ, અમદાવાદ
૬૨	૩૨	રવાણી પ્રકાશન, "
૬૩	૩૩	સ્વાતિ પ્રકાશન, મુંબઈ
૬૪	૩૪	ગુર્જર પ્રેસર્સ, અમદાવાદ
૬૫	૩૫	ભારતી સા. સંઘ, "
૬૬	૩૬	સ્મૃતિ સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ
૬૭	૩૭	નવયુગ પુસ્તકબંધાર, રાજકોટ
૬૮	૩૮	હરિહર પુસ્તકાલય, સુરત
૬૯	૩૯	આર. આર. શેઠ, મુંબઈ-૨
૭૦	૪૦	હરિહર પુસ્તકાલય, સુરત
૭૧	૪૧	સ્મૃતિ પ્રકાશનમંદિર, મુંબઈ
૭૨	૪૨	" " " " " "

ક્રમ	શ્રેય	લેખક-સંપાદક-અનુનાદક	પ્રકાશક-પ્રાપ્તિસ્થાન	મૂલ્ય નોંધપૃષ્ઠ
૩૯	નમ્મી નાચરવેલ	શ્રી. ધીરુખલેન પટેલ	એન. એમ. ત્રિપાઠી, મુંબઈ	૨-૫૦ ૩૧
૪૦	કોપ્રાનાં જળ	શ્રી. વજુભાઈટાંક-ચોતિવેલ	દરિદ્ર પુસ્તકાલય, સુરત	૩-૫૦ ૩૧
૪૧	નાટ્યકુસુમો	શ્રી. મધુસૂદન પારેખ	ગુર્જર મંથરણ, અમદાવાદ	૩-૦૦ ૩૨
૪૨	નેનાઅભિનેતા	શ્રી. જયંતી પટેલ	સ્વાતિ પ્રકાશન, મુંબઈ	૨-૫૦ ■
૪૩	સુખની શોધ	શ્રી. કવિશ્રી ચોવિન્દરાય મો. બાસ	કલામંદિર, નડિયાદ	૧-૫૦ ૩૩
૪૪	છાન એ કાલ્ય છે	શ્રી. મનમયાચ પરીખ	લેખક; ૪૧, કૃષ્ણનગર, અમદાવાદ-૧૦	૧-૨૫ ૩૪
રૂપાન્તર-અનુવાદ				
૪૫	રાખની દોર અને માળનાં ચક્ર	શ્રી. પરમશુભ પડયા	એન. એમ. ત્રિપાઠી, મુંબઈ	૩-૦૦ ૩૪
૪૬	કુહીનોવર અને બીજાં નાટ્યાં	શ્રી. ભાષનાલ પ્ર. મોહાલી	ગુર્જર મંથરણ, અમદાવાદ	૩-૦૦ ૩૫
૪૭	આંતરરાષ્ટ્રીય એકાદ્રીઓ	શ્રી. સુનીવાસ મરિયા	વોરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ	૪-૦૦ ૩૬
૪૮	શાસ પસદ	શ્રી. 'સુન્દરમ'	રવાણી પ્રકાશન, અમદાવાદ	૨-૫૦ ૩૭
૪૯	શકુન્તલા	શ્રી. જસવંત શાહર	ગુર્જર મંથરણ, અમદાવાદ	૨-૫૦ ૩૮
૫૦	ઓયોસો	શ્રી. જયંત પટેલ	પોપુલર કુલ્ટરોર, સુરત	૧-૭૫ ૩૮
૫૧	નાટક બેસી મધુ	શ્રી. વજ મ. કોપ્રા	અયોધ પ્રકાશન, પૂના	૦-૫૦ ૩૯
નવસકથા				
૫૨	અંતરપદ	શ્રી. 'રમેશ્વરશિખ'	વોગ એન્ડ કંપની, મુંબઈ	૫-૦૦ ૩૯
૫૩	પુત્રનાં એપાજ (૧-૨)	શ્રી. હર્ષદ પેટલીકર	આર. આર. શેઠ, મુંબઈ	૧૧-૦૦ ૪૧
૫૪	મનપાનનાર	શ્રી. પન્નાલાલ પટેલ	દરિદ્ર પુસ્તકાલય, સુરત	૧-૨૫ ૪૩

ક્રમ	અંથ	લેખક-સંપાદક-અનુવાદક	પ્રકાશક-પ્રાપ્તિસ્થાન	મૂલ્ય નોંધપૂર્ણ
૬૧	પલાડનાં પુષ્પો (સંશેષ)	શ્રી. સ્વ. રમણલાલ વ. દેસાઈ	" " "	૨-૦૦ ૬૫
૬૨	પાતાળનાં પાણી (બીજાઆવૃત્તિ) શ્રી. ગુણવંતરામ આચાર્ય	શ્રી. ગુણવંતરામ આચાર્ય	નવયુગ પુસ્તકલગાર, રાજકોટ	૩-૦૦ ૬૫
૬૩	દીવાન અમરજી (બીજાઆવૃત્તિ) શ્રી. સ્વ. ચંદુલાલ જે. વ્યાસ	શ્રી. સ્વ. ચંદુલાલ જે. વ્યાસ	ગાંડીવ સા. મંદિર, સરત	૫-૦૦ ૬૬
અનુવાદ-રૂપાંતર				
૬૪	આરણ્યક	શ્રી. ચન્દ્રાન્ત મહેતા	વોરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ	૫-૦૦ ૬૬
૬૫	ધીર વહે છે દોન	નર્વશી સુરેશ જોષી-રમણુ લાલ પાઠક-જ્યન્ત પાઠક	ચોતન પ્રકાશન, વડોદરા	૧૬-૦૦ ૬૬
૬૬	(સામ, ૧-૨-૩/૪)	શ્રી. પ્રબોધ ચોક્સી	ક્ષત પ્રકાશન, વડોદરા	૨-૦૦ ૬૭
૬૭	ગરીબનો મરો	શ્રી. હરીન્દ્ર હવે	વોરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ	૧-૫૦ ૬૮
૬૮	ધરતીનાં છાતુ	શ્રી. હર્ષિર પંચોળી	સ્વાણી પ્રકાશન, અમદાવાદ	૨-૦૦ ૬૮
૬૯	૧૬ અંતે કળા	શ્રી. મોહનલાલ ચૂ. ધામી	નવયુગ પુસ્તકલગાર, રાજકોટ	૨-૫૦ ૭૦
૭૦	ગીણાના તાર તડતા ગ્હી ગયા !	શ્રી. મુભદ્રા ગાંધી	આર. આર. શેઠ, મુંબઈ-૨	૫-૫૦ ૭૦
૧૦૦	દિલ્લા			
વાર્તા				
૧૦૧	સંધરંગ	શ્રી. 'ધૂમ્રેતુ'	ગુર્જર અંચરલ અમદાવાદ	૩-૦૦ ૭૧
૧૦૨	હૃદયદાન	શ્રી. લગવતીકુમાર શર્મા	હરિહર પુસ્તકાલય, સરત	૪-૦૦ ૭૨
૧૦૩	નીલ ગંગનાં પંખી	શ્રી. પીતામ્હર પટેલ	હરિહર પુસ્તકાલય, સરત	૪-૨૫ ૭૩
૧૦૪	જોક સાંજની મુલાકાત	શ્રી. ચન્દ્રાન્ત બક્ષી	સ્વાતિ પ્રકાશન, મુંબઈ	૪-૫૦ ૭૪

ક્રમ	અર્થ	લોખંડ-સંપાદક-અનુવાદક	પ્રકાશક-પ્રાપ્તિસ્થાન	મૂલ્ય નોંધપૂર્ણ
૭૩	મુખેત સદા મગલમ (બીજી આટલિ) શ્રી સારગ બારોડ	શ્રી સારગ બારોડ	આર આર શેઠ, મુંબઈ-૨	૪-૦૦ ૫૬
૭૪	નિઃશીતા દેરા (ત્રીજી આટલિ) શ્રી સારગ બારોડ	શ્રી સારગ બારોડ	" " " " "	૪-૦૦ ૫૬
૭૫	મનતસ્ય (બીજી)	શ્રી ગુણવતરાય આચાર્ય	લરિકરે પુસ્તકાલય, સુરત	૫-૫૦ ૫૬
૭૬	સમીપદન (બીજી)	શ્રી સ્વ 'શયદા	આર આર શેઠ, મુંબઈ-૨	૧-૦૦ ૫૭
૭૭	ભિર્મિ અને આસા (ત્રીજી)	શ્રી સારગ બારોડ	આર આર શેઠ, મુંબઈ-૨	૩-૭૫ ૫૭
૭૮	કચુડી ખપ (બીજી)	શ્રી સિલકુમાર જોષી	સ્વાતિ પ્રકાશન, મુંબઈ	૮-૦૦ ૫૭
૭૯	પાપ્તે બારણે (ચોથી)	શ્રી પન્નાલાલ પટેલ	ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ	૭-૧૫ ૫૭
૮૦	પ્રામખદેવી (૨ વ દે)-સંદેષ	શ્રી અનંતરાય મ રાજ	આર આર શેઠ, મુંબઈ-૨	૫-૭૫ ૫૮
૮૧	કાલિયા (સંદેષ) (બીજી આટલિ) શ્રી	શ્રી સ્વ રમણલાલ વ દેસાઈ	વોરા ઝોન ક પત્રી, મુંબઈ-૨	૨-૦૦ ૫૮
૮૨	ગુર્જરપતિ મનતાળદેવ (૧-૨) શ્રી	શ્રી 'ધૂમરેન્દ્ર'	ગુર્જર પ્રથરત્ન, અમદાવાદ	૧-૦૦ ૫૮
૮૩	જૂત રડે બેકાર	શ્રી ગુણવતરાય આચાર્ય	" " " "	૫-૦૦ ૬૦
૮૪	અર્જુનદેવ	શ્રી ગુણવતરાય આચાર્ય	આર. આર. શેઠ, મુંબઈ-૨	૫-૦૦ ૬૦
૮૫	અનંત ચાવડા	શ્રી ગુણવતરાય આચાર્ય	ગુર્જર પ્રથરત્ન, અમદાવાદ	૫-૦૦ ૬૧
૮૬	રૂખન લાખા	શ્રી ગુણવતરાય આચાર્ય	" " " "	૬-૫૦ ૬૨
૮૭	રત્ન કે અનંતસર	શ્રી 'જયભિખુ'	શ્રી જીવનભણિદ્રસ્ટ, દિલીદત્વાબજાલાર, અમદાવાદ	૭-૦૦ ૬૩
૮૮	ગોરી ધીર ચેનો	પદ્મસેના	નવયુગ પુસ્તકાલય, રાજકોટ	૬-૨૫ ૬૪
૮૯	ગોરી ધીર ચેનો	દત્તા મહાત્મા	" " " "	૬-૨૫ ૬૪
૯૦	મહાઅમદામ ચાણક્ય (સંદેષ) શ્રી	શ્રી 'ધૂમરેન્દ્ર'	વોરા ઝોન ક પત્રી, મુંબઈ-૨	૨-૦૦ ૬૫

ક્રમ	અર્થ	લેખક-સંપાદક-અનુવાદક	પ્રકાશક-પ્રાપ્તિસ્થાન	મૂલ્ય નોંધપૂર્વક
૯૧	પ્રાણના પુરો (સકેપ)	શ્રી. સ્વ. રમણલાલ વ. દેસાઈ	" " "	૨-૦૦ ૬૫
૯૨	પાતાળના પાણી (બીજાઆગ્નિ)	શ્રી. ગુણવતરાય આચાર્ય	નવયુગ પુસ્તકલંકાર, રાજકોટ	૩-૦૦ ૬૫
૯૩	દીવાન અમરજી (બીજાઆકૃતિ)	શ્રી. સ્વ. ચંદુલાલ જી. બાસ	ગાંધીવ સા. મદિર, સુરત	૫-૦૦ ૬૬
અનુવાદ-રૂપાન્તર				
૯૪	આરણ્યક	શ્રી. ચન્દ્રકાન્ત મરેતા	વોરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ	૫-૦૦ ૬૬
૯૫	ધીરે વહે છે દોન	સર્ગશી સુરેશ જ્યેષ્ઠી-રમણ	ચેતન પ્રકાશન, વડોદરા	૧૧-૦૦ ૬૬
	(ભાગ, ૧-૨-૩/૪)	લાલ પાંક-જ્યેષ્ઠ પાંક		
૯૬	ગરીબો મરે	શ્રી પ્રભોધ ચોકસી	અમર પ્રકાશન, વડોદરા	૨-૦૦ ૬૭
૯૭	ધરતીનાં છારુ	શ્રી. હરીન્દ્ર હંવે	વોરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ	૧-૫૦ ૬૮
૯૮	ફલ અતે કળા	શ્રી. કૃષ્ણ પંચોળી	સ્વામી પ્રકાશન, અમદાવાદ	૨-૦૦ ૬૮
૯૯	વીણાના તાર તૂટતા રહી ગયા!	શ્રી મોહનલાલ ચૂ. ધામી	નવયુગ પુસ્તકલંકાર, રાજકોટ	૨-૫૦ ૭૦
૧૦૦	દિન્યા	શ્રી. સુભદ્રા ગાંધી	આર. આર. શેઠ, મુંબઈ-૨	૫-૫૦ ૭૦
વાર્તા				
૧૦૧	સોંપરંગ	શ્રી 'ધૃમજેતુ'	ગુજર અથરન અમદાવાદ	૩-૦૦ ૭૧
૧૦૨	હૃદયધન	શ્રી. ભગવતીકુમાર શર્મા	હરિહર પુસ્તકાલય, સુરત	૪-૦૦ ૭૨
૧૦૩	નીલ ગગનનાં પંખી	શ્રી. પીતામ્બર પટેલ	હરિહર પુસ્તકાલય, સુરત	૪-૨૫ ૭૩
૧૦૪	એક સાંજની મુવાકાત	શ્રી. ચન્દ્રકાન્ત બક્ષી	સ્વામી પ્રકાશન, મુંબઈ	૪-૫૦ ૭૪

ક્રમ	પ્રથમ	લેખક-સંપાદક-અનુવાદક	પ્રકાશક-પ્રાપ્તિસ્થાન	મૂલ્ય	નોંધપૂર્ણ
૧૦૫	હજી તે રાત બાણી છે.	શ્રી. ડી. પી. સુસક	ભારતી સા. સંઘ, અમદાવાદ	૩-૭૫	૭૫
૧૦૬	તન્ની સ્વામા	શ્રી ચારંગ બોરોડ	આર. આર. રોડ, મુંબઈ	૪-૨૫	૭૬
૧૦૭	મીન બધાણી	શ્રી સરોજ પાઠક-રમણનાથ પાઠક	દરિદ્ર પુસ્તકાલય-સુરત	૪-૦૦	૭૬
૧૦૮	નાના મરોડ	ત્રી મોહનભાઈ માકડ	સ્વાતિ પ્રકાશન, મુંબઈ	૪-૫૦	૭૮
૧૦૯	સેતુ અને સરિતા	શ્રી વજુભાઈ ટાક	દરિદ્ર પુસ્તકાલય, સુરત	૪-૦૦	૭૮
૧૧૦	મેગાના પખી	શ્રી ભાગુરાજ જો બ્યાસ	ભારતી સા. સંઘ, અમદાવાદ	૪-૫૦	૭૯
૧૧૧	મહેરના સાથી	શ્રી બળવત નાયક	" " "	૫-૦૦	૭૯
૧૧૨	વહતા પાણી	શ્રી નાનુભાઈ નાયક	અરજોદય કાર્યાલય, સુરત	૨-૫૦	૮૦
૧૧૩	ઉના અરમાન	શ્રી ધીરજીભાઈ પોરબ	અંતિ સા. મંદિર, મુંબઈ	૪-૫૦	૮૦
૧૧૪	મા, તું કેળી કીંગની?	શ્રી પદ્મા કુલિયા	નવયુગ પુસ્તકાલય, રાજકોટ	૪-૦૦	૮૧
૧૧૫	દો છોદરી	શ્રી ગુણવંતરય આચાર્ય	દરિદ્ર પુસ્તકાલય, સુરત	૪-૫૦	૮૧
૧૧૬	રેનીના કંઠરા	શ્રી દરિદ્રસાહ કા. આચાર્ય	નવયુગ પુ. ભા.ર, રાજકોટ	૨-૫૦	૮૨
૧૧૭	૩ ને મારી શ્રીમતી	શ્રી દામુ સાગાડી	" " "	૩-૦૦	૮૨
૧૧૮	ત્રણ રસદાન	શ્રી ચૂનીનાથ ન. રાહ	સસ્તુ સા. કાર્યાલય, અમદાવાદ	૩-૦૦	૮૨
૧૧૯	નવરાત્રી રાતો(નોંધ આપતિ)	શ્રી મોહનનાથ ચૂ. ધાભી	નવયુગ પુસ્તકાલય રાજકોટ	૨-૦૦	૮૩
૧૨૦	પીતાંબર વાતલિમંત્ર	શ્રી પીતાંબર પટેલ	વોરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ	૩-૫૦	૮૩

૧૨૧ અંતરનાં અગ્રી

૧૨૨ આયખાનાં ઓહથુ

૧૨૩ ઝરથુ ઝરથુના નીર

૧૨૪ ધારાપુરીતો ખળતો (૧-૨) શ્રી. રામુ હક્કર

શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતા

શ્રી. 'શાન્તમ'

શ્રી 'શાન્તમ'

ભારતી " સધ, અમદાવાદ

હરિહર પુસ્તકાલય, સુરત

પ્રગતિ સાહિત્યમંદિર, સુરત

" " " "

ભારતી " સધ, અમદાવાદ

ચરિત્ર-પ્રસંગચિત્ર

૧૨૫ બિહાર પંડી દિલ્હી

૧૨૬ ગોખલી ધાટ

૧૨૭ બા-બાપુની અંતિમ આખી શ્રી. મનુખહેન ગાધી

૧૨૮ શાંતિનિકેતનની યાત્રા

૧૨૯ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર શ્રી. પ્યારેલાલ

૧૩૦ રવીન્દ્રનાથ શ્રી. ધનવત ઝોઝા

૧૩૧ સર્વભાન્ય લોકનેતા શ્રી. યશવત દોશી

૧૩૨ વીર વિદ્યાર્થી શ્રી. અન્ન પરીખ

૧૩૩ યશવંતરાવ ચવ્ઢાણ શ્રી. ચંદુલાલ ઝેમ. શાહ

૧૩૪ સ્વાનુભવના જીવનપ્રસંગો શ્રી. ગોપાળદાસ પ્ર. મોદી

૧૩૫ સંસારમાધુરી શ્રી. લાલુખહેન મહેતા

નવજીવન પ્રકાશન, અમદાવાદ

આર. આર. શેઠ, મુંબઈ-૨

નવજીવન પ્રકાશન, અમદાવાદ

" " " "

રવાણી પ્રકાશન, અમદાવાદ

પરિવ્ય દેસ્ટ, મુંબઈ-૧

જનતા પ્રકાશન, વડોદરા

" " " "

સુનીલ પ્રકાશન ગ્રંથ, મુંબઈ-૨

વોરા ઝોન્ડ કંપની, મુંબઈ-૨

આર. આર. શેઠ, મુંબઈ-૨

૪-૦૦ ૮૩

૧-૨૫ ૮૪

૧-૨૫ ૮૪

૧૫-૦૦ ૮૫

૪-૦૦ ૮૫

૫-૦૦ ૮૭

૦-૧૫ ૮૮

૦-૩૦ ૮૯

૩-૨૫ ૮૯

૦-૪૦ ૯૦

૩-૦૦ ૯૦

૦-૭૫ ૯૦

૫-૦૦ ૯૦

૨-૦૦ ૯૧

૫-૦૦ ૯૨

ક્રમ	ગ્રંથ	સંપાદક-અનુવાદક	પ્રકાશક-પ્રાપ્તિસ્થાન	મૂલ્ય નોંધપૂર્ણ
૧૩૬	સોરઠના સંત-મહારાજાઓ	શ્રી. કાલિદાસ મહારાજ	હત્તિહર પુસ્તકાલય, સુરત	૩-૫૦ ૯૩
૧૩૭	સોરઠની વિશ્વતિઓ	શ્રી. કાલિદાસ મહારાજ	" " "	૩-૦૦ ૯૩
૧૩૮	સોરઠના સંતો	શ્રી. કાલીનાથ મહારાજ	" " "	૩-૦૦ ૯૩
૧૩૯	સોરઠના સંતો	શ્રી. દેવેન્દ્રકુમાર ધ. પંડિત	સસ્પુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ	૧-૫૦ ૯૩
સંપાદન-અનુવાદ :				
૧૪૦	અથ કાઉંદ	શ્રી. યુસુફ ખાંડવીઆ	રાહીન પબ્લિકેશન, કરાચી-૨	૩-૦૦ ૯૪
૧૪૧	લીલાવતી છવનકલા (ગા. મા. ત્રિ.: ચોથી આવૃત્તિ)	શ્રી. ભૂષેન્દ્ર ત્રિવેદી	ઝોન. ઝોમ. ત્રિપાઠી, મુંબઈ-૨.	૩-૦૦ ૯૫
૧૪૨	નંદશંકર છવનચરિત્ર (વિ. નં. મહેતા: ૫ી છ આવૃત્તિ)	શ્રી. ભૂષેન્દ્ર ત્રિવેદી	" " " "	૪-૫૦ ૯૫
૧૪૩	બ્યોર્ન વોશિંગ્ટન-બ્યક્રિ અને વિશ્વતિ	અનુ. શ્રી. અંબક મહેતા	રવાણી પ્રકાશન ગ્રંથ, અમદાવાદ	૩-૦૦ ૯૫
૧૪૪	એક્સટેમ સિંકન-છવન અને વિચાર	અનુ શ્રી. જ્યોતીન્દ હ દવે	આર. આર. શેઠ, મુંબઈ-૨,	૧-૦૦ ૬૬
૧૪૫	શિવાનંદ આદ્યમથા	અનુ. શ્રી. શિવાનંદ આયરુ	બુન્દ ગુજરાત દિવ્યછવન સંઘ, વીરનગર.	૪-૦૦ ૯૬
૧૪૬	અમરે ઝોળાર આરોા	અનુ. શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતા	વોરા ઝોન્ડ કંપની, મુંબઈ-૨ કાર્ય પૂર્વ	૩-૦૦ ૯૭

હાસ્યસાહિત્ય

ક્રમ	અંશ	લેખક-સંપાદક-અનુવાદ	પ્રકાશક-પ્રાપ્તિસ્થાન	મૂલ્ય નોંધપૃષ્ઠ
૧૪૭	સાથે એસીને વાંચીએ	શ્રી. ચિત્રુભાઈ ભો. પટવા	રવાણી પ્રકાશન ગૃહ, અમદાવાદ	૫-૦૦ ૬૭
૧૪૮	મનમાં આનંદ	શ્રી. 'ખંદે'	" " "	૩-૭૫ ૬૮
૧૪૯	રંગ અને વ્યંગ	શ્રી. નાનુભાઈ નાયક	અડુજોદય કાર્યાલય, સુરત	૨-૫૦ ૬૯
૧૫૦	આરામે હાસ્ય (ખીજી આનંદ)	શ્રી. ઓલિયા ભેશી	નવયુગ પુસ્તકભંડાર, રાજકોટ	૩-૭૦ ૧૦૦
૧૫૧	દીવાને હાસ્ય (")	શ્રી. ઓલિયા ભેશી	" " "	૩-૦૦ ૧૦૦
૧૫૨	મુશાબરે હાસ્ય (")	શ્રી. ઓલિયા ભેશી	" " "	૩-૦૦ ૧૦૧
૧૫૩	હાસ્ય તમેયો (")	શ્રી. ઓલિયા ભેશી	" " "	૩-૦૦ ૧૦૧
૧૫૪	આનંદનો અખોડો (")	શ્રી. ઓલિયા ભેશી	" " "	૩-૦૦ ૧૦૨

વિવેચન-સંશોધન

૧૫૫	નબોવિહાર	શ્રી. રવ. રામનારાયણ વિ. પાઠક	ગુજર્ અંશસ્થ, અમદાવાદ	૪-૦૦ ૧૦૨
૧૫૬	સંશોધનની પ્રકી	શ્રી. ભોગીલાલ જી. સાહેસરા	" " "	૬-૦૦ ૧૦૪
૧૫૭	સમદર્શી આચાર્ય હરિભદ્ર	શ્રી. પંડિત સુખવાલજી	મુખ્ય યુનિવર્સિટી, મુંબઈ-૧	૩-૫૦ ૧૦૫
૧૫૮	મીરાંભાઈ: એક મનન	શ્રી. મંજુલાલ ર. મજમુદાર	મ. સપાલનાથ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા-૨	૬-૭૫ ૧૦૬
૧૫૯	વાતોવિમર્શ	શ્રી. યુનીલાલ મજિયા	હરિહર પુસ્તકાલય, સુરત	૪-૦૦ ૧૦૭

ક્રમ	અંથ	લોખક સંપાદક-અનુવાદક	પ્રકાશક-આવૃત્તિસ્થાન	મૂલ્ય નોંધપૂર્ણ
૧૬૦	અંથગરિમા	શ્રી ચુતીનાથ મડિયા	" " "	૪-૦૦ ૧૦૮
૧૬૧	રવિચંદ્રવિનું ઉપરચાન	શ્રી કાશી કાવેયકર	નાનુન પ્રકાશન, અમદાવાદ	૨-૦૦ ૧૦૮
૧૬૨	શ્રી અરવિંદનું કાવ્યદર્શન	શ્રી અંબાલાલ પુરાણી	પ્રથિત પ્રકાશન મંદિર, ઉમરેઠ	૧-૦૦ ૧૦૯
૧૬૪	અવેયિકન	શ્રી. રમણ કોઠારી	વોરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ-૨	૪-૦૦ ૧૧૦
૧૬૫	લોકનાટ્ય અને ગામડું	શ્રી જસવંત શાહર	મ સવાહરાવ વિશ્વનિવાલય વડોદરા-૨	૧-૨૦ ૧૧૧
૧૬૬	ત્રણ વિવેચનો	શ્રી કુબરિયારી મહેતા- રમેશ મ શુક્લ	ચોખ્ખૂર બુકસ્ટોર, સુરત	૩-૦૦ ૧૧૨
૧૬૭	પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય સિદ્ધાન્તો	અતે સ્વરૂપે	પ્રાગ્યતા બુક ડીપો, અમદાવાદ	૩-૦૦ ૧૧૨
૧૬૮	ભારતીય કાવ્યમીમાસા	શ્રી નિતેન્દ્ર અ. દવે	ચોખ્ખૂર બુકસ્ટોર, સુરત	૩-૭૫ ૧૧૨
૧૬૯	કાદ્દેનની કથા	શ્રી. જયતી પટેલ	પરિચય ટ્રસ્ટ, મુંબઈ-૧	૦-૪૦ ૧૧૩
૧૭૦	મરાઠી સાહિત્યના ડેવિડનું	શ્રી. નારાયણ મ. જોશી	" " "	૦-૪૦ ૧૧૩
૧૭૧	કલેલકર અભ્યાસન મથ	સંપાદન-અનુવાદ સર્વશ્રી ઉમાશંકર જોશી —અનંતરામ રાવળ— પંદુરગ દેસપાંડે	સન્માન સ્થિતિ વતી વોરા એન્ડ કંપની મુંબઈ-૨	૧૦-૦૦ ૧૧૩

ક્રમ	અંથ	લેખક-સંપાદક-અનુવાદક	પ્રકાશક-પ્રાપ્તિસ્થાન	મૂલ્ય નોંધપૃષ્ઠ
૧૭૨	ઉપાધ્યયન (વિ. ર. ત્રિ. બહિર્-પૂર્તિ) અંથ	સં. શ્રી જગદ્ગુરુ દેસાઈ-કૃષ્ણ-વિદ્યાદી ચહેતા-જ્યેષ્ઠ-પાઠક-હકૂમત દેસાઈ-જ્યેષ્ઠ પટેલ	શ્રી વિશ્વપ્રસાદ ત્રિવેદી બહિર્-પૂર્તિ-સમિતિ, સુરત	૧૦-૦૦ ૧૧૫
૧૭૩	કવિ જગદ્ગુરુ દેસાઈ અંથ	કવિશ્રી જગદ્ગુરુ દેસાઈ	કવિશ્રી જગદ્ગુરુ દેસાઈ સમિતિ, મુંબઈ-૮	૧૫-૦૦ ૧૧૬
૧૭૪	શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતા	શ્રી. ભોગીયાસ માધી	ચેતન પ્રકાશન, વડોદરા	૮-૦૦ ૧૧૮
૧૭૫	ઉપનિષદોનો અભ્યાસ (વિનોબા બાવે)	અનુ. શ્રી પ્રભોધ ચોકસી-નારાયણ દેસાઈ	ચમ પ્રકાશન, વડોદરા	૧-૦૦ ૧૧૮
૧૭૬	શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતા (કવિ-દેસાઈ)	અનુ. શ્રી. મનસુખલાલ ભાવ-સાર (કવિ-દેસાઈ)	લેખક; કમ્પોઝર	૦-૩૭ ૧૧૯

નિબંધ ધર્મ

૧૭૭	શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતા	શ્રી. 'ધૃમદેવ'	ગુજરાત અંથ રત્ન, અમદાવાદ	૩-૫૦ ૧૨૦
૧૭૮	પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ	શ્રી. કૃષ્ણભલ્લેન દાસ	લેખિકા; કમ્પોઝર, વડોદરા	૨-૦૦ ૧૨૦
૧૭૯	પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ	શ્રી. 'ઓગેસ્ટ'	નવકુળ પુસ્તક ભંડાર, રાજકોટ	૨-૫૦ ૧૨૧
૧૮૦	સત્યાગ્રહ સંગીત	શ્રી. 'ઓગેસ્ટ'	સ્મૃતિ સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ	૨-૦૦ ૧૨૧
૧૮૧	જીવન વિદ્યામતોસોપાન (૧, ૨) શ્રી. 'ઓગેસ્ટ'	શ્રી. 'ઓગેસ્ટ'	રૂપમ પ્રકાશન મંદિર, મુંબઈ-૨	૧૫-૨૫ ૧૨૧

૧૮૨ હિન્દુ ધર્મ

૧૮૩ બૌદ્ધધર્મ

૧૮૪ ખ્રિસ્તી ધર્મ

૧૮૫ ખ્રિસ્તી ધર્મ

૧૮૬ પર્વોપરાજ પર્વમથ

૧૮૭ અગમનિગમ જ્ઞાનપ્રકાશ

યાને અવિનાશી કાશુર

૧૮૮ નકનક મોતી

(રાસત્રી શ્રી. કૃષ્ણશંકર)

૧૮૯ પ્રેરણાતી પરબ (ચિત્રબાનુ) સં શ્રી જયભાર્ગવ દાણી

૧૯૦ દેવદર્શન (પુ. જ્ઞે ભદ્ર)

૧૯૧ અખ્યાત વાર્તાવાપ

૧૯૨ ન્યાયી હે। (ત્રીજી આવૃત્તિ)

૧૯૩ શ્રી સુપ્રદેશ કુસુમભાળા
(નવમી આવૃત્તિ)

૧૯૪ પ્રિયતી ધર્મને ગાદીબંને

-પગાર.

લેખક-સંપાદક-અનુવાદક

શ્રી. રામનારાયણ ના. પાઠક

શ્રી. રામનારાયણ ના. પાઠક

શ્રી. રામનારાયણ ના. પાઠક

શ્રી. રામનારાયણ ના. પાઠક

શ્રી ધનવંત જોશી.

શ્રી. ભક્ત વસરામ વાલા

સં શ્રી. 'જ્યોતિષજ્ઞ'

સં શ્રી જયભાર્ગવ દાણી

પ્રકાશક-પ્રાપ્તિસ્થાન

લેસ પ્રકાશન, રાજકોટ

" " "

" " "

" " "

(પ્રા.) રવાળી પ્રકાશન, અમદાવાદ

(પ્રા.)એન વી મકવાણા, વલુકર નિવાસ, ગોરખી

શ્રી જ્વલનમણી ટ્રસ્ટ, દિલ્લી દરવાજા

" " " અદાર, અમદાવાદ.

" " " અમદાવાદ

ગુજરાત યાત્રી લેખક પરિષદ, વાવ (જિ. અનાસકાકા)

સમિતિ સા. વ. કાર્યોલય, અમદાવાદ

શ્રી. રમુખદેન અં. ગણ, વીરનગર.

લાધાજી સ્વામી પુસ્તકાલય, લીંબડી.

નવજ્વલન પ્રકાશન, અમદાવાદ.

મૂલ્ય નોંધ પૃષ્ઠ

૧-૫૦ ૧૨૨

૧-૨૫ ૧૨૩

૨-૦૦ ૧૨૪

૧-૦૦ ૧૨૫

૦-૭૫ ૧૨૬

— ૧૨૭

૨-૦૦ ૧૨૮

૦-૫૦ ૧૨૯

— ૧૩૦

૪-૦૦ ૧૩૧

— ૧૩૨

— ૧૩૩

— ૧૩૪

૧-૫૦ ૧૩૫

ક્રમ	અંશ	લેખક-સ પાદક-અનુભાવક	પ્રકાશક-પ્રાપ્તિસ્થાન	મૂલ્ય નોંધપૂર્ણ
૧૯૫	વિદ્યાપીઠિયોન યસરનીજન અને શ્રી. વાદીકાન્ત દવે	અનુ શ્રી જનાર્દન પ્રભાકર	શ્રી જિવાનદ સ પ્રચાર સમિતિ-ગુજરાત	૧-૨૫ ૧૨૬
૧૯૬	અક્ષયપૂર્ સાધના	અનુ શ્રી નાનાવાલ્યકે પટેલ	વિભાગ, જગલપુર, અમદાવાદ	૨-૫૦ ૧૨૬
૧૯૭	યસરની જન	અનુ શ્રી નાનાવાલ્યકે પટેલ	" " "	૨-૦૦ ૧૨૬
૧૯૮	જપયોગ	અનુ શ્રી સ્વામી ભદ્ર	" " "	૨-૦૦ ૧૨૭
૧૯૯	દૈનિક જનમા ચિયોસોદી	અનુ શ્રી રામભાઈ વાદીવાલા	" " "	૦-૨૦ ૧૨૭
૨૦૦	નિદ્રાની આનંદ	અનુ શ્રી દેવેન્દ્રકૃતિ-૫	શ્રી રતિવાનદે ભદ્ર, મહીધરપુરા, સુરત.	૩-૨૫ ૧૨૭
૨૦૧	ત્રિપુરા રક્ષા-સાનખડ	શ્રીમ નેમચન્દ્ર	લક્ષ્મી પુસ્તક ભાગર, અમદાવાદ	૧-૨૧ ૧૨૭
	(બીજી આવૃત્તિ)	અનુ શ્રી રિણ્દ્રસાદઅ ભદ્ર	સમુદ્ધ સા ર્ધક કાર્યોત્થપ, અમદાવાદ	

સંસ્કૃતિ-સમાજ

૨૦૨	ભારતીય સંસ્કૃતિ શુ છે	શ્રી સ્વ નાનાભાઈ ભદ્ર	પરિચય દ્રશ્ય, મુબઈ-૧	૦-૪૦ ૧૨૮
૨૦૩	યુગરાત ઓક પરિચય	સ શ્રી રામલાન પર્ગીખ	અધ્યાશ આગત સમિતિ, ૬૬ મુ ફોક્સ	૧૦-૦૦ ૧૨૮
૨૦૪	ભારતીય સંસ્કૃતિ (૨ ન દે)	સ શ્રી પ્રિયોરાકાન્ત યાનિક	અધિવેશન, ભાનગર	૩-૦૦ ૧૩૦
	(સંક્ષેપ)			
૨૦૫	ત્રેમપંથ (ગાંધીજી)	અ શ્રી વાલજી એ દેસાઈ	મ સ વિશ્વવિદ્યાલય (પ્રાચ્ય વિદ્યા મંદિર) વડોદરા	૦-૪૦ ૧૩૦
૨૦૭	ગામગામી પુનરુત્થાના (ગાંધીજી)	અ શ્રી વારતન કુમારખા	" " "	૧-૨૫ ૧૩૦

ક્રમ	અંથ	લેખક-સંપાદક-અનુવાદક	પ્રકાશક-પ્રાપ્તિસ્થાન	મૂલ્ય-નોંધપૂર્ણ
૨૦૭	દાશમી-પ્રારંભિક ભાગ (ગાંધીજી)	સં. શ્રી. આર. કે. પ્રભુ	" " "	૦-૨૫ ૧૩૧
૨૦૮	અસ્પૃશ્યતા (ગાંધીજી)	સ. શ્રી. ભારતન કુમારપ્પા	" " "	૦-૨૫ ૧૩૧
૨૦૯	હરિજન સેવકો માટે (ગાંધીજી)	સ. શ્રી. ભારતન કુમારપ્પા	" " "	૦-૨૫ ૧૩૧
૨૧૦	અમેરિકન લોકો	અનુ. શ્રી. અશ્વત્થામ યાજ્ઞિક	વેરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ-૨	૧-૦૦ ૧૩૧
પ્રકૃતિ				
૨૧૧	રખાવનો આનંદ (બીજી આવૃત્તિ)	શ્રી. કાકા કાલેષકર	નવજીવન પ્રકાશન, અમદાવાદ.	૪-૦૦ ૧૩૨
૨૧૨	યોગમાતા નર્મદા (સંપાદન)	મુજદાન સરકાર-મહિતી ખાતું	મહિતી ખાતું, સચિવાલય, અમદાવાદ.	— ૧૩૨
રાજકારણ-અર્થકારણ				
૨૧૩	વિશ્વેશ્વર્ય	શ્રી. દાદા ધર્માધિકારી	યજ્ઞ પ્રકાશન, વડોદરા	૧-૨૫ ૧૩૩
૨૧૪	સાતિવિચાર	શ્રી. દાદા ધર્માધિકારી	" " "	૦-૪૦ ૧૩૩
૨૧૫	રાષ્ટ્રીય એકતા	શ્રી. દાદા ધર્માધિકારી- વિનોબા ભાવે	" " "	૦-૧૫ ૧૩૪
૨૧૬	લોક સ્વરાજ્ય	શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણ	" " "	૦-૫૦ ૧૩૪
૨૧૭	આદિકર્મ અધ્યયન	શ્રી. મહેન્દ્ર દેસાઈ	પરિચય પ્રેસ, મુંબઈ-૧	૦-૪૦ ૧૩૫

ક્રમ	અંથ	લેખક-સંપાદક-અનુવાદક	પ્રકાશક-પ્રાપ્તિસ્થાન	મૂલ્ય નોંધપૃષ્ઠ
૨૧૮	દીવ દમય ને ગોવા	શ્રી. દ્વિતકર મહાશે	" " " "	૦-૪૦ ૧૩૫
૨૧૯	નેપાળ	શ્રી. દિવાકર નિરુક્તકર	" " " "	૦-૪૦ ૧૩૫
૨૨૦	રામક્રમણ : ચા. ચો. શાહનું	સં. શ્રી. ત્રિભુવન વી. હેમાણી	દેવચન્દ્ર પ્રકાશન મદિર	૫-૦૦ ૧૩૫
૨૨૧	ભારતનાં નવાં રાજ્યો	સં. શ્રી. આર. કે. પ્રભુ	નવજીવન પ્રકાશન, અમદાવાદ	૦-૩૫ ૧૩૭
૨૨૨	કોંગ્રેસનું ભાવિ (ગાંધીજી)	સં. શ્રી. આર. કે. પ્રભુ	" " "	૦-૩૫ ૧૩૭
૨૨૩	ગુજરાત રાજ્ય . પ્રથમ-સોપાન (સંપાદન)	ગુજરાત સરકાર— માહિતીખાતું	માહિતીખાતું, સચિવાલય, અમદાવાદ	— ૧૩૭
૨૨૪	હજી આદી શા માટે ?	શ્રી. ઇન્દુભતી ચીમનલાલ	પરિચય ટ્રસ્ટ, મુંબઈ-૧	૦-૪૦ ૧૩૮
૨૨૫	નાના ઉદ્યોગો માટે શી સમસ્યા છે ?	શ્રી. આર. એસ. ભટ્ટ	" " " "	૦-૪૦ ૧૩૮
૨૨૬	હાતાળો (ગાંધીજી)	સં. શ્રી. રવીન્દ્ર કેળકર	નવજીવન પ્રકાશન, અમદાવાદ	૦-૩૦ ૧૩૮
૨૨૭	અમિતિને પંથે : પુસ્તક પહેલું	ગુજરાત સરકાર— માહિતીખાતું	માહિતીખાતું, સચિવાલય, અમદાવાદ	૧-૨૫ ૧૩૮
૨૨૮	ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજના	ગુજરાત સરકાર— આયોજનખાતું	(પ્રા.) ગુજરાત સરકાર પુસ્તકમંડાર આજમખાન મહેલ, ભદ્ર, અમદાવાદ	— ૧૩૮

ભાષા-પિંગળ

ક્રમ.	અર્થ	લેખક-સંપાદક-અનુવાદક	પ્રકાશક-પ્રાપ્તિસ્થાન	મૂલ્ય નોંધપૂર્ણ
૨૨૯	ગુપ્તરાતી-હિંદી કોશ	ગુપ્તરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ	ગુપ્તરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૧૪	૮-૦૦ ૧૩૬
૨૩૦	સરળ જોડણી કોશ	શ્રી ભરતરામ ભા. મહેતા	આવજીવન કાર્પોચય, વડોદરા	૦-૮૦ ૧૪૦
૨૩૧	નન્દા કોશ	મં. શ્રી. અમ્બાનાથ પટેલ-		
		રતિલાલ સાં નાયક	અનંતા બુક ડીપો, અમદાવાદ	૨-૦૦ ૧૪૧
૨૩૨	નાનો કોશ (ચોથી આદિતિ)	સ. શ્રી ઉપેન્દ્ર ર. ભટ્ટ-		
		રતિલાલ સા. નાયક	" " " "	૨-૭૫ ૧૪૨
૨૩૩	મુદવાચન (બીજી ")	શ્રી રતિલાલ સાં. નાયક	" " " "	૦-૫૦ ૧૪૨
૨૩૪	પિંગળ પ્રવેશ	શ્રી જયન્ત પી પટેલ	ચૌખલ્લર બુક સ્ટોર, મુમ્ત	૧-૦૦ ૧૪૨

બાળસાહિત્ય કવિતા-નાટક

ક્રમ	ભોતીના કાળો	કવિતા-નાટક	મૂલ્ય નોંધપૂર્ણ
૨૩૫	મોતીના કાળો	શ્રી. રત. 'મોતીનીચન્દ'	૦-૨૫ ૧૪૩
૨૩૬	અગડોગ	શ્રી સોમાભાઈ ભાભાર	૦-૧૨ ૧૪૪
૨૩૭	કદા કદા	શ્રી. સુરેશ દવાન	૧-૦૦ ૧૪૪
૨૩૮	પદ્ય પ્રાણીની મિજાસ	શ્રી ભગવાનલાલ લ ભાડ	૧-૨૫ ૧૪૫
૨૩૯	ખદ્દશન	શ્રી વજ્ર મો ઝોઝા	૦-૫૦ ૧૪૫
૨૪૦	જોડણી	શ્રી. સોમાભાઈ ડિ. પટેલ	૦-૫૫ ૧૪૫

મૂલ્ય તોંધપૂઠ
૧-૦૦ ૧૪૬
૦-૭૫ ૧૪૬
૧-૦૦ ૧૪૬
૦-૬૫ ૧૪૭
૦-૬૫ ૧૪૭

પ્રકાશક-પ્રાપ્તિસ્થાન
ગૂર્જર ગ્રંથ રત્ન, અમદાવાદ
" " " "
બાલકવન કાર્યાલય, વડોદરા
" " " "
" " " "

૧-૫૦ ૧૪૮
૦-૬૦ ૧૪૮
૦-૬૦ ૧૪૮
૨-૦૦ ૧૪૮
૨-૦૦ ૧૪૯
૩-૫૦ ૧૪૯
૦-૫૦ ૧૫૦
૧-૦૦ ૧૫૦
૦-૫૦ ૧૫૦
૦-૫૦ ૧૫૦
૦-૫૦ ૧૫૦

ગૂર્જર ગ્રંથ રત્ન, અમદાવાદ
" " " "
" " " "
લેખિકા: કેસરબેન, વડોદરા
ગૂર્જર ગ્રંથ રત્ન, અમદાવાદ
ગૂર્જર ગ્રંથ રત્ન, અમદાવાદ
" " " "
" " " "
" " " "
" " " "
" " " "

વાર્તા

લેખક-સંપાદક-અનુવાદક
શ્રી. ગ્રેગોરિય દેસાઈ
શ્રી. મુન્ડ વસાવડા
શ્રી. ધર્મજય ર. શાહ
શ્રી. ધર્મજય ર. શાહ
શ્રી. ધર્મજય ર. શાહ

શ્રી. 'નયભિષ્ણુ'
શ્રી. 'નયભિષ્ણુ'
શ્રી. 'નયભિષ્ણુ'
શ્રી. કુસુમભલેન હાથર
શ્રી. રમણલાલ મોની
શ્રી. 'ધૂમકેતુ'
શ્રી. 'ધૂમકેતુ'
શ્રી. 'ધૂમકેતુ'
શ્રી. 'ધૂમકેતુ'
શ્રી. 'ધૂમકેતુ'

ક્રમ ગ્રંથ
૨૪૧ પંચતંત્ર
૨૪૨ દીવો એ મારા દેશનો
૨૪૩ વીર ધર્મજય
૨૪૪ રાક્ષ અને રૂપા
૨૪૫ સોનકીરી

૨૪૬ માર્ગ મોતી
૨૪૭ ઘરાને પહેલી સલામ
૨૪૮ દુસપરી
૨૪૯ વાર્તા વિહાર
૨૫૦ હાપણી વાતો
૨૫૧ મહાભારત કથાએ (૨)
૨૫૨ કાળરાત્રિ
૨૫૩ ઇલિયડ (૧,૨)
૨૫૪ ઉપગુપ્તની વાત અને બીજી વાતો
૨૫૫ પાંચાની દેવી અને બીજી વાતો
૨૫૬ અદ્ભુત ગવેયો

ક્રમ	અંશ	લેખક-સંપાદક-અનુવાદક	પ્રકાશક પ્રાપ્તિસ્થાન	મૂલ્ય નોંધપૂર્ણ
૨૭૫	દેવતા લાડવો	શ્રી. રમણલાલ ના. શાહ	બાલજીવન કાર્યોદય, વડોદરા	૧-૨૫ ૧૫૫
૨૭૬	હમ્દુલ્લસનાં પરામેશ	શ્રી. ધર્મનંદ ૨. શાહ	" " "	૨-૦૦ ૧૫૬
૨૭૭	પાંખાળો પોડો	શ્રી. ધર્મનંદ ૨. શાહ	" " "	૦-૮૫ ૧૫૬
૨૭૮	સાગરના ચાચિયા (બીજી આગ્રતિ)	શ્રી. દિલુભાઈ નેશી	હરિહર પુસ્તકાલય, સુરત	૧-૧૯ ૧૫૬
૨૭૯	મારાની ગાડી (બીજી આવૃત્તિ)	શ્રી. દિલુભાઈ નેશી	" " "	૧-૭૫ ૧૫૬
૨૮૦	એશી દિવસમાં દુનિયાની- પ્રદક્ષિણા	અનુ. શ્રી. શારંગ એ.આ.	વિદ્યાન પ્રકાશન	૨-૦૦ ૧૫૬
૨૮૧	ગુણસુદરી	અનુ. શ્રી. 'સ્તનમ' (શાંતિ ના. શાહ)	આર. આર. રોહ, મુંબઈ-૨	૪-૫૦ ૧૫૭
૨૮૨	દારઝનનો મિત્રપ	અનુ. શ્રી. 'સ્તનમ' (શાંતિ ના. શાહ)	" " " "	૪-૦૦ ૧૫૭
૨૮૩	મંચૂ મોની	અનુ. શ્રી. રમણલાલ સોની	ચેતન પ્રકાશન-વડોદરા (નવસર્જન)	૧-૦૦ ૧૫૭
૨૮૪	તણ્યો બાળે ધર	અનુ. શ્રી. રમણલાલ સોની	" " "	૦-૭૫ ૧૫૭
૨૮૫	જંગલદીર	અનુ. શ્રી. ભાનુભસાદ મ. ભટ્ટ	બાલજીવન કાર્યોદય, વડોદરા	૦-૪૦ ૧૫૭
			હરિહર પુસ્તકાલય, સુરત	૩-૦૦ ૧૫૮
			" " "	૩-૦૦ ૧૫૮

ચરિત્રવાર્તા

ક્રમ	અથ	લેખક-સ પાદક-અનુવાદક	અનુવાદ પ્રાપ્તિસ્થાન	મૂલ્ય નોંધપૂર્ણ
૨૮૬	જનનું નર	શ્રી. ઉચ્ચરભાઈ પટેલ	ભાસ્તી સા સથ અમદાવાદ	૦-૬૫ ૧૫૮
૨૮૭	જનનું ખમીર	શ્રી ઉચ્ચરભાઈ પટેલ	રાણી પ્રકાશન, અમદાવાદ	૦-૬૫ ૧૫૯
૨૮૮	વીરપત્તણી	શ્રી પીતામ્બર પટેલ	" " "	૦-૬૫ ૧૬૦
૨૮૯	ત્રિશ્ચિવનદાસ ગુર્જર	શ્રી ધનવત્ત ઝોઝા	" " "	૨-૦૦ ૧૬૦
૨૯૦	નવલરામ	શ્રી ધનવત્ત ઝોઝા	" " "	૧-૫૦ ૧૬૦
૨૯૧	કવિરચદ મેધાથી	શ્રી ધનવત્ત ઝોઝા	શ્રી જ્યેષ્ઠ અણિ દ્રેશ્વ, દિલ્હી દરવાજા બગીચા	
૨૯૨	કાલ્પ માર્કસ	શ્રી ધનવત્ત ઝોઝા	અમદાવાદ	૧-૦૦ ૧૬૦
૨૯૩	કથાચલમ્ભિત્	શ્રી રતિલાલ દી દેસાઈ	અસ્થુ પ્રિન્ડરી સુરત	૦-૨૫ ૧૬૧
૨૯૪	માદામ બીખાસિ કામા	શ્રી વલ્લભલાલ અમ્બડ	ગુર્જર ગ્રંથ મલ અમદાવાદ	૦-૫૦ ૧૬૧
૨૯૫	બાપુના જીવનમાથી (૨)	શ્રી મનુભદ્રેન ગાધી	નવજીવન પ્રકાશન, "	૦-૪૦ ૧૬૧
૨૯૬	બાપુના ચિરમ પ્રસંગો	શ્રી મુકુલભાઈ કનાથી	મેસર્સ કરસનદાસ નારણદાસ એ રૂ સ સ, મુરત	૦-૪૦ ૧૬૨
૨૯૭	કવિવર દાગોર અને			
	મોતીનાલ નહેરુ	શ્રી વલ્લભલાલ અમ્બડ	ચંદ્રોત્તર એન્જ્યુ. સોસાયટી, આણંદ	૦-૫૦ ૧૬૨
૨૯૮	રીન્દનાથ દાગોર	શ્રી સોમાભાઈ ભાવસાર	ગાડીન આલિન મદિર સુરત	૧-૨૦ ૧૬૨
૨૯૯	નહેરુ સાચાની વાતો (૧૨)	શ્રી વનરાજ માતરી	ગુર્જર ગ્રંથ મલ, અમદાવાદ	૧-૨૫ ૧૬૨
૩૦૦	નહેરુ સાચા જિંદા ૥૬	શ્રી કેશનલાલ એ વ્યાસ		૧-૬૩ ૧૬૩

ક્રમ	અર્થ	લેખક-સંપાદક-અનુવાદક	પ્રકાશક-પ્રાપ્તિસ્થાન	મૂલ્ય નાંધપૃષ્ઠ
૩૦૧	રામસ આત્મા જોડિસન	શ્રી ધનસ્યામ ન મહેતા	મ સયાજીના વિશ્વવિદ્યાલય, રોડન-૨	૩-૨૧ ૧૧૩
૩૦૨	હિમન સુવાસ	શ્રી સ્વ રસલભાઈ વહેરા	" " રોડન-૨	૧-૦૦ ૧૧૪
૩૦૩	હિમન શિક્ષણ	શ્રી મુકુલભાઈ કલાથી	નવજીવન પ્રકાશન, અમદાવાદ	૦-૪૦ ૧૧૪
૩૦૪	મા અને માપુ	શ્રી મુકુલભાઈ કલાથી	નવજીવન પ્રકાશન, અમદાવાદ	૧-૫૦ ૧૧૪
૩૦૫	રીન્દ્ર હવન સૌરભ	શ્રી, મુકુલભાઈ કલાથી	વોરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ-૨	૧-૭૫ ૧૧૫
૩૦૬	ગાધીજીના હવન પ્રસંગો	સ શ્રી છોટાલાલ મા. કામદાર	દશિકર પુસ્તકાલય, સુરત	૨-૦૦ ૧૧૫

શિક્ષણ

૩૦૭	પ્રેનખાગ	શ્રી વલભદાસ આશ્રય	મેસર્સ કરસનદાસ ના એન્ડ સન્સ, મુંબઈ	૦-૫૦ ૧૧૫
૩૦૮	અવશ્યવૈજ્ઞ અદ્ભુત યાત્રી	શ્રી રમણિકલાલ ર. મહેતા	નવજીવન પુ બ ગાર, રોડન-૨	૧-૨૫ ૧૧૬
૩૦૯	બાકડાનું અદ્ભુત યાત્રી	શ્રી રમણિકલાલ ર. મહેતા	નવજીવન પુ બ ગાર, રોડન-૨	૧-૨૫ ૧૧૬
૩૧૦	વાચનપોથી	શ્રી. ગોમાભાઈ ડા. પટેલ	ગૃહ-૨ ત્ર ય દળ, અમદાવાદ	૦-૫૦ ૧૧૬
૩૧૧	વાચનગાદી (૧, ૨, ૩, ૪)	શ્રી ગોમાભાઈ ભાવસાર	અનંત બુક ડીપો, અમદાવાદ	૧-૬૦ ૧૧૭

(બીજી આવૃત્તિ)

વિજ્ઞાન

ક્રમ	અંથ	લેખક-સંપાદક-અનુવાદક	પ્રકાશક-પ્રાપ્તિસ્થાન	મૂલ્ય નોંધપૂરું
૩૧૨	પુરાતત્ત્વવિદ્યા	શ્રી. ર્મણલાલ ના. મહેતા	મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા.	૭-૫૦ ૧૬૮
૩૧૩	આપણી અનિન્ટ સંપત્તિ	શ્રી નરસિંહ મ્હ. શાહ	પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા	૩-૦૦ ૧૬૯
૩૧૪	ગેની વિમાન પ્રવેશિકા	શ્રી. અભિભાઈ સોલમ્કી	અનંતા બુક ડીપો, અમદાવાદ	૨-૫૦ ૧૭૦
૩૧૫	આપણો ગોરાકનો પ્રશ્ન(શાધીજી)	સ. શ્રી. આર. કે. પ્રભુ	નવજીવન પ્રકાશન, અમદાવાદ	૦-૪૦ ૧૭૧
૩૧૬	ફિઝિયો રિસીવર	શ્રો. એસ. જી. દવે	અનંતા બુક ડીપો, અમદાવાદ	૬-૦૦ ૧૭૨
૩૧૭	ટેલિવિઝન શું છે?	શ્રી હર્ષદરાય ભટ્ટ	પરિચય ટ્રસ્ટ, મુંબઈ-૧	૦-૪૦ ૧૭૩
૩૧૮	આકાશની યાત્રા	શ્રી વિજયચુપ્ત મોર્ધ	" " " "	૦-૪૦ ૧૭૪
૧૧૯	આબુશક્તિ ભરમાસુર	શ્રી મનુભાઈ મહેતા	" " " "	૦-૪૦ ૧૭૨
૩૨૦	આપણા યુગનો ભરમાસુર	શ્રી. સુબ્બા આંધી	ચેતન પ્રકાશન, વડોદરા (નવસર્જન)	૧-૦૦ ૧૭૨
૩૨૧	નક્ષત્ર પરિચય	શ્રી. હોટુભાઈ મુથાર	પરિચય ટ્રસ્ટ, મુંબઈ-૧	૦-૪૦ ૧૭૨
૩૨૨	પંચાંગ	શ્રી. શાસ્ત્રી દિ. ભતરામ મ. અની	સર્વે સા. વર્ધક કાલોક્ષક, અમદાવાદ	૦-૧૫ ૧૭૩
૩૨૩	મનોવિજ્ઞાન પ્રવેશ	શ્રી ચુનીભાઈ શાહ	અનંતા બુક ડીપો, અમદાવાદ	૫-૦૦ ૧૭૩
૩૨૪	બાળકો યુનો ક્યારે હરે છે?	શ્રી. હંસા મહેન રોહ	પરિચય ટ્રસ્ટ, મુંબઈ-૧	૦-૪૦ ૧૭૪
૩૨૫	કેન્સર શું છે?	શ્રી. સુમંત શાહ	" " " "	૦-૪૦ ૧૭૪

ક્રમ	ગ્રંથ	લેખક-સંપાદક-અનુવાદક	પ્રકાશક-પ્રાપ્તિસ્થાન	મૂલ્ય નોંધપુઝ
૩૨૬	દાંતની સંભાળ	શ્રી. કાકિયાજીએન નાઈ	" " " "	૦-૪૦ ૧૭૪
૩૨૭	કબજિયાત કેમ અટકાવશો?	શ્રી. મહેસ્વાન લખગરા	" " " "	૦-૪૦ ૧૭૫
૩૨૮	ભીષ્મવાની રાજા	શ્રી. મહેસ્વાન લખગરા	" " " "	૦-૪૦ ૧૭૫
૩૨૯	કબજિયાત કેમ મટાડશો?	શ્રી. બૂપતરાય મો. દવે	ભારતી સા. સંધ, અ'વાદ	૪-૦૦ ૧૭૫
૩૩૦	બહેનો માટે વ્યાસનો	શ્રી. બૂપતરાય મો. દવે	પરિચય ટ્રસ્ટ, મુંબઈ-૧	૦-૪૦ ૧૭૫
૩૩૧	સત્યવાદ	શ્રી લાભચંદર ઠાકર	લેખક, મચ્છિનગર, અમદાવાદ	૦-૪૦ ૧૭૬
૩૩૨	પ્રયોગો	શ્રી વૈદ્ય મોહનલાલ યુ. ધામી	નવયુગ પુ. ભંડાર, રાજકોટ	૬-૨૫ ૧૭૬
૩૩૩	અનુભવપોથી	શ્રી. વૈદ્ય મોહનલાલ યુ. ધામી	" " " "	૬-૨૫ ૧૭૬
૩૩૪	દાદાજીનું વૈદ્ય	શ્રી વૈદ્ય મોહનલાલ યુ. ધામી	" " " "	૬-૨૫ ૧૭૭
૩૩૫	વ્યાસન અને આરોગ્ય			
	(બીજી આવૃત્તિ)	શ્રી. કરકિશનદાસ ડી. ગાધી	હરિહર પુસ્તકાલય, મરત	૩-૨૫ ૧૭૭
૩૩૬	ચરક સંહિતા (૨)		સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યોલય, અમદાવાદ	૧૫-૦૦ ૧૭૮
	(આવૃત્તિ બીજી)	અનુ. શ્રી શાસ્ત્રી ત્રિરિંગ- ચંદર મવાચંદર	શ્રી. ચિંતાનંદ સા. પ્રસાર સમિતિ, ગુજરાત	
૩૩૭	ધરગથ્ય દવઝા	અનુ શ્રી. હરિભાઈ ત્રિવેદી- રંજુલાલ શાસ્ત્રી	નિભાગ, જામણપુર, અમદાવાદ	૧-૦૦ ૧૭૮

વિભાગ ૨ જો

રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક

મદન-વ્યાખ્યાનો

[તા. ૯-૧૨-૬૧ ને રાજ ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી
શ્રી જયન્તી દલાલને “એકાદશી નાટક અને દૂધી વાર્તાઓ” માટે
સને ૧૯૫૬ નો રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક અર્પણ કરવામાં આવ્યો તે બાદ
શ્રી. જયન્તી દલાલે આપેલા જવાબ — મંત્રીઓ.]

પ્રમુખશ્રી, લાઈઓ અને બહેનો,

ગુજરાત સાહિત્ય સભા રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક આપે એ ધડીએ,
એ પહેલાં અને એ પછી પણ, એ બદલ આભારની લાગણી વ્યક્ત ન
કરું તો તો છું એ કરતાં પણ વધુ નધરોળ લાગુ. બધા કરતાં આવ્યા
છે માટે કરવું એવું તો જિદ્દગીમાં ક્યારેય ક્યું નથી. એટલે આભારની
લાગણી વ્યક્ત કરું છું તેને આ સંદર્ભમાં જેવાની વિનંતી સાથે એટલું
પણ ધ્યાનમાં લેવાની વિનંતી કરું છું કે આ લાગણી માત્ર ઔપચારિક
રીતે વ્યક્ત કરું છું એમ કૃપા કરીને ન માનતા.

પણ આ સાથે લગભગ એટલી જ ઉત્કટ એવી ખીજ લાગણી
પણ વ્યક્ત ન કરું તો ખીજ સાથે જાતને છેતરવા જેવું થાય. બચપણને
બચપણ થું બાલપણ પણ ન રહેવા દે એવા સન્નેજોમાં ઉછરવાનું મળ્યું
એનો એક મોટો ગેરલાભ તો આશ્ચર્ય પામવાની રમ લગભગ કંઈત
થઈ એ થયો છે. એમ છતાં પણ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે ગુજરાત
સાહિત્ય સભા અને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક આપે એનું મને અનધડી
લગી આશ્ચર્ય જ થયું છે, અને રહ્યું છે.

આ આશ્ચર્ય થયું છે એમ કહું છું ત્યારે શા મિલે આશ્ચર્ય થાય
છે એ પણ કહી દઉં. મારું લખેલું બધા વચ્ચે એવી અપેક્ષા તો મૂકમાં
જ નહીં. પણ કોક વચ્ચે એવી લાલચ ખરી ખરી. ગુજરાત સાહિત્ય
સભા જેવી સરથા રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક આપે એ પહેલાં એ
લખનારનું લખેલું લંચાયેલું હોય એવી માન્યતા ધરાવનાર હું એકલો
નહીં હોઉં અને ન જ હોઉં. ત્યારે મારું આશ્ચર્ય તો મારું લખાણ
વચાયુ અને એના લખનારને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક આપવામાં આવે
તો એથી, જેની પુણ્યસ્મૃતિ સાથે એ ચંદ્રકને સાંકળી લેવામાં આવ્યો છે
તેમના સદ્ભાવના, કાર્ય તથા સુકૃતિને તથા એ આપનારી સંસ્થાની
પ્રજ્ઞાલિધાને હાનિકર્તા નહીં નીવડે એવું મનાયુ એનું છે.

આમ કહું છું એ વેળાએ જિદ્દગીના કડવાગીદા અનુભવમંત્રી
એક માદ રહે એવો અનુભવ મેંએ આવે છે. “નિખરે મોતી” નામની

એક દિવસ મેં જિતારેની અને મુનઈના વિખ્યાન છાત્રીવરમાં એ જતાવાયેલી
 પણ ખરી Play succeeded but the audience failed જેવી
 માણીતી હકિતનું કોઈ પુનરાવર્તન કરવાની મને સમવડ આપવા ફિલ્મ
 એવી નિષ્ફળ નીવડી કે જેનું નામ અને ફિલ્મ જિતારી લેવાનો દિવસ
 આગ્યો. ત્યારે છાત્રીધરના સચાવકે આવું કચરા જેવું ચિત્ર એમના
 છાત્રીધરને પરદે ચઢ્યું એ જલ્દલ કઢાય પરદો પણ ધોવગવવો પ્રકરો
 એવી કીર્તિ વ્યક્ત કરેલી. આ છાત્રીધરના સચાવકને જે લાગણી યથા
 હતી એવી લાગણી આ ચન્દ્રક મને અપાયાથી કોઈને ધામ તો વધુમાં
 વધુ તો એમાં મારો દોષ ઓછામાં ઓછો છે એટલું જ હું આપને કહી શકું.

આટલા કોઈને જોનજરૂરી લાગે એવા જવાબ પછી આ નિમિત્તે
 મને થયેલો મોટો લાભ પણ હું આપની સમક્ષ કહી દઉં. ન્યાયી અને
 ન્યાયે પણ મળે ત્યારે હસી લેવું આનંદ લૂટવો, મનની મસ્તીમાં રહેવું
 અને એમાં અપના પરાયાનો કોઈ ભેદ ન રાખવો એવી વૃત્તિ વારસામાં,
 તક મળે તેવું અને હું સાદસ પહેલાં કરવા એ સાથે, મળેલી છે એટલે
 ન્યાયે મારી લખેની કોઈ વાર્તા કે એકાંકી કનાકુનિ નથી જનતા-અનવલ
 કલાકૃતિ નથી જનતા-એમ વાંચતો સાંભળતો ત્યારે હસતો હતો.
 પરુરાજ્ય, જે નવોર્ જોરવેનના Animal Farm નો અનુવાદ છે
 એના વિષે એક વિદ્વાન અવતોક્કે એમાં નાત્સીઓ પ્રત્યે ક્રૂર કટાક્ષ
 કરવામાં આવ્યો છે એવો આશ્ચર્યજનક અભિપ્રાય આપેલો ત્યારે હસ્યો
 હતો. ધીમું અને વિલા નામની નવલકથા વિષે વિદ્વાતભયું શબ્દસંધાન
 કરતાં “કવિધ્યની પ્રજા આપણા સભામંડીઓ વિષે શું ધારશે ?” એવો
 ગંભીર મુદ્દો ઉપગ્રિય કરીને આવી નવલકથા લખાવા જ જોઈતી ન
 હતી અને લખાઈ અને છપાઈ ગઈ અને કદાચ વચાઈ ગઈ તો એ
 ન કામની છે, છ કીટીમાં જોતો મુદ્દો સાર લખી સકાય તેનો સવા
 તલસો પાનમાં નાહકનો વિન્યાગ કરવામાં આવ્યો છે, એવું જેલમાં

આશ્ચર્ય થયેલું અને બીજું આશ્ચર્ય મારી લખેત્રી વાર્તાઓમાં ઊર્મિતત્વ ઓછું અને બુદ્ધિતત્વ વિશેષ છે એમ અભિપ્રાય બાબતે મળ્યો હતો. ત્યારે થયેલું.

મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે સમર્થ વિવેચકોની નજરમાંથી, ભગભગ અપવાદ સિવાય સદંતર બચી ગયાનો લાભ બીજા ગુજરાતી લેખકભાઈઓ જેમ અને પણ મળ્યો છે. અને એવી સુભગ પરિસ્થિતિ સર્જવાનો યશ મોટે ભાગે તો કવિનાની અર્ધા પણ લીટી નથી લખી એને છે ગુજરાત સરકારે બહુ જ યથાર્થ રીતે ઇનામ આપવા યોગ્ય બાધેલાં મથાળાંમાં કવિતા સાથે જોડકણાંને જોડેલાં છે. આવું એક, ઇનામ પામવાને યોગ્ય જોડકણું, બનાવીને પિતાશ્રીને બતાવવા ગયેા હતા ત્યારે તાજી અપનાવેથી અહિંસાને સાવ વિસારે પાડીને, એમણે અડધી ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારીને, આખો તમાચો મારેલો. 'versifiers are beggars' એમ એમણે કહેલું. એ તમાચો અને versifier થતાં અને વિવેચકોની નજરે પડતાં બચાવી ગયો; બાકીનું અર્ધું ચરણ વગર જોડકણે પણ વારતવર્માં જોડાઈ ગયું.

પણ હું તો વિવેચકોની નજરથી બચી ગયાનો જ લાભ મળ્યો છે એની વાત આપ સમક્ષ જણાવના હતા. એ લાભમાં આજે રજુનિતરામ ચન્દ્રક અપાય એ પરિસ્થિતિ બગતા, ચેતાની ભૂમિકા જેવા તપાસવાની અને કાંઈ ખોટું નથી ક્યું એટલો આત્મસંતોષ મેળવવાની તક મને સંપડી છે. એ આત્મસંતોષ, સર્વ સ્થળે સરખી રીતે અકારા થવાની સહજપ્રાપ્ત કુશળતા સામેનું આત્મસંતોષ તો નથીને, એટલી ખોજ આપમેળે થઈ શકે એ રીતે મેં કરી છે. 'રેખા' બંધ કર્યું ત્યારે મુશ્કેલીથી સુનીભાઈએ એ બધું ધણે તેના કારણે લેખે સંપાદકની નિષ્ઠા જણી એમ કહેવું, તે શુરવચનને વાદ કરીને, આવો આત્મસંતોષ લઉં એમાં નિષ્ઠાની માત્રા જણી છે, પૂતી છે, કે જીવંતી સકાય એ ક્રમતા વિશેષ છે, એની પણ જાન ખાતરી કરવાની કોશિષ મેં કરી છે.

નવલકથા કે દૈનિક વાર્તા કે એકાંકી કે અન્ય કાંઈ પણ પ્રકારના લેખનમાં કે લેખન પાછળ એના સ્વરૂપ, એની ખૂબી કે ખામી, એના પર પડેલી અસર કે એ પાડી શકે એ અસરની ચર્ચા થાય છે અને થવાની. એક રીતે એ વ્યાપાર અનિવાર્ય પણ દશે. પણ એના કરતાંય વિશેષ મહત્ત્વની વાત તો આ લખવાની પ્રવૃત્તિનું હિમ્મત શું છે, એ છે.

આજુ બાજુ નજરે પડતી, સાંભળવા મળતી, કટપાતી, અનુભવાતી, સંવેદાતી કશી ચીજ, કરો પ્રસંગ, કોઈ પાત્ર, કોઈ પાત્રની કશી મોજદ કે આરોપેની લાક્ષણિકતા - તાત્કાલિક તો આવી કશી વાત પર માંડણી થાય છે, અને સાંજની તૈયારી મુજબ એને ઘાટ મળે છે. પણ તત્ક્ષણની મન સ્થિતિ એને વર્ગિક આપે, ઉત્પટ બનાવે, ધાર કાઢે કે પછી ધારને બૂટી પણ બનાવે, ચોટને સિથિન પણ કરે આમ તો આ એક સાધારણ પ્રક્રિયા છે, પણ પેની એક ચક્રની આવી અને અનાજનો એક કણ જીપાડી ગર્ભ એ બનાવતું અનન્ત, પુન પુન પુનરાવર્તન કરતી કહેતી, ક્યારેક તો એની પાછળના હેતુનું અનાવરણ કરી જાય છે તેમ, આ અતિ સામાન્ય પ્રવૃત્તિ પણ વહેવા કે મોડા પોતાનો હેતુ કળાવા દે છે કોઈ ભાગ્યશાળીને આ વસ્તુ આધાર, બીજ કે ભાત વહેલાં સમજાય કોઈ જીવસૂદાસને અખચોર્યાશીના ફેરા પર ફેગ માર્યા છતાંય ખારી હાથ ન લાધે જે સમજાય તે ચોખ કે સાસુ જ છે એમ માનવાનું કોઈની પાસે કશું કારણ નથી હોતું છતાં કળા શકાય અને કહી શકાય એવી ભાત સમજવા માંડે છે કોઈ એને ચેતના કહે. કોઈ એને સામાજિક સમજા કહે. કોઈ એને દર્શન કહે એમાં કશું નામાભિધાન કેટલે અંશે સાસુ એનો તોન કરવા બેસવા જેટની સજ્જ કે ધીરતા મારી પાસે નથી.

આ બોજમાં અને શુ મળ્યું એની તપસીન આપીને આપને, આપો છે એથી વિશેષ ત્રાસ નથી આપવો. એટલે જે બેતણ મુદ્દા રજૂ કરવાનું મન થાય છે તેજ રજૂ કરી, ફરીથી આભાર માની, કહેવાનું પૂરું કરીશ.

દેખાડેખી અને પોતાની શક્તિના ધણા જિયા ખ્યાલથી લખવાનું શરૂ કરેનું શરૂ કર્યું ત્યારે આ શા માટે એનો કોઈ સ્પષ્ટ ખ્યાલ ન હતો. આજે પણ એ ખ્યાલ સ્પષ્ટ, સુરેખ કે બ્યાખ્યામાં બાંધી શકાય એવો બન્યો છે એમ નહીં કહી શકું પણ આ સમગ્ર પ્રવૃત્તિ માનવીના ગૌરવ અર્થે, જેને માનવીય મુક્તિ કહી શકાય એવા હેતુસર, થતી હોવાનું વિશેષે અને વિશેષે પ્રતીત થતું જાય છે જ્યાં માનવોનું ગૌરવ નહીં હોય, જ્યાં મુક્તિ વાતાવરણ નહીં હોય, જ્યાં કાવ અને બકિને વિકૃત કરીને કાચમાં પથટાવવાની પ્રવૃત્તિ નિર્જીવિત થાય ત્યાં કશું નાટક કે નવલકથા કે વાર્તા જન્મી કે જીવી શકશે એ પ્રશ્ન એકવા અને જ થાય કે મૂઝવે છે એવો ફક્ત રાખવાનો અને કોઈ અધિકાર

નથી. આ રીતે વિચાર કરીએ ત્યારે તો મૌન્ય હાલતની પ્રશંસા કરતાં
ય એ વિષેનું મૌન એ જ વધુ ખતરનાક છે, એમ લાગે છે. જેને
મુંગળામણ ન લાગતી હોય એના કરીણ મૌન્યની અદેખાઈ કરવા
- જેવું પણ હવે ધણુ ઓછું રહ્યું છે.

નજર સામે અનેકાનેક અને નિતનવો રીતે માનવીના ગૌરવનું
ખંડન થતું જુવે! અને આવડણું હોય એ રીતે એનો પ્રતિકાર ન કરે,
એ કામ મારું નહીં એમ બીજાને કહીને અને મનને મનાવીને, ચૂપ
બેસી રહે! એ કેમ બની શકે? અને માત્ર સાક્ષી જ કેમ બની શકાય?

આ સાક્ષીના ખ્યાલને પણ આજના સંદર્ભમાં જોવા જેવો છે.
જે રીતે બધું કહેતાં બધું એકમેક પર આધાર રાખનારું, અવલબન
રાખનારું બનતું જાય ■ એમાં સાક્ષી નિરપેક્ષ જોનારો નથી રહી
શકતો. એ પણ પક્ષકાર બને છે અને પક્ષકારથી વિશેષ સહદોષી બને છે.

હું માનું છું કે મુક્ત વાતાવરણ સિવાય સારું સર્જન શક્ય
નથી. હા, જેને કશું લાગતો ન હોય, જેને દિધા મૂંઝવતી ન હોય,
શેઠશરમ જેને પક્ષાધાતનો અનુભવ ન કરાવતી હોય, એનું પોતાનું મન
તો મુક્ત જ છે. અને એવો મુક્તમન આદર્શી માનવીના ગૌરવના ખંડ-
નનો મૂલો સાક્ષી નહીં જ રહી શકે. એકલો હોય તો કાલે એકલો રહ્યો.
માનવીનું ગૌરવ જાળવવા એવો માણસ હરપળે તત્પર જ રહેવાનો.

આવી જ પરિસ્થિતિ કહેવાતા કટાક્ષ અગે છે

મારે કળ્પ કરવું જોઈએ કે જ્યાં જ્યાં નગર પડે ત્યાં પહેલી
દૃષ્ટિએ તો મને પરિસ્થિતિની વિચિત્રતા જ સુઝે છે ધોખીની કુકાનના
હિંદાદન પ્રસંગે મને દિગ્ગજરના દેશમાં ધોખીની કુકાન ન થાય એ આદુકિન
યાદ આપેલી. પણ સાથે જ એ મિત્ર કુકાન ખોલતા હતા અને તે પણ
કમાવાની દાનતથી જ ખોલતા હતા એ યાદ આવ્યું એટલે આ રાજનગર
હવે માનસિક રીતે પણ દિગ્ગજર નહીં જ હોય એમ કહ્યું હતું

પણ આવા દાખવા બાદ કરતાં, કટાક્ષકરી રીતે કહેતાં વિશેષ
ફાવે છે એ હું કળ્પ કરું છું. ક્યારેક એમાં ડાખ દરો, કડવાસ પણ
દરો, એમ પણ સ્વીકારી લઉં.

પરિસ્થિતિ અજાણવાનારી હોય, બ્યક્તિ કે સંસ્થા કે સ્થિતિ વિષેની
માની લીધેલી માન્યતા વાસ્તવિકતાના પ્રથમ સ્પર્શે જ પીગળીને દવામાં
લગી જાય ત્યારે જે આઘાત લાગે એ વિષે અત્યંત આગા હોવાનો

આરોપ જરૂર થઈ શકે જનનકાળ ન બનવાનો ઉપદેશ આપવો ધણે અડેનો છે 'એમે તો કહેતા જ દના' કે 'એ તો એમ જ હોય' એટલાથી આત્મસંતોષ માનવાનું વનજી ભવજવાએ અપનાવેલું હોય ત્યારે તું એક આળો અને અવગપથી કેમ બને એમ જરૂર સવાલ થાય

તું માનું છું કે ચૂપ રહેવું અને મોઢવું એ જો જ માર્ગ છે એમ લાગે અને એમાંથી ચૂપ રહેવાનું શક્ય નથી, એના કળતાં તો મોન સારું એમ લાગે ત્યારે કેમ બોલવું એ વાન ધણી મહત્ત્વની બને છે કહેવાનું હોય તે સાદી રીતે કહી શકાય, ગૂસ્સો દાનવીને કહી શકાય, કટાક્ષ સાથે કહી શકાય સાદી ગીને કહેવા માટે લખનાર પાસે બાજ સાજ સમવદ ઉપરાંત પ્રમાણક કાફું જોઈએ નૈતિક બળ જોઈએ રોરે બનાઈને લખવું એના જેવી વધ્ય અને આત્મવાત્ત બીજી માર્ગ રીત નથી એવાની પામે જો કાવી જાય તો કટાક્ષનો એકતો જ માર્ગ રહે છે

કટાક્ષ અને રોષ વિશે એક બીજી વાત ધ્યાનમાં રહેવી જોઈએ એમ અને લાગે છે કટાક્ષ એ વિગેધાભાસી લાગે તે પછી Insiderનું મંલિનાનું સાધન છે રોષ એ Outsiderનું અરપૂષ્ટનું સિખરસ્થનું, સાધન છે રોષ ક્યારેક માની લીધેનો અવમણનાનું પરિણામ પછી હોઈ શકે કુર્વાસા Outsider, સાવ તટસ્થ અને અરપૂષ્ટ હોવાને કારણે જ શાપ આપી શકે મંલિનો શાપ કઈ રીતે દઈ શકે? કોને શાપ દે? કેવો શાપ દે?

(આમ કહું છું ત્યારે ખાસ મંલિતા હોવાને કારણે આજે તો અધિમુનિઓ પછી શાપ દેતા નથી એટની વાન પર પછી આપનું ધ્યાન ગયું જ હશે એટની વાન નોંધી લઉં)

સદુને સ્વીકાર્યું હશે કે નહીં તે તો હું નથી જાણતો સાચું જ છે એમ પછી નહોં કહી શકું પછી મ્હાક્ષની રીત અપનાવનારના મનમાં, પોતાનું સાધન બીજાને પાડનારુ નહોં, પછી મૂર્છા ખાઈ મેડેલી ચેતનાને ફરીથી જગાડનારું છે એનો એક શ્રદ્ધા છે એમ ધા ને બે દ્રક્ષાની એ રીત નથી અશ્રદ્ધામાંથી એ પામિસ્તી નથી માનવીમાંની, માનવી વિષેની શ્રદ્ધા એ રીતના મૂળમાં છે

આમ કહું છું ત્યારે કટાક્ષને સફળ કરવાની, સમજા કરવાની વૃત્તિ થઈ આવે છે એની ના નહોં મ્હું રોષ કળતાય વિશેષ કડવાસ કટાક્ષને વિકૃત કરી જાય છે એની પછી ના નહોં મ્હું

અને માત્ર સફળતાની નજરે જ જોઈએ તો અત્યારે કટાક્ષના અર્થશાસ્ત્રનું તુષ્ટિમિત્ર કચારનું ય સધાઈ ગયું અને ઘટલી આમદાનીનું વહેણ ચાલુ થઈ ગયું ■ એમ કહેવું જોઈએ. ડી. ડી. ટી. ના પ્રથમ છટકાવ પછી બાકી બચેલા જીવાણુઓએ જેમ પ્રતિકારનું વિશેષ અને વિશેષ સામર્થ્ય મેળવ્યું તેવું કશું કટાક્ષ વિષે પણ જનતું હોય એમલાએ છે.

પણ એનો અર્થ એ નથી કે એ અથદેય માર્ગ છે, માનવીના ઝોરવને અખંડિત રાખવાની નેમ રાખનારને માટે તો જ્યાં જ્યાં માનવીનું ઝોરવને ખંડિત થતું હાએ તો ત્યાં ત્યાં એ જ, સાધ્ય સાધ્યે સુસંગત સાધન ■ સફળતા એને અદેય બનાવે અને નિષ્ફળતા એને અથદેય બનાવે એને પણ કટાક્ષ જ કહેવો પડે.

મારા પૂર્વ આ અસફળતા, અવિશ્વસ્તતા, કિલ્લુટતા અને દુર્મોધતાને કારણે છે એમ કહેવાય છે. એ રીતિ અને સામાન્ય રીતે માત્ર લખાણ સફળ નથી એ વાત કું રવીશ્વર હુ અને એનું કારણ તો લખવા પાછળ જે હેતુ અક્ષર અક્ષરને ગોઠવવાનો યત્ન કરે છે એ છે વાંચનારના મનમાં વાંચતી વેળાએ કરો પ્રતિભાવ, કરો વિચાર, ખરાબોટાની તુલના, રચાય, ચાલે કે બધાય નહીં, તો લખનાર વાંચનાર વચ્ચે કરો સેતુ બંધાય જ નહીં. હું માનું છું કે આ બાપાગમાં લખનારે મૂડી ગોઠવાની હોય છે, વહીવટ કરવાનો હોય છે પણ વાંચનારેય કંઈ કરવાનું હોય છે, એ કંઈની મારી અપેક્ષા ગમે તે કે ગમે તેવી હોય, પણ જે પણ વાંચે એને વિચારતા કરવાની નેમ ફળી નથી એટલું ચોક્કસ લખવાની રીત સુધારો એવી સલાહ વગર વચ્ચે પણ મળી છે નવા કાંકલા નાખવા માટે લડા મળા પાછા છે—કેમય પછે

આમળ મેં યુગળામણની વાત કરી એનો મને ખૂબ મૂંઝવતો એક પ્રકાર છે એ વિષે પણ આપનું ખ્યાન દોરવાની ચેષ્ટા કરુ છું. બીજી બધી વાત જેમ એવી ચેષ્ટા કરવાનો અધિકાર મને કેટલો ■ એ હું નથી જાણતો. પણ આપ કાંઈ ફરી ફરીને હાથ આવવાના નથી, અને અડધી સપ્તાએ જીજ્ઞા થઈને ચાલ્યા જાવ એવા અવિનયો નથી, એટલે એ વાત પણ કહી દેવાનો લોક યાય છે

આજે આસપાસ નવો વિચાર કરવાની કે ઝીવવાનો આપણી શક્તિ અશક્તિનો કચારેક આપણે વિચાર કરવો પડશે સખ્ત બંડોળ પરિમિત હતો એમાંથી ય સંકેચાતો સાંકડો થતો જાય છે. જાણકારી

આસપાસ વિવિધ પ્રકારના કાટ-મોજરા સમેનના-રૂપના નળ છે જિંદગીમાં હાથ, કુપિત કળા, કીલ્લપ્રાણ બનાવવાનો રાષ્ટ્રીય ઉદ્દેશ જાહેર અને ખાનગી સર્વપ્રકારના સાદસમાં બરપટે ચાલુ છે સમુદ્રકાંડા પર મસમસવું મોજા ધણેક માટે ચિત્રવિચિત્ર ઓઢણી પાડી નળ છે એમાં કશો ભાત જોવા પારખવાનો જેમ સમય નથી રહેતો, તેવું જ આજની આસપાસની દુનિયાનું લાગે છે

શબ્દના ગૌરવને જાળવવાની સહકારની બેનમા, એ આ પરિસ્થિતિનું કારણ હોય એમ મને લાગે છે મસ્ત હાથી નહીં કઠિં જીભો જીભો સૂઢમાં પાણી ભરીને જીડાડે કે રેતી વેરે એવી રીતે આજે શબ્દનો વપરાશ ધર્ષ રહ્યો ■ શબ્દના અર્થને માત્ર ક્ષીણ જનરવી દેવામાં આવે છે એટલું નહીં પણ શબ્દ સાવ અર્થહીન બની ગયો ■

તું માનું છું કે જ્યાં લગી લખવાની ચેષ્ટા કરનાર શબ્દનું ગૌરવ નહીં કરે ત્યાં લગી માનવીનું ગૌરવ કરવાનું એને હાથે નહીં બને.

આ રથને નવો વિચાર અને નિષ્ઠવિચારસપદ એ બે વચ્ચેનો ભેદ સમજવો જરૂરી છે નવો વિચાર આપણને જ સૂઝે એવું ન પણ બને પણ એ વિચારને અપનાવવો કે ફેકી દેવો, બીજાને એનો સ્વીકાર કરવા સમજાવવા કે એનો ત્યાગ કરવા કહેવું એ બધું તો દરેક વ્યક્તિએ પોતે કરવાનું કામ છે લખનારનો સમાજવાદ એવો કે દરેકોઈ વ્યક્તિ આ કામ કરી શકે છે, એ બુનિયાદનો સ્વીકાર કરે અને એવી પરિસ્થિતિ સર્જવાનો હોશિ હોશિ ધત્ત કરે

આજના પ્રસંગે હોમ્સ તો બીજાઓ આવું કહે અને એમની સાથે સહમત થવાનો વિશેષ લાભ મને મળ્યો છે એમ કું કહી શકું એવી હતી બીજી કથા નહીં તો મને જવાબ જલ્દી જરૂરી ગયા ■ એવી જાત છેતરામણી બચવું જ છે જવાબ એ જ આખરી ખોલ છે એમ નહીં કહી શકાય આજે તો કદાચ જવાબ વિષે જ સવાલ કરવા વિશેષ જરૂરી ■ આવા ખ્યાલ મનમાં આવે છે, અને બેચેન બનાવી દે ■ અને એ બધા ડારી ડરાવીને જડ ન બનાવી દે એની ગળસ પદ મુજબની આપરખી પેરવીમાં પ્રવૃત્ત છું એવા એકરાર સાથે, ફરીથી કશી દિલચોરી વિના, અને આપની સહુની ચોક્કસ, આડો અવગણ જતાં જરૂર શકશે એવી દૃઢાણી શ્રદ્ધા સાથે, આપનો આભાર માનું છું

શ્રી રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રકના સ્વીકાર પ્રસંગે

પ્રા. ડૉ. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રીજી વક્તવ્ય

ઇતિહાસ-સંશોધનની રચિ અને દષ્ટિ

ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ

સ્થાપના તા. ૧ લી જુલાઈ ૧૯૬૨

પ્રતા પ્રિન્ટરી, માગાની દવેધી, માણેકચોક, અમદાવાદ

મનુષ્યથી, બાઈઓ અને બહેનો,

આજે આપે મને જે આ માન આપ્યું છે, તે મારી ઇતિહાસ-સંશોધન પ્રવૃત્તિને અનુસક્ષીને હોઈ હું અહીં ઇતિહાસ-સંશોધન વિશે કેટલાક મુદ્દા રજૂ કરું તો એ અરથાને નહિ ગણાય.

* * *

સદૃ પહેલાં, ઇતિહાસ-સંશોધનનો મને શોખ કેવી રીતે થયો એની અંગત વાત કરું. શેઠવકાળમાં માતાપિતાએ અધિકાધિક શિક્ષણ લેતા રહેવાની તમન્ના જગાડી, એને હું મારા હિચ્ચ શિક્ષણનું ખીન્નરોપણ સેધું છું. ગૃહ-સંસ્કારના શિક્ષણમાં મને સંસ્કૃત સ્તોત્રો અને ગુજરાતી આખ્યાનોનું આકર્ષણ થતું ને કુકુળના પૂર્વજ સંત કવિ હોટમની જેમ પદો ને આખ્યાનો રચવાની મનમાં જાની આકાંક્ષા જગતી શાળાકીય શિક્ષણની વાત કરું, તો પ્રાથમિક શિક્ષણ દરમ્યાન કેઈ ચોક્કસ વિષય તરફ પસંદગી ઢળી નહોતી, પરંતુ પ્રાથમિક શિક્ષણ દરમ્યાન સંસ્કૃત અને ગણિત એ બે વિષયો તરફ વિશેષ રુચિ જાગી. એમાં આખરી પસંદગી ઢળી સંસ્કૃત તરફ. સંસ્કૃતમાં જે વ્યાકરણ કે દર્શન કરતાં સાહિત્ય વિશે અભિરુચિ રહી. સાહિત્યમાં પણ કરતાં ગદ્યમાં અને ગદ્ય કરતાં રૂપકમાં વિશેષ રસ પડે. હિચ્ચ શિક્ષણ દરમ્યાન સંસ્કૃત ભાષામાં નાટિકા રચતો થયો. ગુજરાતીમાં જે લલિત સાહિત્યમાં નાટકવેખનનો શોખ ખરો. હિચ્ચ શિક્ષણના સર્વ ઉપાધિઓના અભ્યાસક્રમમાં મારો મુખ્ય વિષય સંસ્કૃત હતો.

ઇતિહાસ તો ક્યાંય સુધી મારો માનીતો વિષય હતો જ નહિ. પ્રાથમિક શાળામાં લઙ્કાર્ષની વિષયોના આકાંક્ષા જોખવા પડતા ને પ્રાથમિક શાળામાં લઙ્કાર્ષના કારણ ને પરિણામ યાદ રાખવા પડતા. હિચ્ચ શિક્ષણમાં

ઇતિહાસ લખવાનો ન રહ્યો, ત્યારથી કોણ જાણે કેમ એ વિષય તરફ મને
કંઈ સૂક્ષ્મ રુચિ થવા લાગી '

ઇતિહાસ તરફની આ રુચિ રહી રહીને આવી ક્યાથી ? આજે આ
રુચિનાં ત્રેરક બળોનો વિચાર કરું છું, તો સહુ પહેલાં મને મારા હૃદય
શિક્ષણની શ્રમિ યાં આવે છે. સંસ્કૃતના મારા જ ને અધ્યાપકોને સાહિત્ય
ઉપરાંત પુરાતત્ત્વમાં યે રીક રસ હતો મને લાગે છે, જૂનાગઢનું સ્થળ જ
એવું છે કે પ્રાચીન સાહિત્યના અભ્યાસીને પુરાતન અવશેષોનો સંપર્ક
સધાવ્યા વિના રહે જ નહિ. ઇતિહાસ સંશોધનની રુચિ જગાડનાર ગુરુ
હતા મારા એ સંસ્કૃત-અધ્યાપકો, પણ ગુરુઓનો ય ગુરુ હતો જૂનાગઢ
-ગિરનારના માગે પર આવેલો એ ઐતિહાસિક ખડક, જેના પર જુદા
જુદા રાજવંશોના ત્રણ રાજાઓના અભિલેખ ઠાંતરાયા છે-એક, પ્રાકૃત
ગદ્યમાં દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા અશોકનો, બીજો, સંસ્કૃત ગદ્યમાં, રાજા
મહાકૃષ્ણ રુદ્રાખાનો, અને ત્રીજો, સંસ્કૃત પદ્યમાં, મહારાજાધિરાજ
સ્કન્દગુપ્તનો. ગુજરાતમાં રહેલો આ ઐતિહાસિક ખડક ભારતનાં આભિ-
લેખિક રમાગદામાં વિરલ હોઈ મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

એ ખડકની પાસે આવેલા દામોદર મંદિર અને રેવતી કુડ, 'ઉપરકોટ'
નામે ઓળખાતો જૂનો જિયો ઠાટ, એની અંદર આવેલ અડીચડી વાવ
અને નવધણ કૂવો, અમલોના વસવાટ માટે કોચેરી ગ્રુહો, જૂનાથ મહાદેવ
અને બ્રહ્મકુડ, નરસિંહ મહેતાનો ચોરો, રસખખાનજી મ્યુઝિયમ અને
પુરાતત્ત્વમથાગાર, ગિરનારની તળેટી પાસે આવેલા ભવનાથ મહાદેવ; અને
ગિરનાર પરના ઉપરકોટમાં આવેલા જૈન દેરાસરોમાંની કુમારપાલની ટૂંક
તથા વસ્તુપાલ-તેજપાવતી ટૂંક, અજાણનો ગોખ, ગોરખનાથનું શિખર
અને ગુરુ દત્તાત્રેયના પગના, જૂનાગઢ અને ગિરનારના એવા અનેકાનેક
પ્રાચીન રમાગદાનું આજે અમરણ થાય છે.

જૂના શહેરમાં વસતી આનું હોય, તો ત્યાં વસનારને એની ઐતિહાસિકતા
ધણી ઓછી સ્પર્શે છે જૂનાગઢમાં રહેવાથી મને શહેરના જોવાલાયક સ્થળો
કરતાં મુદ્દર્શનના ખાક અને ઉપરકોટનું સવિશેષ આકર્ષણ રહેતું પરંતુ
ઇતિહાસ-સંશોધનની દૃષ્ટિ તો ખાસ ખીચતી અમારા જૂનાગઢની આસ-
પાસનાં પર્વતોમાં અમારા વડા અધ્યાપક અમને એક વાર લઈ ગયેના
ચૂડાસમાંઓની જૂની રાજાની અને વામનવાતાની તીર્થશ્રમિ વચળીની

મુલાકાતે. ને ખીજ અધ્યાપક તો હતા મારા વડીલ જ'ધુ, મા । સર્વોચ્ચ શિક્ષણના માર્ગદર્શક. નાતાલની રજાઓમાં અમે સકુટુંબ ઠાઈ ને ઠાઈ ઐતિહાસિક સ્થળોના પર્યટને જવાનું રાખતા. સંસ્કૃતના જ'ને અધ્યાપકો મોટે ભાગે સાથે આવતા ને પ્રાચીન સ્મારકોનું રસભર અવલોકન કરતા વેરાવળ પાસે આવેલું પ્રભાસપાટણ, સોમનથનું પ્રાચીન મંદિર, ભાલકા, શ્રીલંકા અને દેહોત્સર્ગ, હિરણ્ય નદી પર આવેલું પ્રાચીન સૂર્યમંદિર, ગોરખપદી ને પ્રાચીનીય, કદવારનું વરાહ-મંદિર, સૂનાપાડાનાં પ્રાચીન મંદિર, પશનાવડાનું આયનીમંદિર, ડોડીનાર પાસે આવેલું મૂળ દ્વારકા, જીના અને દેનવાગ, મોરખ જંગલની અંદર આવેલું તુલસી-સ્થામનું તીર્થ, દીવનો વિશાળ ઠાટ ને ત્યાંનું વરાહમંદિર; —સોઠ અને સોરઠની સમીપમાં એવાં અનેક ઐતિહાસિક સ્થળ હતાં, જ્યાં અમને પ્રાચીન મંદિરો અને મૂર્તિઓનું નિરીક્ષણ કરવાનું તેમજ પ્રાચીન શિલાલેખો વાંચવા અને નોંધવાનું પ્રાપ્ત થતું. નાતાલનાં આ પર્યટનોએ મારામાં ઇતિહાસ-સંશોધન તરફ અભિરુચિ વધારી. એવામાં પં. ભગવનલાલ ઉદ્દણની ચતાબ્દી જીજ્ઞાસા ને જૂનાગઢની આર્કિયોલોજિકલ સોસાયટીએ 'ભગવાનલાલ સ્મારક અંક' બહાર પાડ્યો. જૂનાગઢના એ પુરાવિદે અખિલ ભારતીય પુરાતત્ત્વમાં આપેલો ફાળો સવિશેષ પ્રેરણાદાયી નીવડ્યો. થોડા જ વખતમાં અનુરન તક અભ્યાસ માટે જૂનાગઢ છોડી અમદાવાદ આવવાનું થયું. વડીલ જ'ધુના માર્ગદર્શન અનુસાર વિષયની પસંદગી અગાઉથી કરી રાખી હતી મુખ્ય ભાષા મંસ્કૃત અને ગોથુ ભાષા પાલિ; સંસ્કૃતના વૈકલ્પિક શાસ્ત્રોમાં એપિગ્રાફી અર્થાત્ અલિલેખશાસ્ત્ર.

પરંતુ અહીં આવ્યો, ત્યારે પાલિ અને એપિગ્રાફી-જ નેની પસંદગીમાં મુશ્કેલી આવી. પાલિને જડ્યે અર્ધમાગધી લીધી ગમે તેમ પ્રાકૃત ભાષાઓનો પરિચય સાધવો હતો. સંસ્કૃતના વિશાળ તથ્યપક્ષી યાને પિતામહને શાસ્ત્રી તરીકે પ્રસિદ્ધ આપી હતી, તો સંસ્કૃતની સાથે પ્રાકૃતના યાને એમને શુજરાતીના આઠ ભાષાશાસ્ત્રી બનાવ્યા હતા. પ્રાચીન અલિલેખોમાં ધણા સંસ્કૃતમાં અને કેટલાક પ્રાકૃતમાં હોઈ અને સંસ્કૃત ઉપરાંત પ્રાકૃત ભાષાનો પરિચય આવશ્યક જણાયો, પરંતુ એપિગ્રાફીની પસંદગીએ વિકટ પરિસ્થિતિ જન્મી કરી. અનુરનાતક વિલાગના અભ્યસે વેદાન્ત કે સાહિત્ય (અવંકાર) કે એવું ખીજુ ઠાઈ શાસ્ત્ર લેવા સલાહ આપી જોઈ, પણ મારો એપિગ્રાફી માટેનો આમહ જોઈ મને શુ વ સોસાયટીના પ્રમુખ શ્રી આનંદસંકરલાઈ

પાસે મોકલ્યો. શ્રી આનંદશંકરભાઈએ ત્યારે અહીં રહેલી એ વિષયના
 અધ્યાપનની જોઈ સગવડને કારણે મને મારી, શાસ્ત્ર-પસંદગીમાં
 ઠીક ઠીક નાણી જોયો, પરંતુ હું સંસ્થાની સગવડ પ્રમાણે વિષય નહિ, પણ
 વિષયની સગવડ પ્રમાણે સંસ્થા પસંદ કરવા માગું છું અને એપિગ્રાફીની
 સગવડ અહીં ના મળે, તો એ માટે વડોદરા, મુંબઈ કે પૂના જવા તૈયાર
 છું, એવું જાણતાં એમણે પ્રસન્ન થઈ મને એ વિષય લેવાની છૂટ આપી.
 પ્રાચીનલિપિવિદ્યાનાં મનોપાત્ર પોતાની મેળે શીખી લેવાનું રાખ્યું, ત્યારે
 મુ. શ્રી. રસિકભાઈએ અલિલેખવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો અને ઇતિહાસ-સંશો-
 ધનમાં એની સામગ્રીના શાસ્ત્રીય ઉપયોગ વિશે વિશદ માર્ગદર્શન આપ્યું.
 વિષય-પસંદગીમાં નિષ્ઠા રાખી, તો મને મુ. શ્રી રસિકભાઈજેવા તત્ત્વદર્શી
 દીક્ષાગુરુ મળ્યા. એમ. એ. થવા બાદ મહાનિગધનો વિષય શોધતી વખતે
 ગુજરાતના પ્રાચીન અલિલેખોમાથી વલભી રાજ્યના અલિલેખોના વિષયની
 પસંદગી કરી તે પછી મુ. શ્રી. રસિકભાઈની જ પ્રેરણાથી. યુનિવર્સિટીની
 દૃષ્ટિએ મારા માન્ય માર્ગદર્શક ન હોવા છતાં એમણે મારા સંશોધનકાર્યમાં
 સતત માર્ગદર્શન આપી ઇતિહાસ-સંશોધનની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિની તબક્કાશી
 તાલીમ આપી, એટલું જ નહિ, સંસ્થાના અનુરનાતક વિભાગમાં મને ફેલો
 નીમી અલિલેખવિદ્યા ઉપરાત પુરાવશેષવિદ્યાનું અધ્યાપન સોંપ્યું; સમય
 જતાં મને પુરાવશેષીય ઉત્ખનનના ક્ષેત્રકાર્યની તાલીમ આપવાનો જે પ્રયત્ન
 કર્યો. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત અભ્યાયિકાઓ, કથાનકો અને રૂપકોની સાહિત્યકૃતિઓ-
 એ ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું ઘણું દર્શન કરાખ્યું હતું, તેમા હવે
 અલિલેખો અને પુરાવશેષોની પૂરક સાધન-સામગ્રી ઉમેરાતાં પ્રાચીન
 ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિનું ચિત્ર એટલું સ્વચ્છ રીતે રૂપરૂપ થવા લાગ્યું, કે
 જે ભાગના પ્રાચીન ઇતિહાસના તથા જગતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓના

આ 'યોગાનુયોગ' પ્રાપ્ત થયો નહોત, તોપણ મારે મારા એ પરમશુરના
જીવનનો સ્વીકાર કરવાનો રહેત.

x

x

x

‘આ અંગત વાત મેં’ સહેતુક કરી છે. અંગિક વિકલ્પ તરીકે આને
ઇતિહાસની પસંદગી ધણી ઓછા વિદ્યાર્થીઓ કરે છે અને જે કરે છે
તેમાં યે એ વિષયની અભિરુચિ ધણી ઓછા ધરાવે છે. એકંદરે ઇતિહાસના
બ્યાખ્યાતાઓ અને અધ્યાપકોની કંઈ કમી રહે છે ને ઇતિહાસ-સંશો-
ધન કરનાર વિદ્વાનો જવલ્લે જ નજરે પડે છે.

પહેલાં તો ઇતિહાસ એટલે મોટે ભાગે રાજવંશોનો ઇતિહાસ એવો
અર્થ થતો, ને ઇતિહાસમાં રાજાઓની અંગત ધૂનો અને ટેવો, બળવાઓ
અને લડાઈઓની વિગતો, અમલના બનાવોનાં વર્ણન વગેરે યાદ રાખવું
પડતું, પરંતુ હવે ઇતિહાસનો અર્થ બ્યાપક થયો છે. રાજા કાલસ્ય
કારણમ્ એ સૂત્ર મર્મોદિત ધ્યુ છે ને રાજવંશો હવે પ્રાયઃ ઇતિહાસ-
જુદા જુદા તત્ત્વોએને ઓળખવાની જૂમિકા રૂપ સંગ્રહો પૂરી પાડે છે
ઇતિહાસ જેટલો રાજાઓનો છે તેટલો ગ્રન્થજનોનો છે, યુદ્ધો અ-
વિજયોનો છે તેટલો સમાજની સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓનો છે, કીર્તિસ્તંભો
અને પ્રશસ્તિયોનો છે તેટલો ધર્મ કલા અને સાહિત્યનો છે. કોઈપણ
પ્રદેશનો ઇતિહાસ એ પ્રદેશની વસ્તીના સર્વ વર્ગોને સ્પર્શે છે અને જે
ઇતિહાસને એની પહેલાંના કાલની પશ્ચાદ્ જૂમિકાના સંદર્ભમાં તેમજ
પ્રદેશની આસપાસ આવેલા વિશાળ સ્થલ-વિસ્તારના સંદર્ભમાં ઘટાવવાને
રહે છે. આથી ઇતિહાસ હવે રાજાઓની અંગત સિદ્ધિઓ અને ક્ષતિઓ
પૂરતો સીમિત ન રહેતાં સમસ્ત ગ્રન્થના સર્વાંગીણ જીવનને આવરી લે છે.
રાજકીય ઇતિહાસ હવે સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની માત્ર જૂમિકા બની રહે છે.
સ્થલ અને સમયની મર્યાદાઓ માત્ર આપણી સમક્ષ માટે જ છે. દેશ કે
પ્રદેશની મર્યાદાની બહાર પણ સાંસ્કૃતિક સાતત્યની અપેક્ષા રહે છે ને એની
સ્વાભાવિક ઉત્ક્રાન્તિની બહાર દેખા દેતાં અનપેક્ષિત પરિવર્તનો માટે આસ-
પાસનાં પરિબળોને લક્ષમાં લેવાનાં રહે છે. ઇતિહાસ એટલે યુગે યુગે અને
દેશે દેશે ઘડાતી માનવસંસ્કૃતિની સપ્રમાણ વિગતવાર તવારીખ. આના
બ્યાપક અર્થ ધરાવના ઇતિહાસમાં કોને રસ ન પડે ? વર્તમાન સંસ્કૃતિના
પ્રત્યેક પાસાની ઐતિહાસિક જૂમિકા વિશે કોને જિજ્ઞાસા ન મળે ? પૂર્વ-

જોના સાંસ્કૃતિક વારસાની પાછળ રહેલી સિદ્ધિઓ અને ક્ષતિઓ વિશે :
કેને કુતૂહલ ન થાય ?

ને છતાં વિદ્યાવ્યોમાં શીખવાતો ઇતિહાસ ઘણા ઓછાની અભિરુચિ
કેળવે છે એ હકીકત છે. ભૌતિક સંપત્તિની અભિરુચિની જરૂરિયાતની
દૃષ્ટિએ આ વિષય ઈજનેરી કે અર્થશાસ્ત્ર કે વાણિજ્યના જેટલો મહત્ત્વનો
ન લાગે તોપણ આપણા સાંસ્કૃતિક વારસાના હરકોઈ પાસાની પશ્ચાદ્-
ભૂમિકા વિશે આપણને જિજ્ઞાસા જાગે ને એ જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવાને તમામ
ઉપયોગ્ય સાધનોની તપાસ કરવાની અને એમાંથી મળે તેટલી સમગ્રાણી
માહિતી મેળવવાની ઇચ્છા પ્રગટે એ પ્રકારની ઇતિહાસ-દૃષ્ટિ યાન-વિજ્ઞાનના
પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં ઘણી ઉપયોગી નીવડે એમ છે. કોઈપણ દેશ કે પ્રદેશના
ઇતિહાસ કરતા આ પ્રકારની ઇતિહાસદૃષ્ટિ ઘણું વધુ મહત્ત્વ ધરાવે છે.
સમગ્ર જગતના સર્વકાલીન ઇતિહાસ કરતાંય ઇતિહાસવિદ્યા વધુ મહત્ત્વની
છે. જોના હાથમાં ઇતિહાસ-વિદ્યાની પકડ આવે છે, તેને કોઈપણ ઇતિહાસ
હસ્તામલકવત્ જની રહે છે. ઇતિહાસનાં તૈયાર વિધાન યાદ રાખવા મથતા
પરીક્ષાર્થી કરતા ઇતિહાસની મૂળ સાધનસામગ્રીનો પરિચય સાધનાર
અભ્યાસીને એ વિધાન ઘણી વધુ સહેલાઈથી યાદ રહી જાય છે. મૂળ
સાધનસામગ્રીનો જ પકડ ઇતિહાસના વિદ્યાર્થીને એ વિષયમાં અનેરો રસ
પાડે છે. એમાંય જો એને કોઈ અપ્રસિદ્ધ સાધનસામગ્રી હાથ લાગે, તો
એ એને ઇતિહાસ-સંશોધનને માર્ગે દોરે છે.

દાખલા તરીકે, ભારતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જાણવા માગનાર વિદ્યાર્થીને
અભ્યાસીને સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષા અને સાહિત્યનો પરિચય ન હોય,
તો એમાં એને ભાગ્યેજ અભિરુચિ જાગે. શિક્ષાક્ષેત્રો અને તામ્રપત્રો,
સિક્કાઓ અને મુદ્રાઓ, મકાનો અને નગરો, મૂર્તિઓ અને દેવાલયો,
કુળો અને મહાલયો, ચિત્રો અને ચિત્રો, ઓળંગો અને વાસણો, અનુ-
શ્રુતિઓ અને લોકકથાઓ—ઇત્યાદિનો પરિચય ન હોય, તો હકીકતો અને
આંકડાઓમાં રમ ન પડે.

ઈસ્લામ કાળનો ઇતિહાસ જાણનારે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ
ઉપરાંત અરબી અને ફારસીનું યાન ધરાવવું જ રહ્યું. એવી રીતે બ્રિટિશ
શાસનકાળનો ઇતિહાસ જાણનારને અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓ ઉપરાંત
હિન્દી, પોર્ચુગીઝ, ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજી જેવી યુરોપીય ભાષાઓ પરિચિત

હોતી. નોંધ એ. તે તે સમયની સર્વ પ્રચલિત ભાષાઓ તથા લિપિઓ તેમજ તે તે સમયના પુરાતન આવશે-એ તમામ પ્રકારની સામનસામગ્રીની જાણકારી ધરાવે, તેને જ ઇતિહાસ-સંશોધનમાં ખરી અભિરુચિ જાણે એમ મને લાગે છે. ઇતિહાસનાં અધ્યયન-અધ્યાપનમાં મૂળ સાધનસામગ્રીના ઘોડાધણો પરિચય સાધવામાં આવે, તો એ વિષય અનેક અભ્યાસીઓની અભિરુચિ જગાડી શકે.

સામાન્ય વાચકને અગાઉના ઇતિહાસમાં રસ પડતો હતો, કેમકે એ રાચક લોકકથાઓથી ભરપૂર હતો. મુજરાતના ઇતિહાસની શરૂઆત પંચાસરના જયશિખરી આવડાને લગતી લોકકથાઓથી થતી. કલ્યાણનો જૂવક, સંકર બારોટ, સોળ સામતો, રાણી રૂપમુંદરી, સાળો શરપાળ, જયશિખરીનું રોમાંચક પરાક્રમ, ચાંપો વાણિયો, ધર્મલગિની શ્રદેવી, અણદિલ્સ ભરવાડ-એ બધાં પાત્રો ને પ્રસંગો સહેજે યાદ રહી જાય તેવી નવલિકાનો રસ ઉપજાવતાં, પરંતુ હવે એ જયશિખરી આવડો, મૂળરાજ સોલંકીનો માંમો સામંતસિંહ, જસમા ઝોડણ, દેવળદેવી-એ બધાં લોકપ્રિય પાત્રો આજે ઇતિહાસની ઠસોટીએ સંકારપદ ક્યાં છે. બાકીઓની અનુશ્રુતિઓ અને જૈન પ્રમથો વચ્ચે ઘણો વિસ્તવાદ નજરે પડે છે ને પરિણામે એ રાચક કથાઓ રફ ઘર્ષ જાય છે અને એની જગા લે છે સાહિત્યકૃતિઓ, શિલાલેખો અને તામ્રપત્રોમાં આવતા વિવિધ ઉલ્લેખો કેટલાય છૂટાછવાયા ઉલ્લેખોને ક્રમવાર ગોઠવીને એના અંકોડા બંધ બેસાડવામાં આવે છે. નિશ્ચિત હકીકતો તો કેટલીક જ, બાકી સંભવો અને અટકળો જ આવ્યા કરે! ક્યાં અગાઉનો લોકશ્રુતિને અક્ષરશઃ ખરો માનીને લખાતો વાર્તામય ઇતિહાસ ને ક્યાં આજનો અટપટો ગંભીર ઇતિહાસ!

પરંતુ એ લોકપ્રિય લોકકથાઓ સમૂળી લુપ્ત નથી થતી. એ લોકકથાઓ ઇતિહાસમાં નહિ, તો ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં પ્રમદ થાય છે. અર્વાચીન નવલકથાકારને હાથે એ જૂની લોકકથાઓ અગાઉના કરતાં વધુ રોમાંચક અને વધુ વિગતવાર બને છે, એટલું જ નહિ, ઇતિહાસકારોએ ઠાઠ જૂની લોકકથાઓમાં જે નહિ જાણેલી એવી કેટલીક નવી રોમાંચક વ્યક્તિઓ અને ઘટનાઓ ઇતિહાસનાં પ્રસિદ્ધ પાત્રોની આસપાસ સળંગતી જાય છે. સામાન્ય વાચકને આ નવલકથાઓમાં ભારે રસ પડે છે. સામાન્યિક નવલકથાના વસ્તુને તો એ વાસ્તવિક છતાં કલ્પિત માને છે, પરંતુ

ઐતિહાસિક નવલકથામાં ચતા પાત્રો અને પ્રસંગોના નિરૂપણને એ ઐતિ-
 હાસિક માની લે છે. કેટલાયે કલ્પિત પાત્રો ને કલ્પિત પ્રસંગો એના
 મનમાં ઐતિહાસિકતાની છાપ મૂકી જાય છે. મુંજ કે બોજ, મૃણાલ કે
 વસંત, ભીમદેવ કે ચોલા, મીનલ કે મુંગલ, કાક કે, મંજરી, દામો કે
 ઉદો, નેરો કે ગંગલી, માધવ કે દેવળ-સહુ પાત્રો અને એ પાત્રોનાં સારા-
 નરસાં ચરિત વાચકના ચિત્તમાં એવી ચિરંજીવ છાપ પાડે છે કે એ એને
 જ ઇતિહાસ માની લે છે. ઐતિહાસિક નવલકથા લખનાર તો એને નવલ-
 કથાની દૃષ્ટિએ લખતો હશે અને નવલકથાનો વાચક એમાં ઇતિહાસની
 અપેક્ષા રાખી ન શકે એ વાત સાચી, પણ નવલકથાની પકડ એવી હોય
 છે કે ઐતિહાસિક નવલકથા લખનારે પણ અમુક જવાબદારી રાખવી રહી.
 નવલકથાકાર પોતાનાં કલ્પિત પાત્રો સાથે ગમે તે છટ લે એ એક વાત
 છ ને ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ સંબંધી ઇતિહાસમાં નહિ નોંધાયેલી અને
 એ વ્યક્તિઓને નહિ જાજતી એવી કપોલકલ્પિત ઘટનાઓ માત્ર વાચકના
 મનને રોમાંચક લાગે એટલા માટે જ ઉપજાવી કાઢે એ ખીજી વાત છે. આ
 સંબંધમાં, થોડા વખત પર શ્રી વિનોદિની નીલકંઠે આપેલા વ્યાખ્યાનમાંથી
 નીચેનું વક્તવ્ય અહીં ઉદાહરણરૂપે ટાકું છું:

“પાટણની પ્રભુતા’માં મીનળદેવીને લેખકે ખરેખર બારે અન્યાય કર્યો
 છે. આપણા ગુજરાતની એક મહાન રાણી, જે પોતાની બાહોશી તથા
 ન્યાયવૃત્તિ માટે ઇતિહાસને પાને પંગાઈ ચૂકી છે તેને યુનશીએ પોતાની
 કલમ વડે કેવી બનાવી દીધી છે ! તે હતી તેવી જ પ્રતાપી અને તેજસ્વી
 તો તેમણે રહેવા દીધી છે, પરંતુ તેની પતિપરાયણતામાંથી તેને વિચ્છિન્ન
 બનાવી છે, એ શું ઝોછો અન્યાય છે ? એ રીતે એક ઐતિહાસિક
 પાત્રની છોડતી કરી શકાય ખરી ? મુંગલ મહેતા સાથે બંધે મીનળદેવીએ
 દેહસંબંધ ન બાંધ્યો હોય, પરંતુ મુંગલ સાથેના પ્રેમને લઈ ને તે
 પોતાના પતિ કર્ણદેવને મનસા વાચા અને કર્મણા તો વફાદાર નથી જ
 રહી શકી. આ રીતે એક મહાન સન્નારીને તેના સતીત્વમાંથી અજાવી
 દઈ કનૈયાલાલ યુનશીએ ઐતિહાસિક મીનળદેવીને અન્યાય નથી કર્યો
 એમ કોઈ કહી શકે ખરું ? ”

ગુજરાતીમાં ઐતિહાસિક નવલકથાઓ લખનાર લેખકોમાં ડેટલાક,
 ઇતિહાસના ઠીક ઠીક અભ્યાસી છ ને નવલકથાઓ લખતી વખતે તે તે
 સમયના રાજકીય તથા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનો વિગતો જાણવા ઠીક જહેમત

ઉઠાવે છે એ હું જાણું છું. એમાંના કેટલાક નવલકથાકારોની નવલકથા-
 ઝોમાં ક્યારેક ઇતિહાસનું તત્ત્વ વધારે પડતું દેખા દે છે ને એમાં
 ઇતિહાસકારની આગળ નવલકથાકાર પાછળ પડી જાય છે એવી કૃતિઓ
 પણ થતી હોય છે. લલિત સાહિત્યમાં કલાતત્ત્વનું પ્રાધાન્ય રહેવું જોઈએ
 એ સ્પષ્ટ છે, છતાં ઐતિહાસિક નવલકથામાં ઇતિહાસની ઉપલબ્ધ માહિ-
 તીને લક્ષમાં રાખીને જ એ કલા દીપાવવાની છે, એમાંના ઠાઈ પાત્ર કે
 પ્રસંગને ઇતિહાસની માહિતીની અવગણના કરીને મન ફાવે તેમ ઉઘાવ
 આપવાનો નથી એ પણ ન છુપાવું જોઈએ. એકવાર ઇતિહાસના પુસ્તકમાં
 કશું વાંચેનાને દેવળેવી નામે કુંવરી હતી જ નહિ એવું પ્રતિપાદન કરવું
 ને પછી પાછું નવલકથામાં એને મુખ્ય પાત્ર તરીકે સ્થાન આપવું એવા
 નીતિપવિત્રાથી સામાન્ય વાચકના મનમાં કેવો સંઘર્ષ થાય? કશુંને સ્ત્રી-
 લ'પટતાના કલંકમાંથી બચાવવાને, માધવને માત્ર પોતાની સતાક્ષીપુત્રાને
 લઈને યવનોને તેડી લાવવા જેટલો સ્વાધ્યાન્ધ નિરૂપવામાં તો રાગની જૂની
 કલંકકથાને સ્થાને પ્રધાનની નવી કલંકકથા મૂકવાની જ સ્થિતિ ઉપરિચિત
 થાય છે! કેટલાક નવલકથાકારો અવાસ્તવિક પણ રોચક લાગતી લોક-
 કથાઓનો લાભ લઈ એમાં પોતાની કથાના રંગ પૂરે છે, ન્યારે કેટલાક
 નવલકથાકારો કેટલીક અવાસ્તવિક કે સંકારપદ જણાતી લોકકથાઓને
 કપોલકલ્પિત ગણીને અનુશ્રુતિના કેટલાક છૂટા અંગાડોઓને ગમે તેમ જોડી
 દે છે ને ખૂણખાંચરે મળતી ઠાઈ આછી અનુશ્રુતિમાંથી ઠાગનો વાધ કરી
 સામાન્ય વાચકને ચકિત કરી દે છે. તાજેતરમાં થી શુભવંતરાય આચાર્યે
 'પાયા વગરનાં ચણતર' નામે લેખમાળામાં ગુજરાતના ઇતિહાસની કેટલીક
 જાણીતી પણ સંકારપદ જણાતી લોકકથાઓ વિશે ઠીક ઊઠાપોઠા કર્યો છે,
 પરંતુ એમાં અમુક આમ હતું જ નહિ ને આમ જ હતું એવાં નિશ્ચિત
 વિધાનો કરવામાં એ કેટલીક નવી સમસ્યાઓ ઊભી કરે છે. દાખલા તરીકે
 વલ્લીના કાકુ શેઠે આરઓ પાસે વચલીનો નાસ કરાવ્યો અને 'વ્યાસરના
 જવશિખરીનો કંઠાણુના જૂવડે નાસ કર્યો એ બે જાણીતી લોકકથાઓની
 અવાસ્તવિકતા દર્શાવતાં તેઓ વચલીના નાસનો સમય સવત સાતસો ને
 સાતસો પચીસ વચ્ચે મૂકવામાં આવતો હોવાનું જણાવે છે, ન્યારે એનો
 આનુશ્રુતિક સમય વિ. સં. ૮૪૫ (કે એને જૂનથી વીર સં. ૮૪૫ માનીને
 વિ. સં. ૩૭૫) છે, તો એનાં ઘનશાસન વ. સં. ૪૪૭ (વિ સં. ૮૨૨)
 મુધીનાં મળ્યાં હોઈ સામાન્યતઃ એને દિ. સ ૧૬૦ (વિ સં. ૮૩૨)ના
 આરબ કુમલા સાથે સાંકળવામાં આવતો એવી રીતે સહુથી પહેલી આરમ

ચડાઈ વિક્રમની નવમી સદીમાં સિંધ ઉપર યઈ, ને તે પહેલાં આરબની ઠાઈ ચડાઈ યઈ નહોતી એવું વિધાન કરેલું છે, જ્યારે આરબ સરદાર મોહમ્મદ કાસિમે ઈ. સ. ૭૧૧-૧૨ (વિ. સં. ૭૬૮)માં સિંધ કબ્જે કર્યોનો સમય આરબ તવારીખમાં નિશ્ચિત થયેલો છે ને ઈસ્વી આઠમી સદીમાં ગુજરાત પર આરબોના અનેક હુમલા થયાનું નોંધાયું છે, જેમાં નવસારીના આયુકય નરેશ અવનિજનાશ્રય પુલકેશીના ક. સં. ૪૬૦ (ઈ સ. ૭૩૬)ના સંસ્કૃત તામ્રશાસનમાં આવતા વિગતવાર ઉલ્લેખનો પણ સમાવેશ થાય છે વનરાજના પિતાના રાજ્યનો નાશ પ્રતીહારવશના રાજ વત્સરાજ કે મિહિરમોજે કર્યો હોય એવો જાણવ અગાઉ પણ રજૂ થયેલો છે, પરંતુ વયમી રાજ્યનો વિનાશ એ ઠાઈ પ્રતીહાર રાજાને હાથે થયો હોવાનો તક નથી છે અને એમાં વનમી અને પચાસરને લગતી અનુશ્રુતિઓને સાથે વણી લેવામાં આવી છે ઇતિહાસમાં સંભાવના તરીકે નવા તર્કોને સ્થાન છે, પરંતુ ઉપવબ્ધ સાવવારીનો ઉપેક્ષા તો ન જ થાય ને ?

ગુજરાતના ઇતિહાસમાં હજી કેટલાય પ્રમુખ અણુગિકલ્પ રહ્યા છે. દાખના તરીકે, આપણા આ પ્રદેશનું નામ 'ગુજરાત' કેવી રીતે પડ્યું ? આ પ્રદેશને માટે 'ગુજરાત'નો પ્રયોગ પાંચેલા ક્ષણથી દેખા દે છે ને 'ગુજર' કે 'ગુજર દેશ' જેવું નામ પણ સોલકી કાનની પહેલા નજરે પડતું નથી. આ પ્રદેશને આ નામ લાગુ પડ્યું તે પહેલાં આપણા આ સમગ્ર પ્રદેશ માટે ઠાઈ સામાન્ય નામ પ્રયોગનું કે કેમ ? 'લાટ' શબ્દ આ આખા પ્રદેશ માટે વપરાતો ? ક્યારે ? આનર્તની પાટનગરી કુશરથની સુરાષ્ટ્રમાં હતી ને હાલના મહેસાણા જિલ્લામાં આવેલું વડનગર આનર્તપુર તરીકે ઓળખાતું, તો 'આનર્ત' નામ પણ ક્યારેક આ સમગ્ર પ્રદેશ માટે પ્રયોગનું કે કેમ ? ને આનર્તો કાણ હતા ? શાવાંતો, આનર્તો ને રૈવતો એક જ હતા કે જુદા ? મનુ વૈવસ્વતથી પદ્મવેના સમય સુધીમાં ઐક્ષવાકુવંશમાં હર, પૌરવ વંશમાં ૪૯ અને વાહવ વંશમાં ૫૮ પેઢી ગણાવવામાં આવે છે, ત્યારે ગુજરાતના પૌરાણિક વંશમાં માત્ર શર્માંતિ, આનર્ત, રાયમાન, રૈવ અને રૈવત જેવી પાંચ પેઢી જ યઈ હોવાનું કેવી રીતે સંભવે ? રંગપુર, લોચલ, સોમનાથ, રોઝડી, લાગાત્રાવ વગેરે સ્થળોએ દેખા દેતી હડપ્થ સંસ્કૃતિને સિંધ અને ખંજીય સાથે તેમજ સુમેર અને મિસર સાથે કેવાક સંબંધ હતા ? ને એ સંસ્કૃતિને વેદકાલીન આર્ય તેમજ આર્યેતર સંસ્કૃતિ સાથે કેવા સંબંધ હતા ? તામ્રકાસ્ય યુગની એ સંસ્કૃતિને લઘુપાપણુ યુગની

સંસ્કૃતિ સાથે શો સંબંધ હતો? પાપાણુ યુગના અહીંના માનવી કઈ
જાતિના હતા? પછી અહીં બહારથી કયા કયા લોકો આવ્યા ને કયારે?

યાદવાસથી પછી અહીં ઠેની સત્તા સ્થપાઈ? પુરાણોમાં જણાવેલા
અહીંના ખીખ રાજાઓ કયા વંશમાં થયા ને કયા સમયે? ભગવાન
ભુદના સમયમાં અહીં ઠેની રાજસત્તા પ્રવર્તતી? અહીં મગધનું આધિપત્ય
કયારે જમ્યું? મૌર્ય રાજા અશોકનો ધરિની નામવાળો યવનરાજ સૂત્રો
ધરિની કે યવન' બાહ્યિક યવનોની સત્તા અહીં કયારે પ્રવર્તી? મિલિન્દ
અને અપભ્રંશ કયાં રહી રાજ્ય કરતા? નહપાન અને નભોવાહન એક કે
જુદા? નહપાનની રાજધાની નાસિકમાં કે ભરુકજીમાં? સર્વલક્ષારક કયા
વંશનો ને કયારે થયો? સુદર્શનના સેતુનો નાશ કયારે થયો?

વનરાજ આવડાનો પિતા ઠેણુ ને એ ઠેને હાથે મરાયો? જૂવડ કયા
વંશનો ને કયારે થયો? વનરાજના વંશજોની બે વંશાવળીઓમાં ફેર પડે
છે, તો એમાં ખરું શું ને ખોટું શું? ચૂળરાજ સોલંકીનો પિતા કયા
સત્તા ધરાવતો અને એને શુદ્ધ-પ્રતીહારી સાથે શો સંબંધ હતો? ભીમદેવની
રાણીનું નામ ચૌહા કે જકુલા? સોલંકી સમયમાં વર્ણવાતી શૈલે અને
જૈનો વચ્ચેની ખટપટમાં ખરું કેટલું? આવા અનેક પ્રશ્ન હજી યુગરાતના
પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ઠાપડાઈ પ રહ્યા છે.

મુખ્ય પ્રશ્ન તો છે વધુ ને વધુ સાધનસામગ્રી શોધતાં રહેવાનો. અને મળેલી સાધનસામગ્રીનો તદ્દરૂપથી અભ્યાસ કરી એમાંથી મળતી હકીકતનો શાસ્ત્રીય ઉપયોગ કરવાનો.

કેવળ અનુશ્રુતિઓ પર આધાર નહિ રાખતાં સાહિત્ય, અભિલેખો, સિદ્ધાંતો અને પુરાવશોધોને આધારે મુંઝવે ધનાકાના સર્વસંમહના મથ-૧ તરીકે ગુજરાતનો સિલસિલાબ ઇતિહાસ ૧૮૯૬ માં અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થયો અને એના પરથી શ્રી. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેનાઈએ ગુજરાતીમાં 'ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ' તથા 'ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ' રૂપરેખાએ ૧૯૧૮ માં બહાર પાડ્યો. તે પછી ગુજરાતનો સળંગ ઇતિહાસ ભાગ્યેજ લખાયો છે. અંગ્રેજીમાં શ્રી રસિકલાલ છો. પરીએ 'કાવ્યાનુશાસન'ની પ્રસ્તાવનામાં હેમચન્દ્રનાં જીવન તથા સમયના ભૂમિકાએ પૌરાણિક કાલથી માટીને હેમચન્દ્રાચાર્ય સુધીના સમયની ઇતિહાસની રૂપરેખા આલેખી છે, જ્યારે પ્રો. કેમિસરિયે તે સંતનત કાલનો તથા મોગન કાલનો વિગતવાર ઇતિહાસ લખ્યો છે. ભારતીય વિદ્યાલવને 'ગોરી ઘેટ વોઝ ગુજરાત' ના ભાગ ૧ માં પ્રાગૈતિહાસિક કાલથી ભારતપુલકાલ સુધીનો અને ભાગ ૩ માં પ્રતીહારો, પરમારો અને સોલંકીઓનો અર્થાત્ આવડા-સોલંકી-વાઘેલા-કાલનો ઇતિહાસ પ્રગટ કર્યો છે. મૈત્રકકાલ વિશે ડૉ. કૃષ્ણાકુમારી વીરજીતુ અને સોલંકી કાલ વિશે શ્રી. અશોક મજુમદારજી પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે. ગુજરાતીમાં શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ આવડા-સોલંકી-વાઘેલા વંશનો ઇતિહાસ આપ્યો છે, જ્યારે શ્રી. રતનમણિરાવે ઇરિનામયુગના સંતનત-સમયનો ઇતિહાસ વિગતે નિરૂપ્યો છે. મૈત્રકકાલીન ગુજરાતના રાજકીય તથા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ વિશે આ વક્તાજી પુસ્તક પ્રગટ થયું છે, પરંતુ એ પહેલાના ક્ષત્રપકાલ વિશે પંજી ઇતિહાસ લખાયો નથી. સંતનત સમયના અંતથી માંડીને ૧૯૬૦ માં ગુજરાતનું અલગ અને સંકલિત એકમ રચવાનું ત્યાં સુધીનો ઇતિહાસ પણ લખાયો બાકી છે. અંગ્રેજીમાં પ્રો. કેમિસરિયે તે ૧૭૫૮ થી ૧૯૪૮ સુધીનો ઇતિહાસ તૈયાર કર્યો છે, તે જલદી બહાર પડે તો સારું.

તે છતાં આમાંના કેટલાક ઇતિહાસ અમુક જ સમયને લગતા કે અમુક જ રાજવંશને લગતા છે. સોલંકી વંશના કે સંતનતના સમયમાં ગુજરાતમાં, ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રમાં, જે અનેક સ્થાનિક રાજ્ય હતા તે

રાન્યોનો સળંગ ઇતિહાસ. ભાગ્યેજ તૈયાર થયો છે. એવી રીતે ક્ષત્રપકાલ, સોલંકી કાલ સંસ્તનત કાલ ને મોગવ-મગઠા કાલના રાજકીય ઇતિહાસના સંદર્ભમાં તે તે સમયના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ વિશે હજી ઘણી ઉપલબ્ધ સામગ્રી નો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરવો બાકી છે. પોર્ચુગીઝ, ડચ અને અંગ્રેજ સત્તાને લગતા દસ્તાવેજોમાંથી તેમજ આઝાદી પછી વિધીન થયેલાં મોટાં નાનાં રાન્યોનાં દફતરોને તપાસી એમાંથી ઘણી માહિતી તારવવાની છે. ઇતિહાસ-સંશોધનનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોના અભ્યાસીઓ આ દિશામાં એકાદ દસકો પ્રયત્ન રહે, તો ગુજરાતનો સળંગ સર્વાંગીણ ઇતિહાસ તૈયાર થઈ શકે.

ભારતીય વિદ્યાભવનની ભારતના ઇતિહાસની મંથમાલા નિયમિત આગળ વધી રહી છે, ન્યારે ગુજરાતના ઇતિહાસના પહેલા ત્રણ ભાગમાંનો વચ્ચો ભાગ, અદ્યાર વર્ષ થયાં, વિસારે પડી ગયો છે. સોલંકી કાલ પછીના સમયને લગતા ખંડોની તો પછી વાત જ ચી કરવી ?

વડોદરાની મ. સ. યુનિવર્સિટીએ ગુજરાતની ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક સાલવારીનો એક મંથ તૈયાર કરાવી જહાર પાડ્યો છે, જેમાં પ્રાચીનતમ કાલથી ઈ. સ. ૬૪૨ સુધીના સમયને આવરી લેવામાં આવ્યો છે. ગુજરાતના ઇતિહાસની આવી સળંગ રૂપરેખા લાંબા વખતની જરૂરિયાત પૂરી પાડે છે, પરંતુ સોલંકી કાલથી શરૂ થતા બાકીના ખંડો વિશે હવે ઠંઠું હિલચાલ જણાતી નથી !

જિલ્લાવાર સર્વેક્ષણોની સુધારાવધારા સાથેની પુનઃગૃહિતિઓ તૈયાર કરાવવાની યોજનામાં અત્યાર સુધીમાં ભરત્ય જિલ્લાના સર્વેક્ષણોનું પુસ્તક જહાર પડ્યું છે, સુરત જિલ્લાનું છપાય છે, અને હવે સૌરાષ્ટ્રના જિલ્લાઓનું કામ ચાલે છે એવું જાણવા મળે છે. ગુજરાત સરકાર ધારે, તો આ કામમાં ગુજરાતના રથોનિક વિદ્વાનોનો લાભ લઈ એ કાર્યને વધુ ઝડપી અને વધુ સંગીન બનાવી શકે. ખાનગી રાફે તૈયાર કરેલ ‘ચરોતર સર્વેક્ષણ’ નો નમૂનો પણ આ બાબતમાં લક્ષમાં લેવા જેવો દેખાય. જિલ્લાવાર સર્વેક્ષણો જહાર પડતા રહે તે કરતાં જ એ મંથમાલાની જૂઠિકારૂપે સમગ્ર ગુજરાતનો સળંગ અને સુધારાવધારાવાળો ઇતિહાસ તૈયાર થાય ને પ્રકાશિત થાય એ વધુ જરૂરી છે. ગુજરાતના ઇતિહાસના જાગૃકારો પામે પહેલાં

સમગ્ર ગુજરાતનો સળંગ ઇતિહાસ તૈયાર કરાવવામાં આવે, તો જિલ્લાવાર સર્વસંમુદાયોમાં ફેટલીયે પુનરુક્તિઓ અને અસંગતતાઓ ટાળી શકાય. ગુજરાત સરકાર આ બાબતમાં સ્થાનિક વિદ્વાનોની સલાહ લે, તો કેવું સારું !

ગુજરાતનો સર્વાંગીણ ઇતિહાસ તૈયાર કરવો એ ઠાઈ એકાદ વ્યક્તિનું કામ નથી; એને માટે તો એક સંગીન યોજના જોઈએ અને એ યોજના અનુસાર ઇતિહાસ-સંશોધન કરનાર વિદ્વાનોનું જૂથ જોડાવે. એમાં પુરાવશોધીય સામગ્રીના અભ્યાસી હોય, સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્યના અભ્યાસી હોય, અભિલેખો અને સિક્કાઓના અભ્યાસી હોય, ઐક રોમન ચીની અને અરબી-ફારસી તવારીખના અભ્યાસી હોય, અષ્ટાંગ અને જૂની ગુજરાતીના અભ્યાસી હોય, હવે પોસ્ટગ્રીજ અને અંગ્રેજી દસ્તાવેજોના અભ્યાસી હોય, અપ્રસિદ્ધ હરતલિખિત ગ્રંથોના અભ્યાસી હોય, માનવવિદ્યા અને આજના વિદ્યાના તેમજ રાજકારણ અને અર્થકારણના અભ્યાસી હોય, ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસી હોય, અને એ અને એવા બીજાં બધાં પાસાને સંકલિત કરનાર સામાન્ય સંપાદક પણ હોય. આ યોજના તો ગુજરાત સરકાર કે ગુજરાતની કોઈ યુનિવર્સિટી કે ગુજરાતની બીજી કોઈ વિદ્યાસંસ્થા ધડી શકે અને એનું સંચાલન સંભાળી શકે. ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિનાં જુદાં જુદાં પાસાંના અભ્યાસીઓ પોતપોતાની માહિતી પૂરી પાડે અને એનું પદ્ધતિસર સંકલન કરી એના મધ્ય કમરે પ્રસિદ્ધ થતા રહે એ તો ગુજરાત સરકારની આર્થિક મદદથી જ થઈ શકે. ગુજરાતની બીજી વિદ્યા-સંસ્થાઓનો સહારો સાધી એ યોજના પાર પાડનાર વિદ્વાનો અને સંચાલકો મેળવી શકાય. પણ હજી એ સુયોગ કોણ જાણે ક્યારે સાંપડશે ! ભારત સ્વતંત્ર થયે પંદર વર્ષ પૂરાં થવા આખાં ને ગુજરાતનું વહીવટી એકમ થયે એ વર્ષ પૂરાં થઈ ગયાં, તો એ હજી ગુજરાતના જિલ્લાવાર ગામોના નકશા ને ગામોનાં નામોની યાદી તૈયાર નથી ! બગેડા, કોચ, કેરા ને કેમ્બે જેવાં અંગ્રેજી અટપટાં રૂપ ચાલુ રહે છે, એટલું જ નહિ, અંગ્રેજી નકશાઓ અને અંગ્રેજી યાદીઓ પરથી ગુજરાતી રચનાઓનાં ૫ વિકૃત રૂપ જીલ્લાં યાય છે, જેમકે બારેજલી (બારેજડી), વાટવા (વરવા), વાસો (વસો), કાદી (કડી), દોલકા (ધોળકા) વગેરે. ભારતના પ્રાદેશિક ઇતિહાસ-જૂગોળનાં પુસ્તકો ભારતીય ભાષામાં લખાય ને છપાય એ કેટલું આવશ્યક છે ! આ બાબતમાં ગુજરાતની સરકાર, સંસ્થાઓ અને અમૂલ્ય વ્યક્તિઓ જેટલી

સળગ રહે, તેટલી પહેલી સુવિધા યજે.

ત્યાંસુધી ગુજરાતના ઇતિહાસમાં અટકુ બધું કરવાનું બાકી છે ત્યાંસુધી માગ જેવાની ઘણી પ્રવૃત્તિ એને કેન્દ્રિત રહે એ સ્વાભાવિક છે. પોતાના પ્રાદેશિક ઇતિહાસમાંથી ઘણું અંદેજ એ અવાય, તો ભારતના ઇતિહાસમાં અહીંના ઇતિહાસ-સંશોધકો વધુ ફાળો આપી શકે. ને સુમેર કે મિસર, એલમ કે બેબિલોનિયા, ક્રીટ કે ગ્રીસ. રોમ કે બ્રિટન, ચીન કે ઓસ્ટ્રેલિયા, અમેરિકા કે રશિયા-એવા કોઈ વિદેશના પ્રાચીન કે અર્વાચીન ઇતિહાસમાં આપણે કંઈ નોંધપાત્ર ફાળો આપી શકીએ એ તો દૂરના ભવિષ્યનું સ્વપ્ન લાગે છે. ને મેં તો સામાન્યતઃ ભારતના ઇતિહાસમાં, વિશેષતઃ ગુજરાતના ઇતિહાસ-સંશોધનમાં જ કંઈ ફાળો આપ્યો છે; ને એનો જશ ગુજરાત વિદ્યાસભાને જાય છે. છતાં કમલાએ આપણી વિદ્યા-સંસ્થાઓ, આર્થિક સમ્બંધોના લારે મર્યાદાને લઈને, આપી શકાય તેવી ધણું ઓછું પ્રોત્સાહન આપી શકે છે. સંશોધન, લેખન, સંપાદન અને પ્રકાશનની સંગીન યોજના હોય અને એ યોજનાની આર્થિક જવાબદારી ગુજરાત સરકાર કે ગુજરાતની કોઈ વિદ્યાસંસ્થા હિમાડી લેતી હોય, તો આપણે ત્યાં જે થોડાઘણા ઇતિહાસસંશોધકો છે તેમની શક્તિને પૂરો લાભ ઉઠાવાય અને ગુજરાતનો સર્વાંગીણ ઇતિહાસ-એકાદ દશકામાં જરૂર તૈયાર કરી શકાય એવી બને શક્યા છે.

એકના ઇતિહાસ-સંશોધનના કાર્યમાં જ શકાયેલા રહેવાનું હોય તો એ કાર્યમાં નેટલો ફાળો આપી શકાય, તેના કરતા ઘણો ઓછો ફાળો હું અત્યાર સુધીમાં આપી શક્યો છું. એ છતાં મારા એ અલ્પ ફાળાને ય ગણનાપાત્ર ગણીને ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ આજે મારું જે બહુમાન કર્યું છે તેને માટે હું અત્યંત કૃતજ છું અને યોગાનુયોગે મારા પરમગુરુને હૃદયે અર્પણ થયેલો આ સુચાર્ય દ્રવ્યને ઇતિહાસ સંશોધનના ક્ષેત્રમાં વધુ ને વધુ ફાળો આપતા રહેવાની પ્રેરણા આપશે એ શ્રદ્ધા સાથે હું આપ સહુનો ય આભાર 'માનું' છું.

જ્ઞાતજ્ઞેતરમાં જાણુવા મગ્યું છે કે ગુજરાત સરકાર તરફથી ગુજરાત રાજ્યના બધાં સ્થળ-નામોની ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી બેઝણીના શુદ્ધીકરણનું કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું છે, જિલ્લાવાર સર્વેક્ષકોના અંગ્રેજી મથોમાં જિલ્લાના બધા ગામોના નામ અંગ્રેજી ઉપરાંત ગુજરાતીમાં પણ આપવાનું અપનાવવામાં આવ્યું છે. ગુજરાતીનાં સ્થળ-નામોના શુદ્ધ રૂપ વિશે દવે ઘણી ઓછી મુજબણ રહેશે

સંત કવિ છોટય : એક પરિચય :

લેખક અધ્યા. હરિમસાદ ગં. શાસ્ત્રી
એમ. એ., પીએચ. ડી.

સંત કવિ છોટય—સાર્ધશતાબ્દી સમારંભ
તા. ૭-૭-૧૯૧૨, દનિત

સંતકવિ છોટમ

(ઈ. સ. ૧૮૧૨-૧૮૮૫)

૧. જીવનરેખા

“ધર્મ વિચારો રે ધર થકી, તજ કપટ તમામ;
પડતાં ધારે જે પાપમાં, ધર્મ તેનું છે નામ,

... ..
વેદવચન થકી ધર્મને, પથે ચાલજે જ્ઞેસ,
છોટમ પ્રભુને જે ભજે, તજે ભવજળ તેહ.”

જેમનાં કીર્તન ચરોતરમાં રચાયાં હોવા છતાં છેક સૌરાષ્ટ્ર સુધી
મવાય છે અને એ રચાયે લગભગ એ વર્ષ થયાં હોવા છતાં હજી અનેક
વૃદ્ધજનોને કંઈથ છે, તે કવિ-છોટમ દયપત-કાવના એક લોકપ્રિય
સંતકવિ હતા.

પેટલાદ તાપુકાના મહાત્મજ ગ્રામમાં સાહોદરા નાગર ગાતિના
કાળિદાસ સુખરામ ત્રવાડીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર છોટાલાલ સંવત ૧૮૬૮ ના ચૈત્ર
સુદ ૧૨ (તા. ૨૪-૩-૧૮૧૨) ના રોજ જન્મેલા. સત્તર વર્ષની વયે
છોટાલાલે પિતાની જગ્યાયા ગુમાવી, ત્યારે એમને શિરે વિધવા માતા,
પશુ નાના ભાઈઓ અને એક બહેનની જવાબદારી રહેતી હતી, પોતે
જ્ઞાન યોગ અને ભક્તિના ઉપાસક હતા છતાં તવાડી તરીકે નોકરી કરી
તાના ભાઈઓના વિદ્યાભ્યાસને ઉત્તેજન આપતા. દીરાવાયે જ્યોતિષ
વિદ્યામાં નામના મેળવી, શંભુલાલે કર્મકાંડ અને ધર્મશાસ્ત્રનો વારસો
પિધો, ત્યારે સુદુધી નાના ત્રજલાલે અનેક વિદ્યાઓ અને શાસ્ત્રોનું
અધ્યયન કર્યું. ત્રજલાલ સિનોરમાં હતા ત્યારે છોટાલાલ એમની સાથે
ભઈદાને સામે કડિ આવેલા કાર્નિકેશર મદાદેવની યાત્રાએ ગયા, ત્યાં
પ્રેમને શ્રીપુરુષોત્તમ નામે સિદ્ધનો સમાગમ થયો. એમણે છોટમે ૨૭૮
રેલા જ્ઞાન યોગ અને ભક્તિને વચના અનેક અંશોનું નિવારણ કરી

સંતકવિ છાંમ

જન્મ સને ૧૮૧૨

નિર્વાણ સને ૧૮૮૫

એ મુમુક્ષુના પૂર્વભવના સંસ્કારોના ઉદયને વેગ આપ્યો અને શીખ આપી કે

છોટમ, તુજમા સત્વગુણ બળી આપ્યું જ્ઞાન;

એકાંતે એક ચિત્તથી, ધરજો તેનું ધ્યાન.

અનુભવ ઉરમાં વાધશે, રચજો રૂડા અંધ;

તેમાં ખંડી નાખજો, પાખંડીના ધંધ.

વેદધર્મ છે જૂનો જોડ, અંધ રચી વિસ્તારો તેડ;

દેશી ભાષામાં રચી અંધ, લખજો શુદ્ધ પુરાતન પંથ

સિદ્ધાંતી આ શીખ લઈ છોટાલાલ મલાતજ પાછા ફર્યા, સરકારી નોકરી તજી ઈશ્વરની ઉપાસનામાં અને અસવ ધર્મના ઉપદેશમાં પરાયણ બન્યા. આ બનાવ સં. ૧૬૦૩ ના અરસામાં બન્યો લાગે છે. સંસારમાં આસક્તિ નહિ ધરાવતા છોટાલાલ સંસારની જંગલમાં પડ્યા નહોતા. નાના બાઈએ હવે પ્રખ્ત વયના હોઈ પોતપોતાની જવાબદારી સંભાળી લે તેવા હતા. હીરાલાલ જ્ઞેશ જોતા હતા અને બહુવાવતા હતા. શંભુલાલ કર્મકાંડ અને જર જમીનનું સંભાળતા હતા. પ્રજલાલ શાસ્ત્રોના અધ્યયનમાં બકાર ફપો કરતા હતા. હીરાલાલને અભેરામ કાકા સાથે રહેવાનું ગોડી મધું હતું. શંભુલાલ અને બાલ વિધરા બહેન દિવાળી બાપીકિ ઘેર રહેતા હતાં. ત્યાં છોટાલાલ રહેવા આવ્યા. બદારનું કામ બાઈ શંભુલાલ સંભાળે અને ધરનું કામ બહેન દિવાળી સભાળે. છોટાલાલ નિશ્ચિંતતાથી પોતાના કર્તવ્યને અદા કરવા લાગ્યા. પદો ને આખ્યાનો તરફ પોતાને પહેલેથી પ્રીતિ હતી. જ્ઞાન યોગ ને ભક્તિ વિશે નાનપણથી મમતા હતી. સાંખ્ય અને વેદાંતના તત્ત્વજ્ઞાનની જુનિકા હતી. શાસ્ત્રો અને પુરાણોમાંથી જોવી જોઈએ તેવી સામગ્રી પૂરી પાડે તેવા વિદ્વાન બાઈ હતા. નરસિંહ, પ્રેમાનંદ ને શામળ તથા અખો, ધીરો, બોજો ને દયારામની રચનાઓના વિવિધ છંદોની કાવટ હતી. હવે એક વાર પોતાના જીવનના પરમધ્યેયનો નિર્ણય થઈ ચૂક્યો કે તરત જ એઓ પૂણ્યયાત્રાની ઉત્તરોત્તર સિદ્ધિમાં તેમજ સ્વાનુભૂતિ દ્વારા સ્પષ્ટ થતા અસવ વેદધર્મને લોકોમાં પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત કરે તેવી વિચાર મુખોધ કાવ્યરચનામાં પરાયણ બન્યા. 'છોટાલાલ તલાટી' મટી 'મદાત્મા છોટમ' બન્યા. જ્ઞાન યોગ અને ભક્તિનો સાક્ષાત્કાર કરી એનો લાભ વિશાળ જનસમુદાયને આપનાર પથપ્રદર્શક બન્યા. સાંસારિક જતોની વચ્ચે શૂદ્રસ્થ રહી સદુને આત્માના સત્ત્વ સ્વરૂપનો તથા એ સ્વરૂપ પામતાના માર્ગનો મર્મ સમજાવનાર પરમગુરુ બન્યા.

સામ્ય યોગ તથા વેદાન્તના સિદ્ધાન્તો દ્વારા ઉપનિષદોની વાણીને અંતરમાં ઉતારે તેવાં અનેકાનેક અવનવાં મુગ્ધોષ પદ રચાતાં ગયાં અને ભાવિક જનતાને મુગ્ધે ક્રિયાતાં ગયાં.

ભગ રે શુભ અગ્નિ આગસ તજી
જગત કરનારને લે ને બાણી,
નરદેહ નિરમિયો જાતિ સંભાળવા,
આચરે અનીતિ તે અધમ પ્રાણી.

* * *

બૂધમાં શું ફરે ભમતો, નફટ નર બૂધમાં શું ફરે ભમતો.
તને જ્ઞાનમાર્ગ નથી ગમતો, નફટ નર બૂધમાં શું ફરે ભમતો
દીનદયાળે દેહ દીધો છે, તે સુકૃત સાધન સારું;
અમૃત મૂકી અચન કંઈ વિધનું, તેમાં ભનું નથી તારું.

* * *

તારું ખેતર દરજીમાં ખાપ રે, જંગળી જનુવા;
તે તો ફળવંત કયાથી થાય રે, જંગળી જનુવા.

* * *

હું તો ન્યારો રહીને ખેલે છે નારાયણ રે.
તારી ઇચ્છા તેહ જ માયા, તેમાં સધળા બેદ સમાયા.
હું નિર્ગુણ પણ ગુણ ગુણમાં દીમે ધણ રે. હું તો

* * *

કાયા છે તો નિશ્ચિન કર સમરણ કરતારનું રે.
જાતન કયું જઠરામાં જેલે, તારો દેહ રમ્યો છે તેજે;
એણે કામ કયું છે અતિ ઉપકારનું રે. કાયા છે તો

* * *

મોટમ મૂકો રે મન યકી, અનરય-મૂળ અગિમાન જી.
સમરય સરજનકાર છે, ધરવું તેડવું પ્યાન જી. મોટમ

* * *

ધર્મ વિચારે રે ધર યજી, તજી કપટ તમામ;
પડતાં ધારે જે પાપમાં, ધર્મ તેનું જી નામ. ધર્મં

* * *

જે પખીડે, તન-તરુવર પર વાસ કર્યો છે આવી;
રસ ગગન તણે, સુગે છે નિજ ચાંચ ભરી ભરી લાવી.

* * *

વાકા શું ચાલેા છે રે, કુણુદિ પડશે કંટકમાં;
સાચેા મારગ મૂકી રે, પડેા છે સિદ્ધ સંકટમાં.

* * *

કાપાડપી નગરી રે, કાધી છે કાઈ કારીગરે,
મને માની મારી રે, મિથ્યા અભિમાન ધરે.

* * *

હરિ હરિ ભજને રે, હરધડી હેતે કરી,
અપાર ભવસાગર રે, તેને ઘું તો જાશે તરી.

* * *

કઠી બાધે વંઠી અકલ શુદ્ધ ના કરી,
ધર્મ ધારણકર્તા, પૂંજી પાપની ભરી.

* * *

પ્રભુનો મારગ સૌથી સહેલો, એક અટપટું એમાં રે,
નિર્ભજ મન પોતાનું કરવું, જ્યોતિ પ્રકાશે જેમાં રે.

* * *

જોને જાગી જીવ અભાગી, શું નિદ્રામાં ધોરે છે,
પટ શત્રુ જી તારી સાથે, ધર્મરૂપી ધન ચોરે છે.

* * *

પ્રભુભજન વિના પવક જાય છે વૃથા જો,
માનો માવજાનો મેલ જાય છે જથ્થા જો.

* * *

સવ નહીં તે ધર્મ જ શાનો, દયા વિના શું દાન જોને,
મન વશ નહિ તે તપ પશુ શાનું, શીવ વિના શું સ્નાન જોને,

* * *

છ રે શુ રે જીવે છે અજ્ઞાનમા, આવો અવસર એળે જાય,
વળતી તે શુ યાય, જાગી જોને જીવડા

* * *
તેરા તન-તણુરા જડા, તુબા હાડ ચામશે મડા

* * *
કાયા-વાડી કરી કરતારે, માડી મૂક્યો જીવ માળીને,
મગન-ઝંખે રહીને ઝાખે, સુરત વડે સલાળીને

* * *
તન-તણુવરમા જીવ શિવ બે હસો કેરો વાસ છે,
એક જીવભોગી, એક કરમ-કનદાતા, આપ ઉદાસ છે.

આવા તો સેકડો પદ છે, જે પહેલા 'કીર્તનમાળા'મા અને
૫૭ી 'છોટમની વાણી'મા પ્રગટ થયા છે

૩. જ્ઞાનકાવ્યો

કવિ છોટમે માત્ર નાના નાના કીર્તન જ નહિ, મોટા મોટા
જ્ઞાનપ્રધાન ખડકાવ્યો અને બોધપ્રધાન આખ્યાનો પણ રચ્યા છે આ
કૃતિઓમા કટશીકને અતિ એની રચનાની ભિન્ન આપરામા આવી છે

મિતિવાગા જ્ઞાનકાવ્યો પણ આ પ્રમાણે છે

૧. કપિલગીતા (સં ૧૬૦૧)-પદ્મપુરાણમાથી કપિલ મુનિએ
સિદ્ધોને કહેલા સિદ્ધાંતનો સાર નિરૂપ્યો છે ('છોટમકૃત કાવ્યસંગ્રહ')

૨. શિવસ્વરોદય (સં ૧૬૧૧)-શિવે કહેન સ્વરોદયના
શાસ્ત્રની સમગ્રતા આપતા આ દિલ્લી કાવ્યમા નાડી, પચનસ્ત્ર, પ્રશ્ન,
યોગ છ વિષયોનું નિરૂપણ છે ('શિવસ્વરોદય')

૩. બોધચિંતામણિ (મ ૧૬૧૮)-વિનયવત શિષ્યને વિવે-
કાનદ ગુરુ વેત્નો ધર્મ સમજાવે છે તે કર્મભીમાસા તથા જ્ઞાનભીમાસા,
આરભવાદ, પરિણામવાદ અને નિવર્તવાદ, નિન્યાર અને સાકાર ઇત્યાદિ
મતોની ચર્ચા કરી મૂળ વેદધર્મનો મર્મ દર્શાવે છે (અગ્રસિદ્ધ)

૪. ભક્તિકંપતરુ (સં ૧૬૨૨)-નિશામ નામે ૧૧ ખડકા
રચાયેલા આ કાવ્યમા ભક્તિનું સ્વરૂપ, એના અંગ, યોગ, જ્ઞાન, દશધા
ભક્તિ, ભક્તિની પરપરા, ગુરુમહિમા, સત્સમઘહિમા, નાસ્તિક મતો,

લકિતરૂપી કલ્પતરુનો મહિમા ધ્યાનિનું નિરૂપણ કરેલું છે. ('સાંખ્યસાર-વિવેકજ્ઞાન, પ્રમોદસૂર્યોદય, લકિતકલ્પતરુ, તારકમહિમા'; 'લકિતકલ્પતરુ'; 'છોટમની વાણી, ભા. ૩')

૫. અંકાવલી (સં. ૧૯૨૩)-એકથી સો સુધીના અંકો દ્વારા તત્ત્વજ્ઞાનનાં જુદાં જુદાં તત્ત્વોનું નિરૂપણ કરેલું છે. ('છોટમનીર્તનમાળા, ભા. ૨', 'છોટમની વાણી, ભા. ૧')

૬. પ્રમોદસૂર્યોદય (સં. ૧૯૨૩)-આમાં પુરુષ અને માયાના પરિવારમાં વિવેક અને મોહના દન્દ્વ દ્વારા આત્મા અને પરમાત્માના ઐક્યનો, પરમાત્માના ધ્યાનનો, મહાકારણના સ્વરૂપનો અને આત્મતત્ત્વવિચાર દ્વારા ચતા વિવેકના વિજયનો પ્રમોદ આપવામાં આવ્યો છે. આ કાવ્યનો પાંચ ખંડ છે. ('સાંખ્યસાર-વિવેકજ્ઞાન, પ્રમોદસૂર્યોદય, લકિતકલ્પતરુ, તારકમહિમા')

૭. ઉપાસનાકુંતૂલ (સં. ૧૯૨૫)-એમાં વિષ્ણુ શિવ ગણેશ શક્તિ અને સૂર્ય એ પાંચ દેવતા ઉપાસકો તથા મીમાંસા સાંખ્ય વ્યાદિ ૫૬ દર્શનના પંડિતો પોતપોતાના મતનું પ્રતિપાદન કરી બીજાઓના મતોનું ખંડન કરે છે, તો એમાં ખરું શું? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મહાવાક્યથી વ્યક્ત થતા અક્ષરાતીત પરબ્રહ્મની ઉપાસનાનો મહિમા દર્શાવવામાં આવ્યો છે. (અપ્રસિદ્ધ)

૮. ગુરુમહિમા (સં. ૧૯૨૫)-શિવે પાર્વતીને કહેલ ગુરુમહિમા ગુરુગીતાના સારરૂપે અહીં ગંરખાના રૂપમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. ('છો. કી. મા., ભા. ૩'; 'ગુરુમહિમા....'; 'છો. વા., ભા. ૧')

૯. ધર્મબ્રહ્મપ્રકાશ (સં. ૧૯૨૫)-સંસ્કૃત ભાષાના જાણનાર જનો પાખંડી પથોનાં વચનોથી ગેરરુચ્છે દોરવાતાં, લાઈ પ્રજ્ઞલાલે વેદમાં નિરૂપાયેલા ધર્મ અને બ્રહ્મનો મર્મ સમજાવેલો. એ સાંલગીને છોટમે પ્રજ્ઞભાષામાં આ ગ્રંથ રચ્યો. એના બે કાંડ છે: ધર્મકાંડ અને બ્રહ્મકાંડ. ધર્મકાંડમાં વેદમહિમા, પ્રમાણ, ધર્મપ્રશંસા, સાધારણ ધર્મચાર, વર્ણશ્રમાચાર, સહિવાટિકા, સુજનદુર્જનલક્ષણ ઇત્યાદિ વિષયોનું નિરૂપણ છે, જ્યારે બ્રહ્મકાંડમાં ચાર અનુબંધ, મુમુક્ષુબ્રહ્મસંબંધ, બ્રહ્મોપાસના, દેવોપાસના, સૃષ્ટિ, પ્રકૃતિતત્ત્વો, પચીકરણ, ચાર દેહ, ચાર વાણી, ત્રણ કર્મ, ત્રણ વાદ, ચાર પ્રમાણ, બ્રહ્મજ્ઞાન મેલોપાત્ત, બ્રહ્મોપાસના અને બ્રહ્મનંદ્યામિનું નિરૂપણ છે. (અપ્રસિદ્ધ)

૧૦. અક્ષરમાળા (સં. ૧૯૨૬)— ‘ક’ થી ‘હ’ સુધીના મૂળો-ક્ષરથી શરૂ થતા ૩૩ ખંડોમાં જગતની ઉપત્તિ, ધર્મ, ભક્તિ, ઈશ્વર, વેદશાસ્ત્ર, પુરુષાર્થ, સત્સંગ, મોક્ષ પ્રયાદિ વિવિધ વિષયોનું નિરૂપણ કરીને, શ્રુતિસ્મૃતિમાં જણાવેલા અક્ષર ઘટાનું જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે. લગભગ હજાર કડીઓમાં રચાયેલું આ મોટું જ્ઞાનકાવ્ય અલગ ૭ખાંડું છે. (‘અક્ષરમાળા’)

૧૧. ભક્તિધર્મમહિમા (સં. ૧૯૨૭)— આ કાવ્ય આમ આઠ સર્ગના આખ્યાનરૂપે લખાયું છે, પરંતુ એમાં વસ્તુતઃ ભક્તિ અને ધર્મનાં પાત્રો દ્વારા ભક્તિધર્મનો મહિમા દર્શાવવામાં આવ્યો છે. જ્યારે કસિયુગમાં અધર્મ અને નાસ્તિકતાનું પ્રાબલ્ય જામ્યું, ત્યારે મજલાલ અને છોટમે ‘ઉપદેશરત્નમાલા’ અંથને આધારે પાખંડી પથોનું ખંડન કરીને ભક્તિધર્મનો મહિમા સ્થાપ્યો, વેદધર્મનું પ્રતિપાદન કર્યું અને પુરુષોત્તમ ગુરુની આશાથી આ ગ્રંથ રચાયો. (અપ્રસિદ્ધ)

૧૨. ભક્તિભાસ્કર (સં. ૧૯૨૯)— આ કાવ્યના ૨૨ ખંડ છે, જેને ‘કિરણ’ કલાં છે એમાં શાકિયસૂત્ર અનુસાર ભક્તિસ્વરૂપ, ભક્તિ-અંગ, અવતાર, સત્સંગ, ભક્તિરીતિ, ભક્તમહિમા, પ્રસાદમહિમા, તિલકમહિમા, માલાધારણ વગેરે વિષયોના નિરૂપણ દ્વારા વિશ્વ આદિ દેવોની તેમજ એ દેવોના મૂળમાં રહેલ પરબ્રહ્મની ભક્તિ કરવાનો બોધ આપ્યો છે. (‘ભક્તિભાસ્કર’; ‘છા. વા., ભા. ૩’)

૧૩. ગુરુમહિમા (સં. ૧૯૩૦)— આ કાવ્યમાં ગુરુના મહિમાનું વિવિધ નિરૂપણ કરેલું છે.

૧૪. બોધબાવની (સં. ૧૯૩૨)— વિદ્યાની પુત્રી નિવૃત્તિ અને અવિદ્યાની પુત્રી પ્રવૃત્તિ મન રાગને વરી, એ બંનેથી થયેલા પરિવારોમાં વિવેકાદિ પરિવારનો મોહાદિ પરિવાર પર વિજય થાય એવો બોધ આ કાવ્યમાં પર કડીઓમાં અપાયો છે. આ કાવ્યને આખ્યાનરૂપે ‘મનજી-ભાઈનું આખ્યાન’ એવું ખીજું નામ પણ આપેલું છે. (‘છા. કા. સં.’, ‘છા. વા., ભા. ૨’)

૧૫. ગુરુમહિમા (સં. ૧૯૩૨)— પાર્વતીને ચંદ્ર કહેતા હોય તે રીતે ગુરુમહિમા ગાતી ગુરુગીતાનો સાર અહીં નવેસરથી અપાયો છે. (‘ગુરુમહિમા, સમગ્રમીક્ષા, હંસબાવની’; ‘છા. વા., ભા. ૧’)

૧૬. હંસ ઉપનિષદ સાર (સં. ૧૯૩૬)— પ્રાણરૂપ હંસના

આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ વિશે તથા દસ નાદનાં લક્ષણો વિશે સમજૂતી આપી છે.

મિતિ વગરનાં જ્ઞાનકાવ્ય આ પ્રમાણે છે :-

૧. અક્ષરભાવની—એમાં ઈં, ૧૬ સ્વરો અને ૩૫ વ્યંજનો મળી ૫૨ અક્ષરોને લગતી એકેક કડીમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું નિરૂપણ કરેલું છે. ('છા. કા. સં.'; 'છા. વા., ભા. ૩')

૨. ઉદ્ધવગીતા—ઉદ્ધવને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો જે ઉપદેશ આપેલો, તે અહીં ઉદ્ધવ-કૃષ્ણ સંવાદરૂપે નિરૂપાયો છે. કળિયુગનું વર્ણન કરી, તેમાં લક્ષ્મી વહારે રહેવાની ભગવાન ખાત્રી આપે છે. ('છા. કા. સં.')

૩. છાંદોગ્યસાર—બ્રહ્માએ ઇન્દ્ર અને વિરોચનને આપેલા આત્મજ્ઞાનનું આમાં નિરૂપણ છે. બ્રહ્મા એ બેને જુદી જુદી રીતે આત્માનું સ્વરૂપ સમજાવતા હતા. વિરોચને દેહને આત્મા માની લીધો, ત્યારે ઇન્દ્રે વધુ જિજ્ઞાસા દર્શાવતા વધુ ને વધુ તપ કરીને અવિદ્યાથી મુક્ત થઈ આત્માના બ્રહ્મસ્વરૂપનો મર્મ જાણ્યો. ('છા. વા., ભા. ૩')

૪. જ્ઞાનકંકડો—મળચાચે (મળસામે) વેદ વેદાંતનો જે સિદ્ધાન્ત દર્શાવ્યો, તે કવિ અહીં પ્રાકૃત ભાષામાં નિરૂપે છે, જેથી પાખંડી પંથોના ગ્રંથોને લઈને ઢંકાઈ રહેલું વેદનું જ્ઞાન પ્રગટ થાય. 'અક્ષર-માળા'ની જેમ આ કાવ્યમાં પણ કક્ષાના એકેક અક્ષરના મથાળા નીચે વેદધર્મના જુદા જુદા વિષયોનું પદ્ધતિસર નિરૂપણ કર્યું છે. ('છા. વા., ભા. ૩')

૫. ધર્મસિદ્ધિ—સોળ અધ્યાયના આ મોટા જ્ઞાનકાવ્યમાં ધર્મ, ગૃહસ્થાશ્રમ, ભક્તિ, ઈશ્વર, માનવ, ગુરુ, સત્સંગ, હરિભક્તિ, ચેતવણી, બ્રહ્મસ્તુતિ, પરમગતિ, વિવેક, વહેમ, વેદવિપ્ર, મોક્ષહેતુ અને બ્રહ્મલોકનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

૬. નાગરગુણવર્ણન—નાગરકુલમાં જન્મેલા કવિએ નાગરના ત્રણ ગુણો—કડકી, જરડી અને કલમ—માં વિવિધ વિદ્યાઓનું ઉપાજન કેટલું મહત્વનું છે એ બતાવ્યું છે.

૭. પંચીકરણ—સાંખ્યનાં તત્ત્વો મણાની પંચ મહાભૂતના વિસ્તારનું વર્ણન કરેલું છે. પંચીકરણના જ્ઞાનથી જીવ જગત અને ઈશ્વરનું મયાર્થ સ્વરૂપ સમજાય છે. ('છા. કા. મા., ભા. ૨', 'છા. વા., ભા. ૧')

૮. પ્રથમ ઉપનિષદ સાર—પદ્મમાં સૂત્ર કરી ગદ્યમાં લખેલા આ લખાણમાં કમંધી, કાત્યાયન, લાર્ગવ, આશ્વલાયન, સૌપ્તયણી અને સત્યકામ નામે છ ઋષિઓએ પિંપલાદ મુનિને સચુલ્લ તથા નિર્ગુણ વિદ્યા વિશે પ્રથમ પૂછીને જે ઉત્તર મેળવ્યા તેનું નિરૂપણ કરેલું છે. ('હો. ઠા. સં')

૯. પ્રશ્નોત્તરમાળા—આ ગ્રંથમાં એક ઈશ્વર, વેદધર્મ, વેદ-શાસ્ત્ર પુરાણ, સચુલ્લ-નિર્ગુણ પરબ્રહ્મ, બ્રહ્મોક્ષ, પંચીકરણ અવતાર, નાસ્તિકમત, વેદધર્મ, પાંખંડધર્મ ઇત્યાદિ ૨૧ વિષયોનું પ્રોત્તરરૂપે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. ('પ્રશ્નોત્તરમાળા')

૧૦. યોગસાર—સરળ સુબોધ શૈલીમાં રચાયેલા આ કાવ્યમાં યોગમહિમા, યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન સમાધિ, નાદ અને યોગસિદ્ધિનું નિરૂપણ કરેલું છે. ('સાંખ્યસાર તથા યોગસાર')

૧૧. વાદવિચાર—ન્યાય-વૈશેષિકનો આરંભવાદ, સાંખ્યનો પરિણામવાદ, વેદાંતનો વિવર્તવાદ અને શંકર મધ્વ નિમ્બાક રામાનુજ અને વક્ષમ એ આચાર્યોના ભિન્ન ભિન્ન વાદોનું નિરૂપણ કરી એ સદુમાં શંકરાચાર્યે સમજાવેલો વેદાંતનો અદ્વૈતવાદ ખરો હોવાનું પ્રતિપ્રાદન કરેલું છે. (અપ્રસિદ્ધ)

૧૨. વિદ્યામહિમા—ગુરુ શિષ્યના સંવાદમાં પહેલાં મહાવિદ્યાનો મહિમા બતાવીને, પછી અઢાર વિદ્યાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અઢાર વિદ્યાઓમાં ચાર વેદ, છ અંગ, ચાર ઉપાંગ (મીમાંસા ન્યાય ધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણ) અને ચાર ઉપવેદ (આયુર્વેદ ધનુર્વેદ ગાંધર્વવેદ અને શિપ્ત-શાસ્ત્ર અથવા અર્થશાસ્ત્ર) ગણાવેલ છે. અંતમાં અવિદ્યા દાળવાનો માર્ગ બતાવ્યો છે. (અપ્રસિદ્ધ)

૧૩. વિવેકજ્ઞાન—જ્ઞાનાનંદ ગુરુ સુમતિ શિષ્યને મોક્ષના હેતુ તરીકે આત્મા અનાત્મા વચ્ચેના વિવેકનો ઉપદેશ આપે છે. એમાં સાંખ્યનાં પચીસ તત્ત્વોનું નિરૂપણ આવે છે. આથી એને 'સાંખ્યસાર' પણ કહેલ છે. ('સાંખ્યસાર, વિવેકજ્ઞાન પ્રબોધમૂર્ચોદય, લલિતકલ્પનુ, તારક મહિમા'; 'હો. વા. ભા. ૩')

૧૪. વિવેકમંજરી—વિવેકીન નરને જેની ઉપમા અપાય ? મદલ, આન, કાગ, ધૂવડ, સાપ, પંથર, અક્ષ, રાખ, મેશ, મારી, વગેરે એ સદુ કંઈને કંઈ કામમાં આવે છે, પરંતુ અવિવેકી, ધૂળ જેવો

નકામો છે. સંતાનને તથા સ્ત્રીને વિવેકની ડેળવણી આપતી જોઈએ. ('છો. વા. ભા. ૨')

૧૫. શિવસ્વરોદય—‘શંકર કહે અથ સુનહુ ભરાની’થી શરૂ થતા આ હિંદી કાવ્યમાં સ્વર, નાડી, નાડીફલ, પ્રજાવિચાર, સ્વરસાધન અને કાલજ્ઞાન જેવા વિષયોનું અગાઉ જણાવેલા ‘શિવસ્વરોદાય’ કરતાં જુદી રીતે નિરૂપણ કરેલું છે. (અપ્રસિદ્ધ)

૧૬. સપ્ત ભૂમિકા—વેદાંતે મુચ્છુની સાત જ્ઞાનભૂમિકા વર્ણવી છે. શબ્દેચ્છા, વિચારણા, તત્ત્વમાનસા, સત્ત્વાપતિ, અસસકિત, પદાર્થભાવ અને તુર્યાંગા એ દરેક ભૂમિકાના અહીં લક્ષણ સમગ્રવ્યા છે. ('ગુરુ-મહિમા .....', 'છો. કા. સ.', 'છો. વા., ભા. ૨')

૧૭. સાંખ્યસાર—પ્રકૃતિ અને પુરુષ, ત્રણ ગુણ, મહદ્, અહં-કાર, ઇન્દ્રિયો, પંચમાત્રા, પંચજૂત ઇત્યાદિ તરવો સમજાવીને તથા આત્મ-સ્વરૂપ તથા રાજયોગનું નિરૂપણ કરીને સાંખ્યદર્શનનો સાર સુમેધ રીતે આપવામાં આવ્યો છે. ('સાંખ્યસાર તથા યોગસાર')

૧૮. હંસખાવની—મનની સ્થિરતા સાધવાના ઉપાય તરીકે હંસ ઉપનિષદમાં બતાવ્યા પ્રમાણે જીવ ‘હંસ હંસ’ મત્ર જપે અને એમાં ચિત્ત પરોવે તો આત્મસાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. આ કાવ્યનું ‘હંસ ઉપનિષદ’ એવું બીજું શીર્ષક પણ છે. ('ગુરુમહિમા', 'છો. કા. સ.')

૧૯. હંસસ્વરોદય—‘શિવસ્વરોદાય’ ની જેમ આ કાવ્ય પણ હિંદીમાં રચેલું છે. એમાં વિષય એકસરખા છે, પરંતુ કેટલીક વિગતો વિશેષ છે. (અપ્રસિદ્ધ)

૪. આખ્યાનો

નરસિંહ, ભાગલુ, નાકર, વિષ્ણુદાસ, પ્રેમાનંદ અને શામળની જેમ છાંદમે પણ ગુજરાતી ગિરાને અનેક રસપ્રદ આખ્યાનોથી સમૃદ્ધ કરી છે.

૧. પુરુષોત્તમ સિદ્ધયોગીનું આખ્યાન—છાંદમના અઘ-નિધુ જીવનના પ્રેરક આ સિદ્ધયોગીનો સમાગમ એમને કાર્તિકેશ્વરની યાત્રા સમયે દેવાતટે થયેલો. કૃષ્ણાગ્નિ પર બેસી તાડપનના પુસ્તકમાંથી વેદાંતમૂત્ર વાચતા ને શુકદેવ સમાન દીક્ષતા એ તેમની મુનિએ વગર પૂછ્યે આ જિજ્ઞાસુનું નામ કલું ને મનના સંસાર પૂજવા જણાવ્યું. છાંદમે એમને મહાવાક્યના લક્ષ્યભાગ વિગે, કૃષ્ણચરિતના ગવાતા અનુ-

ચિત્ર આચાર વિશે, ધર્મમાં પ્રસરેલા પાખંડી પંથો વિશે, પુણ્ય વૃક્ષનાં લક્ષણ વિશે અને સોહંના મંદિરો વિશે પ્રશ્ન પૂછ્યા, ને યોગીએ એનો સંપૂર્ણ સંતોષકારક ખુલામો કર્યો. વળી અગાઉ પોતાને થયેલા દયાનાથ યોગી, ગૌડપાદ આચાર્ય અને ગેરબનાથના સમાગમની પણ વાત કરી, અંતે, છોટમને પાખંડીના પંથોનું ખંડન કરી શુદ્ધ પુરાતન વેદ-ધર્મને લગતા ગ્રંથ દેખી લાખામાં લખવાની શીખ દીધી. આ પ્રેરક પ્રસંગનું આખ્યાન મિતિ વિનાનું છે. પરંતુ એ આશરે સં. ૧૯૦૪ના અર-સામાં લખાયું હોય છે. કવિ દયારામ (મૃત્યુ સં. ૧૯૦૮) નો ઉલ્લેખ એમાં વિદ્યમાન તરીકે આવે છે. (‘છોટમન કાવ્યસંગ્રહ’)

૨. ભોળા ભીમની વાર્તા (સં. ૧૯૧૭) —સોહંની નરેશ ભોળા ભીમદેવને લગતા આ પ્રસંગનું વસ્તુ કવિ છોટમને ભાઈ મજલાલ પામેથી મળેલું, જે હવે અમદાવાદમાં એક સાદાર તરીકે સ્થાન પામ્યા હતા. ભોળા ભીમદેવને ઘાઈ કપટી સાધુ ગીતાનો અતિમ સાર દર્શી ને પોંઆમાં ગહેયો છે એનું શુભ જ્ઞાન આપી ગેરરખ્તે દોરતો હતો, ત્યારે કાશીના મોરારજી પરિતે પાટણ આવીને એને દર્શી-પોંઆ સાથે મરી મીઠાનું રક્ત્ય સમજાવીને ધીમે ધીમે પેલા પાખંડીનું પોણ બહાર પાડ્યું અને રાજાને સન્મારે અગ્રન્થો એ આ વાર્તાનો સાગ છે. વાર્તા ભારે રસિક અને ભોધપ્રદ છે આ આખ્યાન સં. ૧૯૧૨માં શુ વ. મોસાપટ્ટીએ પ્રગટ કર્યું. (‘ભો. ભી. વા.’)

૩. વંશપાળ આખ્યાન—એમાં રચનાનું વર્ષ આપ્યું નથી, પરંતુ એનું વસ્તુ સવન ૧૯૧૮માં ‘ભુદિપ્રકાશમાં’ થયેલી ક્વીથર દલપતગમ-કૃત ‘વંશપાળ અને યમરાજ’ની વાર્તા પરથી લેવાયું હોઈ એ સં. ૧૯૧૯ ના અરમાં રચાયું હોય છે. આ આખ્યાન પણ ખૂબ ગસિક અને ભોધપ્રદ છે. ચંપા નગરીના વંશપાળ નામે વસિકેનો પ્યારો પુત્ર સાત વર્ષનો થઈ મરણ પામ્યો ત્યારે વંશપાળ અને એની પત્ની ભોળી વરુણ-દેવની માન્દ્રત યમલોક ગયા, ને પોતાના વિવાપથી યમદેવને હેંગન કરી પોતાના કુટુંબનાં મરણ પામેલા નાનાં મોટાં તમામ સગાને પાઠાં લઈ ગયાં. પરંતુ પત્ની એ બધાની ચાકરીથી કાપર કાપર થયેલ એ દપતીને કુદરતના કાપડાની અમ્મનું લાન થયું. (‘છોટમની વાણી, ભા. ૨’)

૪. આચાર્યચરિત્ર (સં. ૧૯૨૦)—આ આખ્યાનમાં શુદ્ધ, કુમારિલ બદ્, મંડનમિત્ર અને ચંકગચાર્ય એ ચાર આચાર્યોના ચરિત્ર આલેખાયાં છે. (અપ્રસિદ્ધ)

૫. દેવબોધિ ચરિત્ર (સં. ૧૯૨૦)—એમાં જ્ઞેનધર્મનું ખંડન કરનાર દેવબોધિ આચાર્યનું ચરિત્ર આલેખાયું છે. (અપ્રસિદ્ધ)

૬. શિવવિવાહ—(સં. ૧૯૨૧) આ પૌરાણિક આખ્યાનમાં દક્ષ-પ્રત્યી માંડીને શિવપાર્વતીવિવાહ સુધીના પ્રસંગ નિરૂપાયા છે, જેમાં વરની જનન, કન્યાનો માંડવો, વિવાહવિધિ, કન્યાને વિદાય, ઇત્યાદિ પ્રસંગોનું રસપ્રદ આલેખન જોવા મળે છે. (છા. વા. ભા. ૨)

૭. માનસિંહ આખ્યાન—આ આખ્યાન હુત્તરકળાના મહત્વ વિશે છે. એમાં રચનાની મિતિ આપેલી નથી, પરંતુ એ સં. ૧૯૨૨ના અરસામા રચાયું હાગે છે. એમાં માનસિંહ નામે કુમારે અનેક હુન્નર કળાઓનું જ્ઞાન સંપાદન કરી કપરા સંજોગોમાથે માર્ગ કાઢવાની શક્તિ મેળવ્યાની વાત આવે છે. (અપ્રસિદ્ધ)

૮. એકાદશી માહાત્મ્ય—(સં. ૧૯૨૨) એક પછી એક એકાદશીના માહાત્મ્યનું આખ્યાન લખવાની શરૂઆત કવિએ ૧૯૨૦માં અભયા એકાદશીના માહાત્મ્યથી કરેલી, પરંતુ ખીજાં આખ્યાનો અને જ્ઞાનકાવ્યોને લઈને એ યોજના ખોરબો પડેલી. સં. ૧૯૨૨માં કવિએ વર્ષની બાકીની બધી એકાદશીઓનું માહાત્મ્ય અને એ વ્રત કરનાર કોઈ નર કે નારીની કથા નિરૂપી છે. (એ. મા)

૯. હુંહુમાર આખ્યાન (સં. ૧૯૨૩)—ભદ્રાવતી નગરીના રાજકુંવર હુંહુમારે ક્રુસંગ તણ બેઠકયાઓ સાલળી ધર્મપરાયણ ચર્ધ પ્રજાને ધર્મતરવ સમ્બંધુ એ વિશેનું આ આખ્યાન સત્યધર્મ તથા પાખંડધર્મનું નિરૂપણ કરે છે (‘છા. વા., ૨’)

૧૦. ચિત્રલાલ આખ્યાન—તારકમહિમા વિશેનું આ કાવ્ય પાંચ સર્ગમા રચાયેલું છે. માયાપુરીના ચિત્રલાલ રાજાએ શિવ પાસેથી મળેલા તારકમંત્ર દ્વારા નરકના જીવોનો ઉદ્ધાર કર્યો એ એનું મુખ્ય વસ્તુ છે. આ આખ્યાનમા મિતિ આપી નથી, પરંતુ એ સ. ૧૯૨૨ અને ૧૯૨૬ ની વચ્ચે રચાયું હાગે છે (‘સાખ્યસાર ....તારકમહિમા’) છા. વા ૨’) આ કાવ્ય ‘તારકમહિમા’ તરફકે પહોં જાયું છે

૧૧. સુસુખ ચરિત્ર—એમા તદ્દશિલાના રાજપુત્ર સુસુખનું ચરિત્ર નિરૂપાયું છે. રાજપુત્ર, પ્રધાનપુત્ર, સેનાપતિપુત્ર અને શ્રેષ્ઠીપુત્ર પોતપોતાનું ભાગ્ય અજમાવે છે ને જેનું જે ભાગ્ય હોય તે ગમે ત્યાં

ફળે છે એની ખાતરી કરે છે. આ આખ્યાન સં. ૧૯૨૪ ના અરસામાં લખાયું લાગે છે. ('સુમુખ તથા નૃસિંહકુંવર')

૧૨. નરસિંહકુંવર આખ્યાન - લૃગ્કન્થો રાગપુત્ર નરસિંહ-કુંવર ચંદ્રશર્મા પંડિત પામે રસિક સાહિત્ય દ્વારા સારા સંસ્કાર પામી, એક સોનીની પત્નીને છેતરીને એના દાગીના પડાવી લઈ ઉપરથી એ દાગીના એ પિયેર મૂકી આવી છે એવું આજ મૂકનાર પતિભિત્રનો શુનો સાબિત કરી આપે એવો મેધાવી થયો હોવાની આ કથામાં સત્સંગનો મહિમા ગાયો છે. આ આખ્યાન સં. ૧૯૨૪ ના અરસામાં રચાયું જણાય છે. ('સુ ૪')

૧૩. પ્રહ્લસાદનું આખ્યાન (સં. ૧૯૨૫) - ભાગવતના સાતમા સ્કંધમાંથી લીધેલી આ કથા - ૧ અધ્યાયના મોટા કાવ્ય-રૂપે આપેખાઈ છે. આ કથા શિશુપાલના વધ પ્રસંગે યુધિષ્ઠિરને નારદે કહેલી. ('છા. વા. ૨')

૧૪. ચંદ્રચરિત્ર આખ્યાન (સં. ૧૯૨૬) - એમાં ચંદ્રાવતીના રાજ્ય ચંદ્રસેનને દેશાટન કરતા નાગકન્યા ચપકમાળા દ્વારા થયેલ યમલોકનાં દુ.ખોનું અને સ્વર્ગલોકનાં સુખોનું નિરૂપણ કરેલું છે તેમજ પુરાતન હંસ દ્વારા કર્મફલનું રહસ્ય સમજાવ્યું છે. ('છા. કા. સં.; છા. વા., ભા. ૨')

૧૫. નારાદેશમનું આખ્યાન - એમાં નારા નામે ચોર પોતાની સુશીલ પત્ની રેશમના સત્સંગથી ચોરીનો ધંધો છોડી ખેતીના પ્રામાણિક ધંધે ચઢી સુખી થયાનું બોધપ્રદ કથાનક આપેલું છે. આ નારા અંતે વસ્તુપાલ મંત્રીનો નારસિંહ નાયક થયો હોવાનો ઉદ્દેશ છે. આ આખ્યાનમાં મિતિ આપી નથી, પરંતુ એ સં. ૧૯૨૭ ના અરસામાં રચાયું લાગે છે. આમાં કાળી સમાજનું વાસ્તવિક દર્શન થાય છે. ('છા. વા., ભા. ૨')

૧૬. મહાલસા આખ્યાન - (સં. ૧૯૨૮) - 'મારા હિંદમાં આવ્યો જેહ, પુતળા ન પામે તેડ' એવું પણ લીધેલી જનનિષ્ઠ રાણી મહાલસા પોતાના પુત્રોને કેવી રીતે ભવસાગર તરાવે છે એની કથા નિરૂપતા આ આખ્યાનમાં કવિ છાંટમની વાણી જનસે પૂર બહારમાં ખીને છે. ('છા. કા. સં.'; 'છા. વા., ૨')

૧૭. જડમુનિ આખ્યાન (સં. ૧૯૨૮) - માર્કંડેય આખ્યાનમાંથી લેવાયેલી આ કથામાં મુમતિ નામે જડમુનિએ પોતાના પિતાને આપેલા પરમ જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ('છા. કા. સં.'; 'છા. વા., ૨')

૧૮. જનકીવિવાહ (સં. ૧૯૩૦) - અપ્રસિદ્ધ રહેલું આ આખ્યાન તાજેતરમાં 'ગીતાધર્મ'માં પ્રસિદ્ધ થયું છે, એમાં જનકીની ઉત્પત્તિથી માંડીને એના વિવાહ સુધીના વિવિધ પ્રસંગ સમય રીતે આલેખવામાં આવ્યા છે.

૧૯. બુદ્ધિધનચરિત્ર (સં. ૧૯૩૩) - એમાં સિદ્ધરાજ જય-સિંહના માનીતા કવિ શ્રીપાલના પુત્ર બુદ્ધિધનનું ચરિત્ર નિરૂપાયું છે. એટલે કેલુદે દેશના દિગંબર સૂરિ ક્રમદ્વયદ્રને વાદવિવાદમાં હરાવ્યા હતા, બાપીકા વારસાનું ધન ન લઈ પોતાની વિદ્યાકલા દ્વારા વિપુલ ધન મેળવ્યું હતું અને ગૌડ દેશના તર્કપ્રધાન પંડિતની વિદ્વાન પુત્રી ચતુ-રાને પ્રાપ્ત કરી કાશ્મીરના શારદાપીઠમાંયે વિદ્વાતાની જાએ ડાપ પાડી હતી. (અપ્રસિદ્ધ)

૨૦. અંગદવિષ્ટિ-રામાયણમાંથી લીધેલ અંગદવિષ્ટિનો આ પ્રસંગ વિંદીમાં નિરૂપાયો છે. એની મિતિ આપેલી નથી. 'ગીતાધર્મ'માં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

આ આખ્યાનોમાં કવિ છાંટમનાં જ્ઞાન, ભક્તિ અને ધર્મ ઉપરાંત તત્કાલીન સમાજ વિશેનાં પ્રેરક વલણ પશુ વારંવાર નજરે પડે છે.

૫. પ્રકાશના

આમ કવિ છાંટમે ભક્તિપ્રધાન પદો, જ્ઞાનપ્રધાન અંકકાવ્યો અને બોધપ્રધાન આખ્યાનો દ્વારા યુગરાત્રી લાપાના ધાર્મિક કાવ્યસાહિત્યને વિવિધ રીતે સમૃદ્ધ કરી ધર્મકાવ્યની પ્રાચીન પરંપરાને છેક દયપતયુગ સુધી સભર રાખી

સં. ૧૯૦૪ના અરસામાં (અર્થાત્ લગભગ ૩૬ વર્ષની ઉંમરે) શરૂ થયેલો કવિ છાંટમનો કનકકાલ સં. ૧૯૧૭ (ઉંમર વર્ષ ૪૯) થી ૧૯૩૩ (ઉંમર વર્ષ ૬૫) સુધી પૂરણહારે ખીખી છેલ્લા વર્ષોમાં મંદ પડતાં પડતાં સં. ૧૯૪૧ (ઉંમર વર્ષ ૭૩)માં કવિના જીવનકાલની સાથે લય પામ્યો પાકટ વયે પાગરેલ અને આરાધનાના સ્વાતુલવથી ખીચેલ એ સંતકવિની વાણીએ આટલા સમયમાં જનતાને મારસોએક પદો, પંતીમેક જ્ઞાનકાવ્યો અને વીસેક આખ્યાનોની પ્રસાદી આપી અને એ પણ કેરી ? ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ગહન વિષયને નિરૂપતી હોવા છતાં, બળદ્વનુ પૂછું આમળના કાસિયાનેય કંઈ અરે તેરી સરળ અને સુગમ રીતે આપી પીરસેલી.

એમનાં કાવ્ય મુખ્યત્વે માત્રાબંધ કે સ્વર્ગધર્મમાં રચાયેલાં છે. દોહરા, ચોપાઈ, કુંડળિયો, છંદો, મૂલસુ અને ઢાળ વારે વારે નજરે પડે છે. છતાં ક્યારેક જુગ્ગપ્રવાત કે ગઝલધારી પણ દેખા દે છે. એમનાં કાવ્યોમાં ધર્મ, નીતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનના નિરૂપણ ઉપરાંત સાંસારિક જીવનના વિવિધ પ્રસંગોનાં રસપ્રદ વર્ણન આવે છે. નવયુગની વિચારસરણીમાં એ દક્ષપત્યુગની સુધારકૃતિની દિશાવશ કરે છે. સામાજિક કુરિવાજોને વખોડી કેળવણી, સ્ત્રીશિક્ષણ, દુગર, દેશાટન ઇત્યાદિની ભલામણ કરે છે. વેદવિરોધી ધર્મસંપ્રદાયોનું તથા વેદધર્માનુસારી નવા નવા પાખંડી પંથોનું ખંડન કરી અસ્ય વેદધર્મ, અને વેદાંતદર્શન અને પુરાણધર્મનું પુનઃપ્રતિષ્ઠાન કરવાની ધગશ ધરાવે છે. ધર્મના આચરણમાં અને તત્ત્વજ્ઞાનના નિરૂપણમાં મોટાઈ કે પડિતાઈને બદલે સદાચાર અને આત્મનિષ્ઠાનું મહત્ત્વ બોલે છે. એમનાં બોધપ્રદ કાવ્ય એ સમયનાં બુદ્ધિપ્રકાશ, ધર્મપ્રકાશ, બુદ્ધિવર્ધક, ચંદ્ર, સ્વદેશહિતેષુ ઇત્યાદિ લોકપ્રિય માસિકોમાં પ્રગટ થતાં રહે છે. ગુ. વ. સોસાયટીએ ‘બોળા ભીમની વાર્તા’ છપાવી. વ્રજલાલ કાસિદામે ‘અક્ષરભાણા’ અને ‘ભક્તિભાસ્કર’ પ્રકાશિત કર્યાં. કવિ છોટમના કીર્તનસંગ્રહ બહાર પડ્યા. સં. ૧૯૪૧ના આસો વદિ ૧૩ને પર્વદિને બ્રહ્મનિષ્ઠ છોટમે અંતિમ સમાધિ લગાવી જીવનથીલા સંકેલી લીધી.

૧૮

ગુજરાતના સાક્ષરોમાં અગ્રિમ સ્થાન ધરાવતા અને વિદ્વદ્ગર્ભાં ‘શાસ્ત્રીજી’ તરીકે વિખ્યાત થયેલા વ્રજલાલ ‘શહેરીના ખટપટી જીવનમાંથી નિવૃત્ત થઈ વતનમાં વસવા આવી ગયા હતા. ઊઠાલાવના દેહત્યાગ પછી આઠ વર્ષ હયાત રહેલા શાસ્ત્રીજીએ આ કાવ્ય દરમ્યાન છોટમના કીર્તનસંગ્રહોની પુનરાવૃત્તિમાં સુધારાવધારા કરાવ્યા. વ્રજલાલ મૃત્યુ પામ્યા સં. ૧૯૪૬માં અને એમનાં વિધવા હયાત રવા સં. ૧૯૫૮ સુધી. એ દરમ્યાન છોટમકીર્તનમાળાની નવી આવૃત્તિ બહાર પડી. પરંતુ સં. ૧૯૫૮ પછી છોટમની કૃતિઓના પ્રકાશન માટે એભેરથી પડાપડી થવા લાગી, ૧૯૫૯માં ભાવનગરથી ‘ભક્તિકલ્પન’ પ્રગટ થયું. સં. ૧૯૬૦ના અરસામાં અમદાવાદના શ્રી. કેશવલાલ મગનલાલે છોટમનાં ખંડકાવ્યોના બે નાના સંગ્રહ બહાર પાડ્યા સં. ૧૯૬૧માં કીર્તનમાળાના ત્રણેય સંગ્રહોની નવી સંકલિત આવૃત્તિ નીકળી.

સં. ૧૯૬૩માં હવે પુખ્ત વયે પહોંચેલા શ્રી. ગંગાશંકર વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ નવિયાદમાં ‘શ્રી છોટમ ચાનોદય’ નામે માસિક કાઠી છોટમનું

ઉપવ્યવસાય સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરવા માંગ્યું. પરંતુ એ માસિક અસ્થાયી નીવડ્યું.

સં. ૧૯૬૭માં સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક મિત્ર મંડળે છોટમકૂત અક્ષરમાળાની નવી આવૃત્તિ કાઢી, પોતાનાં પ્રકાશનોમાં આ સંતકવિની કૃતિનો સમાવેશ કર્યો. સં. ૧૯૭૪માં છોટમકૂત 'પ્રજ્ઞોતરમાળા' નામે લાંબું જોધપ્રદ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું.

અમદાવાદના શ્રી. કેશવલાલ મગનલાલ જેઓ છોટમકૂત પોતાના ગુરુ માનતા તેઓ સંન્યસ્ત ધર્મ વાસુદેવાનંદ તરીકે ઓળખાયા પાસે 'છોટમકૂત ગુફા'માં ખ્યાત ધરતા હતા. એમણે છોટમકૂત અનેક અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ સાચવી રાખેલા. એમાંથી ભગત છવાણ કિશોરદાસ આરક ગ્રંથમાલામાં છોટમકૂત કાવ્યસંગ્રહનો ભાગ ૧ સં. ૧૯૭૮માં પ્રસિદ્ધ થયો, જેમાં ચાર આખ્યાનો, પાંચ છ કાવ્યો અને કેટલાંક પદોનો સમાવેશ થાય છે.

આ દરમિયાન બિંદુ અખંડાનંદે આ સંત કવિની કેટલીક અપ્રસિદ્ધ કૃતિઓનું સંશોધન કર્યું તે એમના તમામ ઉપવ્યવસાય સાહિત્યને ગ્રંથસ્થ કરવાની યોજના કરી. સં. ૧૯૮૨માં 'છોટમકૂત વાણી' ભાગ -૧ બહાર પડ્યો, જેમાં કીર્તનમાળાના કીર્તનસંગ્રહો ઉપરાંત વધુ વીસ કીર્તનો અને ત્રણ ખંડકાવ્યોનો સમાવેશ થયો. સં. ૧૯૮૪માં 'છોટમકૂત વાણી' ભાગ ૨ માં ધર્મસિદ્ધિ નામે લાંબું જ્ઞાનકાવ્ય, આઠ આખ્યાનો અને બે જ્ઞાનકાવ્યોનો સમાવેશ થયો. ૧૯૮૫માં 'છોટમકૂત વાણી' ભાગ ૩ પ્રગટ થયો, જેમાં ભક્તિભાસ્કર અને ભક્તિકલ્પતરુ ઉપરાંત ખીર્મ જે જ્ઞાનકાવ્યો અને કેટલાંક કીર્તનોનો સમાવેશ થયો. છોટમકૂત વાણીના આ ગ્રંથોની પ્રતો ટૂંક સુદમાં ખપી ગઈ ને વર્ષોથી દુર્લભ બની ગઈ છે.

સં. ૨૦૦૪માં સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયે એમાંથી ૬૬ પદોની પસંદગી કરી એક નાનો સંગ્રહ પ્રગટ કર્યો. પછી છોટમકૂત ત્યાંથી આ લેખક દ્વારા કેટલીક અપ્રસિદ્ધ કૃતિઓ મળતા એ સંસ્થા દ્વારા સં. ૨૦૦૮માં 'સાખ્યસાર તથા યોગસાર,' સં. ૨૦૧૦માં 'સુમુખ આખ્યાન' તથા 'નૃસિંહકુંવરનું આખ્યાન,' અને સં. ૨૦૧૧માં 'એકાદશી મહાત્મી' પ્રસિદ્ધ થયું. છેલ્લે સં. ૨૦૧૩માં એ સંસ્થાએ 'અક્ષરમાળા'ની નવી આવૃત્તિ બહાર પાડી. 'છોટમકૂત વાણી'ની સં. ૨૦૦૪માં જે સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ પ્રગટ થયેલી, તેની પ્રતો પણ હવે ખલાસ થયેલી હોઈ એવા એક નવો સંક્ષિપ્ત સંગ્રહ એ જ નામે સં. ૨૦૧૮માં તાજેતરમાં એ સંસ્થાએ બહાર પાડ્યો છે.

કવિ છોટમની જે કૃતિઓ અપ્રસિદ્ધ રહી છે, તેનો એક સંગ્રહ તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કરવો જરૂરી છે તેમજ કવિની પ્રસિદ્ધ કૃતિઓમાની ઘણી હાલ અપ્રાપ્ય હોઈ એનો પણ એક સંગ્રહ પુનઃ પ્રસિદ્ધ કરવો જોઈએ મહાત્મા છોટમના ભાવિક અનુયાયીઓ અને ધાર્મિક સાહિત્યના પ્રકાશકોના પ્રેરણાદાયકતા સત્ કવિ છોટમની પ્રસિદ્ધ-અપ્રસિદ્ધ તમામ કૃતિઓનું કાવ્યસ્વરૂપવાર વર્ગીકરણ કરી રચનાસમયના ક્રમે પદ્ધતિમર પ્રકાશન કરવાની સક્રિય યોજના યોજાય, તો છોટમ સાર્થક સ્મૃતિ સમારંભ નિમિત્તે સદ્ગન સંતકવિને સાચી જ્ઞાનજ્યોતિ આપી ગયુરો.

છોટમ હોઈ છોટાવાવ કાળિદાસની કૃતિઓ લોકોમા પ્રચલિત થવા લાગી, ત્યારે છોટાનાન અને 'છોટમ' નામના બીજા કવિઓ પણ પ્રગટ થતા ગયા એમા એક હતા શ્રી છોટાવાવ મેવકરામ, જે કન્યા મહારાજના સેક્રેટરી હતા 'છોટાવાવ બાવની' અને 'છોટાવાવ પદ બોધિની' જેવી કૃતિઓમા કર્તા તરીકે બધે 'છોટાવાવ' શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. બીજા હતા શ્રી છોટમલાલ બજાજી વડોદરાના એ કવિ પોતાના કાવ્યોમા 'છોટમ' અને 'છોટમલાલ' નામ પ્રયોજતા અને એમનો કાવ્યસંગ્રહ 'છોટમ કાવ્ય' નામે પ્રસિદ્ધ થયો છે ત્રીજા હતા સોની છોટાવાવ કિશોરદાસ, જે બોરસદ તાલુકાના ભેટાસી ગામના વતની હતા એમના કાવ્યોમા કર્તાના નામ તરીકે 'સોની છોટા' ઉપરાંત 'છોટમ' શબ્દ પણ દેખા દે છે એમના એક કાવ્યસંગ્રહનું નામ પણ 'છોટમકૃત જ્ઞાનોપદેશ ભજનાવળી' છે. ચોથા હતા મહુવાના પારખ છોટમલાલ દુર્લભરામ, જેમના કાવ્યોમા 'છોટાનાવ' 'છોટમનાવ' અને 'છોટમ' રૂપ પ્રયોજ્યા છે વિક્રમ સવતની વીસમી સદીના આ કવિ-ઓના એકસરખા નામ-ઉપનામ ક્યારેક અથાવયોમા તથા વાયોમા કંઈ જમ કરાવે છે

૬. આધ્યાત્મિક જીવન

આ મહાત્મા છોટમ જાણે કે પૂર્ણવના કોઈ યોગશ્રદ્ધ પુરુષ હતા. નાના લાઈઓ પુખ્ત વયના થયા પછી એમને આજીવિકાની કે વ્યવહારની કંઈ જવાબદારી રહી નહોતી બાલશિક્ષા દ્વારથી બહેન અને અવિવાહિત સબુનાવ એ બહેન-ભાઈએ છોટમને ધરની તથા બહારની જાનજમાયી દમેશા મુક્ત રાખ્યા હતા કુદરતે એમને એ ખતેનો સ્વયં વાગે, પણ એમના આયુષના અત્યંત પર્વત રાખ્યો હતો

છોટમ સ્વભાવે શાંત, પરમ અભીર, ચરીરે તેજસ્વી, મિતભાષી

અને મિતાહારી હતા. એમની મુખમુદ્રા શાંત, વચન અમૃતસમાન, હૃદય ઉદાર, દષ્ટિ વિશાળ, ચરણ લાલ સુક્રામળ અને અંત કરણ પરમાત્મ-મગ્ન રહેતું છતાં તેમણે ગામ તથા કોઈ અરણ્ય કે પર્વતનો આશ્રય લેવાનું નજરી ગમ્યું નહોતું. સંસારની વચ્ચે રહીને એમણે વૈરાગ્ય સાધ્યો હતો. લોકસમૂહની વચ્ચે રહીને એમણે એકાંત સાધના કરી હતી. સાંખ્યની જ્ઞાનનિષ્ઠા, યોગની ધ્યાનપરાયણતા, વેદાંતની -બ્રહ્મોપાસના અને ભક્તિમાર્ગની હૃદયશ્રદ્ધા દ્વારા છોટમે અનાસક્ત સ્થિતપ્રજ્ઞનાં તેમજ, સાચા જ્ઞાની યોગી તથા ભક્તનાં લક્ષણ કેળવીને આત્મા તથા પરમાત્માના અદ્વૈત દ્વારા પર બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાની દિશામાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી, એટલું જ નહિ, પોતાનાં જ્ઞાન દર્શન તથા અનુભવનો લાભ આસપાસના ભાવિક મુમુક્ષુઓને આપતા રહેવાનો પરમાર્થ પણ અંગી-કાર કર્યો હતો. ધરમાં રહી બને તેટલો સમય ધ્યાન અને ચિંતનમાં ગાળતા, પ્રેરણા થતા લોકકલ્યાણ અર્થે બોધક કૃતિઓ રચતા અને પોતાની પામે જે જ્ઞાનાર્થીઓ આવે તેમને જ્ઞાનનું ધન દેતા.

કવિ છોટમનું રચ્યુજ જીવન એકરંગી ને સાદું હતું. તેમણે તપ આદ્યું અને અધ્યયન કર્યું; યોગ આદ્યો અને જ્ઞાન-અનુભવ સાધ્યો, સંસારનાં આવરણ ખસી ગયાં; ને સત્યનાં દર્શન થયાં. 'એઓ કુટુંબના મટી વિશ્વના થયા. સત્યના આ દ્રશ્યને સપ્રદાયો ને પથો પ્રગતિરોધક વાગ્યો સમા લાગ્યો, અને કંડીઓ તથા ટીથાં-ટપકા દંભભર્યા દેખાયાં. જગતની જંજળો નિરર્થક ભાર સમાન જણાઈ. કહેવાતા ગુરુઓ પાખડી ભાસ્વા. જ્ઞાનપિપાસુનો અંતરાત્મા કંકળી બિઠ્યો હૃદયની ભીમિઓ વાણી વડે બ્યક્ત થઈ, ભક્તિભર્યા પદ રચાયા, જ્ઞાનમય કાવ્ય લખાયા અને બોધપ્રદ આખ્યાન સર્જ્યાં.

કવિ છોટમે ધાર્યું હોત, તો પોતાનો એક આગવો પંથ સ્થાપી શક્યા હોત, કંડીઓ બધાવી હોત, સત્તા સંપત્તિ અને સંમાન મેળવી શક્યા હોત, પણ 'કંડી બાધે વઠી અક્લ શુદ્ધ ના કરી' ગાનાર કવિ આ રીતે પોતાનું અણુમોવ માનવજીવન કલુષિત કરે એવા ન હોતા. એમની સાત્ત્વિક અને સંયમી, નિશ્ચય અને નિર્વેષ મનોવૃત્તિને કંઠિની કે કૌપીનની, વનવાસની કે સંન્યાસની આવશ્યતા ન લાગી.

મદાત્મા છોટમ એકાંતમાં ધર્મચિંતન અને યોગસાધના કરતા, ભોક્સંમદાર્યો ધર્મ જ્ઞાન અને શક્તિનું સાહિત્ય લખતા, જિજ્ઞાસુઓ

અને મુમુક્ષુઓને 'માર્ગદર્શન' દેતા ગામના તેમજ બીજાં કેટલાયે ગામોના લોકો એમનો સત્સંગ સાધતા. એમાંના કેટલાક મુખ્ય માણસોનો ઉદ્દેશ એમનાં કાવ્યોમાં જિજ્ઞાસુ જિજ્ઞ્ય તરીકે આવે છે. કેટલાક ભાવિક જનો દરરોજ એમનાં દર્શન કરવાનો લાલ લેતા, જેમાં એક સ્થાનિક હરિજનનો સમાવેશ થાય છે. સ્થાનિક જનતામાં છોટમ એક સંતકવિ તરીકે નહિ, પણ એક જીવન-મુક્ત માહાત્મા તરીકે સ્થાન ધરાવે છે. આજે પણ એમનાં આસન અને એમની પાદુકાઓનાં દર્શન-અર્ચન કરવા જેવાં મનાય છે.

૭. છોટમની વાણી

આધ્યાત્મિક ઉપાસના દ્વારા પરમાત્મસાક્ષાત્કાર પામી કૃતકૃત્ય થયેલા મહાપુરુષ જેવું પરમ છતાં વિશદ જ્ઞાન પીરમે તેવું જ જ્ઞાન છોટમે સ્વાનુભવથી જીભગાનાં, શાન્તરસથી, ઝરતાં અને તત્ત્વજ્ઞાનથી પ્રકાશતા વિવિધ પદો અને આખ્યાનો દ્વારા વ્યક્ત કરી એનો લાભ સહુને આપ્યો છે. એમનો પરાપારનો અનુભવ પરા વાણીમા જીતરી, તેવો, ને તેવો તથા તેવા જ રૂપે વૈષ્ણવીમાં કહેવાય કરતો સાંત કાવ્યરસ રૂપે ઝરવા લાગ્યો. એમનું આ કવિત્વ હૃદયદ્વ વહેવા છતાં એના નિયમોથી પર છે. એ દિવ્ય કવિત્વ સાધનસંપત્તિને સ્વચ્છત્વ, ભાર-મકિતને પૂજ્યત્વ અને જ્ઞાના-મૃતત્વ પાન કરાવતું આયોઆપ વક્તા ક્રમતા અમૃતમય દિવ્ય ઝરણા જેવું છે. મહાત્મા છોટમની વાણી અઘોરિઃ પ્રસાદથી ઝરતી અકળ કળા-વાણી છે. એઓશ્રીએ ઉપદેશ કરવા નીકળી પડવાની, જનસમૂહમાં પૂજાવાની, લૌકિક ધન કે કીર્તિ મેળવવાની, ગાદી સ્થાપવાની, વાદવિરાદ કરવાની કે પ્રસિદ્ધિમાં આવવાની ઇચ્છા કરી નથી કીર્તન અને આખ્યાનની રાત્રિક પદ્ધતિથી અને સર્વ ઈર્ષ સહેજે સમજે એવી સરળ ભાષામાં ઉપનિષદ ગમ્ય તત્ત્વોનો ઉપદેશ દીધો છે. સાદિયની દૃષ્ટિએ કે ચેતનની કે તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ નેર્ધ એ, પણ હીરાના પ્રકાશની રેડે એનો જ્ઞાનપ્રકાશ મ્ખટ જણાઈ રહેશે. રહો વૈ સઃ (પરબ્રહ્મ પરમાત્મા રસસ્થ છે) એ ઉપનિષદ-સૂત્રનું પ્રગટ અર્થ આવા સત્પુરોની વાણીમાં મુમુક્ષુકારી સાત્ત્વિક આત્માઓને ડગવે ડગવે અનુભવાય છે. તેથી જ એવા રસસિદ્ધ કવીશ્વર વિગ્નવી અને અમર ગણાયા છે.

પરમજ્ઞાની કવિ અમા લોકની વાણીનો પ્રવાહ દિવ્ય નાદથી સસસાદ વહેતી ગંગા નદીના ખગમગાડવાયો છે. પરમજ્ઞાની ધીરા

ભક્તની વાણીનો પ્રવાહ ગહન જંગલના સિંહનાદ જેવો મહતાવાળો છે. એ એકલો કોઈની પરવા કર્યા વગર નીડરપણે નિર્બંધ ગાજી રહ્યો છે; અને પરમજ્ઞાની છાંટમ કવિની વાણીનો પ્રવાહ રામરાજ્ય અયોધ્યા નગરી પાસે વિલસતી શાંત ગંભીર સરયૂ નદી જેવો શાંત, અર્થસૂચક, ગંભીર અને ચિન્મય છે. આ મહાન કવિએ લોકકથાણુ અર્થે સંસ્કૃત વાદ્મયની અને પરાપર પરમાત્માની અમૃતમય સેર પ્રાકૃતમાં વહેવડાવી છે.

છાંટમની વાણી પ્રાયઃ ધર્મ નીતિ ને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયોને સ્પર્શે છે. ભારતના પ્રતિ પ્રાંતનું સાહિત્ય પ્રાય ધાર્મિકતાનું જ પ્રતિબિંબ પાડતું હતું. ઓગણીસમી સદીના મધ્યમાં પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના સંપર્કને લઈને જ્ઞાનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં નવી વિચારસરણી આવી રહી હતી. રસિક કવિ દયારામના અવસાન સાથે ગુજરાતી સાહિત્યનો ધાર્મિક સ્રોત જાણે ક્ષય પામતો હતો, છતાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિચાર-સરણીનો એ સંક્રાન્તિકાળ હતો દલપતરામ જેવા કવિએ ભારતીય સંસ્કૃતિની બુદ્ધિ ઉપર પશ્ચિમી સંસ્કૃતિના નવા રંગ ઝીલી રજા હતા. સાહિત્યમાં ધાર્મિક વિષયોનો પ્રવાહ દયારામના અવસાન પછીયે એ ત્રણ દાયકા સુધી અખડિત વહી રહ્યો હતો આ ધાર્મિક કાવ્યસ્રોતને વહેતો રાખવામાં કવિ છાંટમનો મહત્ત્વનો ફાળો રહેયો છે.

ઉપનિષદો, સ્મૃતિઓ, પુરાણો, પદો, આખ્યાનો ને લોકકથાઓ આ સતની વાણીને વિષય તથા સ્વરૂપની સામગ્રી પૂરી પાડે છે. છાંટમની વાણી વિગદ કાવ્યરૂપે વ્યક્ત થાય છે જ્ઞાનયોગ ને ભક્તિના અનુભવ ઉગ્રતા મારે છે. કવિ બારી સામે જુએ છે ને ને જોઈતું હોય તે ગાંધું આવે છે કવિની ભાષા સરળ, પ્રવાહી ને વેગવંતી છે. છાંટમની વાણીમાં ભવે નરસિંહની મસ્તી કે દયારામનું લાલિત્ય ન હોય, પણ એમા અખ્યાની કમિનતા કે ભોમ ભગતનો કટાક્ષયુક્ત તિરસ્કાર તો નથી જ છાંટમની ભાષા એકંદરે બળવાન અને સંઘર્ષી છે, વક્તાવ્યને સ્કુટ કરે છે અને ધારણું નિશાન પાડે છે. છાંટમનાં કાવ્ય પંથ કે સંપ્રદાયની સક્રિય મનોદશાથી સર્વથા મુક્ત છે. આવ સંકરચાર્યનું કેવલાદૈત એ જ કવિનો માનીતો સિદ્ધાંત છે, અને વેદાન્ત એ જ એમનું પરમ દર્શન છે.

કવિનું દર્શન એકંદરે તો આત્મજ્ઞાન વિશે હોઈને પરલોકવાદને જ જણે છે, છતાં એમાં ઇહલોકનું વાસ્તવ ચિત્ર પણ નિરૂપાયું છે. કેવલ

કંપનાં કે પારંલૌકિકતા જ કવિહૃદયને આવરી લેતાં નથી, ઉચ્ચ વ્યોમમાં વિડરતા કવિ નીચે ધરતી' પરના સંસારનેય નિહાળે છે. 'ઊંચે ઊડતાં ઊડતાંય એઓ સંભારીઓના રાહને અવગણ્યા વિના એમને સીધો બોધ આપે છે અને સંભારે વાળે છે. '

કવિની વાણી ગુરુના આદર્શ પ્રમાણે પાખંડીના પંથને ખંડે છે, વેદધર્મના પ્રતિપાદન અર્થે 'ચારોંક' બૌદ્ધ અને જૈન દર્શનને નિંદે છે, વેદાંતના પ્રતિપાદન અર્થે સાંખ્ય ન્યાય આદિ દર્શનની કે વૈષ્ણવાદિ વર્તમાન સંપ્રદાયોની સંકુચિતતાને વખોડે છે, કેવલાદૈતના પ્રતિપાદન અર્થે રામાનુજ મધ્ય ને વક્ષમ જેવા આચાર્યોના મતોનું ખંડન કરે છે, છતાં એકંદરે કવિને ખંડન કરતાં મંડળ વધારે માનીતું છે, મુખ્યત્વે શુદ્ધ અને સ્વતંત્ર રીતે બ્રહ્મજ્ઞાન અને બ્રહ્મોપાસનાનું નિરૂપણ કરવામાં રાગે છે.

આત્મમંથન ગુરુ-આદેશ અને પ્રભુપ્રસાદમાંથી એમની ત્રિસોતસ બાગીરથી ઉદ્ભવે છે, કેટલાંક પદ આત્માને ઉદ્દેશીને પહેલા પુરુષમાં આત્મોદ્ગારરૂપે રચાયાં છે, તો કેટલાંક વળી પ્રત્યક્ષ સંબોધનરૂપે બીજા પુરુષમાં લખાયાં છે, તો વળી પરોક્ષ રીતે બોધ આપતાં પદો ને આખ્યાનો ત્રીજા પુરુષમાં રચાયાં છે. આત્મોદ્ગાર અને સંબોધનોમાં કવિ જ્ઞાનમસ્ત થઈ જાય છે, રૈલી બળ અને પ્રજ્વળતા દાખવે છે, ભાષા પ્રવાહી અને હૃદયગમ બને છે.

છોટમ ઉપર પદ રચનાના પ્રકાર પરત્વે તો કેવળ નરસિંહ મહેતાની જે પ્રેમાનંદ શામળની જ નહિ, પણ કવિ દયારામની માદ અસર પણ જણાય છે. કવિ દયારામે વાપરેલા કેટલાય પ્રચલિત-રાગોને છોટમે પણ પોતાના કાવ્યોમાં પ્રયોજ્યા છે અને દયારામની જેમ છોટમે પણ વ્રજ-ભાષામાં કેટલાંક કાવ્ય રચ્યાં છે.

૮. અમોલ વારસો

પૂર્વ-પશ્ચિમી સંસ્કૃતિના એ સક્રાન્તિકાળમાં કવિ છોટમ ધાર્મિક વૃત્તિના મહાત્મા હોવા છતાં શુનવાણી રૂઢિચઢાક નહોતા રહ્યા. પશ્ચિમી સંસ્કૃતિનાં નવાં વહેણોના સંપર્કમાં આવવા છતાં એના પ્રખર પ્રશંસક પણ નહોતા બન્યા. કવિ દયપતરામની જેમ એઓ દેશની કુરિદ્વિઓને વખોડતા અને પશ્ચિમના સારા રિવાજોને વખાણતા. જૂત પ્રેતના વહેમ, બાળલગ્ન, કન્યાવિક્રય અને રોવાકૂટવા જેવા નિંદ્ય રિવાજોને

તિલાંજલિ, દેવાનો, તથા શ્રીગણેશી, દેશાટન અને હુનરઉદ્યોગ જેવા પ્રશસ્ય રિવાજોને અપનાવવાનો બોધ દેતા; છતાં એકંદરે છોટમની વાણી પ્રાચીન પરંપરાના ધાર્મિક પ્રકારની હોઈ અને એ પરંપરા દ્વારા મંથી સમાપ્ત થઈ ગણાતી હોઈ, કવિ છોટમની કૃતિઓને ગુજરાતી સાહિત્યમાં એનું યોગ્ય સ્થાન મળ્યું નથી. સાહિત્યના અભ્યાસીઓ તથા વિવેચકોએ દ્વારામ પંડીના ધાર્મિક સાહિત્યની નહિવત્ સમીક્ષા કરી હોઈ, છોટમ જેવા સમર્થ સંતકવિ અગણ્યતાં ઉપેક્ષિત રહ્યા છે. વિષયની પ્રાચીનતા અને સમયની અવગણનાને કારણે એ કવિ જાણે કે સંતકવિઓમાં વિસારે પડી ગયા ને અવગણીને કવિઓમાં યે સ્થાન ન પામ્યા; છતાં સમકાલીન જનતામાં કવિ છોટમની વાણી બારે લોકપ્રિય નીવડી હતી. લોકપ્રિય જનસમુદાય તો એ એકાંતપ્રિય કવિને શોધી કાઢતો, એમની વાણીને ઝીલતો અને કંઈક કરતો. કેવળ ચરોતરમાં કે વડોદરા પ્રાંતમાં જ નહિ, પણ છેક સૌરાષ્ટ્ર સુધી છોટમનાં પદો ને ભજનો પ્રસાર પામ્યા હતાં અને ભાવિક નરનારીઓમાં ગવાતાં હતાં. લોકકલાશુ અર્થે કાવ્યો રચવાની પ્રવૃત્તિ આદરતા સંતની એ કૃતકૃત્યતા જ ગણાય. છતાં હવે જ્યારે અગાઉ ઉપેક્ષિત રહેલા અનેક સાહિત્યકારોની કૃતિઓનું અધ્યયન થવા લાગ્યું છે ને એ અધ્યયન દ્વારા અનેક સિદ્ધહસ્ત કવિઓને એમનું સમુચિત સ્થાન મળવા લાગ્યું છે ત્યારે દલપતયુગના આ સમર્થ સંત, કવિની કૃતિઓનું યે તત્તરપર્થી અધ્યયન થાય; અને દ્વારામ પંડીના ધાર્મિક સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં રહેલા કવિ છોટમના વિશિષ્ટ સ્થાનનું મૂલ્યાંકન થાય એ ધણું આવશ્યક છે. કવિ છોટમની અ-પ્રસિદ્ધ કૃતિઓ વહેલી તકે પ્રસિદ્ધ થાય, તો એમની સર્વ કૃતિઓનું કોઈ અભ્યાસી વિદ્વાન કે વિદ્યાર્થી સંગોપાગ અધ્યયન કરી શકે. કોઈ વિદ્વાન પ્રાધ્યાપકના માર્ગદર્શન નીચે કવિ છોટમની કૃતિઓ વિશે મહાનિમિષ તૈયાર કરવામાં આવે, તો એ સંતકવિની વાણીમાં બ્યક્ત થતાં ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાનનાં તેમજ એની અંદર રહેલાં સાહિત્યિક સ્વરૂપ અને શૈલીનાં અનેક રસપ્રદ દૃક્ષ્યોની મીમાંસા થાય તેમજ ગુજરાતી ભાષાના ધાર્મિક સાહિત્યમાં એ કૃતિઓના સ્થાનનું સમુચિત મૂલ્યાંકન થાય. કવિ છોટમની સાર્થકનાન્દીના સમારંભ પ્રસંગે આ અધ્યયનનું ખીજરોપણ થાય, તો એ સમારંભનું ચિરંજીવ સમારક નીવડે.

પરંતુ આ તો થઈ કવિ છોટમની વાત. છોટમની વાણીનો લાભ સેતાર વિશાળ જનસમુદાયને મળે છોટમનું સાહિત્યિક સ્વરૂપ એ તો એ

વિભૂતિનું એક મર્યાદિત પામુ છે ગામ મનાતજના ચરોતર પ્રેક્ષના ને વિશાળ ગુજરાતના ભાવિક જનોને મન છોટમ કવિ નહિ, મહાત્મા છે એ મહાત્માની ઈર્ષી કે પાદુકાઓ, એમનું બાવનું કે સિદ્ધામન એ એમના અનુયાયીઓનો અમૂલ્ય વારમો છે આ સમારભના નિમિત્તે મહાત્મા છોટમના રચૂલ જીવનના એવા સમારોહ મૂર્ત સ્વરૂપ પામે, તો એ ભાવિક અનુયાયીઓના અતર પ્રસન્ન થશે

ને છતાં એ મહાત્માનું અક્ષરજીવન તો એમની એ અમર કૃતિઓમા રહેતું છે છોટમની વાણીની પિપાસા એમની એ કાવ્યકૃતિઓના વાચન-શ્રવણ દ્વારા જ તૃપ્ત થાય એમ છે જ્ઞાન યોગ અને ભક્તિની એ ત્રિવેણી છોટમની વાણીના પ્રકાશન અને પુનઃપ્રકાશન દ્વારા જ કૃતકૃત્ય રહી શકે સતકવિનો એ અમોઘ અમર વારમો ભાવિક જનોને સુલભ બને તો જ એમનો સાર્થકતાબ્દી-સમારભ સાર્થક બને.

ભક્તકવિ .

શ્રી. અનંતપ્રસાદજી શ્રીવૈષ્ણવ

અધ્યા. કેશવરામ ઠા. શાસ્ત્રી

ભક્તકવિ અનંતપ્રસાદજી—શતાબ્દી સમારંભ

તા ૧૪-૭-૬૨, સનિવાર

શ્રી: અનંતપ્રસાદજી શ્રીવૈષ્ણવ

[સં. ૧૯૧૭-૧૯૭૩-ઈ. સ. ૧૯૬૧-૧૯૧૭]

“અનુગ્રહી છે કુદરત મુજ પર, સદજ સાંપડે સવગુ ૨;
પાસા મારા પોતે ખેલે, કશું ન થાતું અવગુ ૨.”

માંમરોળ-સૌરાષ્ટ્રના વનની અને રાજકીય સંબંધે તથા પેદીથી રાધનપુર જઈ વસેલા દીવાન કુટુંબના શ્રી અનંતપ્રસાદ ત્રીકમલાલ શ્રીવૈષ્ણવનો જન્મ ૧૯૧૭ના જાન્યુઆરી ૧૬ના રોજ અગિયારસ (સને ૧૯૧૧)ને દિવસે માતા રુક્મિણીની કૃપે થયો હતો. માતા પિતા પ્રથમ વૈષ્ણવ હતાં તેથી અનંતપ્રસાદજીને બાલ્યજીવન એ સંસ્કારમાં ધકાલું. નિશાળે ખેસવાની વય થતાં રાધનપુરમાં જ એક ગામડી નિશાળમાં મૂકવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ ત્યાં શિક્ષણનું કંઈ ઠેકાણું નહોતું તેથી ઘેર આવ્યા પછી બહેનોની સાથે માતા પાસેથી અક્ષરતાન સાધ્યું હતું. વાંચવાની શક્તિ આવતાં મોટા અક્ષરવાળો ‘શ્રીમદ્ભાગવતસાર’ કુટુંબનાં જનો સાથે ખેસી વાંચવાનો એમનો ક્રમ હતો. નિત્યના આ ક્રમને લીધે બાળક અનંતપ્રસાદમાં ધાર્મિક ગ્રંથોનાં વાચન-મનનનાં બીજ રોપાયાં. માતાને ભગવાન રઘુનાથ ઉપર ધણી શ્રદ્ધા અને એ વાર એમને ત્યાં અનંતપ્રસાદના બાલ્યકાળમાં રામલયજીનું પારાયણ થયેલું તેથી એ કથાના અર્થથી આ બાળકને પણ રામચંદ્રજી ઉપર આસ્થા થઈને એ એમના ઇષ્ટદેવ બની રહ્યા. એમની સાત આઠ વર્ષની વયે હારિકા અને ખેટની યાત્રા કરવાનો યોગ કુટુંબને મળેલો એની અસર પણ આ બાળકને ધણી થઈ, એને લઈ ભગવાન ઉપરની શ્રદ્ધા એમની ઉત્તરોત્તર વધતી જ ચાલી. બહેનો કમળા અને લલિતાને અનેક ભજનો પીતને અને ગરબીઓ મોડે હતાં અને અવારનવાર માતાં. અનંતપ્રસાદની પાદદાસ્ત પણ ધણી સારી હોઈ એમને એ મોડે ચડી ગયાં અને એ બહેનોની સાથે ગાવામાં આનંદ લેતા લોકોનો સમૂહ એકત્રિત થતો ત્યારે પણ આ ગીતો અને આખ્યાનો આ બાળક માથે તેથી પોતાને ખુબ

ભક્તકવિ શ્રી અનંતપ્રસાદ ત્રી. શ્રીવૈશ્ણવ

જન્મ સને ૧૮૬૧

દેહવિસર્જ સને ૧૯૧૭

શ્રી. અનંતપ્રસાદના જીવનનું એક મહત્વનું મોપાન બની ગયો. સ્વામીજી રાધનપુરથી વરણા ગયા ત્યારે આ બાળક કનિયો કરીને એમની સાથે ગયેલો. એ ગાંજામા એમના મન પર આચાર્યલક્ષિતની જે છાપ પડી તે એમના જીવનના છેલ્લા દિવસ સુધી અવિચલિત રહી હતી. શ્રી. અનંતપ્રસાદ ગુજરાતી છદ્દી ચોપડીમાં આવ્યા ત્યારે એમને ‘દવપતપિંગળ’ લખવાનો લાભ મળ્યો. એમની કવિત્વશક્તિનાં અંદી બીજાં વવાયાં અને દોહરા-ચોપાઇની રચનાનો એમને હાથે આરંભ થયો. ત્યાં તો હિંડોળા મહિનો (આષાઢ વદિ ૧ થી શ્રાવણ સુદિ ૧૫ સુધીનો) આવ્યો. પોતાનું નામ નાખ્યા પિતા જ એમણે હિંડોળાનું એક પદ બનાવ્યું. આ પદ સાલગ-નારાં બધાને બહુ પસંદ પડ્યું. બાળક અનંતપ્રસાદનો ઉસાહ વધ્યો અને દરરોજ એક પદ રચી એમણે સ્વજનોને સંભળાવવા માંડ્યાં. એમાં હાલ કહાનજી બહીને કુળધન તરીકે મહેસા શાલિમામજીની સેવા એમને મળી અને નિત્યનું વિષ્ણુપૂજન કરવાનો એમને આરંભ થયો. અંગ્રેજોનો અભ્યાસ પગુ આ જ સમય દરમિયાન શરૂ થયો. સં. ૧૯૨૬ માં પિતાજી સાથે પાલનપુર જવાનું થયું. રાધનપુરમાં જે સુવિધા પુસ્તકાલયની નહોતી તે પાલનપુરમાં મળી. વર્તમાનપત્રો તેમજ પુસ્તકાલયના પુસ્તકો વાંચવાનો એમનો શોખ ઉત્તરોત્તર વધતો જ આવ્યો. એમાં ધર્મસંબંધી તેમજ વાર્તાનાં પુસ્તકો એમને ખૂબ ગમતાં અનેક પ્રકારનાં વિરુદ્ધાવિરુદ્ધનાં પુસ્તકો વાંચવાથી વર્ષો સુધી મન ડબોળાયેલું રહ્યું, ધર્મસંબંધી પુસ્તકો ઉપરથી આસ્થા ઓછી થઈ, પણ મૂર્તિપૂજા ઉપર એટલી ખાસ અસર પડી નહિ. એનું એક કારણ હતું એમના મૂળ પુરુષ પર્વત મહેતાની શ્રી હારિકાંધીશ રણુછોડરાયજી ઉપરની અનન્ય આસ્થાનું, જે એમના વંશજો-વડનગરા ગૃહસ્થો ‘વૈષ્ણવ’ ‘મજ્જુદાર’ અને, ‘બક્ષી’ઓના કુટુંબમાં અવિરિંછન ચાલી આવતી હતી.

[આ પર્વત મહેતા તે નરસિંહ મહેતાના કાકા અને એમને ત્યાં સં. ૧૫૦૧ ના માગસર સુદિ ૬ ને જુથવાર (? મોમવાર)ને દિવસે માંગરોળને ઉત્તર દરવાજે આવેલી ‘ગોમતીવાવ’માંથી શ્રીરણુછોડરાયજીનું દર્શાંગુલ સ્થાપ પાપાણુનું સ્વરૂપ પધારેલું. એના થોડા દિવસ પહેલાં દીવના વાસુદેવ સગાટે હારકાના શ્રીહારકાનાથજી માટે નૈયાર કરેલું, નાનું, સ્થાપ પાપાણુનું, ફરતી કિનારીની હાસમાં ન્શાવનારતી કોતરણીવાળું, સિંહાસન આવી મળેલું. આ સ્વરૂપ અને આ સિંહાસન આજ સુધી માંગરોળના માંદ્રસા કોટમાં રાવળીવાવ પામે આવેલા શ્રીરણુછોડરાયજીના મંદિરમાં સચવાઈ સેવાતા આવ્યાં છે. નાગ્ગેના અને ખાસ કરીને પર્વતવંશીય

નાગરોના આ દષ્ટ દેવ છે અને માગસર સુદિ ૬ નો દિવસ આજ સુધી પાટોત્સવના દિવસ તરીકે મોટી ધામધૂમથી ઊજવાય છે. અસવ સ્વરૂપ માંગરોળવામી કેટલાક પરંતપથી નાગરો જૂનામઢ નજી રહ્યા ત્યારે જૂના-ગઢના દેખર કળિયામા આજના શ્રીરણુજોડરાયજીના મંદિરમાં પધરાવવામાં આવ્યું એમ પણ માનવામાં આવે છે સિંહાસન માંગરોળમા જ રહ્યું હતું અને આજે પણ માંગરોળમાં જ શ્રી રણુજોડરાયજીના મંદિરમાં બિરાજે છે, જ્યાં રાજભોગ સમયે એના ઉપર શ્રી.ને પધરાવવામાં આવે છે. માંગરોળમાં બિરાજતું સ્વરૂપ ખૂબ જ ઘસાર્ધ મયેષુ હોઈ મારી દઢ માન્યતા છે કે એ માંગરોળમા જ બિરાજે છે સિંહાસન અને શ્રી ને અલગ સ્થાનોમા મૂકતાં મૂકનાર હેરાનપરેશાન થઈ જાય છે એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે અને એવા બે પ્રસંગોનો એક માંગરોળ-વામી તરીકે મારો અનુભવ પણ છે. બેશક, જ્ઞા કેવળ શ્રદ્ધા અને માન્યતાનો વિષય છે. પર્વત મહેતા ઉપર શ્રીરણુજોડરાયજી કેવી રીતે પધાર્યા એનું ભક્તગાથા-મય વ્યાન એમના પંતી ૧૧ મા પુરૂષ અમરેલીના સુપ્રસિદ્ધ ગાયકવાડી મંજુમુદાર શ્રી. ત્રીકમદાસ લવાનીશંકરે ગાયેલી 'પર્વતપત્નીશી'માં મળે છે, જે શ્રી. અનંતપ્રસાદજીને ખૂબ જ પ્રિય હતી મારા પૂ. પિતાશ્રી શાસ્ત્રીજી કાશીનામ કરશનજીએ આને આધારે સંસ્કૃતમા પર્વતાવ્યાનની રચના કરેલી બણીતી છે]

શ્રી. અનંતપ્રસાદને પોતાના મૂળ પૂર્વજ પર્વત મહેતા અને શ્રીરણુજોડરાયજી ઉપર અપાર શ્રદ્ધા હતી અને એમાં નરસિંહ મહેતાના સમૃદ્ધે ભક્તિસાવિત્યનું બળ હતું; ધરનું શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી ભરપૂર વાતાવરણ હતું. આને લીધે થોડો સમય વડોદરા અને હાઈસ્કૂલના ઉપલા ધોરણ અમદાવાદમા ગયા અને સુધરેલા સમાજની હાયામા પણ આવ્યા, અમદાવાદમા પ્રાર્થનાસમાજમા થતા કાર્યક્રમોનો એ વિદ્યાર્થી-દશામાં સારો એવો લાભ લીધો, છતાં અંદર રહેતાં શ્રદ્ધા અને ભક્તિએ એમને વિચલિત થવા દીધા નહિ. એ ખુરુ કે ધરમાના વલ્લભી વૈષ્ણુવોના વાતાવરણે એમને ભગવદ્ગુણમાં અને ભગવદ્વિજ્ઞામા પરમ શ્રદ્ધાવાળા બનાવ્યા હતા જ, એમાં રામાનુજ સંપ્રદાયના આચાર્ય શ્રીનિવાસ તાતાચાર્યનો સંપર્ક સુલભ બન્યો; એને લઈ પ્રથમ માતા અને પંતી પિતા એ સંપ્રદાયનો દીક્ષિત બન્યા અને શ્રી અનંતપ્રસાદજીએ પણ એ દીક્ષાનો રીકાર કર્યો, અને આમ પર્વત મહેતાથી ચાલી આવતી 'વૈષ્ણુવ' ચંદ્રક 'શ્રી વૈષ્ણુવ' બની આ એમના જીવનનો શકવર્તી યોગ રતો. વડોદરા અને પંતી અમદાવાદમા હાઈસ્કૂલનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરી સં. ૧૯૪૫-ઈ સ.

૧૮૭૬ આસપાસ ૧૮ વર્ષની વયે રાધનપુર આવી રહ્યા. ક્વળ આપીકી શક્તિથી જ નવાખ 'સાહેબના હજૂર શિરસ્તેદાર થવાનો એમને યોગ આવ્યો. આ પૂર્વે જ 'હિંમતવિજય' નાટક અને ધાર્મિક કવિતાઓની એમની રચનાઓ થઈ ચૂકી હતી, અનેક પદો-કીર્તનો એમને મોઢે પ્રગટ થઈ ચૂક્યા હતાં. આ કુટુંબની સામે રાધનપુરમાં જ દેશ કરનારા અનેક હતા, પરંતુ એ બધા નિષ્ફળ ગયા અને પિતાશ્રી ત્રીકમદાસ સં. ૧૯૩૬-સને ૧૮૮૦ માં રાધનપુર રાજ્યના કારભારી તરીકે લેવાયા. નવાખ તદ્દન અનુ-કૂળ હતા અને પોલિટિકલ એજન્ટને પણ અનંતપ્રસાદમાં રહેલી શક્તિ-ઓને માટે ધણો સારો અભિપ્રાય બધાઈ ચૂક્યો હતો. સંસારી તો એ આ પહેલાં જ થઈ ચૂક્યા હતા, અને એમને સંસારનાં સુખોનો પણ અનુભવ થઈ ચૂક્યો હતો. સંસારસુખોના અગ્નિરપણાનો પણ એમને ખ્યાલ આવી ગયો હતો, એટલે સંસારમાં રહીને પણ 'સંસારથી સરસા' રહેવાની એમની વૃત્તિઓ પ્રથળતા ધારણ કર્યે જતી હતી. જ્યારે પણ રાજ્યનો પ્રતિનાધ તરીકે અન્ય રાજ્યોમાં જવાનો એમને યોગ મળતો ત્યારે ઉચ્ચ અમલદારની અદાથી પૂરા રસાલા સાથે જવાનું થતું એટલે બહોળજાલી પણ નાની વયમાં જ સિદ્ધ થઈ ચૂકી હતી. આમાં હમેશાં એમને સંતોષની જ લાગણી રહેતી હતી. અને આ બધા સમયમાં આ સિદ્ધિ આપનાર પરમકૃપાળુ પ્રભુ જ છે એવી એમની દૃઢ માન્યતા રહેતી તેથી એમના હૃદયમાં ભક્તસુલભ દીનતા જ સદા વૃદ્ધિ પામતી રહેતી હતી. થોડા જ સમયમાં એમના પત્ની અનુષંગાનો દેહાંત થયો. એમને આ પ્રસંગે ધણું લાગી આવ્યું. અખંડ એકપત્નીવ્રત છતાં પ્રભુએ આમ શા માટે કર્યું એની એમને ઘણી વિભાસણ થઈ. એમણે બહેન કમલાના નિધન પછી 'ત્રિદંપતી વર્ણન' નવલકથાની રચના કરી હતી, પણ આ વખતે વડીલોની શરમે અને સ્ત્રીશ્રી ગણાવાની દહેશતે કોઈ વિરહકાવ્યની રચના ન કરી, અને દલપતરામના 'વિજયવિનોદ'ની પરિપાટીનું 'બેરાવર-રિજય' કાવ્ય લખી નાખ્યું. પણ એ સાથે એક વૃત્તિનો ઉદય થયો કે બીજું લગ્ન કરવું તો ગુજરાતમાંથી લણેલી સંસ્કારી સ્ત્રી સાથે જ. અને એમાં પણ એમને ભારે સફળતા મળી અને વડોદરાના હજૂર અમાત્ય શ્રી. કપિલરાય મહેતા (સરતવાળા) નાં પુત્રી દમનગૌરી સાથે પૂરા રાજ-ઠાણો એમનાં લગ્ન થયાં. નાટકોની રચના પછી પ્રખ્યાત ગ્રંથકર્તા થવાનો અભિપ્રાય જાણ્યો હતો અને એ અભિપ્રાયને એમણે 'રાણકદેવી'ની ઉચ્ચ ક્ષેત્રની નવલકથા બાવીસમે વર્ષે લખી સિદ્ધ કરી.

રાધનપુર રાજ્યમાંના શ્રી. અનંતપ્રસાદજીના જિયા હોદાને લઈ ઈર્ષ્યાગુએને એમનાં તરફ દેશ હતો. આ વાત એ સારી રીતે બાણતા

પણ હતા, તેથી એમણે સ્થાન ઉપગ્રી હતી 'જઈ', એવા એક ભાષને એ સ્થાન ઉપર આવવા દીવા. પેલાએ એટલેથી સંતોષ ન મામતા એમનું નિકંદન કાઢવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો. એમાં એ સફળતા ન પામ્યો; બેશક, પિતાને માસાનિક નુકશાન કર્યું, પણ અનંતપ્રસાદ તો તદ્દન નિર્દોષ સિદ્ધ થયા. એમણે હવે દૈવ પ્રતિષ્ઠા લીધી કે કરી પાછું રાજકાજમાં ન જ પડ્યું. સાથેસાથ પેલો પણ પાપમાલ થઈ ગયો. પરિણામે અનુ નરહની શ્રી. અનંતપ્રસાદની આસ્થા બચવત્ત થઈ.

માતાપિતાનાં શરીર લગલગ ખોટકયા જેવાં થઈ ગયાં હતાં. માતાપિતાની પ્રબળ ઇચ્છા હતી કે દક્ષિણનાં તીર્થોની યાત્રા કરવી. શ્રી અનંતપ્રસાદની ઇચ્છા હતી કે હું એક વાર જઈ, આવું ને પછી યાત્રા કરાવું. એવામાં સ. ૧૯૪૧-સન ૧૯૪૫માં ગવર્નમેન્ટની જવાનો યોગ મળ્યો આમાં માર્ગમાં આવતાં, તીર્થોનો પણ ટુંકા ગાળા મળવા છતાં પણ લાલ લેવાનું ચૂક્યા નહિ. પોતાનાં આચાર અને સાથે પ્રધ- રાવેલા, ઇષ્ટદેવની સેવાપૂજાથી કયાપ પણ લેશ માત્ર એ ચિત્ત થયા નહોતા, એવું એમનું મન દૈવ હતું. આ પ્રવાસમાં એમણે ઉત્તરનાં તીર્થોનાં દર્શનનો અને અનુભવનો લાલ લીધો. પ્રવાસમાંથી આવ્યા પછી થી, અનંતપ્રસાદે દક્ષિણની યાત્રાનો નિશ્ચય કર્યો અને હાથી ચાલી ન શકતા એવા પિતાને અને ઉપવાસોથી કૃષ્ણ થયેલાં માતાને લઈ દક્ષિણની પવિત્ર યાત્રા કરવા નીકળી - પાડ્યા માર્ગમાં એમને કયાંય પણ જરા 'જેટલું' વિધ નડ્યું નહિ, અને 'માતાપિતાને સંતોષ થાય તે રીતે પૂરી યાત્રા કરાવી.' આ યાત્રામાં એમની ધર્મભાવનાને 'ભારે વિકાસ મળ્યો,' અનેક 'સુદર પ્રાર્થનામાળાઓની રચના આ યાત્રામાં એમને હાથે થઈ. એમનો 'યાત્રાવિલાસ' નામનો પથ્રપ્રથ આની સાક્ષી છે. 'મિસિ- ટાદૈત' અને 'પ્રપતિ'ના સિદ્ધાંતો આ યાત્રામાં પૂરેપૂરા દર્શન થયા. શ્રી. અનંતપ્રસાદના અનેક શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં અને પદોમાં આ પરિ- પક્ષ જ્ઞાનનો આપણને પરિચય સુલભ બને છે.

ગધનપુર આવ્યા પછી સં. ૧૯૪૧ના ભાદરવાથી સં. ૧૯૪૨ના ઉનાગા મુધી મોટા ભાગનો સમય શાસ્ત્રચર્ચા અને સત્સંગમાં પસાર થયો. આમાં થોડા સમયને માટે ગધનપુરના દીવાન થયેલા પાટણના શ્રી ગોપાળરાય દીવાનનો તેમજ ગધનપુર હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટર શ્રી. બાવા- લાય 'ભાઈશંકર ભટ્ટ (રાયકવાળા બાલાજી)નો સદારે મુખ્ય હતો. એ પછી નરાયની વિનનિધી નરા દીવાનની ગાંધીમાં ગયા અને રાજદારણ- માં ભાગ લેવા પડ્યો તેથી સં. ૧૯૪૪ના ફાગણ મુધી પાંચલિયું જ્ઞાન

ગયું; પછી દીવાનગીરીની જવાબદારી એમના ઉપર આવી પડેલી છતાં પ્રભુ રમરભુ એને પ્રભુસેવા, છૂટ્યા નહોતાં આ પછી પોતાની જવાબદારી ભરેલી કામગીરીમાં પહોંચી શ્રી ગોપાલજીરાય દીરાનના ભાઈ જશવંતરાય પાસે રામાનુજ અને શંકરના ભાણે સાથે ગીતાનું શ્રવણ કર્યું, 'મઘત્રય' અને 'અથ'પત્રક'ના ભાષાતર કર્યો; અનેક આવનવા પદો-કીર્તનોની રચના પણ કરી; 'પ્રથનામૃત' જેવા ૮૦૦૦ હજાર શ્લોકના 'ત્રયનું' શ્રી. જશવંતરાયભાઈ પાટણુરાળા પામેથી ગીતાભાષ્યની જેમ શ્રવણ સાધ્યુ ને ભાષાતર કર્યું, શ્રીનિવાસ તાત્પર્યના નરા ત્રય 'વિષ્ણુતત્ત્વ-પ્રકાશ'નું પણ ભાષાતર કર્યું. સ. ૧૬૪૫ના માગસર, માસ સુધી આવી પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી. આ પછી દક્ષિણની. બીજી, યાત્રા માતા બહેનો પત્ની ગોરાણી અને ભાણીને, એક નોકર સાથે સફળ રીતે કરી, વૈશાખ મા પાછા આવી, ગયાં આવ્યા પછી ત્રિન્સે આશ્પર્શના આગમન પ્રસંગે નવાખ સાથે મુંબઈ જવાનું થયું અને પૂરા વૈભવનો, લાલ ઉઘાઓ, 'રાવસાહેબ'નો ખિતાબ પણ પામ્યાં અનિરૂદ્ધ છતાં સં. ૧૬૪૬ના જ્યેષ્ઠી સાત માસ સુધી એમની પાસે રાધનપુરનો કુલ રાજ્યકારભાર રહ્યો પાછલા ગાળામાં રાજખટપટે, પશુ ખાન મૂકી, અનતપ્રસાદજી કંટાળી. ગયા ને રાધનપુરનો ત્યાગ કરી પાટણુ આવી રહ્યા નવાખની આમ છતાં ભારે આટના હતી, તેથી માસિક રૂ. સો મોકલ્યે જતા હતા પાટણુમાં પાછો શ્રી જશવંતરાયના સસંગનો લાલ મળ્યો અને, હવે જાહેરમાં હરિકીર્તન કરવાનો એમણે આરંભ કર્યો અહીં પહેલી વાર 'વરાહ ભગવાનનું' હરિકીર્તન કથાકારની અદાથી એમણે પાટણુની જનતા સમક્ષ રજૂ કર્યું.

સ. ૧૬૫૨-સને ૧૮૬૬માં નવાળે પાછા તેડાવી રાધનપુરની દીવાનગીરી સોંપી, પણ નવાળ મુઝરી જતા પોલિટિકલ એજન્ટની સત્તા નીચે એડમિનિસ્ટ્રેશન આવ્યું અને શ્રી. અનતપ્રસાદજીને મહેસૂલ ખાતાના મુખ્ય અમલદારનું કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું, એડમિનિસ્ટ્રેશનના ઉપપ્રમુખનો હોદ્દો પણ એમને મળ્યો. એમની પ્રાનાલિકતાને લઈ એમણે અંગ્રેજ અમલદારોની પૂરી આદત મેળવી આ વર્ષમાં એમણે વા મીટીંગ રામાયણનું પદમય ભાષાતર કરી જપાન્યુ અહીં ૭ વર્ષ પર્ષત પૂરી જાહેરજવાબી ભોગવ્યા પછી સ. ૧૬૫૮-સને ૧૬૭૩માં એમણે નોદરી ભગભગ છોડી દીધી કેટલોક સમય એ ભાવનગર જઈ ગયા અને ત્યાંના દીવાન સિદ્ધરાય સામગઢાસ મહેતા સાથે સળધ ખૂબ ગાઢ બન્યો. અહીં એમના નાના ભાઈ લલુભાઈ સામગઢાસ મહેતાના પુત્રી શ્રી. સુમતિ બહેન અનંતપ્રસાદજીના શિષ્યા બન્યા શ્રી મહેતા કુટુંબમાં શ્રીવૈષ્ણવી

સંસ્કાર દહ થતા ચાલ્યા. અહીં એમણે 'મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા' વિષયનાં કેટલાંક આખ્યાન રચ્યાં. સૌરાષ્ટ્રમાં એમની લક્ષિતાવના, ખૂબ પ્રસરી; કેટલાંક રજવાડામાં પણ એ અસર પહોંચી. હડાળના દરબાર, વાજસૂરાળા અને વડિયાના દરબાર બાબાવાળા સાથે ગાઢ સંપર્ક બધાયે. શ્રી. અનંતપ્રસાદજી જૂનાગઢ પાસે હુશાળા રેશન નજીક આવેલા ખોરાસા ગામના થીવેંદેશજીના મંદિરમાં પણ જતા અને ત્યાં હરિકીર્તનની રેલમ-છેલ વહાવતા. રાધનપુરમાં હતા ત્યારે 'આનંદ' માસિક નીકળતું હતું તેમાં અનેક પદો, અનેક લેખો અને અનેક આખ્યાનો એમનાં છપાયે જતાં હતાં. અને નિવૃત્તિના સમયમાં અનેક પ્રાર્થનામાળાઓની પણ રચના થયે જતી હતી. એમની અનેક કૃતિઓ—કીર્તનોત્તમ પુસ્તક 'અનંત પદ્મપ્રદ' ૧૨૮૪ પાનાંનું એમનાં લખેલા સ્વચરિત સાથે છપાયું એ એમના મૃત્યુ પછી પાંચ વર્ષે, એ પહેલાં સૌરાષ્ટ્રના પ્રવાસમાં સં. ૧૯૭૩-માં બારે બીમારીમાં પટકાયા અને એમાં જ મહેસાણા જઈ પહોંચ્યા ત્યાં આપાદ સુદિ બીજ ને શુક્રવાર—(સ્થયાત્રા-સમયે) (તા. ૨૨-૬-૧૯૧૭)ના દિવસે એઓ પૂરી સાધ્યાવસ્થામાં, અત્યંત અલક્ષિતામાં પણ, ભજન-કીર્તન વખતે સસકત જેવા થઈને ભગવનામસ્મરણ કરતા આ લોક છોડી દિવ્યધામને પંથે પળ્યા. આ અંતિમ અવસ્થા લક્ષ્યકવિ દ્વારામની અંતાવધાની સાથે સરખાવી શકાય. બંનેના છેલ્લા દિવસો તપની અને લક્ષિતાની ઉચ્ચ શ્રુતિકાના પસાર થયા હતા અને લૌકિકાલક્ષિતા કે લૌકિક-સ્મરણનો અંશમાત્ર પણ બેઉમાં છેલ્લા દિવસોમાં રહ્યો નહોતો. દ્યારામે ન્યારે ૭૫ વર્ષનું આયુ 'બોગવ્યું' હતું, ત્યારે અનંતપ્રસાદજીએ ૫૬ વર્ષની વયે દેહ છોડ્યો.

શ્રી. અનંતપ્રસાદજીને એક લાઇ શ્રી નૃસિંહપ્રસાદ અને પાંચ બહેનો હતાં. શ્રી નૃસિંહપ્રસાદજીનો વંશ રહ્યો છે. શ્રી. નૃસિંહપ્રસાદજીના મોટા પુત્ર શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ પાછળથી અપુત્ર ગયા, પણ નાના પુત્ર શ્રી. જ્ઞાનેશ્વરપ્રસાદ કે જેઓ શ્રી. અનંતપ્રસાદજીના દેહાંતસમયે ૨૦ વર્ષના અંતિમ ક્રિયામાં હાજર હતા તેઓ રાધનપુરની કારકિર્દી પછી અત્યારે અમદાવાદમાં નારાયણનગરમાં આવી રહ્યા છે. એમને ત્રણ પુત્રો અને મોટું કુટુંબ છે. શ્રી. અનંતપ્રસાદજીનો પ્રત્યક્ષ સંપર્ક હતો તેવાઓમાંના એઓ એક છે. [મારા પૂ. પિતાશ્રી સાસ્ત્રીજી કાશીરામ કરશનજીને પણ શ્રી. અનંતપ્રસાદજીનો પ્રત્યક્ષ સંપર્ક હતો અને એમનાં અનેક આખ્યાનોના સાક્ષાત્ શ્રવણનો લાભ મેળવ્યો હતો. એમની જ પદ્ધતિએ મારા પિતાશ્રીએ સંખ્યાબંધ પદ-રચના કરી છે અને આજે પણ કરે છે. મારા બચપણને કારણે મને માત્ર આશુ રમણ જ છે; એમનાં બીજાં પત્ની શ્રી. દમનગૌરી

વધુ વર્ષ જીવેલાં હતાં અને એમનાં દર્શનનો ફાલ અનેક વાર મળ્યો હતો.]

શ્રી. અનંતપ્રસાદજીની આખ્યાન-કથન-પરંપરા જૂનાગઢના શ્રી. ત્રીકમજી સેવકે ચાલુ રાખી હતી, જેના અવણનો લાભ મને પણ અનેક વાર મળ્યો છે. આખ્યાનો ખૂબ જ ચોંટદાર અને રસિક યતાં હતાં.

બાકી આજે તો આપણી પાસે એમનું મુદ્રિત સાહિત્ય પડ્યું છે, જેમાં ગંભીરમાં ગંભીર વિષયોના શ્રીભાષ્યના સરળ હિંદી અનુવાદ જેવાથી લઈ સરળમાં સરળ ગુજરાતી પદો-કીર્તનો અને આખ્યાનો સુગલ છે. એમણે રચેલા ૧૨૫ આખ્યાનોમાંથી ૧૧૧ છપાયાં છે, બાકીનાં અપ્રસિદ્ધ છે અને એમના લગ્નીજ શ્રી જનાર્દનપ્રસાદ તૃસિંહપ્રસાદ વૈષ્ણવ પાસે સચવાઈ રહેલા છે.

શ્રી. અનંતપ્રસાદજીની સાહિત્યસેવા

એમણે લખેલા ત્રણે અને પદોની એક યાદી અગ્રાસકોને ઉપયોગી થઈ પડે એ દષ્ટિએ અહીં આપવામાં આવે છે.

આખ્યાનો ૧. શ્રીકર્દમ-દેવહૃતિ, ૨. હારમાળા, ૩. શ્રીપાંડવહૃત, ૪. શ્રી તુલસીદાસજીને દર્શન, ૫. મીરાનાઈ, ૬. ભક્તાધિરેણુ, ૭. વ્રજાસુર-વધ, ૮. મોઘલાજીની બારસ, ૯. શ્રી જયદેવસ્વામી, ૧૦. જેમલ રાઠોડ, ૧૧. શ્રી તુકારામ બાવા અને શિવાજી મહારાજ, ૧૨. સેનાપાઈ, ૧૩. ચંદ્રહાસ, ૧૪. દામાજી, ૧૫. એકનાથ સ્વામી, ૧૬. તુકારામ અને વિઠોબા, ૧૭. મોક્ષાણું, ૧૮. નામદેવ, ૧૯. અંગદસિંહ, ૨૦. મુરારિ-દાસ અને ગોપાલદાસ, ૨૧ વારમુખીનો મુગટ, ૨૨. કામધ્વજની કથા, ૨૩ હરિદાસજી, ૨૪. સિંહકિશોરજી, ૨૫. પુરંજન, ૨૬. ભરતજીના ત્રણ ભવ, ૨૭. પ્રહલાદ, ૨૮. વામનચરિત્ર, ૨૯. માર્કંડેય મુનિને માયા-દર્શન, ૩૦. ક્રુપ, ૩૧. ગજેન્દ્રમોક્ષ, ૩૨. કૃષ્ણજન્મમંગળ, ૩૩. અમૃતપાવન, ૩૪. અંબરીષ, ૩૫ શબ્દરીચરિત્ર, ૩૬. હારત-ભાગવત, ૩૭. તુલસીદાસજીનો પ્રભાવ, ૩૮ પીપાજી મહારાજ, ૩૯ સુરદાસચરિત્ર, ૪૦. રામદાસ સ્વામીનું પૂર્વ ચરિત્ર, ૪૧ રામદાસ સ્વામી, ૪૨. માધવ-દાસજી, ૪૩. રૂપ સનાતન, ૪૪. જીવ ગોસાઈ ૪૫. હરિદાસજી, ૪૬. ગદા-ધરજી, ૪૭. કૃષ્ણદાસ પપહારી, ૪૮. ભક્તમાળ, ૪૯. ભક્ત બાનુદાસ અને કપટી કાપડિયો, ૫૦ પદરીનાથનો પ્રભાવ, ૫૧. બાનુદાસનો ભાવ, ૫૨. નિંબરાજત્યગિત્ર, ૫૩. શ્રીપાણુ સ્વામી, ૫૪. કૃષ્ણદાસ પર કૃપા, ૫૫. રવીદાસ, ૫૬. કેવળ કૃપાજીની કથા, ૫૭ જનુબાઈનું જીવન, ૫૮. રાણી રત્નાવળી, ૫૯. મદાલસા, ૬૦. આશકરણુ રામ, ૬૧. અગમિત, ૬૨. ગંગાજી, ૬૩. અનંતપુરુષાર્થ, ૬૪. શ્રીકુરેશચરિત્ર, ૬૫. રોષાવતાર અને સંપતકુમાર, ૬૬. કૃષ્ણદાસનો વત્સવત્તાવ, ૬૭. જન્ય-

દ્રવ્યવધ, ૧૮. નામદેવજીનો નિશ્ચય, ૬૬. વિશ્વામિત્ર-વૃત્તાંત, ૭૦. શ્રીગુરુ-
દેવજી, ૭૧. વિદુરજીનો વૃત્તાંત ૭૨. પદ્માવતીનો પરિણય.

૨૪-૨૪ આખ્યાનોના ત્રણ અંચ શ્રી. દધ્યચલાલ ગંગારામ
વ્યાસે પાટણથી સં. ૧૬૭૦ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ કરેલા, ઉપરાંત 'બાર
આખ્યાન' મથાળે એમણે બાર આખ્યાન છપાવેલાં.

૭૩. સંતોખ્યા પચાર, ૭૪. મહેતાજીની દુહી, ૭૫. બોડાબો, ૭૬
ચોખ્યા મેલો, ૭૭ નરસિંહ મહેતાના પિતાનું આદ્ય. ૭૮. જગમિત્ર. ૭૯.
પર્વતદાસ મહેતા, ૮૦. પ્રેમનિધિ, ૮૧. શામળદામનો વિવાહ, ૮૨. હંસવધ,
૮૩ શ્રીતોડમાન, ૮૪. પરીક્ષિત-સંજયન.

૨૨. જીવનલાલ અમરસીએ અમદાવાદથી 'અનંત આખ્યાનમાળા'ના
બે ભાગ સને ૧૯૨૫-૨૭માં પ્રસિદ્ધ કરેલા તેમાં '૧૮+૧૬=૩૪
આખ્યાન આવ્યા છે આમાનાં નીચેનાં નવાં છે.

૧. અમૃતપાન. ૨. અર્જુનને ઈન્દ્રપ્રસ્થની પ્રાપ્તિ, ૩. અર્જુન-
વનવાસ. ૪. અર્જુન પર પ્રીતિ, ૫ અર્જુન અને કર્ણ (બે ભાગમાં),
૬. અર્જુનનું અવસાન, ૭. ભર્મિલાદાસજી, ૮. એકનાથ ન્વામી, ૯.
કબીરજી, ૧૦. કૃષ્ણની કૈલાસયાત્રા, ૧૧. છીતુનાસજી.

સસુ સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય-અમદાવાદ તરફથી બે ભાગમાં
'આખ્યાનમાળા' પ્રસિદ્ધ થઈ છે તેમાં ૧૬+૧૪=૩૦ આખ્યાન છપાયાં
છે, જેમાના નીચેનાં નવાં છે.

૧. ભરત, ૨. મેનો નાઈ, ૩. દામાજી, ૪. નામદેવ-નિશ્ચય, ૫.
મુરચ-મુધ-ના, ૬. મામો-ભાણેજી, ૭. બીજમપિતામહ, ૮. બીજમપિતા
મહ-ભૂલ, ૯. બીજમપિતામહ-ભાવ, ૧૦. સુગ્રીવસ્વીકાર ૧૧. સુગ્રીવ-
સેવા, ૧૨. વિભીષણ-સરણાગતિ, ૧૩. પૃથુરાજ, ૧૪. બોધગાજ તથા
દાસી, ૧૫. રામાનુજ, ૧૬. પ્રિયાદાસ અને વિશ્વનાથ

આમ ૮૪+૧૧+૧૬=૧૧૧ આખ્યાન આજે સુધય છે.

આ ઉપરાંત નીચેના એમના ગુજરાતી અંશે જાણુવામાં આવ્યા છે :

૧. વામીકીય રામાયણ (પદ્યમાં), ૨. મહાભારત (પદ્યમાં), ૩.
ભાગવત દશમસ્કંધ (પદ્યમાં), ૪. ભગવદ્ગીતા (અર્થ અને વિવેચન સાથે),
૫. ઉપનિષદર્થ, ૬. ભગવદ્ગુણદર્પણ અને વિષ્ણુસહસ્તનામ, ૭. રાણક-
દેવી (નવલકથા), ૮. વિદ્યાલક્ષ્મી (નવલકથા), ૯. ત્રિદેવી (નવલકથા),
૧૦. હિંમતવિજય (નાટક), ૧૧. મણિપ્રવાવહારમાળા ૩ ભાગમાં
(મઘ-પદ્યમય પાઠો), ૨. પ્રજુનો પ્રમાદ, ૧૩. ગુજરાતીમાં ગીતા, ૧૪.
મૃતિનો મહિમા, ૧૫. ગોદામાકૃત જાન, ૧૬. આલ્પવંદારસ્તોત્રપદ (વિવે-
ચન સાથે), ૧૭. જ્ઞાનમાળા, ૧૮. વૈકુંઠનાથમાળા ૧૬ વિદ્વલનાથમાળા,
૨૦. પ્રપન્નનાથમાળા, ૨૧. સ્વામીમાળા, ૨૨. દીપમાળા, ૨૩. જ્ઞાન-

માળા, ૨૪. સદુપદેશ-ત્રિમાળા, ૨૫. જુગલ ગાનમાળા, ૨૬. ગુજરાતી
સ્તોત્રરત્નાવલી ૨૭ વિષ્ણુતત્ત્વપ્રકાશ (વિવેચન સાથે ભાષાંતર), ૨૮.
પ્રપન્નામૃત ભાષાંતર (વિવેચન સાથે), ૨૯. સત્યચિત્ર, ૩૦. રાધવેદ્ર અને
રમાદેવી (નવલકથા), ૩૧, માધુરી (નવલકથા) ૩૨. પ્રપન્નપ્રિય-પંચીશી,
૩૩. દયાશતક, ૩૪. પ્રપન્નપ્રિય-સ્તોત્રરત્નાવલી, ૩૫. જિતેન્દ્રસ્તોત્ર,
૩૬. સત્યચિત્રસંગ્રહ ૩૭ શ્રીનાથમાળા.

માળાઓ તેમજ પંચીશીઓ વગેરે સંખ્યાબંધ 'કૃતિઓ' અર્નાત-
પદસંગ્રહ'માં છપાઈ છે, જેમાં ઉપર ન નોંધાયેલાં એવાં પણ 'સંકેદો પદો
કીર્તનો' છે.

એમના નીચેના અંથ દિદી ભાષામાં લખાયેલા પ્રસિદ્ધ થયા છે,
૧ અભસૂતભાષ્ય, ૨. ગદ્યત્રય, ૩. ગોદામાકૃત ગાન (વિવેચન
સાથે), ૪. રાસારંભ, ૫. અદૈત-વિવેચન, ૬. પદમાળા-પ્રસાદી, ૭.
પદ-પકિત ૮. પાદુકાસહસ્રગીતિ, ૯ શ્રીગમાતુજજીવનચરિત્ર, ૧૦.
સંકેદપસરોદિય (નાટક), ૧૧. સહસ્રગીતિ (ભાગ ૧-૨), ૧૨. રંગ-
નાથ સ્વામીના પદોનો સંગ્રહ, ૧૩, યુરુપરંપરાપ્રભાવ.

સં. ૧૯૫૮ના શ્રાવણથી 'આનંદ' માસિક રાધનપુરમાંથી અને
પછી પાટણથી પ્રસિદ્ધ થતું હતું અને ૧૯૬૫ના શ્રાવણ સુધી એ 'આસ્થુ'
હતું. દરેક અકમાં શ્રી અનંતપ્રસાદજી એક આખ્યાન અને એક લેખ
લખતા. આખ્યાનો બુદ્ધાં પુત્રકાન્ધારે પછીથી પ્રસિદ્ધ થયાં, જ્યારે લેખો
નીચેના નામવાળા એ માસિકમાં છપાયેલા

૧. અરવિંદકુમાર, ૨. પરમાર્થની પ્રતિમા ૩. શ્રીવૈકુંઠસ્તવન, ૪
શ્રીવરદરાગસ્તવન, ૫ શ્રીરંગમાહાત્મ્ય, ૬ શ્રીવેંકટેશમાહાત્મ્ય, ૭ શ્રીજગ-
દીશમાહાત્મ્ય, ૮. સદુપદેશ, ૯ ધર્મવર્ણાશ્રમ, ૧૦ રસમય સંગ્રહ, ૧૧.
રસમય ચૂંટણી, ૧૨. અભયપ્રદાનસાર, ૧૩ દશચરિત્ર, ૧૪ બુદ્ધસંહિતા,
૧૫. વેદાંતસંગ્રહના મંગળાચરણ-શ્લોકનું વિવેચન, ૧૬. પુરુષસૂક્તના
મુખ્ય મંત્રો પર વિવેચન, ૧૭. નારાયણાષ્ટક (ભાષાંતર), ૧૮. વાઙ્મીકીય
ગમાયણરહસ્ય, ૧૯. શ્રીકૃષ્ણનામરહસ્ય

શ્રી. અનંતપ્રસાદજીનું, પોતે જ જણાવે છે તે પ્રમાણે સંગૃહીત ભાષાનું
જ્ઞાન ખૂબ જ મર્યાદિત હતું, પરંતુ પાટણના વતની શ્રી. ગોપાળરાય
દીવાનના નાના ભાઈ શ્રી. જયવંતરાયનો રાધનપુરમાં તેમજ પાટણમાં જે
સતત સર્પકે રહ્યો હતો તેને લઈ અનેક આકર અથોના શ્રવણને
એમને લાભ મળ્યો હતો, પરિણામે 'પ્રપન્નામૃત' 'ગદ્યત્રય' અને 'શ્રીભાષ્ય'
જેવા આકર અથોનું જ્ઞાન એમને મુખ્ય થતું હતું અને એમણે ભાષામાં
એ મથો આખ્યા, જેમાંના કેટલા એ એમને દિદીમાં લખ્યા.

શ્રી. અનંતપ્રસાદજીના દેહાંત પછી એમના અનુયાયીઓએ આરક

કરવાનો વિચાર કર્યો અને એમના એક શિષ્ય બાબારાવ બજવંતરાયના સહપ્રયત્ને પાટણમાં એમના તરફથી જીર્ણોદ્ધાર પામેલા એમના પૂર્વજોના બધાએલા શ્રીલક્ષ્મીનારાયણ-મંદિરના કંપાઉ-ડમાં ‘ભદ્રાકવિકેસરી મહાત્મા અનંતપ્રસાદ ત્રીકમલાલ વેદાંત પુસ્તક મંદિર’ની સ્થાપના થઈ. આ પુસ્તકમંદિરમાં શ્રી અનંતપ્રસાદજીના અંથો ઉપરાંત દીવાન ગોપાળરાયે પોતાના પુત્રો માટે ભારે રકમ દઈ ઉતરાવેલાં પુરાણો, ‘ધર્મ-શાસ્ત્રો’, ભાષ્યો તેમજ સાંપ્રદાયિક અંથો, અને અનેક વિષયોનાં ઇતર ધર્મોનાં મુદ્રિત પુસ્તકો સમવાયેલાં પડ્યાં છે.

શ્રી. અનંતપ્રસાદજીની પ્રતિભા

ઉપર નોંધવામાં આવેલી એમની વિશાળ ‘સારસ્વતોપાસના એમના એકનિષ્ઠ-અદ્ભુત ઉત્સાહનું’ ફળ છે. ગુજરાતી જાણી ધોરણમાં હતા ત્યારે માત્ર બાર વર્ષની નાની વયે ‘દક્ષપતિગણ’નો અભ્યાસ કરતાંની-સાથે એમની પૂર્વજન્મની સુષ્ણ પ્રતિભાએ પગરણ કરવા માંડ્યાં અને એમાંથી હિડાગાનાં પદોનો જન્મ થયો. ધરના પવિત્ર અસ્તિત્વ ધાર્મિક સંસ્કારોએ એમાં સિંચન કર્યું અને સતત ૪૪ વર્ષ પર્યંત, જીવનનિર્વાહના બીજાં પ્રશ્નોને ગોળું બનાવી એમણે ‘સરસ્વતીને ખોળે પોતાનું જીવન ધરી દીધું.’ એમની સરખામણી કરવી હોય તો આપણે ભક્તકવિ દયારામ અને સંતકવિ હોટમ સાથે કરી શકીએ. ત્રણેનો સાહિત્યોપાસનાનો પ્રકાર ભગભગ એક દિશાનો છે. શ્રી. અનંતપ્રસાદજીનો આ ચરિતના આરંભમાં લખેલી પંક્તિઓમાં આત્મવિશ્વાસ અત્યંત સ્પષ્ટ છે :

- ‘અનુમતી છે કુદરત મુજ પર, સકળ સાંપડે સવશું રે;
પાસા મારા પોતે ખેલે, કશું ન થાતું અવશું રે.”
- વિશાળ, સાદ્વિત્ય-સજ્જનમાં એ એકનિષ્ઠ જ નિયામક બની હતી એમ કહેવામાં આપણે કશી અત્યુક્તિ કરતા નથી. સ્તોત્રવિભાગને બાદ કરતાં એમની કવિતાનો એક હમેશાં માનવ-જીવનની વિશુદ્ધિ તરફ રહ્યો છે :
- ‘સાચું સમજ્યું તે જ મહાપ્રાણ, બ્યારે વરતન તેનું થાય. ટેક
સુંદર રસોઈ બણી, તેમાં પેટ કદી ન ભરાય;
બાજરીનું પણ કરે, ઢેઘરું જીખ તો ત્યારે જાય રે. સાચું ૦ ૧
લાખ રૂપેઆ મુકી રાખે, દિન નવ વળે જરાય;
પાંચા પાઈ પણ ખરચે ત્યારે પાન સોપારી ખાય રે. સાચું ૦ ૨
અનેક ઔષધ બાણે એથી રોગ ન મટે જરાય;
ઔષધ કરે અને ચરી પાળે ત્યારે દુઃખ તો જાય રે. સાચું ૦ ૩
ધણું ભણી ધરમાં ખેરી રહે ને નહિ પાઈ કમાય;

કરે નોકરી છુદ્ધિ ખરચે ત્યારે મસ પંકાય રે. સાચું ૦ ૪.
 તેમ જ્ઞાન જાણે દિન ન વળે, લગ્ન કરે અધ જામ;
 'અનંત' તે જ ખરા ઝાની જે નિશ્ચિન હરિગુણ ગાય રે. સાચું ૦ ૫
 (અનંતપદસંગ્રહ. પૃ. ૧૬૫)

હિડોળાનાં ૩૦ પદ શ્રી. અનંતપ્રસાદજીનાં ખારમા-તેરમા વર્ષનાં
 રચેલાં છે. પાછળથી જરૂર એમણે મઠાર્યાં હશે, તેમ વાણી ઉપરનું
 પ્રભુત્વ આમાં અછતું નથી રહેતું :

‘શોભા બની ધિજ માંહિ, આજ આવી, શોભા બની ધિજ માંહિ. ટેક.
 સુંદર આવણુ સુખદ સોડાવન, નલ રહ્યું ધનથી છવાઈ;
 શ્રીયમુના ગંભીર તીરમાં હરખે રહી ઉભરાઈ. આજ ૦
 કુંજ સુગંધી પુંજ થકી તર, ગુંજત શ્રમર ભરાઈ,
 સુંદર તીર સમીર વહે મુકુ, નીર રહ્યું છંટાઈ આજ ૦
 વરસે કુસુમ લતા તરુમાંથી, લલક રહી પથરાઈ;
 ઢાયલ કીર મોર મેનાની વાણી ચકુ દિરા છાઈ. આજ ૦
 નલમાં બહુરંગી વાદળીઓ વિવિધ અંગી ફેલાઈ;
 વચમાં વચમાં વીજળી ચગે, દષ્ટિ જામ અંજાઈ. આજ ૦
 શોભામાં શોભા વધારવા જગ શોભન સુખદાઈ;
 ‘અનુ’ આઘ્યા ધિજ નારી સંગે મુક્તવાને ચિત માંડી. આજ ૦’
 (એજન. પૃ ૩૭૩)

બચપણની વલ્લભીય વૈષ્ણવી સેવાની છાપ આમાં રૂપે છે.
 ‘હોળી’નાં આત્મલક્ષી પ્રકારનાં પદોમાં નરસિંહ મહેતાની પરંપરા જણાયા
 વિના રહેતી નથી :

રાગ કાફી

‘સખી, આજ સકુ મળી આવો, ચલો રે સખી.
 જહાં હોય નંદનો લાલો. સખી ૦
 નિત્ય રંગડે, મહુધીઓ પાડે, માખણ ચોરવાવાળો,
 નવ પકડાય, કરે વળી સાચો, માત તણે મસ બ્હાપો;
 રસમી નાખે છે સિર આળો. સખી ૦
 દોરીતું બદાનું, ત્યાં શોયવું ચાનું, જહાં મળે ત્યાં જ જાયો;
 રંગે ભીંજતી મુલાને મૂંજતી કુમકુમાં એને અડાળો;
 મજા પગી એની નિદાળો. સખી ૦
 આખમાં અખીય ન જાય જાગવળે. કસ્ટરી કેશમાં ધાલો;
 કેસરસમરી મસ પિચકારીએ નખસિખ અંગ પલાળો;
 રાગ-લાગ જાય ન ઠાલો. સખી ૦

મેરા મીઠાઈ છુપાવી રાખવી, પ્રથમ કરશું ખૂમ આજો;
 પૂરો પળવીને પંડીથી રીઝવશું 'અનુ'પતિ નખરાજો;
 અંતરમાં છે અતિ વ્હાલો. સખી૦
 (એજન, પ. ૩૮૩)

આવાં કેટલાયે સુંદર પદો કવિની જીભેથી ટપકી પડ્યાં છે. અને કવિની તાલાવેલી :

'મહારી બગડી છે બાજી (૨), હરિ, મહારી બગડી છે બાજી,
 બહુ હડિં નારાજી. ૨૬

બગડી બણી તોએ બગાડું, પૂઠે સોયું છું લાજી (૨). મહારી૦
 ક'ણુ કર્મ સહેવાં અતિ સંકટ, વેહું વેદના ઝાઝી (૨). મહારી૦
 ક્યાં લગી રહીશું, શું-શું અહીશું, પીડાઓ તાજી તાજી (૨). મહારી૦
 ગભરામણાં ગોવિંદ ગરીબાં, ય્યા દાખો, દાદજી (૨). મહારી૦
 સાવ સુધારો, શ્રીના સ્વામી, 'અનુ' માથે નિવાજી (૨). મહારી૦

(એજન, પ. ૪૮૨)

આવાં સેકડો પદો એ કલમમાંથી સરકી પડ્યાં જોવા મળે છે. જે જે તીર્થમાં ગયા ત્યાં શીઘ્રતાથી પહોંતો પ્રવાહ વહ્યો છે એટલી તીવ્ર એમની વાણી રહી છે, એવી એમની ૧૦૮-૧૦૯ પદોની માળાઓ રચાયે ગઈ છે, વણુચંબી. કવિનો અક્ષરમેળ છંદો ઉપર પણ સારો કાબૂ હતો અને ઉપજાતિ જીજ્ઞાસી તેમજ વસંતતિલકા માંયિની શાદૂલવિદીગિત મંદા-કર્તા સમ્પ્રદાય વગેરે જતોમાં પણ અખ્યાબધ કડીઓ એમના પદ્યથોમાં વણાઈ ગઈ છે, હરિગીત વગેરે માત્રામેળ છંદોની પણ વિપુલતા જોવા મળે છે. અનેક ગરબીઓ, અનેક લાવણીઓ, કેરબા, દિંડીઓ પણ એમણે લખી છે. આ બધાંમાં એમનું લક્ષ્ય તો 'હરિ, હરિ જ્ઞાન બની રહેજો,' 'ખરો વૈરાગ્ય, હરિ, આપો,' 'પ્રભુ એવી લક્ષિત દેજો,' 'હરિ, સસ્તેવ વિરે ગખો'—આવી લાવનાઓમાં જ હતું (એજન, પ. ૧૧૮૧-૮૭).

લક્ષ્મણ તરીકેની એમની બીજી મહાન મેવા તો હરબ્યામી પદ-નિના ગદ્યપદ્યમય આખ્યાનોની છે. આ પ્રકારનાં 'આખ્યાન' અમદાવાદના લક્ષ્મણ બાપાવાવના જળીતાં છે, શ્રી અનંતપ્રત્યાદજી તો શાસ્ત્રો, ઇતિહાસ અને લક્ષ્મણાચાર્યના જળુકાર હતા, કવિની આગવી પ્રતિભા ધરાવના હતા, અને સ્વપંજાની વિદ્વાન લક્ષ્મણ હતા, તેથી પ્રસંગને ઉચ્ચ પ્રકારની ચોંટ આપી શકતા હતા અને એ પોતે જ જાતે આખ્યાનો વાલો સાથે રજૂ કરીને. ૨૨૫ જેટલાં આવાં મોટાં આખ્યાનો આપીને એમણે વિદ્યમ કયો છે. એમની આખ્યાનો ગાદને વિવેચન અને નિરૂપણ સાથે રજૂ કરવાની પદ્ધતિ પણ ખૂબ આકર્ષક હતી. કાગળ કે એમાં એમનું પોનાનું

હૃદય તોણાવાણાની જેમ વણાઈ રહેલું હતું; એમના હૃદયના લાવ ઉમળકારી બહાર નીકળી આવતા હતા. એમાં ધંતર ભક્તકવિઓની રચનાઓનાં તેમજ શાસ્ત્રો અને પુરાણોના અનેક મ્તેડોનાં અવતરણને તે તે કથનની પુષ્ટિમાં રજૂ કરીને પ્રસંગને ભારે માર્મિકતા અને સચોટતા લાવવાની એમની કળા હતી. વિષયવાક્ય તરીકે આરંભમાં બે ત્રણ પંક્તિઓ સંગીતમય રજૂ કરતા, જેવી કે:

‘હે સદ્ગુણી ! શિર ધણી છે દિલ ધારો,

લાવે નિજ દિન સંભારો’ વગેરે—

એ પંક્તિઓ વચ્ચે વચ્ચે સંગીતના ‘સમ’ની માફક ગદ્ય અને પદ્યોની રજૂઆત થવા સાથે ટપકી પડતી. અને દરેક આખ્યાનની આખી પંક્તિઓ નવી જ રહેતી. કલાકોના કલાકો સુધી અને લાંબાં આખ્યાનોમાં ત્રિસો સુધી આ રીતે શ્રોતાઓને એઓ અભિમુખ રાખવા શક્તિમાન થતા.

સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ આ આખ્યાનો નમૂનેદાર છે. જૂનાં આખ્યાનોની માફક પદ્યમય કથાપ્રવાહ તો ચાલુ જ અને એમાં વચ્ચે વચ્ચે ગદ્યમય વિવરણ એક પ્રકારની મધુર જ શૈલી આપી જાય છે.

આ ઉપરાંત શ્રી. અનંતપ્રસાદજી આજની દૃષ્ટિએ પણ શુદ્ધ સાહિત્યકૃતિઓ આપ્યા વિના રહી શક્યા નહોતા, જે નાટકો અને પાંચ નવલકથાઓ પણ એમણે લખી છે. એમાં ‘રાણકદેવી’એ ઐતિહાસિક નવલકથાએ ‘ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ’માં પણ એમને યોગ્ય દરજ્જો સ્થાન આપવાનું કાર્ય કર્યું છે. એમણે પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે “કરગુધેલાની લોકપ્રિયતાથી ઉત્કેષાઈને તથા નાટકો અને નિબંધો કરતાં “નોવેલ્સ” આજકાલ આપણી ભાષામાં મારા જાણવા પ્રમાણે યોગ્ય લખાયેલાં છે માટે એવા પુસ્તકની માહત્તા સુરત દેશીઓમાં વધારે હિં એવું ધારી, ગુજરાતી ભાષામાં એક “નોવેલ્સ” લખવાની અંત કરણમાં ઉત્પન્ન થયેલી ઉત્કંઠા ઇશ્વરકૃપાથી આજ પાર પડી ..... (તા. ૨૦-૬-૧૮૮૩)”

બીસ વર્ષની આરંભની વયે લખાયેલી નવલકથા ‘કરગુધેલો’ની પદ્ધતિએ લખાયેલી છે અને તદ્દન સ્વતંત્ર છે. ૧૫ પ્રકરણની વર્ણનપ્રચુર આ કૃતિમાં ૧૬૭ પ્રકરણ ઉત્તરનાં જ સિંધની સરહદ ઉપરના ‘કંડી’ના કિલ્લાનું ભપકદાર અને જીણુદ ભરેલું મનોમોહક વર્ણન એ વાતનો તરત જ ખ્યાલ આપી દે છે. અલંકારોથી સમૃદ્ધ વાક્યખંડો સારીયે કથામાં વાચકને મગ્નકવિતાનો આસ્વાદ આપે છે. કિલ્લાના અને આગ-તુક પાવોના વર્ણન પડી. “અંદામા પોતાના પૃથ્વી પ્રકાશથી આખા શહેર ઉપર પોણી આદર પાથરી શીતળના વરસાની રજો દેખે. બદારમી

તમરાનો એકસરખો અવાજ, વખતે વખત જુદી જુદી દિશાઓમાં ફેરતાનું ભસવું, નાચે કેવીમાં જોડે રાજપુતોની વાતો અને હુકાના ગા-ગડાટ, અને કોઈક ઠેકાણે ચાંદનીમાં ચારપાછ નાખી નિરતિ પડેલ ગીત ગાતા શખ્સના રાગ શિવાય ખીરું કશું સંભળાતું નહોતું. તેમ અંદર પણ પંખાની ધુધરીના અવાજ તથા ડોસાનાં આંકડા કાઢવા બસવા તથા દીપણું ઊભેળવાના ખડખડાટ શિવાય સુખ્યાપ હતું.” (પૃ. ૫)

સ્વભાવોક્તિઓ આ નવલકથાનું એક આગવું બૃણજી બની રહે છે. એ યુગની ‘કરણધેસો’ અને ‘વનરાજ ચાવડો’ એ બે નવલકથાઓની એ સમયે ખોલખાલા હતી. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ને પણ આદર્શ તો પ્રમાણમાં એ જ હતો. તેથી જ સ્વ. નવસરામે એ વખતની નવલકથાઓમાં ‘રાણકદેવી’ને ‘કરણ-ધેસો’થી ખીજ જ નંબરની ગણવામાં એ જ રીતે સ્વાસ્થ્ય ગણ્યું હતું. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ સાથે પણ સ્વ. નવસરામે ‘રાણકદેવી’ની સરખામણી કરી હતી અને ખીજ એ સમયના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ પણ એને એક ઉત્તમ ગ્રંથ તરીકે માન્ય કર્યો હતો. કેમકે ૧૨ પેજ ૨૫૪માં નિરૂપાયેલો આ કથાગ્રંથ બારીસ વર્ષના એક જુવાન નવલકથાકારની કલમમાથી નીકળ્યો છે એ જેમ લેખકને પણ ગૌરવ અપાવનારો છે તેમ ગુજરાતી નવલકથા-સાહિત્યને પણ દીપાવનારો છે. આ નવલકથાની એ જમાનામાં જ બે આવૃત્તિ થઈ હતી એ ઝોંઝું શોભાસ્પદ નથી જ. લેખકના હૃદયમાં ધર્મ અને નીતિનો આદર્શ હતો અને એ એમણે સતીના પાતિત્રત્યનો હૃદય-ગમ ચિતાર આપી મૂર્ત કરી આપ્યો છે. એક ઉચ્ચ પ્રકારના પ્રૌઢ ગવકાર તરીકેનું સ્થાન લેખકને અપાવવાને આ એક માત્ર કૃતિ પણ પૂરતી છે.

શ્રી. અનંતપ્રસાદજી વિશાળ સાહિત્યસેવાનો આપણે ત્યાં અભ્યાસ થયો જ નથી. નાની વયે જ એક ગવકાર તરીકે, ઉચ્ચ પ્રકારના ભક્તિસાહિત્યના પીરસનાર તરીકે, આગળ વધતાં વધતાં એક ઉચ્ચ પ્રકારના હૃદયગમ આખ્યાનકાર અને રામાનુજીય તત્ત્વજ્ઞાનના સમૃદ્ધ ગ્રંથોના અનુવાદક અને વિદ્વાન તરીકે એઓ ગુજરાતી સાહિત્યની ઉચ્ચ કક્ષાની સેવા આપી ગયા છે. એમનું પ્રદાન આમ અનેકદેશીય બની રહ્યું છે અને સમૃદ્ધ સાહિત્યકાર તરીકેની અને હજારો અનુયાયીઓને સમગ્ર ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં ભક્તિરસમાં તરબોળ કરી સન્માર્ગે દોરનાર ભક્તવર્ધ તરીકેની એમની કૃતિઓના સર્વાંગીણ અભ્યાસની અપેક્ષા રાખી રહ્યું છે. એ અપેક્ષા સિદ્ધ થશે જ એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે.

૧૪-૭-૧૯૬૨, શનિવાર

કૃષ્ણજન

કવિશ્રી દયારામ

નિરૂપક

શ્રી. હવણલાલ હગનલાલ બેશી

એમ. એ.

૧૮૬ મી જન્મ-જયંતી

તા. ૧૦, ૧૧ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૬૨

અમદાવાદ

કૃષ્ણજન કવિશ્રી દયારામ

આપણા જૂના ગુર્જર-સાહિત્યના ત્રણ અગ્રણી જ્યોતિર્વરો નરસિંહ પ્રેમાનંદ અને દયારામ નરસિંહ મહેતાએ ગુર્જરસાહિત્યને હિર્મિતી ઊછળતા મિશિષ્ટ પ સાહિત્યની સમૃદ્ધ કયુ, પ્રેમાનંદે ગુર્જર-સાહિત્યને આખ્યાન સહિત્યની શોભાનુ મુકું, દયારામે એ નવનવનસમા ગુર્જર-સાહિત્યોદ્યાનને અનુપમ ગરનીસાહિત્યથી સજ્જગારી વૃત્તન સમેતવડ બનાવ્યું.

નર્મદાના સોદામણા આરે આવેના અને અનુપમ પ્રાકૃતિક સૌંદર્યથી સુગોષિત આગોળા આવેના કમળપુરી મહો નાના છેક હડેના વડીનો

— ૧ — આણે અને મરનાગી પામે રેવા (નર્મદા) અને ઓરનો અને શુભ રૂપે સ રવનીનો સગન થયો હોવાથી આણેદ દક્ષિણ પ્રયાગ તરીકે અસિદ્ધ છે.

— લોહા —

“ જાતિ સુમ ગુર્જર દેસમધિ, દહન પ્રયાગ રત્નીર ॥

મ્હા સરીત શ્રીનર્મદા જાતિ સુઠિ હસર તીર ॥ ૧ ॥

નિપટ નિફટ ઘ્વા ચઢિપુરિ, વિપ્રનકો સુઠિ ધાન ॥

જહા રાજત હે સદા શ્રીશેષશાયી ભગવાન ॥ ૨ ॥ ”

(સતસૈવા-સમ પિતૃશૃન)

જન્મભૂમિ :—

“ચડીપરી મહાપાવન, જન્મની ભૂમિ જો

નર્મદા નદી પવિત્ર, ધુસ્કી ભૂમિ જો (૧૦૨)

(જન્મભૂમિનો ગરો — પ્રા કા મા અ ૧૩, પા ૧૧)

ચડીપુરીના આગેદ, આદેદ, આણેદ-એ નામ પડ્યા છે

૨ કવિ નાનાલાલની પ્રેરણાથી સ્વ મોતીસિંહજી મહીડાએ કમાવપુરીનું નામ “દયારામપુરી” રાખ્યું હતું અને એ જાગતનું સરિયામ રસ્તા પર બોડ પથ માધુ જે આણેદ દયારામને હાજર તેવું સ્મારક કપારે કરશે.

આર્જિત મકાનમાં, સં. ૧૮૩૩ના (શક ૧૯૯૬) ભાદરવા સુદિ ૧૧ ઉપરાંત ૧૨ (વામનદાદશી) ને શનિવારે મૃત્યુદય થયા પછીની ૪૧ ઘડી વીત્યા પછી,

૩ (જન્મસ્થાન) આ મકાનમાં દાક્ષિણી શ્રીરામની મૂર્તિ મિરાળે છે અને એ રખારીઆના મહાતેના કબજામાં છે.

૪ જન્મસંવત્તાદિ અને જન્મકુંડળી દર્શાવતું સ્વયંરચિત મંગલાપનું કવિત

કવિત

“સંવત્ અષ્ટાદસ તેતીસ, શકે સોલનનાનું ॥
માર્ગે અમલ પછ તિથિ દ્વાદશિ જાનિયે ॥
સનિવાર નક્ષત્ર અષ્ટમ યોગ અતિગંજ ॥
રવિ ઉદય ગત ઘડી પકતાલીસ પહેવાનિયે ॥
દુર્ગે રાહુ, તીજે ગુરુ શુક્ર ઉમય, ચોથે બુધ ॥
રવિ પંચમ, છઠ્ઠે સનિ, સપ્તમ કુજ માનિયે ॥
અષ્ટમ કેતુ, નૌ સસિ, ઘઠ વિધિ કે જન્માહર ॥
કૃષ્ણદાસ દયારામ તાકે હર આનિયે ॥ ૧ ॥

‘અથ જન્મલગ્નમિદમ્’

અથ જન્મપાત્રિકા

સંવત ૧૮૩૩ શકે ૧૯૯૯ ભાદ્રપદ સુદિ ૧૧ ઉપરાંત ૧૨ જન્મતિથિ શનિવાસરે ઉત્તરાષાઢા ઘડી ૪૧ ઉપરાંત અતિગંજ જન્મયોગે થીરવિ ઉદયગત ઘડી ૪૧-૪૨ સમયે જન્મ માર્ગે દયાશંકરસ્ય ।

૨	૮
૫	૧
૦	૨૦

શનિમહાદેવિયાં જન્મયોગની મંગલા મધ્યે જન્મ ।

પિતા પ્રભુરામ ભટ્ટને ત્યાં માતા મહાલક્ષ્મી ઉર્ફે રાજકોરની કુળે શ્રી. દયારામભાઈનો^૫ જન્મ થયો હતો.

એઓ સાતે સાઠોદરા નાગર^૬, અટકે ભટ્ટ, વેદ ત્રગ્વેદ, ગોત્ર સાર્કરાક્ષી, શાખા સાંખ્યાયની, સૂત્ર આશ્વલાયન, ચર્મન મિત્ર, પ્રવર પાંચ ભૂમિ, અવન, ઔરવન, આપ્તુવાન અને જમદગ્નિ.

શ્રી દેવકીનંદન મહારાજે શ્રી દયારામભાઈને “શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ” — એ અષ્ટાક્ષર^૭ મંત્રતું દાન કર્યું હતું (સં. ૧૮૩૭).

૫. રાગ ધવલધનાશ્રી.—
 “રેવેરી સંગમ ચંડીપુરીમાં, શ્રીવંત ભટ્ટ દયારામજી;
 રાજકોર મહાલક્ષ્મીસુત, પિતાશ્રી પ્રભુરામજી. (૧૬)”
 (તત્ત્વપ્રબંધ; પા ૯૧, શ્રી દ. કૃ. કા. મ ભા. ૬૬૦);
 ૬. “શ્રીનર્મદાતટ ચંડીપુરી શ્રીરોપસાઈ નિવાસ;
 ત્યાંનો નિવાસ કવિજન શ્રીકૃષ્ણ કેરો દાસ. (૭)
 શ્રીવંતભટ્ટ સાઠોદરા દિગ્ગ્જ સાતિ નાગર વંશ;
 પ્રભુરામસુત કવિ દયાશંકર નામ શ્રીહરિ અશ (૮)
 (રસિકવંશભઃ—પદ ૧૦૯). ”

તા. કઃ—શ્રી દયારામભાઈએ તત્ત્વપ્રબંધ (૧૩-૧૬ મા વરસની વયની રચના ગુ. મં.), અગ્નિભિવાખ્યાન (૩૦મા વરસની, ગુ. મં.), સતસૈયા (૩૬મા વરસની મ. મં.), વરતુર્વદ્દીપિકા (૪૧મા વરસની મ. મં.), ભાગલાનુકમણિકા (૪૬મા વરસની ગુ. મં.), સુરસારાવસિતું ભાષાંતર (૪૭મા વરસની ભાષાંતર મંથ), પ્રજ્ઞાસામૃત (૪૯ વરસની મ. મં.), રસિકવંશભ (૫૧મા વરસની, ગુ. મં.)—આ સાક્ષવારી ગ્રંથસર્જન તેમજ ભક્તિપે.પણુ વગેરે સાલ વગરના ગ્રંથોમાં સાતિ પિતા અને ભટ્ટ અટક રખાઈ બતાવ્યાં છે. એમના પ્રગટ અને અપ્રગટ કોઈપણ ગ્રંથમાં ‘પંડ્યા’ની અટક શોધ્યે પણ જાણી નથી. તેથી જ. કા. દો. ભા. ૫ ના કવિચરિત્રમાં અને એ પછી લખાયેલાં. જીવનચરિત્રોમાં દયારામની જે પંડ્યાની અટક બતાવી છે તે દયારામભાઈનાં. જ ઉપરનાં કથનોથી પ્રમાણિક પુરાવાના અભાવે ખોટી દેર છે.

૭. “દેવકીનંદન સદ્ગુર મહારા, ‘દાની’ ધી અનંતજી;
 ગુરુશીખમગથી રચના થઈ છે, દાનાની ભગવંતજી. (૬૫)
 ન (શ્રી. દ. કૃ. કા. મ ભા. ૬-૫૮-૯૦). ”

શ્રી. દયારામભાઈનું બાળપણ માનતાતરી મુખદ છાંયડીમાં પસાર થતું હતું. એમને આઠ વરસની વયે યજ્ઞોપવીત દેવામાં આવ્યું. એ સમયે એમના પિતાહતી વાન ફેલાઈ. એમની દસ વરસની વયે એમના પિતાશ્રી હરિયરણ થયા. એમની બાર વરસની વયે એમનાં માતૃશ્રી દેવગૌડ પામ્યાં. એઓશ્રી નન્યાપા અને નમાયા બન્યા. માતાતાતા મરણ બાદ એઓશ્રી મારી દેવના સાથે ચાણોદ-ડોમોઈ આવળ કરવા લાગ્યા, જેમ તેમ દિવસે પસાર કરવા લાગ્યા; સુખેદુ ખે બાળપણ પિતાવત્તા લાગ્યા.

શ્રી. દયારામભાઈએ તેર વરસની અથવા સોળ વરસની વયે ધવન ધનાશ્રી રાગમા 'તરત્રમધ' નામનું શુદ્ધાદૈત-સિદ્ધાંતની છણાવટ કરતું '૬૬ કડીનું' ૫૬ લખ્યું (સં. ૧૮૪૬-૪૯). સભવ છે કે આની રચનામા કોઈ મહાનુભાવ પાસે લીધેલી તાલીમ દારણ્યૂન હોય.

શ્રીમદ્વલ્લભાધીરો 'અણુભાષ્ય' લખ્યું, તેના પર શ્રીહરિરામજી મહા-પ્રમુજના સિધ્ધ, ત્રિકાલદર્શી મહાત્મા, પેટલાદવાળા, ડકિરનિવાસી શ્રી-ઈશ્વરામ ભટ્ટજીએ 'પ્રદીપ' નામની પાઠ્યપ્રચુર ટીકા સંસ્કૃતમાં લખી છે. એવા 'મહાપુરુષ'નો સમાગમ શ્રી. દયારામભાઈને એમની ૧૪ અથવા ૧૫ વરસની વયે ચાણોદ અને ડોમોઈ વચ્ચે આવેલા 'તેનતળાવ' આમળ થયો હતો. ભટ્ટજી તેનતળાવની પાળે એમી ભગવદ્વચ્ચો કરતા હતા. ભટ્ટજી ચાણોદ જતા હતા. શ્રી. દયારામભાઈ ડોમોઈ જતા હતા.

૮. " સંવત રાસી મધ્ય મુખ રસ, શુભ આવણ માસજી,
કૃષ્ણાષ્ટમી તિથ શુભરાસરે, કરિયું ૫૬ પ્રકાશજી. (૬૦)
એ સમયે પૂરણ થયું છે, પૂરણ 'તરત્રમધ'જી,
શુભ્રાદી જન આચરો તો જીતશે ભવના બધજી. (૬૧)
ઉછરતો વય, ઉત્કૃષ્ટ કૃતિ, તેમાં જે લાભે ખોણજી;
દર્શિયસરસ ગાવા કેરો, જાણીને મુજને છે કોણજી (૬૪)

તા ૬ — 'રામી'ને ભટ્ટને 'યશી' હોયો જોઈએ. હસ્તત્રિખિત પ્રતમાં 'રાસી' હોવાયો 'રાસો' રાખ્યો છે. દરેકની 'રાસી' એક હોય છે એ દિસાએ 'રાસી' શબ્દ વખતે મૂક્યો હોય 'લંકાનાં ઘામતો મતિઃ'—એ મુજબ દયારામભાઈ ને એ વખતે અજ્ઞાન હોઈ શકે. 'રસ' નો અર્થ 'હ' કરિયે તો સં. ૧૮૪૯ થાય. એ બેઉ દિવસે 'શુક્રવર' સમાન છે.

શ્રી દયારામભાઈએ શ્રી ઇચ્છારામ ભટ્ટના સમાગમનું વર્ણન ધનપ્ર-
 ધનાથી રાગના અંથાદિમા અને એમના અનુભવોનું વર્ણન 'અનુભવમંજરી'-
 મા કર્યું છે એમના જ હાથથી એક 'દોહરો' પણ જાણવામા આવ્યો છે
 માગા-ભાસી લગ્નની છાની તૈયારી કરે છે એની ખબર પડતા જ શ્રી
 દયારામભાઈએ મીઠો મધુગનો પથ પકડ્યો વિશ્રામગાઠે આવી યમુનાપાન
 કર્યું. ગોકુલજંદારને પરત્યા રમણુરેનીમા ધામા નાખ્યા ત્રણુદિવસ અનશન
 મન કીડુ. પ્રમુગાન કર્યું. પ્રચુવિરહે ખૂબ ગધેસ્થામના' રસ' થઈન થયા.
 ગિરિરાજની અને ત્રણની પરિક્રમા કરી. ભારતના તીર્થો કરતા
 ચિત્રદ્ધ થઈ કાશી અને ત્યાથી ઉદય આવ્યા. ત્યાથી દૂર દૂરના તીર્થોમા

૯. "યાદ્ય જિનેન્દ્રિય શીત તુ, પથ્ય ચરો તવ ગમ,

શ્રીવંશના નામથી, વચ શ્રીઈચ્છારામ (૧)

"एक समय श्रीभगवद्इच्छा दीने दरसन ॥

अपरसमांही विराजे बोले अति मन परसन ॥ १ ॥

श्रीइच्छारामजी श्रीइच्छारामजी बोले ॥

अपनों नाम आप उच्चारें. हारद न खोले ॥ २ ॥

सुनत यवन मैं गद्गद् भयो, सह्यो दग पांणी ॥

करयो नमन कर जोरि विनय करि कहि यों यांणी ॥ ३ ॥

मोहुं मत छोड़ियो नाथ, विनति यह मेरि ॥

नहि छोड़ं नहि छोड़ं आप कहि त्रियेरि ॥ ४ ॥

दोष दिखों मत मेरे प्रभु, प्रतिउत्तर दियो हे ॥

तेरे दोष नहि निशे हम प्रथम कियो हे ॥ ५ ॥ (૪૦)

(અનુભવમંજરી)

શ્રી ઇચ્છારામ ભટ્ટના સમાગમનું વર્ણન ધનપ્ર ધનાથી રાગના
 અંથાદિમા, એમની આજ્ઞાનું વર્ણન દૂલા અને 'અન્નમિષાખાન'ની ઇતિશ્રોમા
 અને ભાવસમર પ્રસંગોનું વર્ણન 'અનુભવમંજરી'માં નોંધામા આવે છે

૧૦. "प्रभो पकदा धीयमुनातट रपन स्थलमें ॥

झांसी जुगलकिसोर मोहि दीनी द्रव थलमें ॥ १ ॥

श्रीप्रधानसुतासों कहियों कुजबिहारि ॥

आयों तेरो भाई सुकोषिद का जु बिच्यारी ॥ २ ॥

भुधित मादि प पूछि खेनेको प्यारी ॥

नाथचवन सुनि त्योंहि पुछि मोहि किरतकुमारी ॥ ૩ ॥

ફરતા અંતે સૌથી છેલ્લાં શ્રીજીદ્વારા (શ્રીનાથદ્વારા) આવ્યા. ત્યારબાદ ફરી પાછી પ્રગતી પરિક્રમા કરી. ભારતનું^{૧૧} આ પ્રથમ પંગદંડી પર્યટન બાર વરસ જેટલા લાખા ગાળાનું^{૧૪} થી ૨૬ અથવા ૧૫ થી ૨૭ વરસની વચનું હતું (રસિકવલ્લભ—૫૬ એથી દશ) (સં. ૧૮૪૭ થી ૧૮૫૬ અથવા ૧૮૪૮ થી ૧૮૬૦).

શ્રી દયારામભાઈ ભારતનાં તીર્થોએ ફરતા ફરતા બ્યારે ભર્ય^{૧૨} આવ્યા ત્યારે એમણે સંરક્ત કવિ જ્યદેવકૃત ગીતગોવિંદ ગ્રંથ^{૧૩} ત્યાં રહી

કહુક જાયગો કહિ, તવ મૈં કહિ 'સરને' આવો ॥
યુગલ પાપપંકજ પર મૈં ચૌં કહેં સિર નાયો ॥ ૪ ॥
તવ દવતી કરિ દયા, યુગ્મ પદ કર સિર ધારે ॥
શ્રીમુખ અપનોં કહ્યોં વાસ, સવ વાસ નિવારે ॥ ૫ ॥

(અનુભવમંજરી—પ્રત્યક્ષાનુભવ)

૧૧. ૨૧. નર્મદાસંકરના જણાવ્યા મુજબ શ્રી. દયારામભાઈ 'સોજ સત્તર' વરસની વયે ખડેચનહેવા 'કાશી' ગયા નહોતા, ૨૧ ઇસ્તિલામ દેસાઈના જણાવ્યા મુજબ ૨૧ વરસ સુધી ચાણોદમાં રહ્યાં જ નહોતા, પંડેચવહેલા 'શ્રીન થઈ' ગયા જ નહોતા; ૨૧. હરગોવિંદાસ કાંટાવાળાના જણાવ્યા મુજબ ૧૫-૧૬ વરસની વયે ચાણોદ છોડી, ભર્ય જઈ મામાની જગાએ ૧૦ વરસ સુધી ફરત પર સરકારી નોકરી કરી જ નહોતી, પરંતુ શ્રી. દયારામભાઈએ 'રસિકવલ્લભ'નાં ૫૬ ૨ થી ૧૦ માં જણાવ્યા પ્રમાણે એ સમયના ગાળામાં ભારતની યાત્રા કરી હતી.

૧૨. "પરશુરામ લોટેશ્વર તીર્થે, 'ભૂલક્ષ્મી' ન્દાયો શુભ અર્થે"
(રસિકવલ્લભ ૫૬ નવમું)

૧૩. "સંવત ૧૮૫૬ વર્ષે ફાલ્ગુન શુદ્ધ ૧૩ ભૌમવાસરે મૃગશ્ર્ષ્ણ મધ્યે ચંદ્રીગ્રામવાસ્તવ્ય મટ પ્રમુરોમાત્મજ દયાદાંકરેણ લિપિત શ્રીગીતગોવિંદામિધાનં માદાકાવ્ય સમાપ્ત ॥ શુભં ભવતુ ॥"

શ્રી. દયારામભાઈના મામા ફરત પર નોકરી કરતા હોવાથી કાં તો એમને ત્યાં રહી એમણે આ ગ્રંથ લેખ્યો હોય, કાં તો એમના કોઈ મિત્રને ત્યાં. મિત્ર કરતા મામા માટેનું અનુમાન સગળ લાગે છે.

સાંપ્રદાયિક સ્તોત્રપાઠના ૧૪ ગૂઢકામાં ઉતાર્યો (સ. ૧૮૫૮, ફાગણ સુદિ ૧૩, મંગળવાર. વય વર્ષ ૨૫).

શ્રી. દયારામભાઈ લગ્નચી પછા ભારતનાં બાકીનાં તીર્થોએ ફરતા ફરતા સૌથી છેલ્લા શ્રીજીદ્વાર આગ્યા ત્યારે ત્યાં થીવડનમજી મદારાજે ૧૫ એમને શ્રીનાથજીની સાન્નિધ્યમાં અન્નસંજ્ઞા આપી અનાથના અનાથ ક્યો; શ્રી-મન્નમોદનજીનું સ્વરૂપ પદ્મગની આપ્યું (સં. ૧૮૫૬ અથવા ૧૮૬૦. વય ૨૬ કે ૨૭).

શ્રીવડનમજી (શ્રીવંશભવવજી) વિજેતા ઉત્તેજો કેટલાયે મળી આવે છે. અહીં ફક્ત બપૂ પૂરતો મહત્વનો એક :

“ ધી હરિ

શ્રીગુરુ ગોપીગ્ન વંશભાવ નમ હે માન મન તું નિગંતર ચિંતાઓ શી વાનતો કરે છે પુષ્પીભાગમાં તું આગ્યો. શ્રીવંશમજી સરખા સમરથ ગુરુ મળ્યા છે, તેમની પરિપૂર્ણ કૃપા છે તેમજે તુને શ્રીનાથજીની સાન્નિધ્ય અન્નસંજ્ઞા કરાગ્યા છે તે પ્રભાજે શ્રીનાથજી કૃપાળુ બન્યાવે છે .....”

ઉપરાંત :

શ્રીચલ્લમજી કરુનાચલ, પ્રથ સંપ્રદાસાર :

લેખ્ય શ્રીમદનમોદન હિ, દયારામ ડર દ્વાર. (૧૧૮)

(સંપ્રદાય સાર—વ. કુ કા મ મા. મા ૧)

શ્રીગુરુ ચલ્લમલાલ, જુગલ પદ કરુ પ્રનામા,

નુમ મોહિ હીનોં સરન, કૃપા કીની સુલ્લધામા (૧)

(અનુમધમંત્રી—અપ્રગટ-મંગલાચરણ)

“ શ્રીચલ્લમજી સદગુરોં, કૃપાનિધાન મરપૂર.

શ્રીમદાચાર્યસિદ્ધાંત, સો સ્થાપ્યો મો ડર. (૪)”

(પ્રમેયપચાવ—અપ્રગટ પ્રંથ)

“ શ્રીગુરુ ચલ્લમલાલ, શ્રીગિરિધર પ્રચલ પ્રતાપ.

પુરન પ્રથ કરવાય, નિજદાસ નિવારયો તાપ (૬)

(વસ્તુવૃદ્ધીપિકા—૬ કુ કા સં પા ૫૧૩ થી ૫૮૬)

૧૪ સાંપ્રદાયિક સ્તોત્રપાઠનો ગૂઢકા અમારી પાસે તે ને તે સ્વરૂપમાં સુરક્ષિત છે.

૧૫ શ્રી દયારામભાઈના દાથે લખાયેલા છૂટક પાનિયામાંથી બપૂ પૂરતો ઉતારો. એ છૂટક પાનિયું તે ને તે સ્વરૂપમાં અમારી પાસે સુરક્ષિત છે.

ડોકરવાળા શ્રીકૃષ્ણારામ ભટ્ટની ગાદીએ આવેના નારાયણદાસે
 ને પત્ર લખ્યો હતો તેના અંતમાં પણ શ્રી. દયારામભાઈના ગુરુ શ્રી-
 વલ્લભજી છે એ બાબતનો સ્પષ્ટ ઉત્તર છે શ્રી દયારામભાઈની ૬૪ વરસની
 વય હતી ત્યારે આ પત્ર લખાયો હતો (સ. ૧૮૯૭, આવણ વદિ ૩)

“ આ કષ્ટમાં તો તમારે તમારા ગુરુ શ્રીવલ્લભજી માધારાજના ચરણોનું
 ધ્યાન કરવું ઉચિત છે — શ્રીઆચારજી શ્રીરણકોડજી શ્રીનાથજી સર્વે છે
 તે ધાન્યી સર્વ સુખ છે તે તમે જાણો છો અમે તો તમારા ઉપકારવત્
 હોયે એને લખના જોગ નથી ” ૧૬

શ્રી દયારામભાઈએ ૬૫ વરસની વયે જે મિલ ક્યું છે તેમાં પણ
 શ્રીવલ્લભજી-શ્રીવલ્લભનાનજીનો એમના ગુરુ તરીકેનો ઉત્તર છે એમની
 ગાદીએ જે ગોસ્વામી શ્રીત્રીકમરાયજી મિરાજતા હતા તેમને ત્યાં બેઠ
 મોકલવાનો એમાં સ્પષ્ટ ઉત્તર છે

કપિશ્રી કાકરૈનીનાગા ગો શ્રી પુરુષોત્તમજીના સંપર્કમાં પણ હતા .

“ શ્રીપુરુષોત્તમલાલ રીક્ષી મો ગલ દેં બાંદી ।

શ્રીમુખ ઘોલે સજા હમારે હોં શક નાંદી ॥ ૩૦ ॥

ઓર વચન દુઠ કહ્યો, અસંભવ કયોં ઉચ્ચારું ॥

તુમરી કાઠ્ય રસિક પર, મેરોં શ્રીઅંગ વારુ ॥ ૩૧ ॥ ”

×

×

×

×

“ દુઠ્ઠા પ્રત્યક્ષ શ્રીપુરુષોત્તમજી ગોસ્વામી ॥

હિતસોં હતને વચન કહેં મોહિ અંતરયામી ॥ ૪૧ ॥

દ્રવ્ય કામ લાયક રતનો સગ્રહ ન પ્રયાસા ॥

સવ વિધિ સંપ્રથ શ્રીપ્રમુ રતનો દટ વિશ્વાસા ॥ ૫૦ ॥

પદિ ઇક કરતમ્ય ઓર કહુ રહ્યોં ન કરનો ॥

તાંત ચિન્તા શોદુ લોકકી દરિ નહિ દરનો ॥ ૫૧ ॥

મેરોં સવ પ્રમુ મલહિ કરેને યદુ મરાંસ દટ ॥

અવિશ્વાસ કહુ નાં કરનો, હૈં પદિ વાઘક યદ ॥ ૫૨ ॥ —

(અનુમવમંતરી—પ્રસંગ-૩૨)

(ગુરુદેવ શ્રીવલ્લભજી મદારાજની સન્મુખ એ દાય જેડીને શ્રી દયારામ-
 ભાઈ-જુવાન દયારામભાઈ બેગ છે નાયદારાના ચિતારાએ ચીતરેનુ એ

૧૬. આ પત્ર અમારી પાસે મુરક્કિત છે.

પ્રાચીન ચિત્ર વંશપરંપરાથી અમારી પાસે છે. જુવાન દયારામભાઈ પિતૃથી અને દાસત્વથી સહાર હતા એ વસ્તુ એ ચિત્ર પરથી સ્પષ્ટ થાય છે)

શ્રી. દયારામભાઈ વારંવાર રાજનગર (અમદાવાદ) પણ જતા માસના માસ સુધી ત્યાંના ગો શ્રી છોટાજી મહારાજ પાસે રહેતા. માર્ગનું રક્ષ્ય સમજતા. શ્રી. છોટાજી મહારાજ શ્રી દયારામભાઈ તરફ લીલાની દૃષ્ટિએ—આધિદૈનિક દૃષ્ટિએ નિદાણતા. ‘અનુભવમંજરી’માં લખાયેલા નીચેના પ્રસંગો એની સાખ પૂરે છે.

“દકદા દરુ વૈષ્ણવ શ્રીને નટચરજી દરમન ॥
શ્રીછોટાજી પુરુષોત્તમજી જુલચત્ત પરસન ॥
દત્તનેમેં મૈં ગયો દેણિ દુડ ગોસાંઈ આયે ॥
મુજ પ્રેહેકે લે ગયે, નિકટ પ્રમુ દરસ કરાયે ॥
વદ આજા મોહિ જુલાઓ પ્રમુકો ઢાંઢિ મહાઈ ॥
તુમ અપરસ હો, છપા હમારે મનમેં આઈ ॥ ૫૪ ॥

x

x

x

“પક સમય શ્રીછોટાજી મોહિ દરસન દીને ॥
જય મહારાજાધિરાજકો મૈં કહિ દિત્ત ખીને ॥ ૬૪ ॥
પ્રમુ ચોલે, પગ પૂજન યોગ્ય મયો પ સંતા ॥
મયોં જ્યોંં બહુ દીનતા સાચિ હૈ કહિ મગર્યતા ॥ ૬૫ ॥

શ્રી. દયારામભાઈએ શ્રીવૃંદાવળજી મહારાજથી પાસે શ્રીનાથજીની સાન્નિધ્યમાં બ્રહ્મસંધ લીધા પછી ૨૭ કે ૨૮ વરસની વયે શ્રીનાથદ્વારામાં કે શ્રીજીદ્વારથી પાછાં આજોદ-ઝોઈ આયા પછી પાછી મરત્ત લીધી હશે (સ. ૧૮૧૦-૧૮૧૧) કયા લીધી ક્યારે લીધી, એનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ મળતો નહિ હોવાથી ફક્ત અનુમાન કરવાનું રહે છે.

શ્રી દયારામભાઈએ ૨૬ વરસની વયે રાધાપૃથ્વીના પાત્રમાં અરસપરસ પ્રેમપત્રો પાઠેવના, ગુર્જરસાહિત્યમાં પ્રથમ જ નિરૂપાતા પ્રેમપત્રોનું—‘પત્ર લીલા’નું^{૧૭} ગુર્જર ગિરમાં, ૬મે ઈમા, ૫૬૧૫ રસસર્જન કર્યું (સં. ૧૮૧૨)

૧૭. ‘દયાસકર દર્શની મેવે, મૂળ આજોદ નિવામ.

રાક અપ્પાદય નાસદમોડે, દયાપ્રેતમે પૂરી આસ સ્વામી (૬)

‘પત્ર-લીલા’ સ્વામિની રામની, ગાય મુજે તેના કષ્ટ જાન.

શ્રીવૃંદાવેસ વિદ્વેસ મદામનુ કરે મુણા સુખદાય આમી (૧૦).

(પ્રા કા મા મ. ૧૩, પા ૪૮).

જોવાં મળે છે. 'માસ નિધિ પક્ષં વાર નથો તેથો અને આઠસા જૂના સમયમા 'ડોઝાઈ'માં આવી રચના બીજી કૃતિઓની નથી મળતી હતી તેથી આ વર્ષે શ્રેય નથી.

શ્રી. દયારામભાઈએ ૩૦ વર્ષની વયે શ્રી છમ્હારામ ભટ્ટની આજ્ઞાથી ભગવન્નામ્નો અનુવિત પ્રભાવ દર્શાવતા 'અઝમિલાખ્યાન'ની ૧૮ રચના, આજોદમાં પોતાના મકાનમાં રહી સરળ વાણીમાં કરી (સં. ૧૮૬૩, ભાદરવા સુદ પૂનમ, સુધાર, શનિવાસ નક્ષત્ર).

શ્રી. દયારામભાઈએ ૩૧ વરસની વયે ભારતનું સાત વરસના માળાનું બીજું પગદંડી પર્વટન શરૂ કર્યું (સં. ૧૮૬૪ થી ૧૮૭૧), વય—૩૧ થી ૬૮). (આ પર્વટન વિશેનો સિખિત ઉદ્દેશ્ય શ્રી દયારામભાઈના અંધોદ્ધારમાં

૧૮. અઝમિલાખ્યાન:—કડવાં : ૬. કડી : ૪૦૮. ચોપાઈ ૪૦૮—
રાગ : સામગ્રી, મેવાડો, દેશખ, સિંધુડો, બીલડી, સોરઠ અને માલકાશ.

અઝમિલાખ્યાન

“સંવત અષ્ટાદશ ત્રેસટમાં, માસ ભાદ્રપદ સારજી;

શુક્લ પક્ષ શુભ તિથિ પૂર્ણિમા, શનિબીજા સુધવારજી. (૧૭)

પૂરણ કથા તે દિવસે થઈ છે, શ્રીગુરુકૃષ્ણકૃપાવેજી;

અઝમિલાનું આખ્યાન કયું એ, મહદ્ દુષ્ણ આતાએજી. (૧૮)

શ્રીહરિનામભાવત્મ્ય જેમાં વર્ણવ્યું, શ્રીભાગવત અનુસારજી;

અન્ય પુરાણનાં વચન થકી પણ પુષ્ટિ કરી નિર્ધારજી. (૧૯)

ચોપાઈ ચતુર અષ્ટોતર શતનું, પ્રભાણ કયું શુભ સારજી;

પરમપુનિત પ્રતિપદ પરચઠા, આખ્યાન કયું ઉચ્ચારજી. (૨૦)

ચંડીધામ છે નામ ન્યાહાં શ્રીશેષશાસ્ત્રી પ્રભુવાસજી;

ગુર્જર દેશ વિશે તે પુરીમાં વસે કવિ કૃષ્ણનો દાસજી. (૨૧)

શ્રીવંત ભદ્ર શુભ વંશ વિષે, સુત પ્રભુરામનો કથાવેજી;

વલ્લભો વૈષ્ણવ, ભદ્ર દયાશંકર નામે સરવ બોલાવેજી (૨૨)

મતિ નાગર સાહસરા જાહજી, તેજે શ્રીનાથકૃપાએજી,

એ ચરિત્ર મહાપવિત્ર રચિયું, ભરી કૃષ્ણ નામ મલિનાએજી. (૨૩)

(શ્રી દ. કૃ. કા. મ. મા ભા. ૧ લો).

શ્રી. દયારામભાઈએ 'મહદ્ પુરુષ' એ શબ્દો શ્રીછમ્હારામ ભટ્ટને માટે વાપર્યા છે.

મળતો નથી, પરંતુ વંશપરંપરાથી અમને જે જાણવા મળ્યું છે તેને આધારે
અહીં ઉલ્લેખ કર્યો છે)

તદુપરાંત શ્રી. દયારામભાઈએ ૩૯ વરસની વયે 'સતસંવા'નું સર્વાંગ-
સુંદર સાદિત્વિક સર્જન પ્રજાભાષામાં કર્યું છે અને ૪૧ વરસની વયે 'વનુદૃઢ-
દીપિકા' નામના કાશ્યપની પ્રજાભાષામાં મુખ્ય રચના કરી છે એમની ૪૦
થી ૩૯ વરસની વય મુખીના ગાળામાં એમનું કોઈપણ સાવધારી સર્જન
માલૂમ પડતું નથી, તેથી સાધાર અનુમાન થાય છે કે એ વરસો, એ વય
એમણે ભારતના બીજા પર્યાટનમાં પમાર કરેન હોય અને એ પર્યાટન વખતે
એમણે પ્રજાભાષાના, બીજા પ્રાદેશિક ભાષાના અને સરકૂન ભાષાના પ્રયોનો
તેમજ ભારતીય સંગીતપદ્ધતિનો અને પુષ્ટિમાર્ગીય કીર્તનપદ્ધતિનો ધણો જ
સારો અભ્યાસ સાધ્યો હશે. ૩૯ વરસનો વયે રચાયેલા સતસંવા અને
૪૧ વરસની વયે રચાયેલી વસ્તુદૃઢદીપિકાનું સાદિત્વિક અને બહુશ્રદ્ધ સર્જન
તેમજ એ સમયે અને એ પછી રચાયેલા સાદિત્વિક અને સંગીતમય
અધ્યાત્મિક સર્જન આ અનુમાનને સમજ અને સાધાર ટેકો આપે છે.

શ્રી દયારામભાઈએ ૪૨ થી ૪૪ વરસ સુધી શ્રીનાથદ્વારા-કાકરોલીની
અને પ્રજાની યાત્રા કરી અને ઉત્તર ભાગનો પ્રવાસ ખેડ્યો (સં. ૧૮૭૫ થી ૧૮૭૭).

સદર પ્રવાસ વખતે શ્રીનાથદ્વારાની ગાદીએ પ. પૂ. તિનકાવિત શ્રી.
ગામોદરજી (દાઉજી) મદારાજ (પ્રખટથ સં. ૧૮૫૩) મિરાજતા હતા.

શ્રીદામોદરજી મદારાજ સાથે થયેલા વાર્તાનાપનો પ્રસંગ શ્રી
દયારામભાઈએ 'અનુભવમંજરી'માં લખ્યો છે.

(સદર પ્રવાસ વખતે નિવકાવિતશ્રીની વય ૨૨-૨૪ હતી)

શ્રી. દયારામભાઈએ ૪૬ વરસની વયે શ્રી ભાગવત-પ્રથમ સ્કંધની
અનુક્રમણિકાનું આણંદમાં રહી પ્રજાભાષામાં વિવિધ છંદોમાં સર્જન કર્યું
(સં. ૧૮૭૬, ફાગણ વદિ ૨).

શ્રી. દયારામભાઈએ ૪૭ વરસની વયે શ્રીવિદ્યેશજીની આગાધી, ઝોઘ-
માં, કાકરોલીપ્રજામાં આવેલા સખીના ગારીના મકાનમાં, 'મૂરમ રાવળી'નું
સુજરગિરામાં ભાષાતર કર્યું (સં. ૧૮૮૦, શ્રાવણ સુદિ ૧૨ (પરિવરા બારસ)
રવિવાર)

શ્રી. દયારામભાઈને ૪૭ વરસની વયે મદારાજશ્રી શ્રીલક્ષ્મીનાથનાં
પ્રથમ સાક્ષાત્ દર્શન થયા, એમની સાથે વાર્તાવાપ થયો, એમનો ભાવમુખ્ય
આત્મીવંદ મળ્યો (સં. ૧૮૮૦, ભાદ્રવ સુદ બીજ, પંચમિયે)

‘प्रथम रसदर्शन’

“इकदा शक अष्टादस अहेसीमें निज लहि विभु ॥
 भादों सुदि द्वितिया प्रभात दरसे, श्रीमहाप्रभु ॥ १८१ ॥
 मैं बर माग्यों श्रीबल्लभ लखिकें अति परसन ॥
 श्रीजीके साक्षात् मोहि करवैं दरसन ॥ १८२ ॥
 तब हसि बोले यह अभिलाख तोहि बी दिनकों ॥
 अब अगहन लग सकल होयगों तेरे मनकों ॥ १८३ ॥
 तब मैं कहि निज बल सर मोतें कछु न सरेंगों ॥
 तब आपुन कहि ठीक जीय सो कहा करेंगों ॥ १८४ ॥
 तब हों लाग्यों पाय पदकमल लग सिर धारे ॥
 फिर मम कंध बिराजे अपने जन प्रभु प्यारे ॥ १८५ ॥
 देखि मनोरथ सिद्ध करू हूं के नहि निजथल ॥
 बहुत कृपा करि निज जानी कीनों निरमल ॥ १८६ ॥
 (अनुभवमंजरी—प्रसंग—८३, पान न ४७ गुटकी न १)
 ओ प. १ ४८ परसनी वये भीम साक्षात् दर्शन था (स. १८८१—
 भागसर भुदि ६ प. ११६)

‘द्वितीय रसदर्शन’

‘तीन मास दिन चार गिछे फिर दीने दरसन ॥
 प्रात समें श्रीमहाप्रभु यों बोले अति परसन ॥ १८७ ॥
 अब श्रीजीकी प्राप्ति होनमें नहि बहु देरी ॥
 पर्या जो प्रभुग प्रीति प्रवटी तोहि घनेरी ॥ १८८ ॥
 तब मैं जर जोरी कहि आश्रय मान आदि प्रभु ॥
 जो सानो सो सत्य कपाल कण्ठ महाविभु ॥ १८९ ॥

સદ્ગજ અનુમાન થાય છે. તદુપરાંત ભણ્યના મરજદી ભાગિયા પારેખવાળી હરિવદ્ધલ કુમેરને ત્યાં પણ અંતરનવારે જિતેરતા હોવાથી એમને ત્યાં રહી સદ્ગજ અંતરની રચના પણ કરી હોય (જુઓ—જુનું નેમગિદ્ધ—પા. ૪૮૧). તેમજ ભણ્યના લાડ વાણિયા મનોરદામને ત્યાં રવી રચના પણ કરી હોય (જુઓ—બૃ કા. દો. લા. ૫, પા. ૪૫) આ રૂઠાં અનુમાન છે. કોને ઘેર થઈ દશે, બંનેને ઘેર કે એકને ઘેર—એ ચોક્કસ પ્રમાણ વગર ચોક્કસ કદી શકાય નહિ, પરંતુ ભણ્યમાં રચના થઈ છે એ તો ચોક્કસ જ છે, “ભૂગુપુર-રચના સાર” એ ચરણ સાચી સાખ પૂરે છે.

૫૧ વરસની વયે શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાંતને સચોટ સમજાવતા, પુષ્ટિમાર્ગના નિગૂઢ રહસ્યનું સાગોપાંગ નિરૂપણ કરતા ‘રસિકવસ્ત્વલ’નું ડોહોઈમાં, ગુજર ગિરામાં એમણે સર્જન કર્યું (સં. ૧૮૮૪, શ્રાવણ સુદિ એકાદશી (પવિતરો એકાદશી) શુક્રવાર).

શ્રી. દયારામભાઈને એમની ૫૩ વરસની વયે અમદાવાદના ભક્તકવિ માધવરામ બ્યાસ સાથે શુદ્ધાદૈત-સિદ્ધાંતની છણાવટ કરતો, પુષ્ટિમાર્ગની અનુપમ ભાવનાને નિરૂપતો, કૃપામાર્ગના નિગૂઢ રહસ્યને રફુટ કરતો પદ્માત્મક પત્રવહેવાર ૧૬અમદાવાદ (રાજનગર) અને ડોહોઈથી થયો હતો (સં. ૧૮૮૬ ત્રિ ૧૮૮૭) ચૈત્ર વદિ ત્રીજ, શુક્રવાર).

શ્રી દયારામભાઈ ૫૩ વરસની વયે ડોહોઈથી ત્રજયાત્રા કરવા નીકળ્યા એ વિરોધ સ્પષ્ટ :

“સંવત ૧૮૮૬ ના વરણે દેશાખ વદી ૧૦ ભાઈ દયાચંકર શ્રીત્રજયાત્રા

૧૬. પત્રથી એટલું જ જાણવા મળે છે કે માધવરામ બ્યાસ અમદાવાદ- (રાજનગર) માં રહેતા હતા; પરંતુ કયે ઠેકાણે રહેતા હતા એનો ઉલ્લેખ પત્રવહેવારમાં કયાંયે જણાતો નથી તેથી એમના રિગે વધુ સંશોધન થવું જોઈએ છે. જો ઉલ્લેખ થયો હોત તો સંશોધનથી વધારે જાણનારું મળત, સંશોધકને વધારે આનંદ થાત.

પત્રવહેવારથી એ પણ સ્પષ્ટ મालૂમ પડે છે કે સદ્ગજ પત્રવહેવાર વખતે શ્રી. દયારામભાઈ ડોહોઈમાં રહેતા હતા. એઓશ્રી ડોહોઈમાં ઝારોળા-વગામાં આવેલા સખીદાસ ગાંધીના મકાનમાં ધણી વરસોથી રહેતા હોવાથી સદ્ગજ પત્રવહેવાર વખતે પણ એ જ વગામાં અને એ જ મકાનમાં રહેતા હશે એમ સદ્ગજ અનુમાન થઈ શકે એમ છે.

કરવા ગયા ત્યારે લુગડો તથા વાસણ તા. બીજી જે વસ્તુ જેન જેનજીને ધેર મુંડી તેની ધ્યાદ. "ત્રીકમ મેના ભારત છે"

(આ પાનિયામાં આવેલી યાદાં પરથી સ્પષ્ટ મેલૂમ પડે છે કે શ્રી. દયારામભાઈને ઘરગાર વજેરેની કાઈ ઉપાધિ નહોતી. એમને આર્થિક સ્થિતિનો કાંઈ પ્રશ્ન જ નહોતો. વાસણ-કૂસણ અને કપડાવતામાં જે કાંઈ તે માત્ર ખપપૂરતું જ હતું, એક ઘણી જ સાધારણ સ્થિતિના માણસ પાસે હોય એવું.)

(શ્રી દયારામભાઈના હાથે લખાયેલું આ છૂટક પાનિયુ તે ને તે સ્વરૂપમાં અમારી પાસે સુરક્ષિત છે)

આ યાદીમાં 'અનુભવમંજરી'નો ઉદ્દેશ નીચે પ્રમાણે આવે છે :

"અનુભવમંજરીનું પુસ્તક ના ૧) મુખ્યમળના પુણ્યનું બચકામાં બાધ્યુ છે."

(આ પુસ્તક તે ને તે સ્વરૂપમાં અમારી પાસે સુરક્ષિત છે.)

શ્રીનાથજીના પ્રત્યક્ષ દર્શન થયાનો 'અનુભવમંજરી' માનો પ્રસંગ ધ્યાન એવે છે.

"વક સમય થીજી સુંદર દીને મોહિ ઘરસન ॥

ફિરિ ઉપવણ બોઢિકેં મો હિગ ચંઠે પરસન ॥ ૩૬૩ ॥

(પ્રસંગ—૧૪૦)

કવ ભાવે મોહિ વૂજી વામોદરજી સ્વામી ॥

પરસોં આયા હું માહાપ્રમુ મેં કહિ સિર નામી ॥ ૩૬૪ ॥

ગાય ઘઢોંદાસેં પચીસ હતી આવનકી ॥

સો જ આઈં વયોં ' મેં કહિ મો જ રાવરિ મોઘનકી । ૩૬૫ ॥

દેં દોતા પ્રમુ મ્હાપસાદ મરિ મોકું દીને ॥

મેં યહમાગ્ય માનિકેં આદર સહિત સુ લીને ॥ ૩૬૬ ॥

(અનુભવમંજરી—પ્રસંગ ૧૪૦-૧૪૧)

શ્રી દયારામભાઈએ ૪૨ થી ૪૪ વરસની વયે કરેલા ઉત્તર ભારતના પર્યટનમાં કે ૫૦ વરસની વયે કરેલી પ્રજ્યાત્રા વખતે એમને ઉપરના પ્રસંગો સાંપડ્યા હશે એમ અનુમાન થઈ શકે, એમાં પણ પ્રજ્યાત્રાના વખતને માટે સંમિશેષ.

ઉત્તર ભારતના પર્યટન વખતે, ઉપર એક સ્થળે બનાવ્યા પ્રમાણે, ૫. પૂ. તિલકાવિતમી દામોદરજી (દાઉજી)ની વય ૨૨-૨૪ અને પ્રજ્યાત્રા વખતે ૩૦ વરસની હતી.

શ્રી. દયારામભાઈએ ૫૬ વરસની વયે પુષ્ટિમાર્ગના નિગૂઢ રહસ્યને સ્ફુટ કરતા “પુષ્ટિપથરહસ્ય” નું ઝોઝોમાં સર્જન કયું.

અથ પૂરે થયા પછી શ્રી. દયારામભાઈએ આ પ્રમાણે લખ્યું છે —

“इति कृष्णभक्त श्रीवल्लभदासानुदास कवि दयारामविरचित पुष्टीपंथरहस्य ग्रन्थ संपूर्ण ॥ शुभं भवतु ॥ स्वत् १८८९ ना. आश्वीन चद् २”

પુષ્ટિપથરહસ્ય અર્થ, અત્યાર સુધીના સંશોધન મુજબ, શ્રી દયારામ ભાઈના સવતવારે અથ-સર્જનમાં અંતિમ છે. ૫૬ વરસની વય પછીનું સવતવારે અથ-સર્જન મળતું નથી. ભાવિમાં પૂરતા સંશોધન પછી મળે ત્યારે ખરું.

શ્રી. દયારામભાઈને એમની ૬૦ વરસની વયે એમના સંપૂર્ણ કૃપાપાત્ર અને પદ શિષ્ય થવા સળંગેલા ૧૩ વરસના જોશી રણછોડનો ભેગો અને પરિચય એમને ત્યાં ઝોઝોમાં, ઝારોળાવગામ આવેલા શ્રીદ્વારકાનાથજીના મંદિરની પાસે આવેલા સખીદાસ ગાધોના મકાનમાં, મહાકારુણિક શ્રી વલ્લભાધીશના પ્રાકટ્યમહોત્સવને દિવસે રાતના જાગરણ વખતે થયે હતો (સં. ૧૮૯૩, ચૈત્ર વદિ ૧૧)

શ્રી દયારામભાઈ ૬૪ વરસની વયે ગંભીર મંદગીના બિજાને પટકાયા હતા એની ખબર પડતા જ, એ બામતનો પત્ર આવતાં જ, ત્રિકાળદર્શી મહાત્મા શ્રી ઈન્દ્રારામ જઈજીની ગાદીએ આવેલા શ્રી. નારાયણદાસે પોતાને હા પૂજ્યભાવ દર્શાવતો, એણે ઉપચાર બતાવતો તેમજ શ્રી દયારામભાઈના શરૂદેવ શ્રીવલ્લભજી મહારાજનો Cત્વેષ કરતો પત્ર ઝોકારથી લખ્યો હતો (સં. ૧૮૯૭, આશ્વ વદિ ૩)

પત્રની શરૂઆત —

‘धीरणछोडजी सत्य छे’

“परम भगवदी पीतासरूप अष्टकाव्यनी उपमाने योग्य श्रीमाहाप्रभुजीना परम कृपापात्र श्रीदयारामजी जोग्य श्रीडाकोर-थी ली नारायणदासना घणा करीने प्रेमसहीते जैधीकृष्ण अपरंच तमारो पत्र आद्यो शरीरने कष्टप्रथम सांभलुं हतुं तेधी घणी चींता याती हसी ने बली पत्र बांचाधी घणी ज चींता थई ते काई लखवामां आवती नथी.”

૫૪ લખ્યા સંવત આ પ્રમાણે છે.—

“પહે તો સર્વ કરતા સુખના થીપતી છે તમારાથી કાંઈ અઝાણૂ નથી તમારા સતસંગને ઘીશે ચીઠ તો ઘણૂ રે છે હરીઈંછાથી સુઘ થયે મેલાપ થાય તો ઘણૂ મનને ઘીથામ થાય તમારા શરીર-ને સુઘ થયાના સમાચાર લખવા જે ઘીંતા ઘણી રેહે છે તે નીવૃત્ત થાય ઘણૂ શુ લલ્લુ મીતી સંવત ૧૮૯૭ ના યાવળ વદ ૨”

૫૪ની પાછળ આ પ્રમાણેનું લખાયું છે —

“આ કદમાં તો તમારે તમારા ગુરુ શ્રીવલ્લભજી માહારાજ-ના ચરણોનું ધ્યાન કરહું ઉચીત છે—શ્રીમાચારજી શ્રીરણછાડજી ધીનાયજી સર્વે છે તે ધાનથી સર્વ સુઘ છે તે તમે જાણો છો મમો તો તમારા છોકરાવત છીયે પટલે લલ્લવા જોગ નથી.

શ્રી દયારામભાઈ ૧૫ વરસની વયે, ઝોઘમાં, ઝારોળા વગામાં આવેલા શ્રી હારકોનાથજીના મંદિરની પાસે આવેલા સખીદાસ ગાંધીના મકાનમાં મરણાસન્ન માદગીને મિઠાને પટકાયા, તે વખતે એમણે રિપ૨૦ કપું” (સં. ૧૮૬૨).

- (આ વિષય પશુ શ્રી દયારામભાઈના ગુરુ શ્રીવલ્લભજી—શ્રીવલ્લભવાલજી મહારાજનો ૨૫૪૮ ઉત્તેખ છે.)

શ્રી દયારામભાઈને એમની આશરે ૧૭-૧૮ વરસની વયે વડોદરાના હરિભક્તિને ત્યાં બાપાજી સાથે હિસ્તાદ સાથે વાતચાતમાં, નજીવી બાળન માટે સંગીતનો રુપથી જાણી હતી. એમાં એમનો અતે નિમ્ન થયો હતો. એમણે બાપાજીને સોનાનો અઠોડો બક્ષિય આપ્યો હતો, પારકે ઘેર રહેતા હતા, ધણી જ ગરીબ હતા છતા.

આ સંગીતની રુપથી, વડે દત્તામાં, ધડિયાળી પોળમાં, અબા માતા પાસે, હરિભક્તિની હવેલીમાં થયાનું પરપરાથી જાણુ-માં આવ્યું છે

૨૦ આ મિલની આગીન પ્રત પૂ કાકાશ્રી નાચાભાઈ ગિરિનથકર જોશી—સચ્ચીત દરતલિખિત સત્રદમાં સુગ્રહિત છે

આ સત્રક, ઝોઘમાં, સાકોદરા વગામાં આવેલા મોસાળના મકાનમાં દૂરબવાળાની હવેલીમાં દયારામ રમારક મંદિરમાં-સુરક્ષિત છે.

જીનેણુ માણી એમાંથી તામ્ર જોડવા, એમાં પાત્રી સગીરની રપથી,
એમાં વળી ઉનાદ સાથે, એક પ્રખર, તમનથી સાથે, એમાં પાડે વિનય,
એમાં વળી મક્કિય, આપ્યા ખનનો, ઉમતા હનનો, ઉમતા, વિનની—આ બધું
આપણને એમના પ્રગલ્ભ અને પૂરક બનાવે છે

— શ્રી દયારામભાઈની ૭૨ વર્ષની વય હતી ત્યારે એમની આસાથે—એને
એમના આસીમાં થી—એમના સહિયના પ્રયાગધે સમસ્ત—ગુલામી દૂરતા
એમના પદ્ધિય નેથી રજીએ ભાઈએ એમનો ખમરે અતઃ પૂ તો, પોતાનો
પૂત્યમ વ દશીરતો પત્ર મુ તથી એર્ધ લખ્યો હતો

— — — — — “પત્ર” — — — — —

શ્રીચાલદાસજી આગલ સુધ કહ્યું હતું

શ્રીમદ્ગોવર્ધનોદ્ધરણવીર પરમપ્રીય—પરમદુપાલુ મુરની શ્રી
પ નાઈશ્રી દયારામભાઈની લેવામ બ્રાહ્મણારક ચરણરજ રણ-
છોડના ઓલુમર્ણ હડગમ્ ઓલુરનથી જત અગ્રે આપના કુપાલ-
તાના પલથી કુમલ છે ને આપની કુસલતા શ્દર નીરતર લાહુ
છું ને પરતુ લલયા કારણ એ છે કે કૃપાનાથ આપ લેદેવી રીતે
પોતાનો જાણી કૃપા રાખો છો તે પ્રમાણે પોતાનો ચાલક જાણી
કૃપા રાખસો જ એમ મ્હારા મનને નીચ્છ જ છે થીનુ કાર જીવકોર
ની સાથે ઢાઢમ ન ૩ બનાસ ન ૨ મોકલો છે તે મગાવી
લેજો ને કૃપા કરી માદ શોલન પાસે પોહોવાનો કૃપાપ લલાયજો
ને માદ સાહેબ અહીંના માદારા સ્નેહી ઠાકુરદાસજી ત લાલા
અમેરામ ત શ્રીમનલાલજી ત શાસ્ત્રી પ્રમુસકર ૨ સરવે મહલના
ઓલુમર્ણ ઘણા ઘણા કરી લાવવા પ જ લીનતી સગત્ ૧૯૦૫ના
માગસીર વદ ૧૦”

શ્રી દયારામભાઈને એમની ૭૩ વરસની વયે શ્રીનાથજીના સાક્ષત્
આવર્તન થતા પાલવાનમાં આપુ પૂજ્ય લલાય મળ્યો “એ તમ
વરસ ન પામી છે” (સ ૧૦૬)

‘ પદ્મ સમય પ્રમુ નિરાવરન મોડુ દે છાલો ॥

પાસ લોલાઈ ગઈ પાનિ કદના મરિ આલો ॥ ૪૦૪ ॥

દીનો બર ઘર અતિ વ્યારે દમ હોઈ તોડુ ॥

પુદ પ્રેમ અલોત મતિ મેં કદિ દે મોકુ ॥ ૪૨૫ ॥

તય પ્રમુ કહિ હાં હાં દીનીં, ફિર ચોલે. રાસા, ॥ ૪૨૬ ॥
 અથ તૂ થોરેક દિનમે આવેંગો હમ પાસા ॥ ૪૨૬ ॥
 તય મેં કહિ અથ આયુરદા ફિતનો મમ સ્વામી ॥
 તય કહિ ચરસ દોય લીનકર્કો; અંતરયામી ॥ ૪૨૭ ॥

(અનુચવમંજરી—પ્રસંગ ૧૬૦)

શ્રી. દયારામભાઈની ૭૪ વરમની વય હતી સારે ભોળીયાય ઉત્તમરામે
 શ્રી. દયારામભાઈની કવિતાનો પ્રથમ મગાવતો પત્ર ડબ્બો લખ્યો હતો
 (સં. ૧૯૦૭, શાશ્વત વહિ '૨, રવિનાર) :

“પત્ર”

“સ્વસ્તિ શ્રીહમોદ માદાશ્રી શુભ સ્થલે પુન્ન પાવન વિવેક-
 ના મનુર્ધ્વ ધર્મધુરધર મહિમાપ્રસિધ્ધ નિગમમર્થપ્રયિણ સુર્યની પેરે
 ઉદોત્કારિ ચંદ્રની પેરે શિતલતા વૈષ્ણવના કલ્પતરુ શ્રીનાથ
 જીના કૃપાપાત્ર ગુજરધરના ભગવદિમાં શિરોમણી અદેવિ અનત-
 કોટી સુખ ઉત્તમ ઉપમાલાયક તિર્થસ્વરૂપ મુરબિ સિરછત્ર
 મગવદિ ‘શ્રીદયાદાંકરમાર્ગ’ દિન દિન પ્રતાપ સિધાએ એતાન શ્રી
 જોસિ કુપેચિલા ભગવદીના ચરણરત્ન કેહેવા માત્ર મોગિલાલ
 ઉત્તમરામના થીસ્મર્ણ ઘાંચજો અપ્રાપિ કુસલાસ્તુ આપનિ જસ-
 ફિરતિ સદા નિરંતર જાહિયે છીયે ને અમ્યો તો રંક વૈષ્ણવ
 છીયે પણ ભગવદિ વ્રીજનાથ ધરણીધર થયા તેજ અમારા ઘડાડવા
 ને તેમના સ્થલમાં ધ્રોઠાકોરજી શ્રીગિરધારીજી અમારે ચિરાજે છે
 ને વ્રીજનાથની ઘાંણિ એક લાપ ને પાંતરિસ હજાર પદ કથાં છે
 એ રિયે તમારિ કૃપા છે પણ લલવાનુ હાંસલ થ છે જે આપનિ
 કવિતાનુ પુસ્તક ૧ કૃપા કરિને અમારા મદિરમાં મોકલજુ એટલો
 ઘણોક અમિલાપ છે માટે કૃપા કરિને અમારા ગાંમના મેહેતા
 રલુભાઈ જેઠાભાઈ હમોદનિવાસી છે તેમની સાથે કાગલ લપીને
 પુસ્તક અમારી ઉપર કૃપા કરી મોકલજો ને કાગલમાં લપડું
 પુસ્તક રાપજો એ રીતે લપડું ફરીથી લપડાવું હાંસલ થે છે જે
 પુસ્તક આપી દેવાનુ ન હોય તો અમો પુસ્તક ઉતારીને તમને
 પોષાડિશુ એ રિતે અમિલાપ છે માટે કૃપા કરિને પુસ્તક મોકલ-
 જુ સુદેપુ કિમધિકાં ॥ આપનિ પાસે ભગવદિ સમાગમમાં હોય

તેમને અમારો શ્રીસમરણ કેહેવો ॥ લોહરો ॥ કામદ ધોરો દેત
 ઘનો મોહોસે લપો ન જાય ॥ રતનાગર સાગર ભરો ગાગર કમ
 સમાય ॥ ૧ ॥ દિઠ દુનો મોર ઘાણ રપ છડ મુઠિને જોયે ॥
 ‘મોગી’ દોનતા ઘરણ ત્રે વેગે પહો છુ દુર ॥ ૨ ॥ મીતી સવત્
 ૧૯૦૭ ના ફાલ્ગુન વદિ ૫ રવેડ ॥ પત્રનો અભિગામી છુ માટે
 લલ્લપો અમારા ગામના મુખી પટલ ગોવાલજી કાસીદાસ તા
 પા ઘાજીભાઈ ધર્મદાસનો હાથેત સેવામા અગીકૃત્ય કરવો ૨૧

આ પત્રમા શ્રી. દયારામભાઈની સાર્વજનિક પ્રતિષ્ઠા અને સાર્વભૌમ
 મહત્તાના દર્શન થાય છે

એમની ૭૫ વરસની વય હતી ત્યારે રાજપીપગાથી (નાદો થી) નદ
 કુવરમાએ સૂકો મેવો અને ઘેતીજોગ મોખની પોતાનો પૂજ્યગાવ દર્શાવેનો
 પત્ર ડોહાઈ લખેલો હતો (સ ૧૮૦૮, પો. ૧ સુદિ ૪ શુક્રવાર)

પત્ર

‘સ્વમિત શ્રી ડોહાઈ માહાશુભ સ્થાને સમન્વયસપન્ન અનેક શુભ
 ઉપમા સહીત પરમ વૈભવ ભટજી શ્રીદયારામજી પૌત્રડખનાપ સ્વગ્યાન
 રાજપીપના નાદોથી અખડ મોલાગવતા બાઈ નવુળમાના જ્ય અકુળ્ય
 વાયવા અત્ર અહી કુશળ છે તમારી કુશળતાના પત્ર લખવા પ્રતુ લખવા
 કારણ એ છે જે અહીથી હવકોરા રજીડોડ સાથે સામાન મોકલો છે તે
 તપાસી લેવો

ઘેતી બોટો ૧

બલમ ગે ૫

૧

દરાલ રો. ૧

~

સદરૂઢ પ્રમાણે પહોચશે આ તરફ કામકાજ લખવું ગીતી સવત
 ૧૮૦૮ ના પોશ સુદી ૪ શુક્રવાર”

૨૨ શ્રી દયારામભાઈએ ૭૬ વરસની વયે પરમપૂનિત પૂજનીય કારદેહનો

૨૧ આ પત્રની પ્રાચીન પ્રતિ અમારી પાસે તે ને તે સ્વરૂપમા
 સુરક્ષિત ॥

૨૨ વડોદરાનરેશ સયાજીરાવ બાબા વડોદરાના કોસિમ મુતાલિક,
 વડોદરાના (વાડી જિલ્લાના) ગોપાળરાવ મહેરાગ અમદાવાદના લક્ષ્મણ
 માધવરામ બાસ અને કૃષ્ણરામ મદારાજ પેઠાઈની નામગણ્ય બાઈચુ,

ડબોઈમાં ઝાડોળાવગામાં આવેલા શ્રીદ્વારકોનાથજીના મંદિરની ખાસેના સખી-
-દાસ ગાંધીના મકાનમાં સદને માટે ત્યાગ કરી, હોંશે હોંશે નિત્યસીદ્ધામાં પ્રવેશ
કર્યો (સં. ૧૯૦૬ મહા વદિ પાંચમ).

શ્રી. દયારામભાઈનું જીવન અયાચક અને અવ્યાવૃત્ત હતું. એમની
જીવનનાવના સુકાની શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર હતા.

શ્રી. દયારામભાઈને ત્યાં દરરોજ ભગવન્-મંડલી ભરાતી, ભગવાન્નામ લેવાનું,
ભગવદ્વાર્તા થતી. વાર્તામાં સંસ્કૃત અને ભાષાના ગ્રંથોનું તેમજ વાર્તાગ્રંથોનું
વાચન થતું. સિદ્ધાંતાત્મક, ભાવાત્મક, રતોત્ત્તાત્મક, પ્રમેયોત્ત્તાત્મક અને ફક્તાત્મક
(વાર્તાસાહિત્ય) સાહિત્ય રોજ વંચાતાં. વાચન પછી ચર્ચા થતી. ચર્ચામાં
રસો ભાગ લેતા ચર્ચા વાચનના ચતુરુપે થતી. ચર્ચા પછી ભગવન્નામ-
ધ્વનિઓ ગવાતી. પદ્મ શિષ્ય જોશી રણછોડભાઈ નામધ્વનિઓ ગવડાવતા. દર
એકાદશીએ જનગણ થતું. સાંપ્રદાયિક ઉત્સવોની ઉજવણીમાં એકર આનંદ
આવે. જન્મભાઈ અને શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના મહોત્સવ વખતે તે
અવધિજ આવતી.

શ્રી. દયારામભાઈનું સારુએ જીવન દેશાત્નમાં અને અભ્યાસમાં, સાહિત્ય-
સર્જનમાં અને ભગવદ્ભજનમાં, ભગવદ્ગુણગાનમાં અને ભગવત્સેવામાં
સુમેથી પસાર થયું હતું. “જુહ્યા પ્રેમ્ણાતિદુર્લભાઃ” “કોટિઘ્વપિ
સુદુર્લભ” — એ કોટિના શ્રી. દયારામભાઈ હતા.

શ્રી. દયારામભાઈના ચાણેડ ડબોઈમાં ઘણા શિષ્યો હતા, તેમાં અતિમ
અને મુખ્ય પદ્મ શિષ્ય જોશી રણછોડભાઈ હતા. બીજા આગળ પડતા શિષ્યો
તે રણછોડભાઈના નાનાભાઈ જોશી ગિરિજશંકર, ઘેલાભાઈ દુર્લભદાસ અમીન,
વસંતરામ અને રતનભાઈ સોનારજી.

આમાં રણછોડભાઈ પોતાની તેર વર્ષની વયે અને શ્રી. દયારામભાઈની
સાઠ વર્ષની ઉંમરે શ્રી. દયારામભાઈના સંપર્કમાં આવ્યા. ગિરિજશંકરભાઈની
પેટલાદની નાગરજી ઉમાગવરી, સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના સાધુવંશ, શ્રીનાથ-
દ્વારાના તિલકામિત્ર અને સમકાલીન ગોસ્વામી બાળકો સાથે (અનુભવમંજરીમાં
લખાયેલા પ્રસંગો મુજબ) શ્રી. દયારામભાઈને ક્યારે, કયે સમયે, કઈ ઉંમરે
પ્રસંગો સાપડ્યા હતા એની ચોક્કસ માહિતી મળતી નહિ હોવાથી એ
પ્રસંગોને સાલવારી જીવનદર્શનમાં સ્થાન આપવાનું સાદસ ક્યું નથી. એ
આખતની ચોક્કસ ખાતરી મળ્યે સ્થાન આપવાની તીવ્ર ઇચ્છા છે. એને માટે
પ્રયત્ન ચાલુ છે લવિષ્યમાં સંશોધનથી જે વધારો ઘટાડો થાય તે ખરો.

એ સમયે દસ વર્ષની ઉંમર હતી. ત્રેપનમે વર્ષ-શ્રી દયારામભાઈ યાત્રામાં ગયા ત્યારે રતનભાઈની વય-અઘાર વર્ષની હતી. (આ છેલ્લું વિધાન નર્મદા-શંકરનું છે.)

સંગીન—શ્રી. દયારામભાઈએ નાથદ્વારા અને કાંકરાલી, ગોકુલ અને જંદાવન, મથુરા અને જાતીપુરા, લાહોર અને આગ્રા, બનારસ અને દિલ્હી વગેરે એ સ્થળનાં કીર્તનગ્રંથોમાં અને સંગીનધામામાં ગદી પુષ્ટિમાર્ગીય કીર્તન-પદ્ધતિનો અને ભારતીય સંગીનપદ્ધતિનો સારો પરિચય આપ્યો હતો. એમને વિવિધ પ્રકારનાં વાગ્ગીયો વગાડવાનો પણ ભારે શોખ હતો.

વડોદરાનરેશ સયાશરાવ બીજા અને કૃત્તેસંગ મુનાવિદ, વડોદરાના હરિભક્તિ અને શ્રીમંતો, વડોદરાના સગદાર અને સંગીનકારો, વડોદરાના સાહિત્યકારો અને વડોદરાનો જનસમાજ, અમદાવાદના કવિ માધવરામ વ્યાસ અને કૃષ્ણારામ મદારાજ, અમદાવાદના શ્રીમંતો અને કથાકારો, અમદાવાદનો વિદ્વદ્વર્ગ અને અમદાવાદની જનતા, સુરતનો શ્રીમંતવર્ગ અને વિદ્વદ્વર્ગ, સુરતના રમિકજન અને સુરતની જનતા, ભરૂચનો ભાવુકવર્ગ અને જનસમાજ, નડિયાદનો વિદ્વદ્વર્ગ અને પેટલાદના નાગરો વગેરેએ શ્રી. દયારામભાઈના કાર્યક્રમ વારંવાર ગોઠવ્યા હતા. વડોદરા અને ડાકોર, ચાણોદ અને ડાકોર વારંવાર આવા કાર્યક્રમો ગોઠવતાં.

પોશાક—શ્રી. દયારામભાઈ જે ઠેકાણે અને જે સમયે જેવા જોઈએ તેવા જ પોશાક પહેરતા. શ્રીનાથદ્વારા અને કાંકરાલીમાં, ગોકુલ અને જંદાવનમાં, વ્રજમાં અને હિતગ-મધ્ય ભારતના પર્વટનમાં વ્રજવાસી પોશાક પહેરતા ચાણોદ અને ડાકોરમાં, વડોદરા અને અમદાવાદમાં, સુરત અને ભરૂચમાં, ડાકોર અને ઉમરેડમાં, નડિયાદ અને પેટલાદમાં, સમસ્ત ગુજરાતમાં ગુજરાતી પોશાક પહેરતા. દક્ષિણ ભારતના પ્રવાસમાં ગુજરાતી અને વ્રજ અને પોશાક પહેરતા. વ્રજમાં વ્રજવાસી પાદ, ગુજરાતમાં સાડોદરિયા પાદડી.

સરોદ બાસતા જેવા અમદાવાદી કેરનાં અને નાગપુરી ધેનિયાં, બનારસી અને માદેશરી ધોનિયાં, તમતસત્રું અંગરખું અને મુવાવમ બંડી, લાલચટક સાડોદરિયા પાદડી અને લાલગુલાળી વ્રજવાસી પાદ કિરમચ રંગનો અને લાલ ગુલાળી સાડો, કેસરી અને સરોદ દુપટ્ટો.—આ દનો એમનો ખાનીતો પોશાક.

ધોનિયું ચારે છેડે ચીપીને બને જાણુ પાટનીનધ પહેરતા. પાદડી સહેજ વાડી મૂકતા. બંડી અને અંગરખું સહેજ ખુલ્લું પહેરતા દુપટ્ટો.

નગીને નગીમઘ છતીથી ખબે નાખતા. મન થઈ આવે ત્યારે, ઉત્સવ આવે ત્યારે, તહેવાર આવે ત્યારે વ્રજવાસી પોશાક પહેરના, વ્રજવાસી પ્રાથ બાંધતા. ચાણુદ એકાદમાં કરવા નીકળે ત્યારે જુદી જુદી રીતે ફેરે બાંધતા. એ પણ મેરજ મુખ્ય, પ્રસન્નતા પ્રમાણે મુજરાતમાં તો સાકાદરિયા પાંધડી પહેરતા. અવારનવાર વ્રજવાસી પ્રાથ બાંધતા.

કપડાં લગાને ઋતુ અનુસાર પ્રસાદી અતરનો હાથ મારેતો. જ હોય. પ્રદાર નીકળે ત્યારે દારમ ફેર્યા જ કરે. જેવી દારમ અક્ષરદેહની, તેવી ક્ષરદેહની, અને તેવી જ પોશાકનો. જેવા શરીરે સુખ અને નાજુક, નમણા અને નીરોગી તેવા જ કપડે લતે રવજ અને સાદા, સુખ અને શોખીન.

— ખાસિયત—શોખીને તો એટલા બધા કે દરરોજનાં પંચાસ પાન બેઠએ. પોંમમાં વાપર્યાં માટે 'ચૂનો' કાપોમાં માખણ ખરાસ અને ગુલાબજળ પડે જ. સીંધારી અને ફલાયથી, 'વગિયારી' અને 'લંચી' સાથે પાન બને. એવાં પાન પ્રભુને ધરીય, વેણુવને અંપાય, પછી જ ઉપયોગમાં લેવાય. એવાં કે મોઢું સુકાય જ નહીં. સદાએ હાંઠે લોસયોળ રહે. 'પરંપરાથી અમે સાંભળ્યું કે પાન આવીને રસ ગળે ઉતારે ત્યારે એ નયોં દેખાય. એવી હતી નાજુકાઈ શરીરની, એવો હતો બાંધો શરીરનો, એવું હતું બંધારણ દેહનું.

'તેલ-કુચેલનું' માફીશ કરીને, અતરનો હાથ મારીને સ્નાન કરવાનું. એ, પણ પ્રભુના સુખ માટે, મોજશોખ માટે નહિ જ. જેવી ઋતુ તેવું અતર. હિન્દુઓમાં પીવાના ચાણુમાં ગુલાબના અતરનાં ટીપાં પડે, અતરની પાસવાળી સળી ફેરે. પહેલું પ્રભુને સમર્પણ, પછી વેણુવને અર્પણ, પછી એનો ઉપયોગ. પ્રભુના સુખનો જ વિચાર. પ્રભુના પ્રસાદનો જ ઉપયોગ. પ્રભુના સમર્પણનો જ ખ્યાલ. સાચી સોહાગણ્યનાં જ લક્ષણ. સાચી વિભોગણ્યનું જીવન.

રસોઈના પણ એવા જ રસિયા. જાતજાતની સામગ્રી જાતે જ બનાવે. ઉત્સવમાં જે જોઈએ તે ખાસ બનાવે. તહેવારમાં જોઈએ તે જરૂર બનાવે. ત્રાધાવત્રાદિની સેવા જાતે કરે. ઋતુ અનુસાર વસ્ત્રચાદિ ધરે. જલની, પુંડરીની, વાંસણસદાઈની સેવા જાતે કરે. રસોઈમાં એકા, સેવામાં એકા, સાથે સાથે રસદા અને મર્મદા.

જીવનચર્ચા—સામગ્રી સિદ્ધ કરવી, પ્રભુને ભોગ ધરવો, દરરોજ એ ત્રણ જણને મદાપ્રસાદ લેવડાવવો. એ પણ એક જ વખત. ઉત્સવના દિવસોમાં,

તહેવારના દિવસોમાં, પાંચ પચીસ પચાસ કે સો પ્રસાદ લેનાર હોય જ. જેવો ઉત્સવ, જેવો તહેવાર તેમાં પ્રસાદ લેનાર.

રાતનાં ભોજન કરવાનું નહિ. કેસર અને સાકર નાખેનું, છલાયચી અને બદામ નાખેનું, સહેજ ઘીના સંમિશ્રણવાળું સાધારણ ગરમ એવા રોટ-
—ગશેર દૂધનું પાન એ જ એમનું રાતનું ભોજન—ધરમૂળથી એ જ ધાટી—
પહેલેથી જ એ જ ટેવ.

પરોક્ષિયે વહેલા બિડવું, સ્નાન સંધ્યાદિથી પરવારવું, ૭ થી ૧૧ સુધી—
—મંગલાથી તે રાજભોગ સુધીની સેવા પહેંચી, વૈષ્ણવ અભ્યાગત કે
અતિથિને પ્રસાદ લેવડાવી લેવો. એકાદ ક્યાક આરામ કર્યા પછી એકાંતમાં
ઓરડામાં, બંધખાસે અંચસર્જન કરવું, પઠાદિ રચવાં. ૪ થી ૭ સુધી—
હિંચાપનથી શયન સુધીની સેવા પહેંચવી. વૈષ્ણવોને પ્રસાદ લેવડાવવો. ૯ થી
૧૧ સુધી ભગવદ્વાર્તા કરવી, ભગવચ્ચર્યા કરવી. ભગવન્નામધ્વનિઓ ગાવી,
પછી રકુરે તે લખવું, સરે તે રચવું, આવે તે બોલવું. દૂધ પી ભગવન્નામ
લેતાં લેતાં, ભગવદ્લીલાનું ધ્યાન ધરતાં ધરતાં સર્પિ જવું.

૧૫ વરની વય પછી, જીવલેણ માંદગી ભોગબ્યા પછી એમની દિવ-
ચર્યામાં ભારોભાર ફેરફાર થયો હતો. બપોરના બાર વાગતાં સુધી ઝાડા
પિંછાબની હાજતે કલાકે કલાકે જવું પડતું. એમા વળી જીર્ણોન્નરે ધર ધાસ્યું
હતું. બાર વાગ્યા પછી સ્નાન કરતા. સામગ્રી સિદ્ધ કરતા, સેવા કરતા, ભોગ
ધરતા, નહિ જેવો પ્રસાદ લેતા. દાંજર રહેનારને લેડવના—કાંજરમાં રતનખાઈ
અને રણછોડખાઈ તો હોય જ, ઘેવાભાઈ અને વસંતરામ તો ખરા જ. એ
વગર જે હોય તેમને પણ કોઈને ના નહિ. કોઈને બોલાવવાના નહિ. કોઈને
આમંત્રણ નહિ.

ધરબાર વગરના છતાં ઠાક બાદશાહી. સાલબી રાજ મહારાજના જેવી.
પારકે ઘેર છતાં સ્વતંત્ર. બધાં જ એમના કલાગરાં. બધાં જ પડતો ભોલ
ઉપડે. પૈસે ટકે ખાલી છતાં દરિયાવ દિવના—ગમે તે આપી દે. પૈસે રોય
તે આપી દે. પડ્યું હોય તે આપી દે. પહેયું હોય તે આપી દે. કિંમતનો
વિચાર જ નહિ.

સગે ઘડાલે ખાતી છતાં સિખો અને પૂજકોથી, લલિયા અને પ્રયં-
સોથી સદાએ વીંટળાયેલા.

કાવ્યસર્જન:—શ્રી. દયારામભાઈનું સાહિત્ય આશરે ૧૦ રાગ અને ૧૫ તાલમાં, ૬૦ છંદ અને ૭ લાપામાં—ગુજરાતી અને વ્રજ, ઉર્દૂ અને પંજાબી, મારવાડી અને ગરાડી તેમજ સંસ્કૃત લાપામાં જોવામાં આવે છે. પરંતુ ‘રસિકરંજન’માં ‘ગિરિધર મુંજ્યો પ્રાન’—એ ચરણથી શરૂ થતા બાર લાપાના—અગિયાર લાપાના છપ્પાથી ૨૫૪ માલુમ પડે છે કે એઓથી અગિયાર-બાર લાપાના જાણકાર હોવા જોઈએ. એમણે ગુજરાતીમાં નાના મોટા થઈ, પ્રગટ અને અપ્રગટ મળી આશરે બેઝો અને વ્રજલાપામાં આશરે સો ગ્રંથ લખ્યા છે. તદુપરાંત ગુજરાતી લાપામાં ગરબી અને ગરબા, પદ અને ઘોળ, વગેરે; વ્રજલાપામાં પદ અને મુપદ, ધમાર અને ખ્યાલ—વગેરે; મરાઠી લાપામાં પ્રખંધ અને લાવણી, નરસિંહ મહેતાની હાંડી વગેરે; ઉર્દૂમાં રેખતા, પીસતા અને ગજલ; મારવાડી અને પંજાબીમાં પદ, ખ્યાલ અને હુમરી; તેમજ સંસ્કૃતમાં સ્તોત્ર—આ બધાં તો જુદાં જ. એચાર લાપાના સંમિશ્રણવાળાં અને દૃષ્ટકૂટાદિ પદ્યદિનો ઉમેરો તો જુદો જ.

ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક એ મોટી નોંધપાત્ર ખિના છે કે શ્રી. દયારામભાઈના પોતાના હસ્તાક્ષરોમાં એમની સંખ્યાબંધ રચનાઓ લખાયેલી સચવાઈ રહી છે. એમની આ અસલ હાથપ્રતોમાં એમના સુંદર હસ્તાક્ષરોમાં એમની સુધરના, ઉચ્ચારણને અનુકૂળ જોડણી-પદ્ધતિ, વિશિષ્ટ લેખનપદ્ધતિ, ઉપરાંત વ્રજ અને નાગરી અક્ષરોની લાપા-લક્ષણ સચવાઈ રહે છે. એમની છપાયેલી રચનાઓનાં પણ નવાં સંપાદનોની, તેટલી જ ન છપાયેલી રચનાઓનાં સંપાદનોની જરૂરિયાત આનાથી સમજાય છે.

સામાન્ય રીતે બીજા કોઈપણ જૂના ગુજરાતી કવિઓને હાથે બનેલું જાણવામાં નથી તેવું પોતાના જીવનના મહત્વના પ્રસંગોની નોંધ સેતું વ્રજલાપામાં થયેલું એમનું આત્મચરિત આપતું ઉચ્ચ કોટિનું સર્જન ‘અનુભનમજરી’ એમના જ હસ્તાક્ષરોમાં સચવાઈ રહ્યું છે. ‘રસિકરંજન’નો વ્રજલાપામાં શુદ્ધાદૃત વેદાંત અને પુષ્ટિમાર્ગનું નિરૂપણ આપતો—આ પૂર્વે છપાઈ ચૂકેલો ગ્રંથ—અનેક છંદોમાં રચાયેલો છે તે પણ એમના હસ્તાક્ષરોમાં સચવાઈ રહ્યો છે.

શ્રી. દયારામભાઈ પહેલાં જોઈશું તો સુરદાસ વગેરેએ વ્રજમંડળમાં ભક્તિરસની સરિતા વહેવડાવી હતી, વિદ્યાપતિ અને ચંડીદાસ બિહાર અને અંગાણમાં ભક્તિરસનું પાન કરાવતા હતા, નામદેવ તુકારામ વગેરેએ મદા-

રાષ્ટ્રમા ભક્તિગત્તે અગ્રજ રીતે બદલાવ્યો હતો, સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાત અને રાજસ્થાનમા ભક્તપ્રવર નરસિંહ-મહેતા અને રાજરાણી મીરાં,—પ્રેમ દીવાની મીરાં એ જ સાધી રહ્યાં હતાં સમસ્ત ભારતમાં ભક્તિરસ પ્રસરી રહ્યો હતો સૌ ઇર્ષ ભક્તિરસે બીજાએવા હતાં. શ્રી. દયાગમભાર્ત્ય એ આ બધાનો અન્નાસ ધ્યો. પોતાની આગની પ્રતિભાથી ભક્તિત્સનુ' અનોખું નિરૂપણ કર્યું. પોતાની અદ્વિતીય—કવિવશકિતથી સૃંગાર રસનું અનુપમ સર્જન કર્યું. પોતાની અસાધારણ અવલોકન શક્તિથી પ્રેમરસનું અગ્રેષ્ઠ ચિત્રણ કર્યું.

એકાગ્ર હૃદય, મનોહર મુખરુ, અનુપમ ઓજસ, અગ્રેષ્ઠ પ્રભુત્વ, સોદામણું સ્વરૂપ, દોઢિય કંઠ, અરુણ અંધર, ગૌર વર્ણ, શુભનાસિકા, અપમ નેત્ર, આગ્નનખાદુ, ભગ્યાકૃતિ, વિશાળ લવાગ, રસમસતુ સૌંદર્ય, ભાવભર્યું લાવણ્ય, અગાધ પાત્રિય, દીનમણિ દીનના, અદ્વિતીય ચાતુર્ય, અસાધારણ અવલોકનશક્તિ, ઊંડરું જ્ઞાન, કુશાગ્ર બુદ્ધિ, વિવિધભાષાવિશાગ્દતા, અગ્રેષ્ઠ સંગીતનૈપુણ્ય, શબ્દભાષુર્ય, પદવાલિય, રસભરી રસિકતા, ભાવભરી ભક્તિ, ઊંડેરી કંપના, આબેહૂમ ચિતાર, સગોપાગ છણાવટ, મહામોવેરા મહેણા, મરળ ભાષા, સયોદ શિક્ષા, સભૂચી વાણી, સ્પષ્ટ કથન, અપરિમિત ગેયના, મનોહર હૃદયમદના, નિર્દૂળતા, ગોપીભાવ, ગોપીજીવન—આ બધું એ આપણને શ્રી દયાગમભાર્તના પ્રેમી, પ્રશંસક, પૂજક, અને ભક્ત બનાવે છે

શ્રી દયારામભાર્તનું વંશવૃક્ષ:-

|
મૂળ પુરુષ રાધવજી ભટ્ટ
|
ગોકુલજી ભટ્ટ
|
આણુદરામ ભટ્ટ
|
નરભેરામ ભટ્ટ
|
પ્રભુરામ ભટ્ટ
|
દયારામ ભટ્ટ

x

x

x

શ્રી. દયારામભાઈના પદ્મ શિષ્ય જોશી રણછોડભાઈનું વંશ વૃક્ષ —

મદનજી જોશી
|
હરિભાઈ
|
રણછોડભાઈ
|
હિમતલાલ
|
છગનલાલ
|
જયજીલાલ
|
કૃષ્ણલાલ

x

x

x

શ્રી. દયારામભાઈનાં વાગિત્રો —

- (૧) તંજૂરા પાંચ.
- (૨) તખલા (વિવિધ માપનાં દશબાર જોડી, તખલા તરંગની-દૃષ્ટિ)
- (૩) મૃદંગ બે—એકે મોટી, એકે નાની.
- (૪) સારંગી.
- (૫) ધીન.
- (૬) મૃગમુગ્ધ
- (૭) સતાર.
- (૮) જાતરંગ
- (૯) ચંગ.
- (૧૦) કરતાલ

x

x

x

શ્રી. દયારામભાઈના અવસિષ્ટ વાગિત્રો —

- (૧) તંજૂરા બે
- (૨) તખલા બે જોડી
- (૩) મૃદંગ (નાની)

x

x

x

શ્રી દયારામભાઈના પ્રધાન સિબો —

(૧) રતનગાઈ, (૨) પદ્મ સિબ્ય જોશી રણુહોડભાઈ, (૩) અમીન
ધેનાભાઈ, (૪) વસંતરામ, (૫) ગિરિમ્મસકેર જોશી.

x

x

x

શ્રી દયારામભાઈનાં સંસ્મરણો:-

ડબોઈ

૧૧) રોશનથી તે કચેરી મુખીના સરિયામ રસ્તાને 'દયારામ રોડ' નામ
શ્રીમત સરકાર સંચાલિત (ગ્રીન) મહારાજની આજ્ઞાથી આપવામાં
આવ્યું છે

૨) દયારામ સ્મારક મંદિર	}	(સાહેબરા વગામી)
૩) દયારામ બાવ પુસ્તકાલય		
૪) દયારામ મંદિરા પુસ્તકાલય		
૫) દયારામભાઈની કાદંબનિક પ્રતિમા		
૬) શ્રી દયારામ શારદા મંદિર (મીસાવાડ વગામી)		

આજોડ

૭) દયારામપુરી

ના. ક — આજોડ અને ડબોઈ દયારામને જાણે તેમજ સ્મારક ક્યારે કરશે ?
ગુજરાત સરકાર સાથે આપશે કે, જ્યારે ભારત સરકાર સર
તુલસી પ્રેમચંદ વગેરેના સ્મારક માટે કલ્પિત છે ત્યારે ?

ચુક્રક. કાન્તિનાન ગણાભાઈ પટેલ, મગન મુદ્દલાલ, રતનપોળ-અમદાવાદ